КРАЄЗНАВСТВО

1-2 2000

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

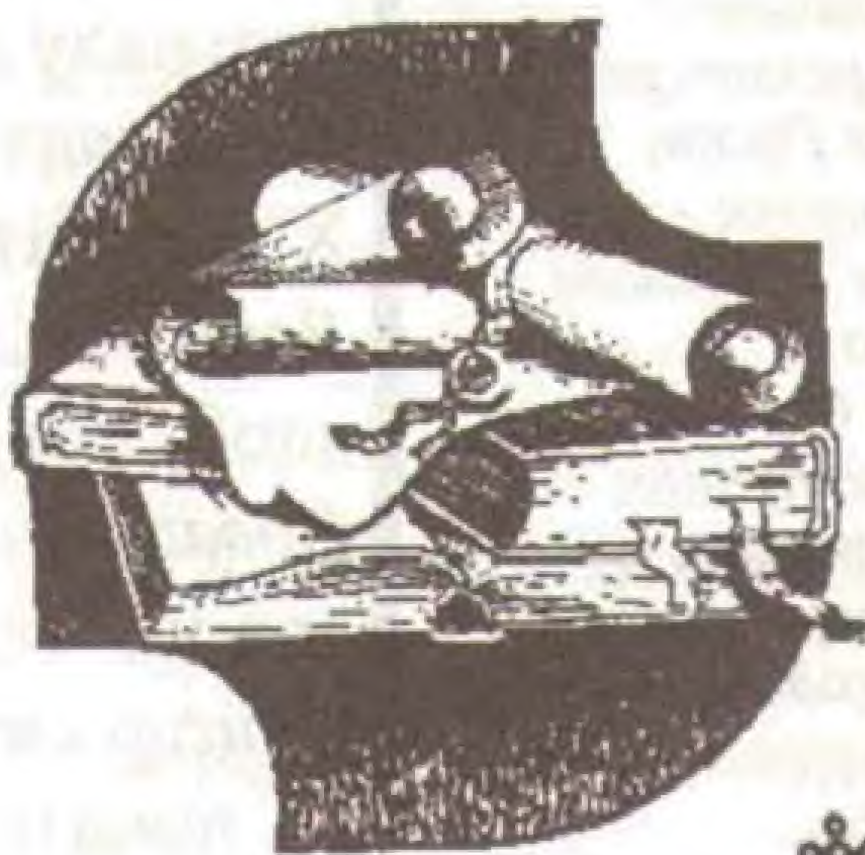

1–2 2000

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

1–2 2000

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців

Рекомендований до друку рішенням Вченої Ради Інституту історії України № 1 від 28 січня 1999 року

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України
Поштова адреса:
01005, Київ-1,
вул.Грушевського,4,
тел. 228-53-05, 229-13-88.

1–2
2000

ЗМІСТ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців)

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

На першій сторінці обкладинки Михайлівський Золотоверхий монастир фото 2000 р.

На останній сторінці обкладинки Пам'ятник княгині Ользі, Андрію Первозванному, свв. Кирилу і Мефодію, Церква Успіння Пресвятої Богородиці, Михайлівський Золотоверхий собор, Військово-Макільський собор

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

Глибокошановний
Петре Тимофійовичу!

Щиросердно вітаємо Вас — академіка НАН України, голову Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, головного редактора журналу "Краєзнавство" з нагоди поважної для української історичної науки і культури ювілейної дати — 85-річчя від дня Вашого народження.

Наукова громадськість нашої держави глибоко усвідомлює Ваш особистий внесок у розвиток історичної науки в цілому та історичного краєзнавства зокрема. За Вашою безпосередньою участю було засновано Всеукраїнську спілку краєзнавців, відроджено журнал "Краєзнавство", видано низку оригінальних праць, які отримали високу оцінку як в Україні, так і далеко за її межами. Чого, наприклад, варте унікальне багатотомне видання "Історія міст і сіл УРСР", створене в 60—70-х роках, коли Ви обіймали посаду заступника Голови Ради Міністрів УРСР.

І сьогодні, під Вашим керівництвом відповідно до Указів Президента України, постановами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України Ви активно і наполегливо працюєте над реалізацією Державної програми із збереження національних пам'яток історії, культури України.

У день Вашого ювілею дозвольте побажати Вам міцного здоров'я, нових щедрих звершень в ім'я України, її великого талановитого народу.

Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців,
редколегія журналу "Краєзнавство"

12 липня 2000 року

Редакційна колегія журналу висловлює вдячність ректору Інституту туризму Федерації профспілок України Слободяну Петру Михайловичу за фінансову підтримку видання

Літопис українського краєзнавства

(До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців)

КРАЄЗНАВСТВО НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Історія XX сторіччя для українського народу не була милосердною, вона мала не лише героїчні, а й трагічні сторінки. Будучи в складі Російської імперії, наш народ пережив три революції, остання з яких — Жовтнева — потрясла світ, унаслідок якої Україна стала державою в складі Радянського Союзу. Ми пережили страшну братовбивчу громадянську війну, білий і червоний терор, насильницьку колективізацію, голод, злочинні політичні репресії, що призвели до знищення еліти української нації і покалічили життя мільйонам наших співвітчизників; страшні лихоліття Другої світової війни, розв'язаної німецько-фашистськими загарбниками.

Звичайно, було б несправедливо і суперечило б реаліям — говорити, що вся історія двадцятого століття була позначена лише катаклізмами і показувати її лише в чорних фарбах. За роки радянської влади було досягнуто немалих звершень у розвитку економіки, науки, освіти, культури. Роботящими руками нашого талановитого народу була створена потужна промисловість, ліквідовано безробіття, значно зріс матеріальний рівень наших людей.

За минуле століття разом з історією нашого народу розвивалось і краєзнавство — наука про дослідження рідного краю, місцевої історії.

У XIX-му — на початку XX-го ст. відбулося становлення українського краєзнавства як науки, вироблення його теоретичних та методологічних принципів. Як засіб засвоєння і популяризації історичного досвіду народу, як форма наукової і громадської діяльності, як школа пізнання і виховання історією — краєзнавство із року в рік розвивалось, удосконалювались його організаційні форми і методи діяльності.

У літописі історичного краєзнавства яскраві сторінки припадають на перше післяжовтневе десятиріччя. Цей період дослідники цілком справедливо вважають "Золотим періодом" в його історії. На хвилі національно-визвольного піднесення краєзнавство із занять одинаків виростає до рівня державної справи, поєднуються його наукові й громадські форми організації по дослідженню рідного краю, утворюються по Україні дійові осередки, які стають на чолі краєзнавчого руху.

Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належний фундамент подальшого розвитку краєзнавства. Не випадково, що навіть у буремні роки Української революції, в умовах громадянської війни зароджувались і функціонували численні краєзнавчі організації, які мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, Гетьмана, Директорії.

Вже в 1917 році у Києві розпочав свою діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням М.С.Грушевського. Влітку цього ж року з ініціативи художника С.І.Васильківського у Харкові було засновано товариство "Музей Слобожанщини", активно запрацювали "Польське товариство збереження пам'яток старовини", "Польське товариство краєзнавче на Русі" та багато інших. Серед важливих справ, започаткованих у період Української революції, стало здійснення заходів по впорядкуванню могили Великого Кобзаря, створенню Національної галереї, Всеукраїнського "Шевченківського" або "Пам'яткового", музею. Як бачимо, навіть у надзвичайно складних умовах українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

Провідну роль у розвитку і організації краєзнавчої роботи взяла на себе Всеукраїнська Академія наук. Уже в першому сво-

єму Статуті, затвердженому Гетьманом у 1918 р., говорилося, що Академія наук у Києві "як найвища українська наукова установа, ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле Вкраїни — української землі та народу".

Вже на початку 20-х років у структурі історико-філологічного відділу ВУАН плодотворно працювало ряд комісій краєзнавчого профілю.

У першій половині 20-х років Академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в республіці. Глибокою зацікавленістю відзначалась діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 року.

Численними конкретними практичними справами сповнена діяльність Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом професора Д.Зеленіна. Велику допомогу згаданому координаційному центру надавали історики-академіки Дмитро Багалій та академік Дмитро Яворницький.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію — Одеську, під головуванням С.Дложевського. Наскільки плідно працювала остання, свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на трудноші, вдалося налагодити видання "Вісника Одеської комісії краєзнавства", зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М.Грушевського. Утворені 1924 року при кафедрі історії України комісії пораойнного дослідження (Лівобережна, Полуднева, Західної України та інші) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки.

Новий поштовх розвитку краєзнавства в Україні дала Всеукраїнська краєзнавча нарада, яка відбулася 28—31 травня 1925 року в Харкові. Її учасники обрали Український краєзнавчий комітет, головою якого став історик Матвій Яворський. Доречно підкреслити, що Український комітет краєзнавства був далеко не єдиною громадською організацією, яка опікувалась краєзнавчим рухом. Але він став реальним підгрунтям для іншої громадської організації — Українського комітету охорони пам'яток культури, який взяв на себе відповідальність за долю української національної культурної спадщини. Про досвід і ефективність роботи Українського комітету краєзнавства в ті часи свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо в 1925 році в республіці нараховувалось 5 товариств, 11 гуртків у п'яти округах, то на 1 січня 1929 року діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Було видано багато літератури з краєзнавчої тематики. Справжнім організатором краєзнавства в республіці стало видання журналу "Краєзнавство", перше число якого вийшло в світ у Харкові 1927 року.

Результати роботи згаданих громадських формувань того періоду, пов'язаних з іменами таких видатних учених як Д.Багалій, М.Яворський, С.Рудницький, Д.Яворницький, М.Волобуєв, М.Кулик, П.Тичина, С.Пилипенко, М.Криворотченко, О.Довженко, були досить вагомими. Завдяки їхнім зусиллям зроблено перші кроки в дослідженні історії населених пунктів України, вивченні окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи. Водночас можна з повним правом констатувати, що, завдяки згуртованому навколо інтелігенції краєзнавчому активу, вдалося запобігти багатьом непоправним втратам в українській культурі.

У жорстоких умовах культу особи демократичне за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже ніяк не вписувалось у командно-бюрократичну систему. Саме тому звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язках з міфічними контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки були розгромлені; журнали й інші краєзнавчі видання закриті; зруйновано велику кількість унікальних пам'яток історії та культури, а найактивніші діячі

стали жертвами політичних репресій. Так, на основі сфабрикованих справ були репресовані голова Українського комітету краєзнавства М.Яворський, заступник голови УКК М.Криворотченко, члени комітету М.Волобуєв, В.Геринович, С.Рудницький, О.Яната і багато інших. Масові незаконні репресії проводили на місцях. Їх жертвами стали директори і працівники багатьох музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, багато авторів і видавців краєзнавчої літератури. Не можна не погодитись з відомим ученим-істориком С.Шмідтом, який вважає за необхідне говорити не про окремі репресії в середовищі краєзнавців, а про репресований краєзнавчий рух у цілому.

Підсумовуючи зроблене в довоєнні роки у розвитку краєзнавства, ми віддаємо належне і складаємо шану подвижникам і організаторам, ученим і аматорам, тим першим хоробрим, які стояли біля витоків краєзнавчого руху в ті складні часи. Їхні імена навічно закарбовані в пам'яті народній, бо вони за велінням серця чесно служили відродженню України.

Високо оцінюючи досягнення краєзнавців 20-х — початку 30-х рр., не можна не відзначити, що їх творчий доробок до цього часу не знайшов належного осмислення. Наприклад, до цього часу не узагальнена діяльність постійної комісії для складання історико-географічного словника, яка практично започаткувала роботу по створенню багатотомної історії міст і сіл.

Відродження краєзнавства поступово відбувається вже в перші післявоєнні роки. У 50-х роках намітились позитивні тенденції збільшення випуску літератури краєзнавчої тематики. У цей період в Україні побачили світ цікаві роботи з історії міст — Львова, Харкова, Києва, Одеси, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луганська, Луцька, Чернігова, окремих промислових і сільськогосподарських підприємств. У Київській області були видані нариси з історії міст — Білої Церкви та Ржищева, підготовлені краєзнавцями, вчителями, подружжям Силкіних. У більшості областей у цей період видаються документальні збірники, пов'язані з боротьбою воїнів, партизан і підпільників проти гітлерівських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни. Характерною рисою історико-краєзнавчих досліджень повоєнного періоду стало залучення до них не лише науковців академічних установ, кафедр гуманітарних наук, а і чисельного загону краєзнавців-аматорів — учителів, працівників бібліотек, культурно-освітніх установ, пенсіонерів. У республіці було організовано сотні громадських формувань, клубів, гуртків, комісій. Результатом пошуків самодіяльних істориків-краєзнавців стало відкриття в містах і селах громадських музеїв, поповнення експозицій державних музеїв, увічнення багатьох пам'ятних місць, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною, підготовка цікавих краєзнавчих праць.

Згуртуванню краєзнавчого активу, залученню до охорони історико-культурної спадщини сприяло створення в 1966 році з ініціативи наукової і творчої інтелігенції — людей небайдужих до долі культурних надбань — Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Значним поштовхом у розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм стали підготовка і видання в 60-х — 70-х роках багатотомної "Історії міст і сіл України", яка і досі не має аналогів у світі. Внаслідок напруженої праці науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів — усього понад 100 тисяч літописців-дослідників рідного краю — було видано 26 томів — обсягом 2600 друкованих аркушів — фундаментальної, унікальної наукової праці, яка започаткувала новий напрямок у вітчизняній історіографії. Завдяки цьому виданню всі міста, містечка й чисельні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовано основні історичні етапи їхнього розвитку.

У розвитку краєзнавства, його наукових основ велике значення мало створення 1979 року в структурі Інституту історії України НАН України відділу історичного краєзнавства, на який покладалося дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів, розробка проблем музеєзнавства

і пам'яткознавства, підготовка "Зводу пам'яток історії та культури". У 1980—1999 роках з ініціативи відділу було проведено 9 Всеукраїнських (Вінниця, Полтава, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Луцьк, Черкаси, Харків, Дніпропетровськ) і першу Всесоюзну конференцію з питань краєзнавства (Полтава), ряд "круглих столів", симпозіумів, семінарів, значення яких для розвитку краєзнавства було величезним. Вони стали у нас традиційними. В областях систематично проводились і проводяться багатопланові регіональні краєзнавчі конференції з історії рідного краю.

На їх основі рекомендовано було розробити комплексний план краєзнавчих досліджень, для реалізації яких необхідно було об'єднати всі краєзнавчі сили в Україні.

У березні 1990 року в Києві, за ініціативою науковців Інституту історії АН України, Українського фонду культури відбувся I (установчий) Всеукраїнський з'їзд краєзнавців, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, ліквідованої в 30-х роках; затвердив Статут, обрав керівні органи Спілки — правління та ревізійну комісію.

"Головне в діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців, — як записано в її Статуті, — є розвиток краєзнавчого руху в організаційному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі. Основне місце в її діяльності — виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею; дбайливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне сприяння розвиткові державної незалежності України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу".

У грудні 1996 року відбувся другий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, який підбив підсумки виконання статутних положень і поставив завдання на майбутнє. За минулі роки створено чисельні краєзнавчі осередки в містах і селах, в учбових закладах; виріс і згуртувався чисельний загін краєзнавців. За вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства в Україні 54 найбільш активних дослідників рідного краю було удостоєно урядових нагород, понад ста — присвоєно звання "Почесний краєзнавець України".

У своїй роботі, особливо за останнє десятиріччя, ми збагатились новим досвідом; краєзнавчий рух став справді масовим. Можна без перебільшення сказати, що за роки державної незалежності України краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю, по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно-патріотичного виховання в країні.

Знаменні ювілеї Б.Хмельницького, Т.Шевченка, М.Грушевського, І.Франка, Л.Українки, І.Огієнка та ін. На цих форумах по-новому, з державницьких позицій переосмислюються факти і події минулого, історичні постаті, повернено із забуття та реабілітовано тисячі імен громадян України. Опубліковано небачену кількість у порівнянні з попередніми десятиліттями краєзнавчих наукових збірників, документів і матеріалів, монографій, книг, історичних описів населених пунктів, путівників, буклетів. Зусиллями краєзнавців чимало зроблено для вивчення й увічнення видатних місць і подій вітчизняної історії, збереженню пам'яток історії та культури, вшануванню подвигу полеглих у боротьбі з ворогом у роки Другої світової війни, зі створення музейних експозицій, організації туризму; в науково-просвітницькій галузі.

На межі тисячоліття ми повинні глибоко проаналізувати зроблене в розвитку краєзнавства, виявити основні питання в цій галузі науки і громадського руху, над якими повинні працювати уже на початку наступного століття, сконцентрувати увагу на невирішених проблемах, підняти краєзнавчий рух на якісно вищий щабель.

Адже шановані нами поняття "Батьківщина", "Україна", "національна гід-

ність", святе поняття отчого дому і рідної землі починаються саме з рідного краю, своєї домівки, села, вулиці, де людина народилась і виросла, де пройшло її босоноге дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови. Почуття любові до отчого краю, глибокої поваги до вікових традицій є невичерпним джерелом духовності, моральності та культури сучасної людини. Саме знання рідного краю духовно збагачує людину, виховує неперехідне почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу.

Україна, як відомо, має велику і славну історію. На її території більше 30 тисяч великих та малих міст і сіл. В їх числі — понад 800 міст і містечок, яким минуло 300 років; деякі відсвяткували свій тисячний ювілей, частина наближається до цієї вікопомної дати. 39 найстаровинніших українських міст рішенням уряду взято під державну охорону. Крім того, в Україні близько 5000 сіл, яким теж понад 300 років. Є села, вік яких становить тисячу і більше років. Саме історичні міста і села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби з ворогом за національне і соціальне визволення від поневолювачів; де розвивалась самобутня культура, національні традиції, створювалась неповторна історико-культурна спадщина.

Звичайно, історія для багатьох старовинних міст і сіл не була милосердною. На протязі віків, з цілого ряду причин багато історико-культурних надбань цих міст і сіл було знищено і втрачено назавжди. Лише у XX сторіччі зникло з карти України майже дві тисячі населених пунктів. Одні, як відомо, згоріли у полум'ї громадянської і Другої світової воєн, інші залишалися без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із західних і східних областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної "теорії безперспективності" багатьох поселень. Останнє велике відселення відбулось у зв'язку з Чорнобильською катастрофою. Все це наша історія, і ми не повинні залишатись байдужими до її дослідження, до нашої пам'яті. Чи знаємо ми глибоко свою вітчизняну історію, історію міст і сіл, генеалогію свого родоводу? Беру на себе сміливість сказати, що ми історію, історію своїх регіонів, особливо історію сіл глибоко не знаємо. Не знаємо тому, що глибоко не працюємо в архівах, не докопуємося до глибинних джерел-витоків історії села, у кращому випадку знаємо історію села нашого століття. А хто ж буде досліджувати далеку минувшину села, якому виповнилось 300—500, а то і 1000 років? Ви знаєте, що історія складається з діяльності людей. Проте я не пам'ятаю випадку, щоб наші краєзнавці (крім харків'ян) займались генеалогію — наукою, що досліджує родоводи, коріння історичних генерацій. Саме у них формується суспільний досвід з найрізноманітніших ділянок людської культури, побуту, традицій, соціально-економічного буття. Молодь, як правило, знає своїх пращурів або в кращому разі знає свій родовід десь до 3—4 покоління, тоді, як, наприклад, у Польщі, молодь знає своїх попередників 15—20 поколінь. Для нас, краєзнавців-архівістів, тут непочатий край роботи.

У час становлення незалежної Української держави нам украй необхідно зайнятися відновленням історичної пам'яті, духовності через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, промислових підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних з героїчною історією нашого народу.

У зв'язку з цим першочерговим, найголовнішим стратегічним завданням краєзнавчого загалу, завданням, що породжене часом, є видання на основі нових документальних джерел правдивого, об'єктивного літопису — багатотомної історії міст і сіл України. Видання цієї праці дало б новий могутній поштовх в розвитку краєзнавства в Україні, його наукових, громадських і шкільних форм, сприяло б відродженню багатьох сторінок історичної пам'яті і духов-

ності нашого народу. Хочу підкреслити, що підготовку до видання цієї багатотомної роботи ми розпочнемо не на пустому місці. Ми маємо великий досвід в підготовці цієї роботи. В архівах і бібліотеках зберігаються десятки тисяч матеріалів і документів про історію міст і сіл, розробки, інструкції, наукові розвідки, які залишені нам у спадок попередниками.

У Харківській, Черкаській, Полтавській, Чернігівській, Хмельницькій та інших областях з ініціативи активістів-краєзнавців за останні роки видано на основі нових документів історію багатьох міст і населених пунктів.

З ініціативою на минулій Всеукраїнській краєзнавчій конференції про перевидання тому "Історії міст і сіл Харківської області" виступили краєзнавці-активісти Харківщини. І ці приклади можна продовжити.

Цілком очевидно, що саме позитивні зміни в Україні створили для нас якісно нові умови і можливості для написання повноцінного літопису "Малої історії", вкрай необхідної для нашої держави.

З урахуванням набутого досвіту в найближчий час будуть підготовлені необхідні урядові документи "Про видання багатотомної історії міст і сіл України". Підготовка цієї праці на початку XXI сторіччя повинна для нас, вчених і краєзнавців, стати почесним і відповідальним обов'язком, великим внеском у розбудову і зміцнення суверенної, незалежної Української держави. Немає сумніву, що у створенні цієї унікальної, багатотомної праці ми знайдемо розуміння і підтримку керівництва держави, міністерств і відомств, наукових установ і учбових закладів, місцевих органів влади, Національної академії наук України, новоствореної Української академії історичних наук, творчих спілок і громадських організацій, працівників архівів, бібліотек, музеїв.

Друга важлива проблема, якою ми повинні займатись не покладаючи рук, — це дослідження, охорона і відновлення нашої духовної спадщини — пам'яток історії та культури.

З минулого ми одержали у спадок безцінні пам'ятки історії та культури. Вони притаманною для них мовою розповідають про історію свого народу, його духовну й мистецьку творчість, його героїчні і трагічні сторінки, боротьбу за краще майбутнє. Пам'ятки є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного й культурного розвитку нашого народу, становлять невід'ємну частку загальнолюдських цінностей. Вони є невичерпним джерелом формування та зміцнення свідомості нації, почуття її єдності.

В Україні є 1399 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл з цінною історико-архітектурною спадщиною; 1020 парків, що мають значну культурну цінність. Загалом фонд історичних будівель і споруд у цих населених пунктах перевищує 70 тисяч об'єктів. Усі вони з огляду на процес природного старіння потребують обліку, охорони, нагляду, ремонту, реставрації, реконструкції, включення у сучасне суспільно-економічне життя.

49 визначних ансамблів і комплексів оголошено державними історико-архітектурними та історико-культурними заповідниками. Восьми з них Указами Президента України надано статус національних.

Після набуття Україною незалежності найвизначніші пам'ятки нашої держави були включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври у Києві, забудова і пам'ятки історичного центру Львова. Ми можемо пишатися своєю історико-культурною спадщиною, в якій матеріалізована доля нашого талановитого народу.

Але історія для багатьох пам'яток була трагічною. Геополітичне становище України-Русі визначало її особливу роль — бути упродовж багатьох століть заслоном, захисником осідлої Європи від нападів кочових племен Азії. Отже, народ наш був споконвічним прикордонником.

Як наслідок цього, безліч витворів — пам'яток нашого народу — загинуло від численних навал ординців та інших агресивних сусідів. Однак найтяжчих втрат за-

знала духовна спадщина України в XX сторіччя, під час Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Новітніми вандалами знищувались саме найцінніші пам'ятки історії та культури нашого народу. Так, зокрема, в 1934—1935 рр. в Києві була знесена комплексна споруда колишнього Києво-Михайлівського монастиря. Серед них і його перлина — Золотоверхий собор, вінець княжого Києва, зведений на початку XII ст. В ті роки було знищено Трьохсвятительську церкву — пам'ятку XII ст., церкву Святої Богородиці Пирогощої на Подолі — пам'ятку XII століття, висаджено в повітря Межигірський монастир — пам'ятку XII століття, який в пізніший час служив останнім пристанищем для пристарілих запорізьких козаків. У Полтаві було зруйновано Хрестовоздвиженський монастир — пам'ятку XVII століття і ряд інших.

З руйнуванням пам'яток — руйнувалась душа нашого народу, вбивалось у ньому поняття порядності, обов'язку, честі, благородства, любові до своєї культури.

І сьогодні багато пам'яток знаходяться в незадовільному стані, руйнуються. Понад десять відсотків пам'яток архітектури, взятих під охорону держави, перебувають в аварійному, а майже кожна з 15 тисяч — у незадовільному стані. А між тим, з року в рік в Україні зменшуються бюджетні асигнування на відновлення, ремонт і реставрацію пам'яток архітектури і містобудування.

В Україні досі не існує єдиної системи державного управління справою охорони пам'яток історії та культури, що негативно відбивається на їх збереженні. Пам'яткоохоронна справа розпорошена між Держбудом, Мінкультури, Академією наук та громадською організацією — Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

Як нам здається, давно настав уже час створити Державний Комітет охорони пам'яток та культури України, який би сконцентрував у своїх руках керівництво пам'яткоохоронною справою.

В останні роки в Україні зроблено перші реальні кроки для збереження історико-культурної спадщини. Ведеться робота по підготовці багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України, перший том якого — "Київ" — вийшов з друку в 1998 році. Незважаючи на величезні економічні труднощі, які переживає наша держава, за останній час прийнято ряд урядових актів, спрямованих на охорону і відродження втрачених святинь нашого народу. За пропозицією визначного українського письменника і громадського діяча Олеся Гончара, враховуючи винятково важливе значення видатних пам'яток історії та культури для відродження духовності українського народу, з метою відбудови втраченої історико-архітектурної спадщини, зокрема комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври в Києві, що мають унікальну архітектуру, містобудівну та історико-культурну цінність, Президент України 9 грудня 1995 р. видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури". Цим Указом створено Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президенті України, визначено головні напрямки її діяльності; Кабінету Міністрів України за участю Комісії було доручено розробити першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври, а також підготувати Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, передбачено створити спеціальний Фонд для фінансового та іншого забезпечення реалізації зазначеної програми тощо.

Відповідно до Указу Президента розроблено і 23 квітня 1999 року затверджено урядом "Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України".

Ця Програма включає 56 об'єктів-пам'яток X—XIX ст. практично з усіх регіонів України. Тут є пам'ятки культової, цивільної та оборонної архітектури — собори, церкви, костьоли, мечеті, каплиці, палаци, садиби, містобудівні ансамблі, фортеці, замки тощо.

Програма широкомасштабна. На її реалізацію потрібно докласти величезних зу-

силь, знайти величезні кошти, яких сьогодні держава не має. Тут є над чим попрацювати державним відомствам, місцевим органам влади, а також науковим і громадським організаціям, шанувальникам і охоронцям наших святинь.

Пам'ятки історії та культури мають неперехідне величезне значення для відродження духовності й історичної пам'яті нашого народу, його національно-патріотичного виховання. Виконання Програми по відтворенню 55 видатних пам'яток історії та культури України, як і інших святинь, є справою великої державної ваги, почесним патріотичним обов'язком усіх громадян України.

Великої нашої уваги сьогодні потребують музеї, ці скарбниці нашої пам'яті, визнані народні кафедри дослідження, пропаганди і популяризації історії рідної землі. Колективи музеїв ведуть велику і плідну роботу з відродження історичної пам'яті і духовності нашого народу. Водночас життя нагально вимагає від нас, науковців і краєзнавців, допомогти місцевим музеям, визначити в нових умовах концепцію, яка б на науковій основі забезпечила постійні експозиції про правдиву історію нашого суспільства.

Ми усвідомлюємо, що у нас скрутний в економічному плані час дуже важко належним чином зберігати музейні експонати, то що вже говорити про утворення нових музейних закладів.

Ми повинні підкреслити непересічне значення музейництва на громадських засадах, яке певним чином було скомпрометоване деякими недалекоглядними керівниками місцевих владних структур, учбових закладів. Внаслідок, багато музеїв було по-злочинному знищено, а експонати, дбайливо зібрані краєзнавцями, розкрадено. Водночас не можна заперечувати те, що завдяки самовідданому пошуку місцевих краєзнавців вдалося зберегти сотні тисяч оригінальних документів, рухомих пам'яток історії та культури. Високо оцінюючи зазначені ініціативи, все ж відзначимо, що громадське музейництво потребує більшої уваги з боку Національної академії наук, Міністерства культури і мистецтв України, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів, творчих спілок. Досвід численних зарубіжних країн переконує, що громадські музеї можуть стати не лише осередками культурно-освітньої роботи, а й місцем спілкування людей самих різних поколінь.

На сучасному етапі розвитку краєзнавства практичної реалізації вимагає ряд національно-культурних ініціатив, започаткованих громадськістю в кінці 50-х — 60-х рр. Так, незадовільно виглядає діяльність багатьох організацій по створенню заповідника козацької слави на о.Хортиця. Внаслідок відсутності коштів і повсякденної роботи, а головне — бажання деяких керівників, за 35 років після прийняття урядової постанови "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією Запорізького козацтва" — тут практично майже нічого не зроблено. Водночас чомусь залишається непоміченою Державна програма увічнення сторінок історії українського козацтва, розроблена в другій половині 60-х років за участю провідних українських учених-істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців. Доречно буде повідомити, що в рамках програми по дослідженню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, — складено перелік цих місць для підготовки картосхеми "Козацька слава України", недавно видано науковцями Інституту історії України НАН України Юрієм Данилюком і Олегом Бажаном фундаментальний збірник документів про Хортицю "Збережемо тую славу" (К., 1997). Видано низку інших праць з цієї проблеми.

На жаль, поступово втрачає динаміку і робота по створенню мережі етнографічних музеїв, які по праву вважаються скарбницею народної культури. Створені в минулому — музей народної архітектури та побуту України в Києві, етнографічні комплекси просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Львові, Ужгороді, інших регіонах — потребують більшої державної підтримки, активізації відповідної пошукової і науково-дослідної роботи. Водночас викликає стурбованість відсутність етнографічних музеїв у ряді самобутніх за своєю культурою регіонах. Наприклад, такий музей вже давно можна було б створити на Слобожанщині, побли-

зу Харкова, однак справа вже тривалий час не зрушується з мертвої точки. Як нам здається, нині, коли йде невпинна урбанізація, щоб зберегти архітектурні народні споруди, етнографічні витвори регіонів, було б доцільним у наступному десятиріччі створити музеї архітектури і побуту в усіх областях України.

Ми ще дуже мало приділяємо уваги етнографічним дослідженням. Етнографічне краєзнавство — один з визначальних аспектів вивчення історії, традиції та культури краю, що повинне посісти поважне місце у діяльності краєзнавців.

На зламі століть, разом із запровадженням нових тенденцій, основним стрижнем залишається діяльність щодо збереження раритетів національної культури, які знаходяться у духовних скарбницях-музеях. На жаль, сьогодні музейні заклади дещо втрачають динамізм, негативно відбиваються на їх діяльності й економічні негаразди. Для вирішення цих проблем необхідне впровадження новітніх, відповідних світовим стандартам форм і методів роботи музеїв, розробка спеціальної програми "Музей III тисячоліття". Не можна не враховувати, що музеї — це наукові і громадянські центри дослідження і популяризації історії регіону. Кожне місто, і навіть село, повинно мати свій музей — цей осередок пропаганди краєзнавства.

З музеєзнавством тісно пов'язане туристичне краєзнавство. Туризм в Україні, як відомо, розвивався і розвивається в нерозривній єдності з історичним краєзнавством, був і залишається одним із найважливіших засобів пізнання історії, традицій, культури, природи окремих регіонів України. Цілком очевидно, що успішне розгортання краєзнавчого туризму було б неможливим без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в повсякденну практику роботи туристсько-екскурсійних організацій наукових здобутків учених-краєзнавців, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, бібліотеками, архівами, громадськими об'єднаннями і особливо історичними та краєзнавчими музеями. Працівники туристських організацій ведуть величезну роботу з популяризації рідного краю, а для іноземних громадян відкривають, у певному розумінні, раніше не відому Україну з її великою самобутньою історією і культурою.

За останні роки у нас покращали зв'язки з організаціями, що займаються туризмом. Значно зросли контакти вчених-краєзнавців з фахівцями туристського профілю, які займаються підготовкою кваліфікованих кадрів для туристської галузі, ведуть наукові дослідження з проблем туризму, його історії, туристського краєзнавства.

Початок співробітництву поклала перша всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України", що проводилась 12—14 жовтня 1992 р. у Черкасах. В її організації взяли участь Український інститут туризму, Інститут історії України НАНУ, Всеукраїнська спілка краєзнавців та ін. Вчені-краєзнавці різних профілів — історики, географи, архітектори, етнографи у доповідях і повідомленнях висловлювали свої міркування з приводу становища туризму в Україні, накреслювали шляхи його розвитку, наголошували на необхідності взаємодії краєзнавства та краєзнавчого туризму, що сприятиме поширенню знань серед населення про рідний край, його природу, історію, культуру. Наукові доробки вчених допомогли всебічно розкрити історико-культурні туристичні ресурси в різних регіонах.

З того часу взаємодія краєзнавчих і туристичних організацій неухильно зростає. Всеукраїнська спілка краєзнавців залучилася до організації та проведення II та III Всеукраїнських науково-практичних конференцій з проблем туризму, що проходили у 1994 р. в м.Косові, і 1998 р. на озері Світязь, завданням яких було відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму.

Надзвичайно корисну справу для дальшого розвитку краєзнавчих туристичних досліджень здійснює Інститут туризму Федерації профспілок України, який щороку видає збірники наукових статей, а 1998 р. започаткував регулярне щорічне видання "Туристично-краєзнавчі дослідження", де розробляються питання теорії туристичного краєзнавства, друкуються матеріали про

визначні пам'ятки археології, історії, архітектури, мистецтва, що є важливими об'єктами туризму. Навесні цього року я як голова Академічного журі Всеукраїнської туристичної професійної програми "Кришталевий лелека 99" з великим задоволенням вручив цей престижний приз лідерові туристичної освіти – Інституту туризму ФПУ. Будемо сподіватися, що наша співпраця піде на користь як загальному краєзнавству й одному з його напрямків — туристичному краєзнавству, так і сприятиме розробці теоретичних питань розвитку туристичної галузі взагалі.

Туризм в Україні в наступному столітті повинен вийти на нові рубежі. Значення його не лише для розвитку економіки, а й для виховання нашого народу, особливо молоді, на історії рідного краю важко переоцінити. Наш обов'язок, перш за все науковців-істориків, і надалі поширювати зв'язки з організаціями туристського профілю, надавати їм наукову допомогу в розробці тематики нових туристських маршрутів, у випуску літератури, підготовці кадрів екскурсоводів, проведення наукових конференцій, в організації спільних комплексних пошукових експедицій, польових досліджень з метою виявлення нових об'єктів туризму, створення інформаційного банку даних з туристсько-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів різних регіонів України.

Я гадаю, що немає потреби наголошувати, яке величезне значення має краєзнавство, пізнання рідного краю для виховання учнівської молоді, студентства. Як нам здається, вивчення рідного краю, свого села, міста слід починати з дітьми дошкільного віку, знаходити, як це робиться в деяких країнах за кордоном, форми і методи вивчення куточків своєї землі. Не буде перебільшенням сказати, що саме краєзнавство і народознавство повинні стати основою в проведенні навчальної та виховної роботи серед учнівської молоді в суверенній Українській державі.

Як відомо, свого часу Міністерство освіти разом з творчими спілками та Українським фондом культури розробило і затвердило спеціальне положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів народу під назвою "Моя земля — земля моїх батьків".

Програма руху, девіз якого — "Мій край — моя історія жива", передбачала забезпечення широкого комплексу дій з розгортання краєзнавчої роботи, спрямованої на глибоке вивчення рідної мови, історії краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду, вивчення природи — історії землеробства, природокористування, вивчення пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, інструментарію свого краю, національного одягу, народної архітектури та побуту, народних ремесел, що є основою відродження національної культури українського народу.

Глибоко патріотичне значення руху "Мій край — моя історія жива" для виховання молодого покоління величезне. Вчені-краєзнавці, Міністерство освіти України і його органи на місцях повинні більш активно працювати над реалізацією цієї програми, допомагати школам втілювати її в життя. Для цього слід допомогти вчителям значно пожвавити краєзнавчу роботу в навчальних закладах, активізувати діяльність гуртків юних краєзнавців, пожвавити музейницьку, пам'яткоохоронну та екскурсійну роботу серед школярів, звернути особливу увагу на вивчення учнями місцевої історії, топоніміки, свого родоводу.

З огляду на майбутнє важливе значення матиме вирішення проблем, пов'язаних з викладанням краєзнавства в навчальних закладах. Нам здається, що учні шкіл і студенти всіх вузів, незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства (народознавства), знати першовитоки своєї історії. Для цього, перш за все, вченим, слід зайнятися підготовкою для шкіл і вузів програм, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Ми повинні глибоко усвідомити, що від того, як ми виховуємо сучасну молодь, буде залежати в наступному столітті доля незалежної Української держави.

Важливим центром науково-дослідної роботи з краєзнавства є наші бібліотеки й

архіви, адже в їх сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, чисельні документи і література про рідний край. Так, у Харкові центром організації краєзнавчих досліджень є відділ української наукової бібліотеки імені В.Короленка. Велику краєзнавчу роботу провели наукова бібліотека імені В.Вернадського, Державна історична бібліотека в Києві, Львівська, Одеська, Полтавська, Хмельницька обласні бібліотеки, районна бібліотека в м.Дунаївцях Хмельницької області. Ми маємо необмежену можливість ретельно досліджувати історичні матеріали в державних архівах, як у центральних, розташованих у Києві, так і на місцях. Ми повинні і далі співробітничати з бібліотеками і архівами, спиратись на їхню допомогу в роботі. Готуючись до видання багатотомної "Історії міст і сіл України" в наступному столітті, нам необхідно вже тепер, не гаючи часу, пам'ятати про створення бібліографії, нагромадження архівних джерел, інших матеріалів про історію всіх міст і сіл України. Давайте починати цю роботу вже в цьому році, не чекаючи якихось особливих директив з цього питання.

Щоб успішно розвивати краєзнавство, нам слід докорінно покращити розробку питань теорії і історії краєзнавства в Україні. В 1992—1998 рр. в Україні захищено 3 докторські, 30 кандидатських дисертацій, які порушують різні аспекти розвитку краєзнавства, сприяють осмисленню набутого досвіду. Не можу не відзначити фундаментальні дисертаційні дослідження докторів історичних наук Л.Баженова, О.Нестулі, А.Чабана, кандидатів історичних наук Ю.Данилюка, Л.Бабенко, Т.Григор'євої, Я.Верменич, Н.Ставицької, Н.Малиневської, Р.Маньковської, В.Ткаченка, О.Бажана, В.Прокопчука, С.Кота, В.Савчука та багатьох інших. Активно розробляється краєзнавча тематика в Чернігівському, Полтавському педінститутах, Кіровоградському педуніверситеті, Харківському і Волинському держуніверситетах. Приємною подією стало відкриття кафедри етнології та краєзнавства в Національному університеті імені Тараса Шевченка. Думаю, що аналогічні кафедри доцільно було б створити і в інших учбових закладах.

Останнє, до речі, дозволило б ширше залучати до краєзнавчих досліджень студентську молодь, якій по праву належить майбутнє українського краєзнавства. Вважаю, що навички наукової роботи, вміння працювати з архівними матеріалами, літературою можна в першу чергу набути на краєзнавчій тематиці. Багато доброго в цьому напрямку робиться у Харківському державному університеті. Однак, мусимо визнати, що ці можливості використовуються нами ще недостатньо.

З прикрістю констатуючи подібні факти, мусимо визнати, що на сьогоднішній день практично припинила свою роботу Наукова рада НАН України з проблем "Історичного краєзнавства". А саме вона повинна робити і в установленому порядку затвердити тематику кандидатських і докторських дисертацій, дбати про те, щоб краєзнавче дослідження із року в рік збільшувалося. Невиправдано повільно вирішуються питання із створення регіональних центрів Інституту історії України НАН України, які покликані стати не лише науковими осередками, а й своєрідними організаторами історико-краєзнавчої роботи.

До кінця цього сторіччя нам слід розробити концепцію розвитку краєзнавства в умовах незалежної України.

За останні роки в усіх без винятку регіонах України значно покращалась робота з пропаганди сторінок місцевої історії через пресу, радіо і телебачення. Відомо, яку визначальну роль для популяризації рідного краю відіграють у сучасному суспільному житті засоби масової інформації. З огляду на це одним із основних напрямів нашої роботи на майбутнє залишається всіляке покращення нашої діяльності з пропаганди історії рідного краю, популяризація краєзнавчих знань засобами масової інформації. Нам необхідно і надалі збільшувати випуск краєзнавчої літератури, забезпечити регулярний вихід у світ журналу "Краєзнавство", видати в найближчий час енциклопедичний довідник з краєзнавства України.

Приємно зазначити, що протягом останнього періоду почали з'являтись і регіональні краєзнавчі періодичні видання — щорічники, збірники, альманахи: "Краєзнавець Черкащини", "Відродження" (м.Слов'янськ Донецької області,), "Січеславщина", "Волинські дзвони" (м.Рівне), "Джерело" (м.Тернопіль) і низка інших.

У Прилуках на Чернігівщині краєзнавчий музей та місцеве краєзнавче товариство імені Маслова започаткували випуск газети "Спадщина". Регулярно вміщує великоформатну сторінку "Рідний край" головна газета Донбасу — "Донеччина". Систематично інформують читачів про діяльність нашої Спілки і загальноукраїнські газети, зокрема "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Літературна Україна", "Культура і життя", "Робітнича газета", "Освіта", "Сільські вісті". Щомісяця виходить в ефір радіожурнал Українського радіо "Рідний край". Ми вдячні цим засобам масової інформації.

Приділяє увагу краєзнавчій тематиці й Українське телебачення. Правлінням Спілки за участю Харківської та Дніпропетровської областей, зокрема, підготовлено передачі "Співець козацької слави — Д.Яворницький" та "За порогами — Січ", які неодноразово повторювалися в навчальних програмах для школярів, що вивчають історію українського козацтва. Усі заходи Спілки оперативно висвітлюються системою Укрінформу.

І все ж стан справ з використанням засобів масової інформації не можна вважати задовільним. У цій роботі немає послідовності. Пропаганда матеріалів про "малу батьківщину" відбувається несистематично від випадку до випадку. Словом, потенційні можливості засобів масової інформації для виховання історією використовуються явно недостатньо. На наш погляд, слід було б заснувати при газетах, на радіо та телебаченні позаштатні відділи з пропаганди рідного краю, до складу яких входили б представники Спілки. Вважаю, що такі відділи, як у газеті "Донеччина", повинні подавати різноманітні матеріали, перш за все про невідомі, маловідомі або перекручені сторінки різних періодів історії "малої батьківщини", порушувати інші питання краєзнавства, що випливають із завдань нашої Спілки, розповідати про досвід і практику її роботи.

Для популяризації краєзнавчих знань нам треба широко використовувати і лекційну та екскурсійну роботу, влаштовувати виставки, систематично і надалі проводити конференції.

Не маю можливості висвітлити всі питання розвитку краєзнавства, що випливають з нових історичних умов, пов'язаних з проголошенням акту державної незалежності України. Я зупинився лише на найважливіших періодах історії краєзнавства, здобутому досвіді і чергових, найбільш основних завданнях нашої дослідницької роботи на наступні роки, невідкладне вирішення яких сприятиме вже в найближчий час піднесенню краєзнавства, активізації всіх його форм і напрямів, послужить перетворенню його в джерело відродження духовності й історичної пам'яті нашого народу.

Ще раз хочу наголосити, що завдання розбудови Української держави повинно істотно посилювати роль і значення краєзнавства у формуванні національної самосвідомості, відродженні духовності та історичної пам'яті українського народу, збереженні та популяризації безцінних скарбів матеріальної і духовної культури, розвитку музейництва і туристсько-екскурсійної роботи. Саме через відродження духовності, історичної пам'яті ми прийдемо до національного відродження.

Краєзнавство — як наука, має бути високо піднесене в Українській державі, одержувати від неї систематичну допомогу і підтримку, а добре ім'я краєзнавця, невтомного дослідника історії "малої батьківщини", повинно бути оточене увагою і звучати гордо. А це буде залежати від нас — учених і аматорів, від нашої наполегливості, самовідданої праці на цій благородній ниві.

Петро Тронько,
академік НАН України,
голова правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ДАВНІХ АКТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Середина XIX ст. в розвитку історичної науки в Україні характеризувалася значним потягом громадськості до вивчення своєї історії, до пошуків її археологічних та письмових пам'яток. В значній мірі цьому сприяло створення в Москві гуртка любителів старовини, перетвореного пізніше в Товариство історії та старожитностей російських, завданням якого було збирання стародавніх книжок, рукописів, монет, археологічних та етнографічних матеріалів. Ініціатором та натхненником цієї справи був відомий дипломат, вчений та меценат граф М.П.Румянцев.

Багато прихильників було у нього і в Україні. Це, насамперед, вчитель гімназії М.Ф.Берлінський, митрополит Євген Болховітінов, археолог-аматор К.А.Лохвицький. Ці історики та археологи проводили перші археологічні розкопки в Києві: Десятинної церкви (1824), Золотих воріт (1832), Ірининського монастиря та інших давніх пам'яток. Результати досліджень вони узагальнили в книгах. Так, М.Ф.Берлінський написав книги "Короткий опис Києва", "Топографія Києва", "План стародавнього Києва з поясненням його стародавностей" тощо; Є.О.Болховітінов — "Описаніє Києво-Софійського собору і Київської ієрархії", "Описаніє Києво-Печерської Лаври" та ін.; М.Закревський надрукував в 1836 р. "Очерк истории г.Киева". Під час роботи над цими та іншими працями вони використовували також церковні та монастирські архіви, бібліотеку духовної академії.

Відкриття археологів викликали в суспільстві жвавий інтерес. Провадились збори грошових внесків для дальшого дослідження історії міста, оголошувались конкурси на кращі історичні роботи[1]. За свідченням сучасника, "історія й археологія справді стали модними науками в Києві, ними захоплювались і київське чиновництво, і київський beau-monde (бо-монд)... Всі наввипередки кинулись на пошуки в краї пам'яток старовини"[2].

З відкриттям в 1834 р. університету св.Володимира наукова діяльність в Києві пожвавилась. Постало питання про створення наукового товариства. Активну участь в його організації брав перший ректор університету професор М.О.Максимович. В 1835 р. при Київському навчальному окрузі створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, до складу якого ввійшли як археологи-аматори, так і професори університету: М.О.Максимович, В.Ф.Цих, С.Ф.Зенович, С.М.Орнатський, М.Ф.Берлінський, К.А.Лохвицький, О.І.Ставровський та ін.[3]

Для зберігання пам'яток, виявлених при археологічних розкопках та будівельних роботах, в 1837 р. при університеті створено Музей старожитностей. Це був один з перших в Україні та перший в Києві археологічний музей. Першим директором музею був К.А.Лохвицький. В цей час в музеї зберегалось понад 100 предметів старовини. Після Лохвицького протягом 16 років (1838—1854) музеєм завідував професор О.І.Ставровський, в 1854—1865 рр. музей очолював Я.Я.Волошинський, в 1865—1873 — А.І.Лінниченко, в 1874—1908 — професор В.Б.Антонович. Музей швидко поповнювався. В 1884 р. в ньому вже налічувалося 6500 експонатів[4].

Завдання Тимчасового комітету для дослідження старожитностей обмежувались лише археологічними дослідженням в Україні. М.О.Максимович складає нові проекти створення в Києві Товариства історії та старожитностей з більш широкими завданнями (в 1839 р. в Одесі вже було таке товариство). Записку із статутом Товариства він подає на ім'я уряду через Київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, якому тоді по суті належала вся влада в Південно-Західному краї.

Але Бібіков, в цілому схваливши наміри вчених та краєзнавців, розумів, що в інтересах російської монархічної влади, представником якої він був на Україні, цій громадській організації треба надати політичного спрямування. Він вважав, що видання історичних джерел "треба доручити не вченому товариству, а вченій урядовій установі, яка цілковито підпорядковується представнику вищої влади в краї"[5].

Урядова мета діяльності утвореної Комісії була складовою частиною широких великодержавних русифікаторських заходів царизму, що проводились через Д.Г.Бібікова та інших представників вищої влади в Україні, Білорусії, Литві[6]. В той же час, особливо після придушення царизмом польського повстання 1830—1831 рр. треба було довести документальними аргументами необгрунтованість претензій Польщі на Правобережну Україну, схильність українського народу до союзу з російським, і вивченням старовинних актів освітити "саме ці моменти в історії — "православіє" й "руськість краю"[7].

Історичними документами Бібіков намагався довести законність царського самодержавства на право володіння українськими землями і тим самим виправдати національну і колонізаторську політику Росії стосовно України. Але, всупереч бажанню уряду, завдяки широкій публікації документів постала яскрава історія багатовікового та самобутнього розвитку української нації.

Урочисте відкриття Археологічної комісії (її офіційна назва — Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернаторі) відбулось 8 грудня 1843 р. Засновниками Комісії були відомі в Києві особи: почесний попечитель Києво-Подольського дворянського училища, відомий нумізмат та любитель старовини барон С. де-Шодуар, колишній ректор університету професор М.О.Максимович, київський громадянський губернатор І.І.Фундуклей, духовні особи — митрополит Філарет, архієпископ Іннокентій Борисов та ін. Найбільш активними членами Комісії були викладачі університету св.Володимира. Душею Комісії, одним з її засновників, редактором юридичних пам'яток, заступником голови, першим головним редактором Комісії (з 1861 по 1863 рік) був професор юридичного факультету М.Д.Іванішев. М.О.Максимович редагував пам'ятки літератури та народної освіти, В.Ф.Домбровський — історичні пам'ятки. Після смерті В.Ф.Домбровського в 1845 р. редагування пам'яток історії було покладено також на М.Д.Іванішева.

Поставивши завданням зібрати та видати найцінніші матеріали з історії України XIV-XVIII ст., Комісія, особливо в перше десятиріччя свого існування, розгорнула широкі археографічні пошуки, обстежувала не тільки документи монастирських, урядових, поміщицьких архівів, гродських, земських та магістратських судів, а й приватні родинні архіви.

Одним з перших результативних відряджень була експедиція професора В.Ф.Домбровського на Волинь. Обстежуючи архіви Кременця, Почаєва, Луцька, Володимира-Волинського, він звернув увагу на актові книги як найцінніше джерело з історії унії, козацтва, давніх князівських родів, різних боків життя та побуту городян та селян.

По всій Правобережній Україні були розгорнуті археографічні експедиції. Виявленням та збиранням документів займались крім численних чиновників, наділених широкими повноваженнями, предводителі дворянства, земські справники, городничі. "Були моменти, коли здавалось, нібито вся адміністрація і магістратура цілого краю лише й займається збиранням історичних матеріалів для Комісії"[8]. Матеріалів було зібрано велику кількість. Але при цьому виявлено, що багато актових книг магдебургій та ратуш загинуло, а ті, що залишились, були в жахливому стані. Адміністрація канцелярії відібрала ці книги і тим врятувала їх для майбутніх історичних досліджень. Серед них були актові книжки містечок Вижва, Олики, Ратна, Міляно-вич та багатьох інших[9].

Комісія не обмежувалась збором документів тільки у містах та приватних володіннях Київщини, Поділля і Волині. В 1844 р. було дозволено оглянути архів Чернігівського губернського правління, де знаходилась ділова переписка фельдмаршала П.А.Румянцева-Задунайського з управління Малоросійським краєм. Збирали матеріали у місцевих поміщиків Полтавської губернії.

Археографічна Комісія зав'язала тісні стосунки з архівами та бібліотеками Москви та Петербурга. Співробітнику Комісії М.О.Рігельману, допущеному до архівів Колегії закордонних справ та Сенату, дозволено було вилучити величезну кількість цінних матеріалів з історії України, що залишились ненадрукованими Петербурзькою Археографічною комісією в її "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России". Зокрема, були передані листи гетьмана Богдана Хмельницького. З Синоду передали архів колишніх уніатських митрополитів. Професор Московського університету М.П.Погодін подарував Комісії "Літопис" Самуїла Величка[10].

В результаті палеографічної пошукової роботи був зібраний цінний матеріал, що складався з оригіналів протоколів та актів земських, магістратських, гродських, повітових та інших судів, що існували на Правобережній Україні в XIV—XVIII ст. Треба було створити належні умови для правильного зберігання цих "дорогоцінних пам'яток минулого життя края". Професор М.Д.Іванішев у докладній записці до вищих органів влади зазначав, що тільки створення центрального архіву "забезпечить цілісне збереження давніх актових книг, що складають єдиний в своєму роді і тому вельми важливий матеріал для вітчизняної історії", а також дозволить більше зручностей для наукових розробок документів[11].

Архів під назвою "Центральний архів давніх актів" створений в 1852 р. Маючи зручне приміщення у будинку університету св.Володимира і належний нагляд, архів постійно поповнювався за рахунок археографічних експедицій. Вже в 1893 р. в ньому налічувалось 5838 актових книг та близько півмільйона окремих документів[12].

Архів давніх актів став основною видавничою базою Археографічної комісії. В обробці та публікації документів, складанні описів діяльну участь брали як професори університету, так і працівники архіву, що всі були членами Комісії: М.О.Максимович, М.Д.Іванішев, О.І.Левицький, І.П.Новицький, В.Б.Антонович, І.М.Каманін, С.Т.Голубєв, С.А.Терновський, В.С.Іконников, М.Ф.Владимирський-Буданов, М.С.Грушевський, В.О.Романовський, М.В.Довнар-Запольський тощо.

Вже в перше десятиріччя свого існування Комісія видала низку важливих документів з історії України XIV—XVIII ст. В 1845, 1846, 1852, 1859 рр. вийшли 4 томи "Памятников". Кожний том складався з трьох розділів. Перші розділи томів були присвячені історії створення православних братств на Україні в містах: Луцьку (1617—1713), Києві (1615—1787), Львові (1586—1637). Пам'ятки Луцького Хрестовоздвиженського братства редагував М.О.Максимович; Київського та Львівського братств — професор духовної академії В.П.Чехович. В другому томі вміщена грамота Київського митрополита Петра Могили про заснування 15 червня 1631 р. Київської братської школи[13], на базі якої в 1701 р. була створена Київська академія. В додатку до цього тому наведені факсимільні підписи та печатки гетьманів України: Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Павла Тетері, Ігнатовича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та 6 таблиць палеографічних відбитків.

Другі розділи "Памятников" містили акти про права та обов'язки землевласників та селян у 1490—1596 рр. Підготовку документів до друку зробив М.Д.Іванішев. У другому томі він опублікував також важливу пам'ятку кріпосницьких відносин "Устав о волоках 1557 р.".

В третіх розділах публікувались матеріали з історії України за 1648—1664 роки. Книги ілюструвались зображеннями

пам'яток старовини, давніх замків тощо. Чудово був оформлений 1-й том "Памятников". Обкладинку прикрашала виконана за малюнками академіка Ф.Г.Солнцева вівтарна арка Софійського собору в Києві з грецькими фресками XI ст.

Великий фактичний матеріал з історії козацтва на Україні, визвольної війни українського народу у XVII ст. містили видані Комісією "Летописи" Григорія Грабянки (К., 1853), Самуїла Величка (т. I-IV, К., 1848, 1851, 1855, 1864), Самовидця (К., 1878). Ці літописи, що відбивали погляди козацько-старшинської верхівки, написані українською народною мовою, дають живе уявлення про тогочасні події та їхніх учасників. В текстах звучить гордість авторів за свій народ як рівний серед інших народів.

На багатьох сторінках зображена боротьба народу за свою землю, за визволення від іноземного гніту — польського, турецького, литовського. В літописах, особливо С.Величка, чітко окреслено поняття Батьківщини — України. Це територія по обох берегах Дніпра, від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині та Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ[14]. Народ частіше називається українським, рідше — малоросами. Назва "Україна" також часто зустрічається в текстах, в той час як в усіх офіційних документах територія України називалась не інакше, як Південно-Західний край, Малоросія.

У редагуванні та підготовці до друку "Летописи С.Величко" в 1846 р. брав участь ад'юнкт історико-філологічного факультету університету М.І.Костомаров, але через арешт весною 1847 р. його робота над томом припинилась[15].

Досвід роботи над актовими книгами та "Літописом" став йому в нагоді пізніше, коли М.І.Костомаров працював над монографією "Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России", яка вийшла вже в 1857 р. в Петербурзі. Наступні чотири видання цієї книги вийшли під назвою "Богдан Хмельницкий".

Іншою стороною діяльності Тимчасової комісії для розгляду давніх актів стали археологічні дослідження та пошуки давніх пам'яток на території України. Після закриття в 1845 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей, до роботи в Комісії були запрошені відомий вчений академік Ф.Г.Солнцев, професори М.Д.Іванішев, О.І.Ставровський та ін. Вони розробили широку програму археологічних досліджень в м.Києві, Волинській, Київській, Подільській губерніях, з 1846 р. — в Полтавській та Чернігівській губерніях.

В червні 1845 р. Ф.Г.Солнцев та О.І.Ставровський відправились в м.Овруч для дослідження руїн стародавнього храму св.Василія, вони розкопували залишки Ірининського монастиря та Десятинної церкви в м.Києві.

В 1845—1847 рр. співробітником Комісії на посаді художника, збирача фольклорного та етнографічного матеріалів був Т.Г.Шевченко. Вже влітку 1845 р. під час поїздки по Київщині та Полтавщині він виконував завдання Комісії — малював пам'ятки архітектури та історичні пам'ятки, збирав народні пісні та легенди. На запрошення М.Д.Іванішева в червні—липні 1846 р. він бав участь в розкопках скіфського кургану Переп'ятиха у Васильківському повіті Київської губернії. Результати досліджень були опубліковані в трьох зошитах "Древностей, изданных Временной комиссией для разбора древних актов" (1846). На 9 таблицях з 11 містилося зображення кургану Переп'ятиха та знайдених в ньому речей. Малюнки виконали вчитель малювання О.Ф.-Сенчило-Стефановський та художник Т.Г.Шевченко[16].

У вересні 1846 р. Комісія відрядила Шевченка на Київщину, Волинь, Поділля збирати народні перекази, оповідання, легенди, пісні й записувати історичні відомості про визначні могили та урочища. Малюнки та записи, в тому числі пісень про С.Палія, У.Кармалюка, виконані Шевченком під час роботи в Комісії — цінний внесок у розвиток історії краєзнавства, археології, етнографії й фольклору, архітектури та живопису[17]. Він малював пам'ятки Києва, Воздвиженський монастир у Полтаві, Михайлівську та Покровську

церкви в Переяславі, будинок І.П.Котляревського в Полтаві тощо.

За браком коштів археологічні розкопки довелось на деякий час припинити. В 70-х роках розкопки відновились завдяки енергійній діяльності професора В.Б.Антоновича. В 1877 р. за завданням Комісії він досліджував фундаменти стародавнього храму в с.Білогородці Київського повіту. Звіт про це відрядження надрукований В.Б.Антоновичем" в №1 "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца". В 1886 р. на кошти Комісії проводились величезні розкопки стародавнього храму Мстислава у Володимирі-Волинському. До роботи були запрошені професори О.В.Прахов, В.Б.Антонович, О.І.Левицький. Результати досліджень систематизовані О.І.Левицьким у творі "Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма" (К., 1892).

В 1909—1910 рр. Комісія знову досліджувала фундаменти стародавньої Десятинної церкви в Києві, де знайдено було багато предметів, що поповнили музеї Києва[18].

Найважливішим виданням Археографічної комісії впродовж 55 років (1859—1914) був 35-томний "Архив Юго-Западной России". Це видання, основним джерелом якого були зібрання Архіву давніх актів, публікувало історичні документи та літературні пам'ятки Правобережної та Західної України XIV—XVIII ст. За планом, виробленим ще у 1858 р. М.Д.Іванішевим, видання складалось з 8 частин, кожна частина — з кількох томів (в залежності від кількості виявлених документів). Кожному тому передувала вступна стаття редактора, в якій аналізувались представлені документи. Як правило, це були самостійні наукові розробки. Багатьма дослідниками відзначалась доцільність такої подачі матеріалів, коли систематизація різноманітних актів за тематичними серіями надавала всьому виданню стрункість та послідовність, що вигідно відрізняло публікації Київської комісії від подібних видань Петербурзької Археографічної комісії[19].

Головними редакторами "Архіву" були досвідчені вчені: М.Д.Іванішев (1861—1863), В.Б.Антонович (1863—1882), М.Ф.Владимирський-Буданов (1882—1914).

Найбільш плідною була діяльність Комісії під час роботи в ній В.Б.Антоновича. Перші 8 років (1863—1870) він працював в Комісії постійно. За свідченням сучасників, "це були роки, коли він один уособлював в собі її продуктивні сили і коли його капітальні труди виходили в світ один за одним"[20]. Але й пізніше, коли він зайняв університетську кафедру (1870), В.Б.Антонович продовжував активно працювати в Комісії. Майже до кінця життя він проводив археологічні розкопки, етнографічні розвідки, писав статті, рецензії. Працюючи над збиранням та редагуванням архівних документів, Антонович в 1863 р. видав перший том "Архива Юго-Западной России" (ч. 3), в якому вміщені акти про козацтво від 1500 до 1648 рр. В 1864 р. вийшов 4-й том "Літопису С.Величка" за редакцією В.Б.Антоновича.

У другому томі "Актів про козацтво" (1868) вміщена праця Антоновича "Останні часи козацтва на правому боці Дніпра". Побудована на аналізі актових матеріалів за 1679—1716 рр., вона стала його магістерською дисертацією[21]. В третьому томі "Архіву" (ч. 3) під назвою "Акти про гайдамаків" (1700—1768) В.Б.Антонович у вступній статті проаналізував гайдамацький рух — Коліївщину. В 1869 р. вийшов 1-й том (ч. 5), де вміщені акти стосовно історії міст та містечок України за 1432—1798 рр., також за редакцією В.Б.Антоновича. Загалом Антонович відредагував 9 томів "Архіву", супроводжуючи їх редакційними вступними статтями та анотаціями. Це складало понад 400 друкованих аркушів. Крім того, він працював також над "Сборником материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" (вийшов у 1874 р.), "Сборником летописей, относящихся к истории Южной и Западной России" (1888) та ін.

Майбутні капітальні праці В.Б.Антоновича (а їх було понад 300) про історію козацтва, гайдамацьких рухів, Литовського князівства, з археології та етнографії,

спирались на великий джерелознавчий матеріал Архіву давніх актів і не втратили своєї актуальності до нашого часу.

Тимчасова комісія видала також "План м.Києва 1695 р." за редакцією П.Г.Лебединцева (1893), 2 випуски "Материалов по истории русской картографии (Карты всей России и южных ее областей до пол. XVII в." (вип. 1—1899, вип. 2 — у 1910). Останнє видання вийшло за редакцією завідувача Архіву давніх актів, приват-доцента університету В.О.Кордта. В цих випусках опубліковані копії давніх карт міст України, які В.О.Кордт вилучив в Дрезденській, Лейпцігській та інших закордонних бібліотеках.

Колосальну роботу виконав І.П.Новицький, підготувавши покажчики до видань Комісії: т. I — Імена особові (К., 1878. — 862 с.); т. II. — Імена географічні (К., 1883. — 980 с.). Підзаголовок цього тому "Матеріали для історичної географії Південної та Західної Росії". Матеріали Покажчика мають величезну цінність і в наш час для вивчення історії міст і сіл України. В ньому даються імена та назви населених пунктів, що зустрічаються в текстах всіх видань Археографічної комісії, їх різні найменування та звучання, підпорядкованість за територіальною ознакою.

Для прикладу можна назвати: "Калниболото (в текстах также Колни-Болоты, Колниболотское, Калне-Blota; на картах — Кальниболото), село Бобринецкого уезда Херсонской губ., при р.Выси на границе Звенигородского уезда, к СВ от Новоархангельска"[22]. Або "Преварка, также Переварка, Преорка, Приварка, Приорка (первоначальное правильное имя, местечко, имение киевских доминикан), деревня к СЗ от Киева, считающаяся ныне предместьем города"[23].

Комісія займалась також і сучасними пам'ятками. Так, в 1870 р. на неї було покладено обов'язки збору пожертвувань на спорудження пам'ятника гетьману Богдану Хмельницькому в Києві. Вона також і далі займалась організаційними заходами до відкриття пам'ятника 11 липня 1888 р.[24]

Тимчасова Комісія для розгляду давніх актів існувала до 1921 р., коли вона увійшла до складу Археографічної комісії Академії наук України. Матеріали, зібрані й опубліковані нею, а також документи Архіву давніх актів, що входять складовою частиною до Центрального державного історичного архіву України, завжди привертали увагу дослідників історії України періоду XIV—XVIII ст. Так, в 1924—1928 рр., за свідченням завідувача архіву В.О.Романовського, професори Й.Гермайзе, П.Клименко, О.Оглоблін, М.Ткаченко, С.Шамрай та ін. описали чималу кількість справ і архівів Малоросійської Колегії, Генеральної військової канцелярії, Генерального Суду та інших установ старої Гетьманщини[25].

Значення збірки підвищується й тим, що майже всі її документи — оригінали. На 631 документ збірки є 27 копій (серед них половина — тогочасні копії), немає жодної копії за XIV—XVI ст. У колекції є унікальна збірка власноручних підписів визначних діячів України, Росії та багатьох інших країн: гетьманів Б.Хмельницького, І.Самойловича, Д.Многогрішного, Д.Апостола, К.Розумовського, полковника С.Палія, ректора Київської академії Г.Кониського, київського митрополита П.Могили, фельдмаршала О.Суворова, оригінали підписів російських царів та цариць, польських королів і литовських великих князів, французьких королів та римських пап26.

Не втратили своєї актуальності документи і в наш час.

Лариса Шевченко
(м. Київ)

---

[1] Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 182.

[2] Романович-Славатинський А.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, ректора университета св.Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. - СПб., 1876. - С. 209-210.

[3] Марков П.Г. М.О.Максимович - видатний історик XIX ст. - К., 1973. - С. 147.

[4] Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 191.

[5] Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843-1893): Историческая записка о ее деятельности. - К., 1893. - С. 11.

[6] Марченко М.І. Українська історіографія: З давніх часів до середини XIX ст. - К., 1959. - С. 173.

[7] Романовськйй В. Нариси з архівознавства. - Харків, 1927. - С. 102.

[8] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. I. - К., 1911. - С. 4.

[9] Романовський В. Вказ. праця. - С. 103.

[10] Левицкий О.И. Вказ. прця. - С. 41-44.

[11] Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статтів за редакцією В.О.Романовського. - К., 1929. - С. 16.

[12] Левицкий О.И. Вказ. праця. - С. 41.

[13] Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов. - Т. 2. - К., 1846. - Відділ I. - С. 94.

[14] Марченко М.І. Вказ. праця. - С. 78.

[15] Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров: 1817-1885. - К., 1992. - С. 65-66.

[16] Левицкий О.И. Вказ. праця. - С. 126.

[17] Бутич І.Л. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. - В кн.: Шевченківський словник у 2-х томах. - Т. 2. - К., 1977. - С. 267.

[18] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. 2. - К., 1916. - С. 5.

[19] Софинов П.Г. Из истории русской дореволюционной археографии. __ М., 1957. - С. 114-115.

[20] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. 1. __ К., 1911. - Розділ 3. - С. 15.

[21] Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 185.

[22] Указатель к изданиям Временной Комиссии для разбора древних актов (с 1845 по 1877 год): Имена географические. - К., 1882. - С. 288.

[23] Там само. - С. 654.

[24] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. I. - К., 1911. - Розділ 3. - С. 16.

[25] Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статтів за ред. В.О.Романовського. - К., 1929. - С. 31.

[26] Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369-1899. - К., 1971.

ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ XX СТОЛІТТЯ

2000-й рік щедрий на ювілеї в історії Волинського краєзнавства: виповнюється 100 років від дня заснування в Житомирі Товариства дослідників Волині та 10 років з часу відродження його спадкоємця — Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. Ювілейні дати це завжди привід критично осмислити пройдений шлях, поділитися роздумами про здобутки, накреслити плани на майбутнє.

У другій половині XIX — початку XX ст. у багатьох регіонах України зароджувалися краєзнавчі товариства й осередки, які силами місцевих дослідників проводили вивчення природи, господарства, історії, етнографії, культури. 1900 року в губернському Житомирі утворилося одне із перших регіональних краєзнавчих товариств на Правобережній Україні — Товариство дослідників Волині. Звичайно, виникло воно не на порожньому місці.

Краєзнавчий рух на Волині мав давні і цікаві традиції. У 30— 50-х роках XIX ст. основи краєзнавчих студій на Волині закладали видатні діячі української культури і науки М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко.

У 60-80-х роках XIX ст. потужний краєзнавчий осередок діяв при Волинському губернському статистичному комітеті, навколо якого згуртувалися такі знані дос-

лідники Волині, як І.Рудченко (більш відомий під псевдонімом Іван Білик), П.Косач (батько Лесі Українки), В.Пероговський, Х.Корнаковський, Г.Осовський, О.Братчиков та ін.

У 90-х роках XIX ст. в Житомирі виникло одразу дві інституції краєзнавчого спрямування: Волинське єпархіальне давньосховище старожитностей та Волинське церковно-археологічне товариство, які своєю діяльністю також примножували здобутки у дослідженні краю, особливо його церковної історії. Тут розкривався талант таких визнаних дослідників, як М.Теодорович, М.Трипольський, О.Фотинський.

Та найвагоміших здобутків у комплексному вивченні краю досягло Товариство дослідників Волині, народження якого збіглося з початком XX ст. 1896 року в губернській газеті "Волынь" (№133), що видавалася у Житомирі, з'явився "Лист до волинської інтелігенції".

"Волинь в усіх відношеннях є багатою скарбницею, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані, — писав автор. — Бажано було б, щоб культурні елементи нашої громадськості, ті, що становлять інтелігенцію краю, подбали про його вивчення і тим самим виконали свій обов'язок... Мені здається цілком можливим об'єднання культурних елементів краю на грунті наукового товариства дослідників. Саме товариство повинно бути з широкою програмою, що охоплює як природньоісторичне, так і археологічне й етнографічне вивчення Волині..."[1].

Автором листа був волинянин, колишній випускник 1-ої Житомирської гімназії і Петербурзького університету Микола Іванович Коробка[2]. Молодий вчений — літературознавець і фольклорист М.Коробка вніс свіжий струмінь у життя міста і краю. "Столиця не в силах все робити за провінцію, остання повинна потурбуватися за себе сама. Тільки тоді провінція перестане бути провінцією, а культура наша і наука розвиватимуться не лише в шир, а й у глиб".

Відгуки на цей лист з'явилися відразу. Вони прийшли від відомих вчених, громадських діячів, письменників, зокрема В.Антоновича, В.Короленка, С.Гамченка.

Відомий археолог С.Гамченко через газету "Волынь" писав: "Зі щирим задоволенням і глибокою увагою прочитав я в "Волыни" палкий лист до волинської інтелігенції. Дякую Коробці за його добрі наміри! Поспішаю на заклик, твердо впевнений, що, коли відгукнуться люди, то справа піде. Цілком поділяю думку Коробки, що Волинь мало досліджена..."[3].

Незабаром, завдяки енергії однодумців М.Коробки і С.Гамченка, розпочалася практична діяльність щодо створення Товариства. До цієї справи приєднався директор 1-ої Житомирської чоловічої гімназії П.Сидоров. Ініціативною групою й був розроблений проект статуту, яким передбачалися: природнича, етнографічна, економічна та історична секції, виборна рада, архів, бібліотека та музей.

3 квітня 1897 року в приміщенні 1-ої чоловічої гімназії відбулося засідання організаційного комітету, де тринадцять активістів підписали остаточну редакцію статуту. Ось їхні імена: П.Сидоров, С.Гамченко, Я.Яроцький, О.Фотинський, Г.Мачтет, В.Михалевич, С.Скомаровський, І.Радецький, Г.Лубенець, Р.Собкевич, А.Властелиця, П.Кошлаков, А.Орловський. Ще четверо волинян, які поставили свій підпис під статутом, мешкали на той час в Петербурзі. Це М.Коробка, В.Боцяновський, А.Лященко, К.Храневич. Цих 17 чоловік слід вважати засновниками Товариства дослідників Волині[4].

Текст статуту пролежав у Міністерстві внутрішніх справ майже три роки. 14 квітня 1900 року він був нарешті затверджений міністром освіти М.Боголеповим. Прикметно, що за зразком волинян згодом прийняли статут краєзнавчі товариства Оренбурзької та Московської губерній, які створювалися в цей час.

Перше організаційне засідання товариства відбулося 2 грудня 1900 року в приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки. На ньому була обрано раду,

сформовано секції. Першим віце-головою, який уособлював усю повноту керівництва товариством, був директор жіночої Маріїнської гімназії В.Ногайський (почесний портфель голови товариства традиційно віддавався губернаторові)[5]. Від жовтня 1910 року посаду віце-президента обіймав П.Тутковський, а ще через три роки на цю посаду було обрано С.Бржозовського.

15 лютого 1901 року товариство прийняло в своє відання музей, що існував при публічній бібліотеці ще з 1865 року. Історик і археолог Я.Яроцький у 1896—1897 роках значно розширив та впорядкував його. Він же був першим, з часу заснування Товариства, завідувачем музею.

Згодом, за настійним клопотанням віце-президента Товариства П.Тутковського, музей і бібліотеку з дозволу губернатора О.Кутайсова було переведено до приміщення Житомирського будинку працелюбства (на розі вулиць Гоголівської і Хлібної). Товариство порушило клопотання про те, щоб музей став самостійною установою. Статут Центрального Волинського музею було затверджено Міністерством освіти 8 квітня 1913 року, а з 1 січня 1914 року музей набув самостійності. Він мав чотири відділи: природничо-історичний, етнологічний, економічний, історичний. На 1 січня 1914 року в ньому нараховувалося 8292 експонати. Сам П.Тутковський передав до музею значну частину особистих колекцій гірських порід, мінералів, ґрунтів, а також колекції фотознімків, монет, геологічних карт, книги.

Від 1910 року Товариство почало регулярно друкувати наукові праці (щоправда перший том побачив світ ще у 1902 р.). Всього було видано 14 томів наукових праць.

Особливо слід виокремити науковий рівень праць видатного вченого-геолога Павла Аполлоновича Тутковського. Серед них — "Зональність ландшафтів Волинської губернії", "Короткий гідрографічний нарис Центрального та Південного Полісся", "Карстові явища й самобутні артезіанські джерела у Волинській губернії", "Бурштин у Волинській губернії", "Із геології міста Житомира", "Антропогеографічні етюди по Волині", "Стародавня добувна промисловість на Волині". Статті, розвідки, повідомлення П.Тутковського вміщені у 10 томах з 14, що побачили світ. Віце-голова Товариства, фактичний його керівник, П.Тутковський 1918 року був одним із засновників і перших академіків ВУАН[6].

Непересічне значення мали статті геолога С.Бельського, який відкрив волинські топази та ільменіти, ботаніків Р.Собкевича та М.Копачевської, ентомолога А.Ксенжопольського, метеорологів С.Бржозовського і М.Хандроса. Багато з цих праць не втратили свого наукового значення і донині.

Широко були представлені в "Трудах общества исследователей Волыни" матеріали з етнографії. Унікальному народознавчому доробку Василя Григоровича Кравченка з волинської тематики повністю присвячені 5, 12 та 14 томи праць Товариства.

Товариство обмінювалось своїми працями з 104 науковими установами і редакціями наукових видань, зокрема з Академією наук, Петроградським, Московським та Київським університетами, Петроградським ботанічним садом, Вітебською архівною комісією, Архангельським товариством вивчення російської півночі, Науковим товариством імені Шевченка (м.Львів) та ін.

На 1 січня 1914 року до складу Товариства входили 193 дійсних члени і 22 почесних. У різний час серед почесних членів товариства були всесвітньо відомі вчені, письменники, громадські діячі: К.Тімірязєв, А.Кримський, В.Короленко, М.Дашкевич, С.Гамченко, О.Воєйков, О.Карпинський, О.Клосовський, О.Шахматов, В.Ласкарєв та ін. Вони уважно стежили за роботою Товариства. Ось що писав академік О.Карпинський з нагоди обрання його почесним членом Товариства (лист від 21 березня 1911 року): "Я щойно одержав повідомлення про обрання мене почесним членом Товариства дослідників Волині. Дуже втішений увагою й честю, які Товариству схотілось мені виявити, прошу засвідчити йому мою глибоку вдячність.

Волинь являє область такого винятково наукового інтересу в усіх відношеннях, що справді заслуговує організації окремої установи для вивчення, якою і є Товариство дослідників Волині. Палко бажаю Товариству широкого розвитку"[7].

Почесні члени не тільки стежили за роботою Товариства, а й надавали матеріальну допомогу. 1912 року відділ російської мови й словесності Російської Академії наук на чолі з академіком О.Шахматовим надіслав 400 рублів спеціально для опублікування етнографічних матеріалів, зібраних Кравченком, "поскільки вони становили винятковий науковий інтерес". Цього ж року В.Кравченку було присвоєно звання професора.

Багато дослідників — дійсних членів Товариства стали фундаторами першого на Волині вузу — Інституту народної освіти, що відкрився 16 жовтня 1919 року в Житомирі. Першим ректором інституту було призначено члена Товариства П.Абрамовича, завідувачем губернського відділу народної освіти — географа П.Постоєва, згодом професора педінституту, викладачем фізики і метеорології — М.Кудрицького, історії — професора О.Фотинського.

Свою діяльність Товариства дослідників Волині припинило у буремному 1920 р. Його наступником став Волинський Центральний науково-дослідний музей. Особливо плідною у цей період виявилася діяльність професора В.Кравченка. Протягом 1920—1931 років він керував етнографічним відділом та аспірантурою Волинського Центрального науково-дослідного музею в Житомирі. Рівень роботи останнього був настільки високим, що на його базі створено історико-фольклорний відділ ВУАН. Творча спадщина В.Кравченка зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України і ще чекає на своїх дослідників[8].

"Золотим", "зоряним" періодом краєзнавства були 20-і роки. В цей час відбувалися всеукраїнські краєзнавчі наради, розгортав роботу Український комітет краєзнавства, видавався бюлетень "Краєзнавство", а краєзнавча мережа (на 1929 рік) нараховувала 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Місцеві краєзнавці повсякчас перебували в полі зору комісій порайонного дослідження України, Археологічного комітету, Комісії краєзнавства, діяли при Всеукраїнській академії наук. Та демократичний за своїм характером краєзнавчий рух не міг, безперечно, співіснувати із командно-адміністративною системою. Були репресовані найкращі вчені (етнографи, історики, фольклористи), ті представники інтелігенції на місцях, які виявили інтерес до минулого. Вульгарний соціологізм набрав найпотворніших форм, надовго загальмував поступ краєзнавства і як громадського руху, і як науки.

Яким чином ця розправа творилася на місцях, можна дізнатися з газети "Радянська Волинь". В одному з номерів за 1937 рік було вміщено статтю "Хто орудує в Житомирському музеї?", де автори виставили проти завідувача зоологічного відділу такі "аргументи": "Виявляється орнітолог Бруховський виписував металеві кільця для кільцювання птахів з Німеччини!"[9]. Цього факту було достатньо для далекоглядних висновків: арешт і 8 років позбавлення волі.

Професора В.Кравченка звинуватили в "буржуазному націоналізмі", його унікальні музейні експонати прилюдно знищено. Сам вчений змушений був шукати роботу далеко від рідної Волині, а його учні — талановиті молоді вчені — Никанор Дмитрук і Карній Черв'як — були розстріляні. На довгі роки краєзнавчий рух фактично був загнаний системою у підпілля.

Відновлення Товариства дослідників Волині відбулося 1949 року... в Нью-Йорку, з філіями у Клівленді, Буффало, Торонто. Найактивніше діяло Товариство у Вінніпезі. Саме у цьому канадському місті 21 липня 1951 року на установчих зборах було організаційно створено Інститут дослідів Волині та Товариство Волинь. У 1953 р. побачив світ перший науково-популярний збірник волинознавства "Літопис Волині". Всього вийшло 18 чисел

"Літопису". Тематика їхня найрізноманітніша: це загальна історія краю, окремих міст і сіл, монастирів і церков, мистецтвознавство, літературознавство, природа і екологія Волині[10].

У різний час членами Товариства Волинь та Інституту дослідів Волині були такі відомі діячі як письменник Улас Самчук, поетеса Оксана Лятуринська, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, скульптор Леонід Молодожанин. отаман Тарас Бульба-Боровець, уродженець Житомирщини митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Останній був почесним головою Ради Інституту дослідів Волині і заповів виняткове право на видання своїх творів саме цій інституції. В останні роки Товариство дослідів Волині очолював Ілля Онофрійчук, який активно підтримував тісні зв'язки зі своєю прабатьківщиною. 4 грудня 1999 р. Інститут дослідів Волині та Товариство Волинь, відзначивши своє 50-річчя, припинили діяльність і передали виконання подальших повноважень Волинському державному університету ім.Лесі Українки.

Через сім десятиліть, після ліквідації Товариства дослідників Волині, 5 січня 1990 р. в Житомирі, завдяки ініціативній групі активістів-краєзнавців, відбулося друге його народження[11]. Відновлене Житомирське науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, що є дійовим обласним осередком Всеукраїнської спілки краєзнавців, працює у тісній співдружності з краєзнавчими товариствами Волинської, Рівненської та Хмельницької областей, Українським географічним товариством, Інститутами історії України та географії НАН України.

За десятиліття, що минуло з часу відродження, під егідою Товариства відбулося 15 представницьких Міжнародних і Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій. Присвячені важливим історичним подіям в житті краю (200-річчю Волинської губернії, 550-річчю з часу отримання Житомиром Магдебурзького права, 150-річчю від дня народження Миколи Миклухо-Маклая, 200-річчю від дня народження Оноре де Бальзака, 80-річчю УНР та ін.), краєзнавчі форуми дозволили піднести дослідження Житомирщини і Волині на новий якісний рівень[12].

Зберігаючи традиції своїх попередників, Товариство відродило й видання наукових праць. Збірник "Велика Волинь" є фактичним спадкоємцем "Трудов общества исследователей Волыни". Вже побачили світ п'ять чисел "Праць"[13]. За цей період членами Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині підготовлено і видруковано понад 50 найменувань краєзнавчих праць. Зокрема, побачили світ атлас "Житомирська область: Моя мала Батьківщина", посібники для вчителів і учнів "Географія Житомирської області", "Рідний край", "Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини", видання, присвячені видатним землякам, містам і селам області, історичним пам'яткам тощо.

Велика робота членами Товариства проводиться щодо увічнення пам'яті видатних земляків. Останнім часом в області встановлено анотаційні та пам'ятні меморіальні дошки І.Фещенку-Чопівському, І.Огієнку, М.Усановичу. В.Липинському, Е.Кончаку, О.Шумському, О.Ольжичу, М.Грушевському.

У найближчих планах нашого Товариства створення Регіонального інституту краєзнавства Волині.

В цілому можна констатувати, що у 90-х роках на Житомирщині склалася чітка система краєзнавчої роботи, що здобула схвальну оцінку з високої трибуни Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців[14].

У вересні 2000 р. з нагоди 100-річного ювілею Товариства в стародавньому Житомирі планується проведення Міжнародної науково-краєзнавчої конференції "Житомирщина на зламі тисячоліть", видання збірника наукових праць, відкриття пам'ятної меморіальної дошки на будинку колишньої Російської публічної бібліотеки (тепер тут обласна дитяча бібліотека), де було проведено перше установче засідання Товариства дослідників Волині.

Микола Кострица (м.Житомир)

---

[1] Коробка Н. Письмо к волынской интеллигенции // Волынь. - 1896. - 25 мая. - №113.

[2] Крайко К. На поклик обов'язку // Рад.Житомирщина. - 1981. - 11 січня.

[3] Гамченко С. Письмо в редакцию // Волынь. - 1896. - 4 июня. - №121.

[4] Фотинский О.А. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волыни // Труды общества исследователей Волыны. - Житомир, 1902. - Т. 1. - С. 9-11.

[5] Фотинський О.А. Вказ. праця. - С. 10-11.

[6] Кострица М.Ю. П.А.Тутковський - видатний український дослідник Полісся // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірка наукових праць. - Луцьк, 1998. - С. 16-19.

[7] Труды Общества исследователей Волыни. - Житомир, 1911. - Т. VI. - С. XXXVI.

[8] Кострица М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і "ворог народу" (В.Г.Кравченко) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - С. 215-220.

[9] Дорошенко О., Сніговий Я. Хто орудує в Житомирському музеї? // Радянська Волинь (Житомир). - 1937. - 30 вересня.

[10] Онофрійчук І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Кострица. - Житомир, 1993. - С. 17-18.

[11] Скляренко Є.М. Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині // Укр. істор. журн. - 1990. - №6. - С. 156.

[12] Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Кострица. - Житомир, 1993. - 278 с.; Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Кострица. - Житомир, 1994. - 296 с.; Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю з часу утворення Волинської губернії / Відп. редактор М.Ю.Кострица. - Новоград-Волинський, 1995. - 274 с. та цілий ряд інших.

[13] Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. - Т. 15 / Ред. М.Ю.Кострица. - Житомир, 1994. - 190 с.; Т. 16. - 1997. - 192 с.; Т. 17. - 1998. - 212 с.; Т. 18. - 1998. - 224 с.; Т. 19. - 1999. - 174 с.

[14] II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м.Київ): Матеріали і документи. - К., 1997. - С. 35, 58.

АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РАЙОНОЗНАВСТВА: НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І ДОЛЯ СПАДЩИНИ

Складні процеси усвідомлення регіональних особливостей і інтересів, що відбуваються в Україні, привертають увагу до наукового і прикладного значення діяльності інституцій, які займалися дослідженням України в регіональному, "горизонтальному" розрізі. Однією з них була створена М.Грушевським у 20-х рр. Асоціація історичного районознавства, що об'єднувала чотири порайонні комісії історії України. П'ять років існування комісій були вщерть заповнені напруженою працею, яка закладала науковий фундамент історичного краєзнавства. Проте згадки про Асоціацію в літературі йдуть здебільшого в описовому ключі, а величезна наукова спадщина комісій, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України, належним чином не освоєна. Не прояснений і задум М.Грушевського, який не тільки хотів бачити історію України у двох вимірах — вертикальному і горизонтальному, а й намагався створити наукову основу економічного, адміністративного, етнографічного районування України. Не повністю з'ясовані і обставини, які перешкодили втіленню цього масштабного задуму в життя.

Багатовікова бездержавність і розчленованість України зумовила виразну специфіку її регіонів, і без її врахування, створення справді наукової історії України було неможливим. Традиції дослідження такої специфіки закладалися в рамках "земельних" та "обласницьких" підходів, в працях В.Антоновича, Д.Багалія та їхніх наукових шкіл. Проте цілісної концепції впливу географічних, кліматичних, демографічних, екологічних та інших чинників на історичний процес до початку XX століття в Україні розроблено не було. Тим часом не тільки суто наукові інтереси, а й політичні потреби, пов'язані з виходом України на історичну арену в ході національної революції і визначенням її статусу в СРСР, вимагали поглибленого дослідження регіональної специфіки. Не випадково М.Грушевський відразу ж після повернення в Україну у 1924 р. порушив питання про необхідність історичної регіоналістики в контекст найважливіших народногосподарських завдань.

У тогочасній світовій науці проблеми локалізації населення і територіальних зв'язків вже досить часто розглядалися крізь призму аналізу специфічних природних, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей життєдіяльності людей в межах конкретної території. Хорологічні (регіональні) підходи в аналізі суспільних явищ намічалися в рамках "соціальної історії" з її підкресленою увагою до особливостей розвитку територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних чи інших критеріїв. В Росії, а потім і в СРСР до регіональних підходів в історіографії ставлення було упереджене: вважалося, що вони здатні живити "крамолу сепаратизму". Тому земельні й обласницькі напрями в історіографії не мали належного теоретичного обгрунтування, хоч введений істориками-регіоналістами в науковий обіг масив інформації здатний був вразити будь-яку уяву. Характеризуючи доробок "земельної" школи В.Антоновича, Д.Дорошенко згодом писав, "коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового досвіду української історіографії в працях його учнів запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки".

Грушевський вважав необхідним покласти в основу "горизонтальних" підходів у дослідженні української історії вивчення "місця", тобто територіальної одиниці як цілісності, і досліджувати певні ареали людської життєдіяльності, що склалися історично. Такий "просторовий" підхід мав значною мірою спиратися на традиції т.зв. "державознавства" (описової статистики), в рамках якого, починаючи з XVIII ст. в Росії створювалися описи намісництв, губерній, країв. Історія при цьому вступала в тісний контакт з іншими спорідненими науками — географією населення, демографією, статистикою тощо. Проте свою систему "районознавства" Грушевський будував не лише на фундаменті докладних цифрових викладок, але й на використанні можливостей емоційного впливу історії з метою пробудження патріотизму, усвідомлених національних почуттів. Як вважав Грушевський, вона мала дати відповідь на такі питання: як у даних фізико-географічних, господарських та комунікаційних умовах ішло заселення певних районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій; як формувалися економічні й популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри; як складалися відносини між ними та аналогічними осередками сусідніх районів і яких змін вони зазнавали; пасивною чи активною була роль району у цих змінах; які були його соціальні й культурні досягнення у цьому просторі і як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя. Початок саме такого напряму дослідження української історії виводився ним від М.Костомарова, який першим представив історію України у вигляді суми земель, що мали свої територіальні традиції, інтереси, кордони, історичні центри.

Щодо методики порайонних досліджень, то тут Грушевський йшов у фарва-

Багатовікова бездержавність і розчленованість України зумовила виразну специфіку її регіонів, і без її врахування, створення справді наукової історії України було неможливим. Традиції дослідження такої специфіки закладалися в рамках "земельних" та "обласницьких" підходів, в працях В.Антоновича, Д.Багалія та їхніх наукових шкіл. Проте цілісної концепції впливу географічних, кліматичних, демографічних, екологічних та інших чинників на історичний процес до початку XX століття в Україні розроблено не було. Тим часом не тільки суто наукові інтереси, а й політичні потреби, пов'язані з виходом України на історичну арену в ході національної революції і визначенням її статусу в СРСР, вимагали поглибленого дослідження регіональної специфіки. Не випадково М.Грушевський відразу ж після повернення в Україну у 1924 р. порушив питання про необхідність історичної регіоналістики в контекст найважливіших народногосподарських завдань.

У тогочасній світовій науці проблеми локалізації населення і територіальних зв'язків вже досить часто розглядалися крізь призму аналізу специфічних природних, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей життєдіяльності людей в межах конкретної території. Хорологічні (регіональні) підходи в аналізі суспільних явищ намічалися в рамках "соціальної історії" з її підкресленою увагою до особливостей розвитку територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних чи інших критеріїв. В Росії, а потім і в СРСР до регіональних підходів в історіографії ставлення було упереджене: вважалося, що вони здатні живити "крамолу сепаратизму". Тому земельні й обласницькі напрями в історіографії не мали належного теоретичного обгрунтування, хоч введений історикамирегіоналістами в науковий обіг масив інформації здатний був вразити будь-яку уяву. Характеризуючи доробок "земельної" школи В.Антоновича, Д.Дорошенко згодом писав, "коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового досвіду української історіографії в працях його учнів запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки".

Грушевський вважав необхідним покласти в основу "горизонтальних" підходів у дослідженні української історії вивчення "місця", тобто територіальної одиниці як цілісності, і досліджувати певні ареали людської життєдіяльності, що склалися історично. Такий "просторовий" підхід мав значною мірою спиратися на традиції т.зв. "державознавства" (описової статистики), в рамках якого, починаючи з XVIII ст. в Росії створювалися описи намісництв, губерній, країв. Історія при цьому вступала в тісний контакт з іншими спорідненими науками — географією населення, демографією, статистикою тощо. Проте свою систему "районознавства" Грушевський будував не лише на фундаменті докладних цифрових викладок, але й на використанні можливостей емоційного впливу історії з метою пробудження патріотизму, усвідомлених національних почуттів. Як вважав Грушевський, вона мала дати відповідь на такі питання: як у даних фізико-географічних, господарських та комунікаційних умовах ішло заселення певних районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій; як формувалися економічні й популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри; як складалися відносини між ними та аналогічними осередками сусідніх районів і яких змін вони зазнавали; пасивною чи активною була роль району у цих змінах; які були його соціальні й культурні досягнення у цьому просторі і як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя. Початок саме такого напряму дослідження української історії виводився ним від М.Костомарова, який першим представив історію України у вигляді суми земель, що мали свої територіальні традиції, інтереси, кордони, історичні центри.

Щодо методики порайонних досліджень, то тут Грушевський йшов у фарва-

тері ідей свого вчителя В.Антоновича. Ще будучи студентом III курсу М.Грушевський узявся за запропоновану Антоновичем тему "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века". Ця праця дістала золоту медаль, що дало Грушевському можливість лишитися на кафедрі російської історії професорським стипендіатом. Видана у 1891 р., вона дістала високу оцінку у наукових колах[1].

Вийшовши із школи В.Антоновича, Грушевський, проте, в концептуальному плані пішов значно далі свого вчителя. Як слушно завважив Л.Винар, праця Грушевського у напрямі дослідження окремих частин України відрізнялася від "обласних досліджень" Антоновича тим, що мала стрижнем окрему схему історії України, обгрунтовувала ідею незалежності і безперервності історичного процесу на всіх її територіях у всі періоди її історії[2].

Другу особливість регіоналістських розробок М.Грушевського слід бачити у тому, що вони тісно пов'язувалися із розроблюваними ним політичними проектами, зокрема з проектом реорганізації Росії на федералістично-автономістських засадах. Після розпаду Російської імперії він багато працював над новою схемою районування України за "земельним" принципом.

Готуючи до українських Установчих зборів проект конституції УНР, М.Грушевський розробив проект нового адміністративного поділу України, що скасовував старий поділ на губернії і повіти. В основу районування клалися принципи, які б забезпечували найкращі можливості як для функціонування адміністративних органів, так і для здійснення громадського самоврядування. Пропонувався поділ на землі (округи), в основу розмежування, за Грушевським, клалися "зв'язки економічні і культурні, а особливо шляхи (сполучення, комунікація)[3]. У проекті вилялося 30 земель, він був покладений в основу прийнятого Центральною радою "Закону про поділ України на землі" від 6 березня 1918 р.

Повернення М.Грушевського в Україну у 1924 р. активізувало регіональні дослідження. "По своїм повороті на Україну, — зазначав він, — я прийшов до переконання, що дуже активним засобом для розбудження дослідчої енергії і планової наукової роботи була б організація дослідження можливо всебічної історії краю — економічної, культурної, соціальної, політичної — в певних історичних районах"4. На пропозицію Грушевського в системі історико-філологічного відділу ВУАН було створено 4 комісії порайонного вивчення історії України (Правобережжя та Києва, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України). Вони утворювали, за словами Грушевського, "асоціацію порайонного дослідження історії України", яка скоро вже могла похвалитися показними працями"[5].

Вводячи в історіографію поняття "району", Грушевський вважав за необхідне застерегти, що вживає його не у тогочасному "технічному адміністративному значенні, а як синонім "певної сконсолідованої території — землі"[6]. Поняття "регіон", яке у 20-х рр. почали застосовувати науковці Галичини, у працях Грушевського не фігурує. Терміни, які він найчастіше застосовує — "порайонне історичне дослідження України", "порайонне обслідування", "порайонна дослідча робота". Об'єднання істориків, що займалося цією проблематикою, мало назву — "Асоціація історичного районознавства України".

Створені Комісії порайонного дослідження історії України розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Вони спиралися на місцях на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів.

Комісія Києва і Правобережжя України (керівник — В.Щербина, члени І.Щітківський, С.Шамрай, П.Курінний, М.Істомін, В.Кричевський, Ф.Ернст, Л.Добровольський, Р.Заклинський, М.Макаренко, М.Возняк, В.Герасимчук, Ф.Колесса, М.Кордуба, І.Крип'якевич, М.Мочульський, О.Павлик та ін.), створена наприкінці 1924 р., займалася збиранням і узагальненням матеріалів з історії Києва і Правобережжя, консолідацією зусиль іс-

ториків-краєзнавців у регіоні. Комісія спиралася на традиції "земельної школи" В.Антоновича. Особливого значення вона надавала вивченню фізико-географічних умов Київщини, колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів, суспільних рухів. За підрахунками О.Апанович, на її засіданнях до кінця 1929 р. було прочитано понад 200 доповідей і повідомлень[7]. Комісія виступила ініціатором дослідження некрополів Києва, готувала "Провідник по Києву", займалася створенням музею історії міста і розробляла його майбутню експозицію (з політичних причин реалізувати цей останній задум не вдалося). Комісія брала активну участь у перейменуванні вулиць, у підготовці спеціального засідання, присвяченого пам'яті В.Антоновича, та виставки з нагоди 20-річчя з дня його смерті.

Особливо плідним виявився для комісії 1926 рік, коли побачив світ перший із задуманих М.Грушевським "порайонних збірників" — "Київ та його околиця в історії та пам'ятках". На його сторінках М.Грушевський відводив Києву роль "старого культурного острова", "старого історичного українського центру, котрому його географічне положення комунікаційні умови й віками нагромаджені культурні скарби утворили незникоме і незнищиме місце між творчими осередками Середньої Європи"[8]. Саме на матеріалі "київського вузла", вважав він, найкраще простежується складне переплетення східних і західних впливів на місцеву культуру, яке привернуло до себе увагу багатьох дослідників у різних країнах. Грушевський аргументовано критикує концепцію єдиного руського народу і єдиної руської державності, доводить, що поляни, "гегемони східного слов'янства і всієї східноєвропейської рівнини", дали початок українському, водночас увібравши в себе надбання інших народів і племен.

З цікавим нарисом історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. виступив на сторінках цього збірника О.Андріяшев. Автор обґрунтував географічні межі Київської землі, етнографічний склад її населення, перелічив найважливіші населені пункти.

Грунтовна стаття з питань боротьби Києва за автономію у цьому збірнику належить перу В.Щербини. Магдебурзьке право, вважав автор, не цілком відповідало суспільному ладові українських міст, але воно було противагою воєнно-феодальному ладу Литовської держави, і тому кияни дорожили цим правом і боролися за його збереження.

Помітний внесок у справу дослідження специфіки Правобережжя зробив Д.Щербаківський – один з основоположників українського мистецтвознавства та музеєзнавства. У зазначеному збірнику привертає увагу його стаття "Реліквії старого київського самоврядування", в якій автор гостро ставить питання про бездумне, а інколи і злочинне ставлення до безцінних історичних пам'яток. "Київ не завжди сам писав книгу життя свого, — завважував він, — не одна сторінка цієї історії написана чужою рукою, чужою волею, чужою волею і вирвана". Процитувавши французького посла при дворі Катерини II графа Сегюра, який висловив особливе почуття поваги до київських руїн, Щербаківський із жалем зазначає, що таке почуття далеко не завжди виникає у самих киян.

Крім цього фундаментального збірника, комісія підготувала "Нові студії з історії Києва Вол.Щербини", "Київські збірники археології, історії, побуту та мистецтва", планувала видати щорічники, присвячені топографії, праісторії та історії Києва, готувала до видання туристичний путівник. Наукові розвідки членів комісії друкувалися в журналі "Україна", "Науковому збірнику за рік 1927", "Ювілейному збірнику на пошану М.Грушевського", у збірниках "За сто літ". Комісія активно залучала до своєї роботи студентів, під керівництвом В.Данилевича вони працювали над складанням топографічного плану Києва.

Таким чином, комісія Києва і Правобережжя України зробила серйозну заявку на те, щоб стати центром дослідження регіону. Умови для її роботи були, проте, вкрай несприятливі. Питання про фінансу-

вання її розробок та видань де батувалися і на республіканському, і на місцевому рівнях, але вирішувалися вкрай погано. Упереджене ставлення до М.Грушевського, яке з кінця 1929 р. вилилося у відкрите цькування, стало для Комісії фатальним. Спочатку виник проект виділення з неї комісії історії Києва і комісії історії Полісся. Остання почала діяти в січні 1930 р., але рішенням березневої сесії ВУАН того ж року була ліквідована. А комісія Києва, звинувачена у дотриманні "ідеалістичної методології", у 1931 р. почала досліджувати нові теми: історію київського трамваю, садівництва, водопостачання, електрифікації[9].

Комісія Лівобережної України (голова О.Гермайзе, члени К.Грушевська, І.Моргилевський, С.Глушко, Л.Шевченко, К.Лазаревська, О.Грушевський, В.Дубровський, Г.Берло, А.Верзилов, А.Єршов, Б.Шевелев, М.Бужинський та ін.), утворена влітку 1925 р., займалася в основному поглибленим дослідженням Гетьманщини, переважно на матеріалі Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Разом з історичною секцією ВУАН вона організувала комісію старого Чернігова і Чернігівщини, в роботу якої активно включилися члени Чернігівського наукового товариства П.Федоренко, А.Верзилов, Г.Дроздов та ін. Сенсаційні знахідки було зроблено завдяки добре поставленим археологічним дослідженням; світову славу Чернігову принесло продовження розпочатих ще у 1907 р. розкопок Мізинської палеолітичної стоянки, що дали блискучі зразки знарядь праці з кременя і художніх виробів з кістки[10]. Філіали комісії діяли в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Конотопі, Червонограді.

У 1928 р. Комісією виданий другий "порайонний" збірник "Чернігів і Північне Лівобережжя", який, за оцінкою М.Грушевського, "становить епоху в висвітленні минувшини Північного Лівобережжя, в зацікавленні нею і спеціалістів; і широких кругів громадянства"[11].

У центрі уваги М.Грушевського — Сіверська земля. Що вона являла собою територіально, якими шляхами ішли міграційні потоки, як складалися українсько-російські та українсько-білоруські етнічні кордони — на ці питання Грушевський сподівався знайти відповіді саме за допомогою порайонних досліджень. Цікавими видаються висновки Грушевського про особливу роль міграцій з півночі на південь. Від української Равенни — Чернігова, вважав він, життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища. В міру того, як з цих місць "тікала жива економічна і соціальна енергія, прибираючи нові форми, рвучи старі традиції — вимальовувалася вага і цінність тих північних територій для наукового досліду минувшини, і для конструкції національної культури"[12].

Проте знайти 3000 карбованців на видання збірника виявилося надзвичайно складно; знадобилося втручання М.Скрипника і навіть начальника Київського окружного комітету ГПУ В.Балицького. Зрештою виділення зазначеної суми супроводилося умовою, що цей збірник буде останнім у серії порайонних.

Вихід у світ збірника "Чернігів і Північне Лівобережжя" дав могутній стимул для розгортання краєзнавчої роботи в краї. Чернігівськими ентузіастами було укомплектовано бригаду матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по дослідженню Полісся, якою керував К.Жуковський, створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток Чернігова — Успенської церкви, Мазепиного будинку тощо. Вся ця робота була раптово перервана у зв'язку з арештом у справі "Спілки визволення України" О.Гермайзе. На листопадовій сесії ВУАН 1929 р. було запропоновано комісію ліквідувати і заснувати нову під керівництвом Д.Багалія. Проте весною 1930 р. Комісію було ліквідовано.

Комісія Полудневої України (голова — М.Ткаченко, члени — В.Юркевич, Т.Гавриленко, А.Синявський, Н.Полонська-Василенко, С.Шамрай, Б.Варнеке, І.Крип'якевич, Н.Бракер, О.Рябінін-Скляревський, Є.Загоровський, Д.Кравцов, Ф.Петрунь та ін.) була утворена 1925 р.,

але перший штатний співробітник з'явився лише влітку 1926 р. Завдання комісії Грушевський бачив у дослідженні минулого краю за такими напрямками: палеоетнічний, вивчення античної та середньовічної колонізації, історії Запорізької Січі і історії новітнього населення[13]. Комісія мала також займатись вивченням історії Донбасу, Криму, території між Прутом і Дунаєм. Комісія почала археологічне та етнографічне обстеження району будівництва Дніпрогесу у зв'язку із майбутнім затопленням значних територій. Експедиції у цей район були здійснені у 1927 і 1928 роках. Планувалося таке ж обстеження окремих районів Донбасу і Азовського узбережжя.

Хоча кошти і можливості комісії були дуже скромними, їй все ж вдалося створити п'ять хронологічних секторів: палеоетнологічний, античний, кочівницький, козацький, новітній, і розгорнути роботу щодо підготовки збірника "Полуднева Україна", який, на жаль, не був опублікований.

Для цього збірника були підготовлені цікаві статті Б.Варнеке, В.Пархоменка, Є.Загоровського, Н.Полонської-Василенко. Чималий інтерес становить стаття О.Рябініна-Скляревського "Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.". Тут уважно простежуються процеси соціального розшарування у козацькому середовищі, причини соціальних конфліктів.

Процес заселення Півдня України у кінці XVIII ст. та причини ліквідації Запорізької Січі проаналізувала у своїй статті "Втікачі в Південній Україні" Н.Полонська-Василенко. Практично невідомою науковому загалу лишилася стаття Т.Гавриленка "Історична традиція на колишнім Запоріжжі".

Арешти в справі СВУ звели нанівець всі спроби видання збірника та подальшої діяльності комісії. Весною 1930 р. відповідно до рішення Сесії ВУАН комісію закрили. Підготовлений до друку збірник "Полуднева Україна" у 1931 р. було знищено. Майже всі співробітники комісії зазнали репресій.

Комісія Західної України (голова — Ф.Савченко, члени — К.Студинський, С.Глушко, І.Крип'якевич, М.Возняк, Ф.Колесса, М.Мочульський, Д.Дорошенко, Ю.Сіцінський та ін.) була створена в 1925 р. Завданням її, за словами М.Грушевського, було "увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української радянської республіки, але й тих, що захоплені окупацією — польською, румунською й чеською". Особливі надії у справі зміцнення наукових і культурних зв'язків УСРР і Західної України покладалися на співпрацю ВУАН і Наукового товариства ім.Шевченка. У задумах Грушевського було охопити плановим вивченням всю етнографічну територію українського народу і створити на цьому фундаменті Дослідний інститут Західної України.

Для зміцнення наукових зв'язків із західноукраїнськими вченими комісія використовувала ювілейні свята М.Драгоманова та І.Франка, правописні конференції. Із ґрунтовними доповідями про наукове життя Галичини і Буковини в Україні виступали академік К.Студинський, професор В.Симович. З нагоди сторіччя збірки українських пісень М.Максимовича у жовтні 1927 р. було влаштоване спільне засідання історичної секції ВУАН з комісією, на якій західноукраїнські науковці виклали своє бачення проблем взаємовідносин Наддніпрянської і Західної України.

Незважаючи на чималі труднощі в роботі, пов'язані не стільки з браком фінансування, скільки із штучно створюваними перепонами у здійсненні контактів, комісія працювала дуже активно. Результатом її роботи став перший том "Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України", що містив опрацьоване М.Возняком листування І.Франка з М.Драгомановим. Том побачив світ у 1928 р. К.Студинський підготував том матеріалів про зв'язки Галичини з Наддніпрянською Україною, на черзі стояла підготовка збірника "Галичина. Буковина. Закарпаття" за редакцією І.Крип'якевича[14]. Чималим успіхом комісії була організація у Львові групи співробітників історичної секції та

Комісії Західної України ВУАН. У планах Грушевського було створення при редакції "України" бібліографічного реєстру "Західна Україна".

Вся ця робота була перервана у 1930 р. Під час реорганізації історичних установ ВУАН 1930 р. комісія вціліла, але була відокремлена від кафедри Грушевського і підпорядкована безпосередньо Президії ВУАН. Втім, її доля була вже вирішена. В березні 1931 р. у справі "Українського національного центру" всі закордонні члени Комісії були виключені з ВУАН і оголошені "фашистами".

Отже, під час реорганізації історичних установ ВУАН, асоціація історичного районознавства була повністю ліквідована. Спочатку, щоправда, відібрані у М.Грушевського комісії передбачалося передати іншим академікам. Зокрема, планували створити комісію Лівобережної і Слобідської України при кафедрі "історії України за доби торговельного капіталу" Д.Багалія, комісію Полудневої України при кафедрі "історії України за доби феодалізму" М.Слабченка, комісію топографії Запорожжя при кафедрі "передісторії України" Д.Яворницького. Грушевський намагався об'єднати всі комісії в одну — порайонного дослідження історії України, але підтримки не дістав.

У наступні роки регіональні дослідження не тільки не заохочувалися владою, а й залишалися вкрай небезпечними для тих, хто наважувався вести їх на свій страх і ризик. Аналіз етнічних і регіональних особливостей рано чи пізно підводився під формулу "українського буржуазного націоналізму" з усіма політичними наслідками, які з цього випливали. Тільки в незалежній Україні здобутки діяльності Асоціації історичного районознавства України активно використовуються в діяльності НАН України.

Проте величезний масив інформації, залишений нам ентузіастами порайонного дослідження історії України, освоєний далеко не повністю. Уже кілька разів порушувалося питання про перевидання хоча б підготовленого до друку збірника "Полуднева Україна", але справа з місця не зрушила. Хотілося б звернути увагу викладачів наших вузів на те, що "земельні" підходи, базовані значною мірою на спадщині порайонних комісій, могли б бути надзвичайно цікавими для дипломних студентських робіт. Чому б, приміром, Київському університету не взяти на себе відродження "земельної" традиції Антоновича?

Ярослава Верменич
(м.Київ)

---

[1] Грушевський М. Автобіографія. - К., 1926. - С. 6-7.

[2] Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). - Мюнхен, 1986. - С. 75.

[3] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 216.

[4] Київ та його околиця в історії та пам'ятках. - Х.-К., 1926. - С. VIII.

[5] ІР НБУВ. - Ф. X, спр. 4485, арк. 2-3.

[6] Україна. - 1927. - Кн. 5. - С. 174.

[7] Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии Наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Сб. научных трудов. - К., 1984. - С. 163-164.

[8] Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла/ /Київ та його околиця в історії і пам'ятках. - К., 1926. - С. 5.

[9] Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993. - С. 133.

[10] Україна. - 1925. - №1-2. - С. 225.

[11] Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - К., 1996. - С. 171.

[12] Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 101-117.

[13] ІР НБУВ. - Ф.X, спр. 18665, арк. 4.

[14] Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. — К., 1993. — С. 83.

Додаток

Склад асоціації історичного районознавства

<u>Бюро:</u>

Грушевський Михайло Сергійович — голова

Студинський Кирило Осипович — товариш голови

Щербина Володимир Іванович — голова комісії Києва та Правобережної України
Гермайзе Осип Юрійович — голова комісії Лівобережної України
Ткаченко Микола Михайлович — голова Комісії Полудневої України
Савченко Федір Якович — голова комісії Західної України
Глушко Сильвестр Васильович — секретар комісії Києва та Правобереженої України
Лазаревська Катерина Олександрівна — секретар комісії Лівобереженої України
Кравцов Дмитро Овсійович — секретар комісії Полудневої України
Ігнатієнко Варфоломей Андрійович — секретар Комісії Західної України

члени:

Айзеншток Єремія Якович
Алексеєв Павло Петрович
Андріяшев Олександр Васильович
Біляшівський Микола Федотович
Бракер Наталія Аркадіївна
Бужинський Михайло Михайлович
Бузук Петро Опанасович
Варнеке Борис Васильович
Верзилов Аркадій Васильович
Возняк Михайло Осипович
Гавриленко Теодор Матвійович
Герасимчук Василь Іванович
Горбань Микола Васильович
Гординський Ярослав
Граховецький Дмитро Демидович
Грушевська Катерина Михайлівна
Грушевський Олександр Сергійович
Добровольський Леонід Павлович
Дорошенко Володимир Вікторович
Дубровський Василь Васильович
Ернст Федір Людвигович
Євфимовський Володимир Степанович
Єршов Анатолій Григорович
Житецький Гнат Павлович
Загоровський Євген Олександрович
Заклинський Ростислав Романович
Зельницький Олександр Аркадійович
Істомін Михайло Павлович
Калюжний Наум Михайлович
Карачківський Михайло Федорович
Козаченко Антін Іванович
Козлов Сергій Федорович
Колесса Філарет Михайлович
Кордуба Мирон Михайлович
Костащук Василь Мокійович
Крип'якевич Іван Петрович
Кричевський Василь Григорович
Курінний Петро Петрович
Лященко Аркадій Якимович
Макаренко Микола Омелянович
Миловидов Лев Вікторович
Моргилевський Іполіт Володиславович
Мочульський Михайло Михайлович
Нечипоренко Прокіп Іванович
Павлик Остап Якович
Пеленський Йосип
Петровський Микола Неонович
Петрунь Федір Остапович
Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна
Попов Олександр Степанович
Рихлік Євген Антонович
Руднев Валентин Васильович
Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович
Симашкевич Василь Михайлович
Симович Василь Іванович
Сімсен-Сичевський Олексій Михайлович
Синявський Антон Степанович
Сіцінський Юхим Осипович
Слабченко Михайло Єлисеєвич
Смоличев Петро Іванович
Станиславський Василь Іванович
Степанов Іван Симонович
Тутківський Павло Аполонович
Чернявський Дмитро Федорович
Шамрай Сергій Вікторович
Шевелев Борис Михайлович
Шевченко Людмила Прокопівна
Шугаєвський Валентин Андрійович
Щеглова Софія Олексіївна
Щепотьєв Володимир Олександрович
Щербаківський Данило Михайлович
Щербина Софія Миколаївна
Щітківський Іван Іванович
Юркевич Віктор Дмитрович

ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

Багата на вікопомні події та гучні імена історія Чернігово-Сіверщини, де, за влучним висловом академіка Михайла Грушевського, "поховані секрети Старої України"[1], повсякчас приваблювала фахівців і аматорів старовини. Першовитоки краєзнавчих студій в регіоні губляться в глибині століть. Відомості про далеке минуле краю здавна зберігалися у пам'яті місцевої людності. Перекази, легенди, казки, обрядова поезія у специфічній художньо-образній формі віддзеркалили реальні історичні події. З поширенням писемності найбільш важливі події місцевої історії фіксувалися у літописах. У другій половині XII ст. в Чернігівському князівстві велося власне літописання. Чернігівський літопис не зберігся, але фрагменти його, пов'язані з військово-політичною історією краю, виявлені у складі Іпатіївського зводу XIV ст.[2]

Згадки про історичні події на Чернігівщині містять також твори агіографічного ("Житія" Антонія Печерського, князя Михайла Всеволодовича) та паломницького ("Ходіння" Ігумена Даниїла) жанрів, а також "Повчання" Володимира Мономаха. Шедевром давньоруської літератури і водночас пам'яткою історичної думки є "Слово о полку Ігоревім", в основу сюжету якого покладено невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 року[3].

Після спустошливої монголо-татарської навали Чернігово-Сіверщина переживала важкі часи. Політична ситуація в регіоні, що впродовж XIV—XVII ст. був "яблуком розбрату" у стосунках між Литвою, Московщиною та Польщею, аж ніяк не сприяла розвиткові освіти і культури. Втім, 1635 року в Новгород-Сіверському почав діяти єзуїтський колегіум, а 1646 року архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря К.Ставровецький-Транквіліон започаткував у регіоні книгодрукування.

Новий період в історії краю ознаменувала Визвольна війна середини XVII ст. Піднесення національної самосвідомості українського народу зумовило підвищений інтерес до історичного минулого. Подальший поступ історико-краєзнавчих студій на терені Чернігівщини був пов'язаний, насамперед, з діяльністю членів культурно-просвітницького гуртка, який заснував Чернігівський архієпископ другої половини XVII ст., видатний церковний і політичний діяч, учений та письменник Л.Баранович. Перу його соратників І.Галятовського та Д.Туптала (Ростовського) належать перші друковані історико-краєзнавчі твори "Скарбница потребная" (1676) і "Руно орошенное" (1680), присвячені місцевим чудодійним іконам Богородиці Єлецької та Іллінської[4].

Протягом другої половини XVII-XVIII ст. на Чернігівщині було створено цілу низку історичних праць, що за своїм змістом і значенням виходили далеко за межі регіональної історіографії. Це — літописи Самовидця, Чернігівський, Ніжинський, Густинського монастиря, Лизогубівський, хроніки П.Полуботка й І.Забіли, твори А.Ригельмана, С.Луковського. Разом з тим, вони містили цікаві факти з історії Чернігово-Сіверщини[5].

Відомостей з історії краю потребувала у своїй повсякденній діяльності і місцева козацька адміністрація. Під цим кутом зору особливий інтерес становлять матеріали генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр. Під час його проведення шляхом опитування старожилів перевірялися дані про час виникнення та юридичну приналежність населених пунктів Чернігівщини, характер та розміри повинностей їхніх мешканців. Свідчення старожилів наводилися під присягою і загрозою

позбавлення "движимого і недвижимого имения и жестокого наказания" в разі свідомого перекручення дійсності. Загалом вони містять достовірну історико-краєзнавчу інформацію, що походила з народного середовища[6].

Всебічне вивчення Північного Лівобережжя розпочалося в останній чверті XVIII ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Спеціально створена на чолі з малоросійським губернатором А.Милорадовичем комісія впродовж 1770—1781 рр. підготувала докладні топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв[7]. 1784 року щойно утворені намісницькі правління одержали вказівку Катерини II "сочинить для собственного ее употребления топографическое описание каждого наместничества порознь". За цих умов у руслі загального процесу перетворення історичних знань у науку розгорнулося цілеспрямоване вивчення історії Чернігівщини. Становлення історичного краєзнавства в регіоні як наукової дисципліни пов'язане з іменем О.Шафонського. Його капітальна праця "Черниговского наместничества топографическое описание" (1786 р.) була створена на основі критичного аналізу широкого кола використаних документів, безпосереднього знайомства з пам'ятками старовини та чіткої системи у викладі матеріалу[8]. Восени 1786 року генерал-губернатор Лівобережної України П.Рум'янцев знову зажадав термінового впорядкування коротких історико-статистичних описів намісництв у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим. Відтак 1787 року були підготовлені "Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще й всякого города особо" і "Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества"[9]. Того ж таки 1787 року священик А.Пригара упорядкував "особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского", в якому йдеться, головним чином, про історію цього старовинного міста[10].

Подальший розвиток історичних досліджень в регіоні відбувався під впливом ідей національно-культурного відродження, а скромні наукові сили краю були зосереджені в небагатьох навчальних закладах Чернігова, Ніжина і Новгорода-Сіверського. 1822 року виник задум утворення наукового товариства при Ніжинській гімназії вищих наук, проте реалізувати його поталанило лише 1829 р. Новостворене товариство мало, зокрема, опікуватись "збиранням різних давніх пам'яток", але розгорнути активну діяльність не спромоглося[11]. Неабиякою подією у цьому контексті стало видання першої газети — "Черниговских губернских ведомостей" (1838), на сторінках якої систематично публікувалися статті, документи та матеріали з історії регіону. У 50-х рр. XIX ст., коли редакцію очолювали М.Білозерський та О.Шишацький-Ілліч, вона стала центром тяжіння для місцевих істориків і літераторів. Найпоширенішим жанром краєзнавчих праць залишалися доволі архаїчні описи окремих населених пунктів чи монастирів, персоналії світських можновладців і церковних діячів. З-поміж них можна виокремити насичені фактичним матеріалом книги М.Маркевича і С.Котлярова про Чернігів, І.Самчевського про Новгород-Сіверський, дослідження М.Маркова з історичної географії краю давньоруської доби, О.Марковича про історичну долю місцевого дворянства. Своєрідним підсумком вивчення історії, географії та економіки краю в першій половині XIX ст. стала відома праця М.Домонтовича про Чернігівську губернію, видана в серії "Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба" (1856)[12].

Скасування кріпосного права, буржуазні реформи 60—70-х рр. XIX ст. прискорили соціально-економічний розвиток Чернігівщини, пожвавили суспільно-політичне і культурне життя. На початку 1860-х рр. виникла ідея щодо заснування в Чернігові історичного товариства. Її

пам'ятки історії та культури. Помітну роль у розгортанні історико-краєзнавчих студій відіграли щойно створені архівні установи — Чернігівський губернський (згодом краєвий) історичний архів, Ніжинський та Прилуцький окружні архіви. Місцеві архівісти Я.Жданович, В.Дубровський, П.Федоренко, В.Євфимовський опікувалися збереженням документальних скарбів, вивчали історію Чернігівщини, запровадили в науковий обіг чимало історичних джерел XVIII-XIX ст.

Значний внесок у розвиток історичного краєзнавства належав вищим та середнім навчальним закладам. Історію Чернігівщини плідно вивчали співробітники та аспіранти Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти (1922—1930) Г.Максимович, М.Бережков, М.Петровський, А.Єршов. Широкого розголосу набула діяльність історико-архівного гуртка при Чернігівському інституті народної освіти (1922—1925), який об'єднував не тільки студентів, але й залюблених в історію краю старшокласників. Досить широка мережа краєзнавчих осередків сформувалась на тоді і в загальноосвітніх школах Чернігівщини.

Важливе значення для розвитку історико-краєзнавчого руху мала діяльність наукових товариств. Вони виникли в Сосниці, Острі, Ніжині, Прилуках, Конотопі, Борзні, Городні, Лосинівці та інших містах і містечках регіону. Проте найактивніше працювало Чернігівське наукове товариство, яке складалося з кількох секцій — історико-краєзнавчої, етнографічної, бібліографічної та ін. З ініціативи членів товариства в Чернігові було засновано наукову бібліотеку й етнографічний музей. 1931 року побачив світ перший і, на жаль, останній том "Записок Чернігівського наукового товариства", присвячений історії краю[21].

За цих обставин цілком закономірно постало питання про створення координаційного центру краєзнавчого руху в регіоні у формі своєрідної наукової асоціації — Чернігівського інституту краєзнавства (ЧІК). Головне його завдання полягало в тім, щоб "об'єднати наукові дослідничі установи, товариства та організації, а також (в частині дослідничій) вузи, адміністративні, господарчі та інші установи Чернігівщини та окремих осіб для вивчення її в природно-історичному, соціально-економічному та культурно-історичному відношеннях". Влітку 1924 р. Чернігівський губвиконком затвердив статут ЧІК. Його першою серйозною акцією стало проведення Губернської краєзнавчої конференції, що відбулась у жовтні 1924 року за участю понад 80 дослідників. Проте ліквідація губернських владних структур під час адміністративно-територіальної реформи 1925 р. позбавила ЧІК реальної підтримки й фінансування, відтак реалізувати неабиякі можливості, закладені в цьому амбітному проекті, не поталанило[22].

Краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісний зв'язок з Українським комітетом краєзнавства. Плідними були контакти з галузевими підрозділами ВУАН і, насамперед, з Комісією Лівобережної України. На її засіданнях з доповідями і повідомленнями виступали дослідники з Чернігова, Ніжина, Сосниці. Результатом цього співробітництва став збірник наукових праць "Чернігів і Північне Лівобережжя", виданий 1928 р. за редакцією М.Грушевського.

Однак, вже на початку 30-х рр. розвиток історичного краєзнавства було штучно загальмовано. Брутальне втручання тоталітарної держави в наукове життя і масові репресії, яких зазнали представники місцевої наукової і творчої інтелігенції (зокрема, С.Баран-Бутович, П.Смолічев, Б.Шевелів, П.Федоренко, С.Гапеєв) зумовили разючий занепад краєзнавчих студій на Чернігівщині. Минуло чимало часу, перш ніж вдалося бодай частково відновити потенціал регіону.

Позитивну роль у цьому відношенні відіграли місцеві організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, широке залучення краєзнавців до підготовки "Історії міст і сіл Української РСР", а також ініційоване академіком П.Троньком проведення Республіканських наукових конференцій з історичного краєзнавства, у роботі яких традиційно брали

участь дослідники з Чернігова, Ніжина, Новгорода-Сіверського[23]. У другій половині 80-х рр. було започатковано проведення обласних наукових конференцій та семінарів з історичного краєзнавства.

Якісно новий етап у розвитку історико-краєзнавчого руху пов'язаний із заснуванням у березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка розгорнула свою роботу за умов розбудови незалежної Української держави. Створена наприкінці того ж таки 1990 р. Чернігівська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців об'єднує і координує зусилля фахівців і шанувальників старовини, викладачів вузів і вчителів, архівістів і музейників, журналістів і митців, які досліджують історію рідного краю. Дещо в автономному режимі працюють краєзнавчі осередки Ніжина і Прилук. На Чернігівщині регулярно проводяться регіональні, всеукраїнські та міжнародні наукові конференції. Побачили світ енциклопедичний довідник "Чернігівщина" (1990), "Атлас Чернігівської області" (1991). 1991 року було відновлено діяльність видавництва "Сіверянська думка", що спеціалізується на випуску наукової, у першу чергу, історико-краєзнавчої літератури. Прилуцькі краєзнавці налагодили видання часопису "Скарбниця", чимало прихильників здобула газета "Старий Чернігів". З 1995 р. в регіоні видається журнал "Сіверянський літопис", на сторінках якого публікуються студії місцевих істориків і дослідників з інших наукових центрів України і зарубіжжя. Триває підготовка присвяченого Чернігівській області тому "Зводу пам'яток історії та культури України", а також науково-документального видання "Реабілітовані історією". Успішне вирішення цих та інших проблем, що постали перед краєзнавцями усієї України, сприятиме подальшому піднесенню історико-краєзнавчого руху, вихованню патріотизму і національної гідності наших співвітчизників.

Олександр Коваленко
(м.Чернігів)

[1] Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 117.

[2] Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV-XV вв. - М.-Л., 1938. - С. 72, 364; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М. - Л. , 1947. - С. 181-196; Рыбаков б.А. Киевская Русь: Сказания. Былины. Летописи. - М., 1963. - С. 75-139, 306-313.

[3] Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М., 1972. - С. 130-131; його ж. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С. 86-130.

[4] Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII-XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 169-175.

[5] Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 43-50, 54-60, 80-81, 84-85, 88-90; Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. - Днепропетровск, 1978. - С. 31-35, 66-72.

[6] Див.: Чаговец В.А. Свидетельство стародавних людей // Чтения в Историчесокм обществе Нестора-летописца. - 1902. - Кн. 16. - Вып. IV. - Отд. III. - С. 84-101.

[7] Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - С. 7-14.

[8] Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества" А.Шафонского // Университетские известия. - К., 1886. - №10. - С. 135-168; Бережков М. А.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание". - Нежин, 1910; Апанович О.М. Значення праці О.Ф.Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Український історичних журнал. - 1960. - №5. - С. 126-132, та ін.

[9] Петриченко І. Короткі описи Чернігівського та Новогород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996. - С. 42-44.

[10] Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" // Сіверянський літопис. - 1999. - №4. - С. 160-165.

[11] Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128, оп. 1, спр. 3205. - Арк. 47-48.

[12] Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. - К., 1991. - С. 95-101.

[13] Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы тоерии и практики. - К., 1991. - С. 35-40.

[14] Коваленко О.Б. Регіональна історіографії Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 14-15.

[15] Тарасенко О.Ф. Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1996. - №2-3. - С. 82-86.

[16] Гапієнко А.А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. - 1997. - №1-2. - С. 49-66.

[17] Коваленко О.Б. Д.Я.Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. - Чернігів, 1993. - С. 104-107.

[18] Див.: Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - К., 1990; Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Дніпропетровськ, 1997.

[19] Коваленко А.Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Русі. - К., 1990. - С. 123-128.

[20] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С. 30-35, 56-57, 89-90; Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 488-500; Коваленко О.Б. Чернігів як осередок української історіографії // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. - 1992. - №2. - С. 67-70.

[21] Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. - 1983. - №4. - С. 104-112; Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20-30-х рр. // Рідна школа. - 1991. - №12. - С. 51-56; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 228-233, 263-266, 279-283 та ін.

[22] Статут Чернігівського інституту краєзнавства / Підготовка до друку і передмова Коваленка О.Б. і Ткаченка В.В. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 58-61.

[23] Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 1994. - С. 31-38.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

На початку XIX століття вивченням старожитностей Києва активно переймались вчителі, чиновники, священнослужителі. Поштовхом для цього, в деякій мірі, стали роботи щодо перепланування міста, розширення його території, розриття земляних валів, побудованих за часів Київської Русі Ярославом Мудрим, а також з поширенням відомостей про древній Київ, добутих з літописів і стародруків. Так, вчитель історії і географії Головного народного училища Максим Федорович Берлинський, якого по праву називають першим дослідником історії і археології Києва[1], починаючи з 1788 року вів пошуки літописів, рідкісних книг, обстежував відомчі архіви, збираючи цікаві документальні матеріали про Київ упродовж 1798-1799 рр. Його перу належить ґрунтовна праця, рукопис якої "Історія міста Києва" розшукали лише 1970 р. в бібліотеці ім.Салтикова-Щедріна в Ленінграді. 1991 року праця була опублікована у Києві. В ній на багатій джерелознавчій базі висвітлена історія Києва з IX по XVIII ст., наведені відомості археологічно-топографічного характеру, описані околиці міста. Окрім цієї праці Максим Берлинський підготував і опублікував у 1820 році "Короткий опис Києва", наступну працю "Історичний огляд Малоросії

та міста Києва", фрагменти якої були опубліковані в журналі "Молодик" за 1884 р. Низка статей вийшла друком після смерті М.Берлинського (1848 р.) в журналі "Киевская старина". Завдячуючи його працям, до наших днів дійшло багато цікавих фактів, а враховуючи те, що архіви міста зазнали великих втрат від пожежі 1811 року, вони набули великого значення. Він був також найавторитетнішим консультантом під час археологічних розкопок, цікавим екскурсоводом для багатьох знатних чиновників, науковців, що відвідували Київ.

Досліджував історію Києва, проводив археологічні розкопки чиновник V класу морського відомства, з часом чиновник з особливих доручень при київському, волинському і подільському генерал-губернатор – Кіндрат Лохвицький. З приїздом 1822 року митрополита Київського і Галицького Євгенія роботи щодо вивчення старожитностей міста значно активізувались. Митрополит Євгеній (Євфимій Олексійович Болховітінов (15(28).12.1767-23.02 (7.03).1837) після закінчення Московської духовної академії працював учителем загальноцерковної історії у Воронежі. Згодом обіймав високі церковні посади у Воронежі, Вологді, Калузі, Новгороді, Санкт-Петербурзі. Впродовж всього життя митрополит Євгеній досліджував історію своєї країни. В книгосховищах, архівах монастирів, церков, громадських установ, у приватних зібраннях і колекціях вів пошуки літописів, стародруків, богословських трактатів, які після певного опрацювання і вивчення були опубліковані і стали відомі і доступні широкому колу дослідників.

В Києві, де все дихало старовиною, митополит Євгеній продовжив свої наукові пошуки. В бібліотеках Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору він виявив цілі звалища старовинних рукописних книг. Під час подорожей обстежував маловідомі монастирські і єпархіальні архівосховища, архіви державних установ, що дозволило йому підготувати низку праць: "Описание Києво-Софійського собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное,также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия" (1825 р.); "Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер", - (1926 р.). Вище перелічені праці це своєрідні путівники з історико-топографічними відомостями про київські святині. В описах Софійського собору був зафіксований стан споруд на той час, оформлення інтер'єру, мозаїчні розписи з грецькими написами, названі реліквії, художні коштовності. У праці, присвяченій Києво-Печерській лаврі, наведені дані про всі архітектурні споруди, печери з переліком поховань у них, про ікони, церковне начиння, цінні рідкісні документи. Ця праця була першою з історії Лаври, витримала 3 перевидання -1826, 1831, 1847 років і нині вважається раритетом української культури. Заслугою Євгенія Болховітінова є видання "Київського синопсису" та "Хроніки" Феодосія Софроновича - пам'яток української історичної думки. На особливу увагу заслуговує те, що в цих працях була вміщена низка документів, актів, рескриптів, жалуваних грамот, духовних заповітів, які, на жаль, до наших днів не збереглися, тому книги опубліковані митрополитом Євгенієм Болховітіновим є цінним джерелом з історії України.

Протягом короткого проміжку часу навколо митрополита Євгенія об'єднались дослідники місцевої історії. Завдячуючи його авторитету, організаційним здібностям, фінансовій підтримці у місті розпочалися археологічні дослідження пам'яток періоду Київської Русі. Він надавав фінансову підтримку, постійно консультував чиновника Кіндрата Лохвицького, який проводив роботу з відкриття фундаментів Десятинної церкви[2]. Цей храм був споруджений у 989-996 рр. за рахунок 10-ї частини прибутку київського князя Володимира. 1240 року, під час татаро-монгольської навали, споруда не витримала ваги захисників і людей, що тут переховувались і завалилась. В цьому районі Києва під час будівельних робіт власники садиб часто знаходили цінні речі. Є припущення, що надзвичайно багатий скарб віднайшов орловсько-курський поміщик А.Анненков, якого за жорстоке поводження з селянами вислали до

Києва. Його садиба містилася на території колишнього міста Володимира недалеко від Десятинної церкви. Інформацію про знайдений скарб він приховав від місцевої влади, але говорили, що частину знайдених золотих речей продав, частину переплавив. 1834 року А.Анненков виступив з ініціативою відбудови Десятинної церкви за власний кошт. Мабуть, сумнівне походження коштів, було причиною відмови митрополита відбудувати храм. Але наміри поміщика здійснились і 1842 року храм за проектом архітектора В.Стасова у псевдовізантійському стилі був побудований на давніх фундаментах Десятинної церкви. Тому цілком зрозуміло, чому у 20-х роках тема дослідження території Старого або Верхнього міста перебувала у центрі уваги науковців і археологів-аматорів. Один із них, а саме Кіндрат Лохвицький, виступив з ініціативою про відкриття фундаментів давнього храму і проведення археологічних досліджень. Митрополит Євгеній підтримав пропозицію К.Лохвицького, надав йому відповідні інструкції щодо археологічних розкопок та фінансову допомогу. Впродовж 1824 року були відкриті фундаменти Десятинної церкви практично на всій території. Під час досліджень були знайдені чисельні архітектурні деталі: фрагменти поясів, карнизів, капітелів, уламки колон із білого мармуру, фрагменти фресок і мозаїк, місце престолу з підлогою із шиферних плит, мозаїчну підлогу із кольорових мармурів та інших дорогоцінних каменів, кришку гробниці (3 частини) із білого мармуру, під нею скелет (жіночий), хрест, перстень, а також лампади, кадильниці, частини окладів з ікон та інші предмети церковного начиння, в тому числі і злитки срібла, котрі митрополит Євгеній вважав за київські гроші (рублі). Речі, знайдені під час археологічних розкопок, розподілили наступним чином: фрагмент фрескового живопису із зображенням голови і руки Ангела - відправили до Санкт-Петербурга для піднесення імператору; частину знахідок передали на зберігання до ризниці Києво-Софійського собору, частину до Трьохсвятительської церкви, частину знахідок після відкриття університету св.Володимира пожертвували Музею старожитностей; великогабаритні предмети залишились на місці розкопок[3].

К.Лохвицьким був знятий план відкритих ним фундаментів Десятинної церкви. Один із примірників плану був опублікований у журналі "Отечественные записки" за 1825 рік[4]; другий подарований Товариству історії і древностей російських, 3 примірники передані Київському університету, решта - Києво-Софійському собору.

На жаль, план виконаний К.Лохвицьким, мав велику долю припущень, тому у 1826 році Академія мистецтв направила із Санкт-Петербурга до Києва архітектора Єфимова, який після відкриття всіх частин фундаменту, зняв більш детальний план, виконав замальовки гробниць та інших знайдених предметів.

У травні того ж 1824 року біля північної стіни Михайлівського Золотоверхого собору був знайдений винятковий за складом речей скарб: ікони, панагія із золота, портир і дискось із срібла, хрестик із мармуру із золотими накладками, 25 золотих підвісок, 8 золотих напівколец (дужок) та інші цінні предмети церковного начиння. Дослідник пам'яток та історії Києва М.Берлинський, ознайомившись із знахідкою, наголошував на візантійському походженні речей. Найцінніші, високохудожні знахідки із цього скарбу були перевезені до Санкт-Петербурга в Ермітаж. Перед відправленням речей митрополит Євген Болховітінов описав предмети скарбу, зробив замальовки, а пізніше присвятив цій унікальній знахідці окрему статтю, додавши до неї таблиці малюнків знайдених речей[5]. Через багато років ці таблиці і опис речей детально вивчить і проаналізує фахівець у галузі античної історії, відомий вчений Н.Кондаков, який теж підтвердить візантійське походження скарбу[6].

Як бачимо, у 1820-х - 30-х роках в Києві значно активізувалась науково-дослідницька робота. Пропозиції щодо подальшого вивчення пам'яток міста стали підтримувати високі урядовці. Дослідників хвилювала подальша доля знахідок, зокрема незадовільний стан зберігання, зриття земельних валів, будівництво нової великої Десятинної церкви без урахування фундаментів давньої, розкрадання цінних прикрас, знайдених під час археологічних розкопок.

Під час робіт щодо перепланування міста, розширення його території проводилось розкриття земляних валів в районі Золотих воріт. Науковці, археологи-аматори, знаючи історію міста, неодноразово наголошували на необхідності відкриття Золотих воріт. Як відомо з історичних джерел, Золоті ворота під час татаро-монгольської навали зазнали значної руйнації. Та, незважаючи на це, протягом тривалого часу слугували парадним в'їздом до міста. Під час національно-визвольної війни у 1651 році зробив малюнки Золотих воріт художник А. ван Вестерфельд, який подорожував з військом польського короля Яна Радзивілла Золотих воріт. Сьогодні вони є єдиним документом, що дають уяву про фізичний стан пам'ятки у XVII ст. До XVII ст. ворота слугували в'їздом до міста, а потім, коли постало питання про ремонт, то в зв'язку з їхнім критичним фізичним станом та відсутністю коштів, за пропозицією інженера Д.Дебоскета, Золоті ворота 1755 року засипали землею.

В обґрунтуванні своїх висновків Д.Дебоскет наголошував, що "...Золотые врата в починку негодные... для сохранения вида древности надлежить засипать внутри их сторон землей крепкою, при этом на них старые церковные каменные стены и своды по-прежнему оставить и, если понадобиться, то подделать их снизу новым камнем" [7]. Таким чином, він навів більш-менш повну картину про фізичний стан Золотих воріт і церкви Благовіщення над ними, що в майбутньому для вивчення пам'ятки принесе певну користь К.Лохвицькому, що отримав дозвіл на відкриття Золотих воріт, місцева влада у фінансовій підтримці відмовила, люб'язно дозволивши при цьому зібрати кошти за підписним листом. Починаючи з 1832 року розкопки Золотих воріт проводились частково за рахунок коштів, зібраних "любителями священної старовини", частково за власний кошт К.Лохвицького. Він був одним із перших, хто виконав обмірні креслення і план Золотих воріт. Креслення перевірили і виправили інженери корпусу шляхів сполучень Заліський і Веселого. Самостійні обміри виконав М.Самойлов, який підготував практично першу публікацію, присвячену Золотим воротам, написану під впливом вражень від археологічних розкопок пам'ятки[8]. Як відомо, під час археологічних досліджень Десятинної церкви, Золотих воріт постійно відчувався брак коштів, що змушувало К.Лохвицького неодноразово звертатись до влади.

Урочисте відкриття Золотих воріт, що відбулося 25 червня 1834 року, викликало велику зацікавленість широких верств населення, пожвавлення в роботі любителів вітчизняної історії. Під час урочистостей К.Лохвицький виступив з пропозицією увічнити цю подію встановленням меморіальної дошки. Ним був підготовлений варіант тексту. Втілював цей задум в життя голова будівельного комітету барон Фітінгоф. Ймовірно, що за вказівкою генерал-губернатора до тексту були внесені зміни і врізані позолоченими літерами на відполіровану шиферну плиту, знайдену під час розкопок Ірининської церкви. Текст свідчив: "По соизволению государя императора Николая I, отрыты из вала в 1832-м году. Остаток Златых врат сооружены при великом князе Ярославе I. Около 1073 г. по Р.Х."[9]. Безперечно, що цей текст визвав негативну реакцію К.Лохвицького, як "безграмотний", з помилкою в даті спорудження Золотих воріт (1073, а потрібно - 1037) і несправедливий у тому, що він як першовідкривач, заслуговує на те, щоб його ім'я теж було вибите на меморіальній дошці. Текст дошки передали на розгляд Ради Київського університету, яка внесла свої пропозиції і новий текст набув такого змісту: "По соизволению государя императора Николая I открыты из вала в 1832 году. Сооружены при Великом князе Ярославе I, около 1037 года по Р.Х."[10]. Що ворота відкрив К.Лохвицький, написали пізніше. Пам'ятну дошку з таким текстом, розмістили на східній стіні Золотих воріт, де вона висіла майже 100 років (до 1927 р.), а потім її сліди загубились. А самі Золоті ворота постійно перебували у центрі уваги дослідників, вчених різних галузей науки, які вболівали за збереження визначної пам'ятки періоду Київської Русі, розробляли чисельні варіанти захисту її від природної руйнації.

1833 року, коли виникла потреба звільнення бічних мурів Золотих воріт від тиску землі, то Кабінет міністрів виділив, відпо-

відно до поданого кошторису, 2917 крб. 28 коп, а з цього року державна скарбниця стала виділяти по 1500 крб. щорічно на розшук старожитностей[11], вбачаючи в цьому лише засіб для накопичення скарбів для імператорської родини. Після завершення робіт з відкриття Золотих воріт Кіндрат Лохвицький, враховуючи те, що розриття земельних валів тривало, вів подальші археологічні дослідження. Як і передбачали митрополит Євгеній і М.Берлинський, неподалік від огорожі Софійського собору були відкриті ним фундаменти Ірининської церкви неподалік церкви Георгія, встановивши, що парафіяльна Георгіївська церква побудована на фундаменті давнішої. Під час археологічних розкопок була відкрита вівтарна частина храму, надпрестольний камінь, частини південної і західної стіни, підземелля,а також 2 мідні хрести древнього походження, печатка для просфор, оклад жертовної ікони, уламки плит із гробниць, декілька плит мозаїчної підлоги, фрагмент фресок, уламки колон та інші. Але в зв'язку з тим, що частина фундаментів містилася на території приватної садиби, власник якої не дав згоди на проведення археологічних розкопок, повністю дослідити пам'ятку не вдалось. Всі знахідки з часом були передані музею старожитностей Київського університету. В наступні роки Кіндрат Лохвицький неодноразово звертався до Київського учбового округу, до воєнного губернатора за дозволом на проведення археологічних досліджень по розшуку Іллінської церкви, котра, на його думку, знаходилась над Іорданським струмком (район Кожем'яків). Хрестовоздвиженський - поряд з Андріївською церквою, могили київського князя Діра - за монастирем св.Ірини. Дослідники Києва (М.Берлинський, митрополит Євгеній) висловлювали сумнів щодо правдивості місцезнаходження об'єктів, обраних для вивчення. Стосовно Іллінської церкви, то у 1830 році за пропозицією митрополита Євгенія її історію досліджував студент Київської духовної академії Юхим Остромисленський і довів, що вона розташовувалась в іншому місці (сучасна адреса на розі вул.Набережно-Хрещатицької та Іллінської)[12].

Отже, активізація роботи дослідників старожитностей у 20-х - 30-х роках XIX ст. пов'язана з низкою чинників. По-перше, в цей час у Києві зорганізувалась певна група людей, що цікавились і досліджували історію і пам'ятки міста. По-друге, в цей же час проводились роботи з розширення і планування Києва в зв'язку з чим розривались вали Старокиївського укріплення, тобто вали часів Ярослава Мудрого, що дозволяло проводити археологічні досліження. По-третє, для виконання цих робіт необхідно було оволодіти певною сумою знань з історії Київської Русі, міста Києва, в тому числі і всесвітньої. Для доказовості історичних фактів їх аргументації, науковці, аматори-пошуковці спілкувались між собою, обмінювались інформацією з того чи іншого питання, археологічними знахідками і, в такий спосіб спілкуючись, об'єднувались.

Тетяна Григор'єва
(м.Київ)

---

[1] История городов и сел Украинской ССР том Киев. - К., 1978. - С. 88.

[2] План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного // Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

[3] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // Журнал Министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). - 1836. - №11. - С. 263.

[4] Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

[5] О древностях, найденных в Киеве // Труды и записки Общества истории и древностей российских. - М., 1826. - Ч. III, кн. I, с. 152-163, таблиці II-V.

[6] Кондаков Н.П. Русские клады. - СПб. - 1896. - Т, I. - С. 97-101.

[7] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

[8] Самойлов Н. Златыя врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным выдом и историческим описанием оных.

[9] Цит. за Высоцким С.А. Золотые ворота в Киеве. - К., 1982. - С. 36-37.

[10] Там само.

[11] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 год // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

[12] Остромисленский Ефим. Исследования о древней Киевской церкви св.Ильи. 1830.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА НА РУБЕЖІ 20-30 РР. XX СТ.

Період кінця 20-х – початку 30-х років посідає важливе місце в історії краєзнавчого руху України. Саме на цей час припадають епогей у його розвитку і початок розгону краєзнавчих організацій, репресій проти окремих краєзнавців, організаторів краєзнавчого руху. Важливо відзначити, що дослідники краєзнавства по-різному ставляться до оцінки періоду 20-30-х років. Академік НАН України П.Т. Тронько оцінює його як "злет краєзнавства", "золотий час краєзнавства".[1] На таких позиціях знаходиться і академік РАН С.О. Шмідт. Він оцінює його як "золоте десятиріччя" радянського краєзнавства, мотивуючи тим, що у 20-х роках воно сприймалося як "одне із характерних явищ Радянської Росії", його визнавали "масовим історико-культурним явищем", про його важливість йшлося у резолюціях з'їздів Рад, а краєзнавчі товариства характеризувалися як "органи самопізнання країни".[2]

Наводячи таку оцінку зауважимо, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності від російського. По-перше, загальнонаціональних ознак воно набуло лише у період Української революції. По-друге, краєзнавство України формувалося спершу під могутнім пресом царської антиукраїнської політики, а згодом в атмосфері постійної недовіри більшовицької влади, на яке вона вішала ярлики націоналізму, патріархальщини, аполітичності. По-третє, на відміну від російського, українське краєзнавство зовсім не отримувало державних асигнувань, а існувало лише на ініціативі його організаторів та підтримці поціновувачів. По-четверте, українське краєзнавство як загальнонаціональна субстанція формувалося в умовах гострого протистояння у період національно-визвольних змагань. Звідси перед ним гостро насамперед постало питання збереження національно-культурної спадщини у період воєнних лихоліть, повернення вивезених культурних цінностей тощо. І останнє, краєзнавство України у силу історичної специфіки не було єдиним організмом, воно складалося із різних шкіл і, на превеликий жаль, їх ідеологи та натхненники часто-густо через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість у відносинах, що згодом було вміло використано владою у час політичних репресій.

Зовсім протилежної оцінки притримується ряд молодих дослідників, зокрема, В.І. Очеретянко. Закликаючи не ідеалізувати краєзнавчий рух 20-х років, він підкреслює, що у цілому краєзнавчий рух не виправдав покладених на нього історичних завдань, що випливали з політики коренізації, що мала за мету національно-культурне відродження українського народу. Це, зокрема, стосується реалізації Горківської ідеї підготовки історії фабрик і заводів, відсутності результативності у русі за збереження пам'яток історії та культури. Дослідник стверджує, що період 20-30-х років не лише не був періодом піднесення українського краєзнавства, а й до певної міри загальмував серйозні наукові дослідження рідного краю. Нав'язування марксистсько-ленінської методології, підміна наукових підходів примітивними схемами, намагання націлити краєзнавство на вирішення тогочасних економічних проблем, ліквідація започаткованих у дожовтневий період науково-дослідних і громадських організацій, постійне переслідування, а то й відлучення від роботи провідних учений найнегативнішим чином вплинуло на подальший розвиток краєзнавчих досліджень.[3]

Більш поміркованими оцінками позначаються роботи В.В. Ченцова[4], О.А. Удода[5], А.Ю. Теодоровича[6]. Зокрема О.А. Удод при оцінці краєзнавства кінця 20 – початку 30-х років позитивно оцінює

внесок інституцій Всеукраїнської академії наук у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень, таких як комісії краєзнавства Київської, Слобожанської, Одеської, комісій порайонного дослідження України. Одночасно підкреслює, що краєзнавство початку 30-х років уже не могло відігравати помітної ролі у громадському житті України, впливати на дослідження регіональних проблем.[7]

Серед дослідників, які притримуються такої ж оцінки, знаходиться і Л.Л. Бабенко, яка вперше порушила ці проблеми. Однак відсутність достатньої кількості джерел не дозволило дослідниці розставити акценти у цьому питанні.[8]

Вочевидь, всі ці думки мають право на існування. З однієї сторони, краєзнавство у 20-х роках насправді пустило міцні корені у суспільне життя. Воно привертало увагу до пекучих проблем дослідження історії, до збереження історико-культурної спадщини, розвитку народних традицій. Його характерною ознакою було ще й те, що краєзнавство спиралося на міцні наукові підвалини. Серед організаторів краєзнавчих осередків були відомі в Україні вчені Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, П.А. Тутковський, М.І. Яворський, О.П. Новицький, А.М. Лобода, С.С. Дложевський, Ф.І. Шміт, А.Ю. Кримський, В.І. Вернадський, С.О. Єфремов, К.Й. Студинський, М.Е. Слабченко, В.М. Перетц, В.О. Геринович та інші. З іншої сторони – усі інституції ВУАН спиралися на активну допомогу добровільних позаштатних дописувачів. Скажімо, у Комісії по вивченню Правобережної України було більше 150 добровільних помічників, у Кабінеті національних меншин – близько 200, а Етнографічна комісія у 1929 році мала близько 2000 кореспондентів.[9]

Широкою була також мережа краєзнавчих організацій. Це і краєзнавчі гуртки при школах (300), сільських клубах, хатах-читальнях, музеях, будинках освіти; краєзнавчі товариства районні, окружні; наукові товариства; комісії краєзнавства; бюро краєзнавства; краєзнавчий семінар; краєзнавчі музеї.[10] Крім цього, в системі Українського комітету краєзнавства існував інститут кореспондентів, яких на 1 січня 1929 року нараховувалося 65.[11]

Така мережа була наповнена відповідним змістом, під неї була підведена достатня база. Як засвідчує статистика, на Україні на 1 січня 1930 року діяло 5707 сільбудів, 4550 хат-читалень[12]. Із 40 окружних центрів краєзнавчі товариства діяли у 32[13], численними були і наукові товариства, яких при ВУАН було близько 20[14]. Найбільш чисельними були: Харківське наукове товариство, що мало у своєму складі 808 членів[15], Одеське – 198[16], Кам'янець-Подільське – 97[17], Полтавське – 48[18], Економічне товариство при ВУАН – 135[19], Всеукраїнське наукове товариство – 300 членів[20].

За даними довідника "Наукові установи та організації УСРР", на 1930 рік в Україні було 163 краєзнавчих організацій, установ та музеїв. З цієї кількості у Харкові та окрузі – 27, Києві та окрузі – 32, Одесі та окрузі – 21[21].

Про здобутки краєзнавства 20-х років засвідчує випуск краєзнавчої літератури. У списку праць Всеукраїнської академії наук, виданих з 1918 по 1928 рік, міститься 380 назв літератури, що мала непересічне значення для української історії, культури, точних та економічних наук. У цьому переліку міститься більше 30 назв тільки термінологічних словників[22]. За даними Етнолого-Краєзнавчої секції кафедри історії української культури, що вивчала картки Книжкової палати УСРР, список краєзнавчої літератури складав близько 1200 примірників, із них окремо виданих – 1000[23]. У матеріалах до краєзнавчої бібліографії України, підготовленої співробітником ВБУ Ф. Максименком, що охоплювала період з 1847 по 1929 рік і видана у 1930 році, наведено більше 1200 назв літератури[24]. Це видання складається із 12 розділів. Перший характеризує літературу, що стосується всієї України, у решті 11 розділах зібрана бібліографія по колишніх губерніях України (Бессарабії, Волині, Донеччині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Таврії – Крим, Харківщині,

Чернігівщині, Херсонщині)[25]. Крім цього, існувала величезна кількість краєзнавчих публікацій у періодичній пресі.

Значний внесок у історико-краєзнавчі дослідження зробили наукові товариства. Наприклад, у 1928-1929 роках Одеське наукове товариство провело 86 засідань, на яких розглядалася низка актуальних питань історико-краєзнавчого характеру[26]. За цей час видруковано збірник з творами Песталоцці, 2 збірника праць природничо-математичної секції, 3 збірника праць соціально-економічної секції, праці Комарова про Максимовича. На це затрачено 3222 крб.[27] 45 праць видрукувало наукове товариство на Донеччині (Луганську)[28].

37 засідань у 1928 році влаштувало Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді, на яких було розглянуто 52 доповіді, що торкалися актуальних питань духовного життя України[29]. У 1927-1928 роках 131 засідання, на яких було розглянуто 141 доповідь і повідомлення, провело Харківське наукове товариство. Ним за цей короткий проміжок часу видано другий том у двох книгах Українського медичного архіву, Бюлетень постійного комітету кров'яних угрупувань (перший том – у двох книгах), Вісника природознавства (7 номерів), три бюлетеня Харківського наукового товариства. Все це разом склало 96,5 арк. у 101324 відбитки[30].

Здавалося, що така результативність у діяльності краєзнавців, краєзнавчих організацій могла б задовольнити владні структури, які на той час проголосили політику українізації. Однак це не відповідало стратегічній меті політичного і державного керівництва, яке не влаштовував демократичний за своїм змістом краєзнавчий рух, що об'єднував у своїх лавах представників різних верств населення на ниві любові до власної історії, культури, мови. Відмовляючись від політики НЕПу, владні структури все більше і більше проштовхували в суспільну свідомість тезу про загострення класової боротьби, про посилення опору соціалістичним перетворенням.

Різноманітні наукові товариства, гуртки краєзнавства, літературно-драматичні гуртки, товариство ім. Леонтовича та інші бачилися владі як форма "обробки української громадськості в антирадянському шовіністичному дусі"[31]. Краєзнавчий рух з його демократичними традиціями не вписувався у жорсткі рамки тоталітарної системи, що почала формуватися. Це було основною причиною того, що на краєзнавство чекала не райдужна перспектива і воно мало бути згорнуте. Другою причиною стала боротьба із "стихійністю", яка знову ж таки не вписувалась у жорстокі рамки регламентації життя як елементу тоталітаризму. По-третє, владні структури поставили за мету встановити ідеологічний контроль над суспільним життям, і краєзнавство як важлива форма самоорганізації інтелігенції стояло на перешкоді цим намаганням.

Про реальність таких висновків засвідчує атмосфера, що склалася навколо Українського Комітету краєзнавства, обраного на 1-й Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що проходила у Харкові 28-31 травня 1926 року. Уже формування названого комітету засвідчило про недовіру влади до широкого кола учених, провідних краєзнавців. Комітет створювався на основі делегування від різних організацій, установ, таких як Укрдержплан, Упрполітосвіта, ЦК Нацмен, ЦК ЛКСМУ та ін. Спершу була думка обрати на голову комітету секретаря ВУЦВКу О.І. Буценка, однак він від цього відмовився. Тоді комітет очолив М.І. Яворський, який виконував ці обов'язки до 1928 року[32].

З цього часу УКК працює без керівника. І не дивлячись на те, що за рішенням 1-ої Всеукраїнської конференції комітет перебуває у віданні Головнауки, через відсутність фінансування він так і не зміг розпочати повнокровне функціонування і виконання завдань, покладених конференцією, а саме: підготовку Всеукраїнського з'їзду з питань краєзнавства (не пізніше 1926 року); встановлення зв'язку з усіма організаціями, що ведуть краєзнавчу роботу по плановому дослідженню України; вироблення загального плану краєзнавчої роботи для всієї України; забезпечення

краєзнавчої роботи виданням відповідної літератури, ведення бібліографії краєзнавчої літератури, періодичного органу і, в першу чергу, матеріалів конференції; вжиття заходів до збирання матеріалів до розробки методів краєзнавчої діяльності; вироблення зразкового статуту для всієї мережі краєзнавчих організацій та їх остаточної структури; ведення підготовчої роботи по створенню Центрального Науково-дослідного інституту Краєзнавства[33].

Все це, як показала подальша практика, УКК не вдалося вирішити, насамперед через байдужість влади до потреб краєзнавчої роботи, запланований на 1926 рік Всеукраїнський з'їзд по краєзнавству так і не відбувся через відсутність необхідних коштів. У цьому проявилося небажання владних структур до консолідації краєзнавчого руху і перетворення його у впливовий фактор суспільного життя. Лише побажанням учасників конференції залишилося відкриття Центрального Науково-дослідного інституту Краєзнавства. Привідкриває завісу щодо цього факту позиція НКО, котра проявилася при обговоренні завдань, що випливають із рішень листопадового Пленуму ЦК КП(б)У (1929 р.) у лютому 1930 року. У доповіді голови Укрнауки на колегії підкреслювалося, що негативними моментами у розвитку науки в республіці є стихійність (розумій демократичність – В.С.) у формуванні мережі науково-дослідних установ, їх спонтанність. Саме це не влаштовувало владні та політичні органи.

Через відсутність коштів, як не дивно, не вдалося видрукувати окремим відбитком навіть матеріалів конференції 28-31 травня. Саме через це Комітет не зміг налагодити випуск краєзнавчої літератури. Навіть власний орган, який з перебоями виходив з 1927 року, Комітет припинив випускати з 1931 року. Секретар Комітету М.Г. Криворотченко про це пише так: "Краєзнавству НКО ніякої уваги не надавав і коштів ніяких не виділяв... Яворський весь час хотів ліквідувати комітет... До 1929 року Комітет зовсім самоліквідувався... Я поставив перед НКО питання про ліквідацію Комітету і всього краєзнавчого руху... або вжиття заходів до налагодження роботи (листопад 1929 року)... Культпроп обмежився листом..."[35].

Розуміючи, що краєзнавчий рух підпорядкувати не вдається, владні структури намагаються відвернути його від вирішення проблем національно-культурного відродження, а саме від вивчення української історії, самобутньої культури, багатої історико-архітектурної спадщини. З цією метою краєзнавству як форма роботи нав'язується виробничий ухил. На жаль, у пропагування виробничого краєзнавства включилися і окремі члени УКК, зокрема К. Дубняк. 21 липня 1926 року у газеті "Известия" він виступив із статтею "Нові шляхи краєзнавчої праці". У ній він насамперед відмітив, що дореволюційний історико-археологічний і етнографічний напрямок у краєзнавстві носив кабінетний академічний характер, і відзначив, що любительський дилетантизм поміщиків, архієреїв, земських начальників, попів вже відійшов у минуле і став спомином. На передній план виступає виробниче краєзнавство, котре стало могутньою колективною роботою. А оскільки органи, що планують краєзнавчу роботу, Центральне бюро краєзнавства (Ленінград), державний дослідний Тімірязєвський інститут (Москва), Український комітет краєзнавства (Харків) як органи Наркомосу відірвані від плануючих господарських органів, то вони не в змозі розвивати виробниче краєзнавство. Отже, краєзнавство, на думку К. Дубняка, необхідно передати Держплану, і він створить необхідні умови для організації вивчення продуктивних сил[36].

Із різкою критикою такої позиції та висунутих аргументів у тій же газеті вже 13 серпня цього ж року виступив голова ЦБК академік С.Ф. Ольденбург. У статті він писав, що краєзнавство – це школа життя, з якої людина не повинна йти до кінця своїх днів. Це та школа безперервного творчого ставлення до всього оточуючого, учнями якої ми хочемо бачити всю народну масу... Ніщо не зможе так зашкодити відповідальній державній масштабній

роботі, як те, що її будуть вести непідготовлені люди. А завдання краєзнавчих організацій полягає в тому, щоб створити масові спостереження тих явищ природи або людського життя, котрі потрібні як науковий і практичний матеріал. Із сарказмом він підкреслював, що нове краєзнавство зовсім не те, що собі уявляє К. Дубняк, його організація дуже важка і вимагає, у першу чергу, не паперово-академічного ставлення, а обліку великої різноманітності форм краєзнавчої роботи[37].

Ідея виробничого краєзнавства все більше і більше нав'язувалася як краєзнавцям, краєзнавчим організаціям, так і у цілому краєзнавству. Так зване "старе", "академічне" краєзнавство продовжує шельмуватися, йому протиставляється радянське краєзнавство. Показовою у цьому зв'язку стала стаття у тих же "Известиях" одного із керівників товариства марксистів-краєзнавців при Комакадемії В. Карпича. 12 серпня 1930 року в статті "Классовая борьба и советское краеведение" він писав, що на відміну від "замкнутих інтелігентських, буржуазних гуртків шанувальників старовини" радянські краєзнавчі організації є масовими органами пролетарської громадськості... на відміну від "географічних, археологічних та інших ухилів в роботі старих краєзнавчих організацій" радянське краєзнавство ставить своїм завданням всестороннє комплексне вивчення краю, замість байдужого споглядання в ім'я самої фіксації, що спостерігалася у старих краєзнавців, радянські краєзнавці ставлять за мету активно вивчати свій край (вивчати, щоб переробити). На противагу бурхливій аполітичності "старого краєзнавчого руху радянське краєзнавство заявляє, що воно є одним із провідників класової боротьби... на ідеологічному фронті"[38].

Загострення політичної ситуації в країні адекватно позначилося на ставленні влади до краєзнавства. Випробовуючи різноманітні методи обмежень тиску на стару інтелігенцію, чинячи перепони участі її у краєзнавчій роботі, органи політичного керівництва у той же час шукають нові методи в організації краєзнавчої роботи, причому такі, котрі безпомилково розмежовували б краєзнавчі сили і одночасно не виштовхували б краєзнавство з суспільного життя. Таким методом мали стати декадники краєзнавчої роботи. Вони, по задуму, мали б імітувати прийнятність краєзнавчим рухом нових політичних установок, з однієї сторони, а з іншої – демонстрували б згоду старої інтелігенції з тією роллю, яка їй відводилася у тій політичній обстановці цькування і залякування.

30 листопада культпроп ЦК ВКП(б) звернувся до ЦК нацкомпартій, обкомів, крайкомів ВКП(б) у зв'язку з п'ятиденкою краєзнавства в РСФРР з листом. У ньому ставилися конкретні завдання, які, по задуму вищого політичного керівництва, змогли б встановити політичний контроль над краєзнавчим рухом у національних одиницях.

У листі від політичного керівництва на місцях вимагалося передивитися склад і зміцнити відповідальними товаришами обласні, республіканські бюро краєзнавства; районні комітети зобов'язовувалися сприяти розвитку краєзнавчої мережі, оформити районні бюро і зміцнити їх членами партії; дати директиву місцевим партійним організаціям про сприяння і керівництво краєзнавчими осередками і гуртками, заслуховуючи періодично звітні доповіді з краєзнавства; культпросвітнім відділам пропонувалося активно сприяти проведенню краєзнавчої п'ятиденки (організовується в першій половині грудня), зокрема широко висвітлювати її у пресі; пропонувалося дати директиву парторганізаціям про врегулювання партійних навантажень товаришам, котрі ведуть роботу в краєзнавчих організаціях[39].

Кінець 1930 року був відмічений у краєзнавчому русі важливою подією. У середині листопада до керівництва сектором науки НКО приходить ректор Київського кооперативного інституту ім. Чубаря Мінкевич (Денисенко) Сергій Андрійович. Родом з Полтавщини, Прилуцької округи, с. Воробійовки. З юнацького часу брав участь у революційному русі в лавах УПСР. Заарештовувався. З 1922 року на

кооперативній роботі[40]. Енергійна людина, обізнана з методами краєзнавчої роботи, активно включається у її перебудову, щиро вірячи у можливість перевести краєзнавчий рух на нові рейки.

Як заступник голови Українського комітету краєзнавства, підписує договір на соціалістичне змагання з ЦБК і краєзнавчим комітетом Білорусії. Текст цього договору вже мало чим відповідає меті та завданням краєзнавчого руху, тому досвіду, який він накопичив за попередній час. На передньому плані у ньому – намагання перетворити краєзнавчі організації на політичні осередки. У договорі звучить теза про боротьбу з ліво-троцькістським загибом і право-лівацькими тенденціями. З огляду на нинішній час, мабуть, учасники підписання не змогли б визначити не тільки відмінність між цими течіями, а й взагалі суть цих термінів.

Договір містив такі зобов'язання: УКК має тісно ув'язувати роботу з товариством пролетарського туризму; необхідність перебудови музейної справи на основі рішень 1-го музейного з'їзду; УКК бере на себе зобов'язання у поточному році охопити краєзнавчою роботою не менше 15% шкільної мережі УСРР; протягом 1931 року здійснити облік усієї краєзнавчої мережі та її роботи; УКК бере на себе зобов'язання по максимальному розвитку видавничої роботи; зобов'язання видати не менше 5 брошур по організаційним і методичним питанням краєзнавства; в одному з промислових районів і в одному районі суцільної колективізації зобов'язується організувати комплексне обстеження з метою створення господарського і соціально-культурного паспарту. Окрім цього, додатково УКК зобов'язується остаточно перевірити продукцію УКК і місцевих краєзнавчих організацій для виявлення в краєзнавчих виданнях контрреволюційного націонал-демократизму (термінологія того часу – В.С.) і буржуазної ідеології; спільно з ВРНГ і Колгоспцентром організувати і провести конкурс на кращий монографічний опис фабрики, заводу, радгоспу і колгоспу; розгорнути краєзнавчу роботу серед національних меншин УСРР у тісному зв'язку з ЦК Нацмен ВУЦВКа і нацсектором ВУАН, організувати гуртки в національних колгоспах[41].

Як бачимо, такий договір – свідчення перетворення краєзнавчого руху в політичну організацію, котра виконує не завдання національно-культурного розвитку, а забезпечує потреби тогочасних партійних організацій. На основі такого договору, очевидно, і розроблявся статут про Український комітет краєзнавства. Його положення – краще свідчення підпорядкування руху завданням політичного моменту і датуються, очевидно, першим кварталом 1931 року. У статуті мовиться, що з метою об'єднання і планового керування науково-дослідною та масовою краєзнавчою роботою УСРР, при секторі науки НКО створюється Український комітет краєзнавства.

УКК обирається на Всеукраїнському з'їзді з краєзнавства, що його скликає НКО, та складається:

а) з представників громадських і наукових організацій та державних органів, зацікавлених у проведенні краєзнавчої роботи;
б) з представників краєзнавчих організацій;
в) окремих осіб з числа визначних краєзнавців та учених.

Кількість членів, загальний порядок і напрямок роботи встановлює з'їзд.

Примітка. Постанови з'їзду втілюються у життя після затвердження їх в НКО.

УКК керує усією краєзнавчою роботою в УСРР, а саме:

а) проводить облік, систематизацію та організацію всієї краєзнавчої роботи УСРР;
б) розробляє методи, плани та програми з різних галузей краєзнавчої роботи;
в) керує роботою краєзнавчих товариств;
г) проводить зв'язок з державними та громадськими організаціями у справах краєзнавства;

д) бере участь у наукових і громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи.

Для пророблення конкретних питань і вирішення окремих завдань з різних галузей краєзнавчої роботи, Комітет організовує у своєму складі постійні та тимчасові секції та комісії в Харкові та їх філії в інших наукових центрах.

Склад і порядок роботи секцій, комісій, філій встановлює УКК.

Всю свою роботу УКК проводить під безпосереднім керуванням сектора науки НКО і в тісному контакті з іншими урядництвами УСРР, зацікавленими в краєзнавчій роботі, а також з Центральними краєзнавчими установами союзних республік.

Для постійної роботи УКК із складу своїх членів обирає президію в складі голови, заступника, відповідального секретаря і двох членів. Президію УКК затверджує Наркомосвіти УСРР.

На президію УКК покладається:

а) розробляти операційні плани роботи УКК;

б) проводити організаційну та інструктивну роботу в царині краєзнавства;

в) керувати роботою секцій і комісій;

г) редагувати і видавати матеріали в справі краєзнавчої роботи;

д) організовувати з'їзди в справах краєзнавства;

ж) керувати технічним апаратом УКК.

Склад і кількість штатних одиниць апарату УКК встановлює краєзнавчий з'їзд.

УКК подає до НКО щорічний звіт про свою діяльність.

Кошти УКК складають:

а) відрахування окремих краєзнавчих товариств;

б) субсидії держави;

в) прибутки від культурних заходів УКК (продаж видань, лекції).

УКК має права юридичної особи, відповідає по своїх зобов'язаннях належним йому майном, на яке чинним законодавством можна накладати стягнення; державна скарбниця, НКО за зобов'язання комітету не відповідають.

УКК має свою печатку з написом "УКК при Наркомосвіті УСРР".

УКК міститься у Харкові.

Комітет може бути скасованим за розпорядженням відповідних урядових органів, а також за постановою Всеукраїнського з'їзду з краєзнавства.

Все майно, що залишиться після ліквідації Комітету, надходить у розпорядження НКО[42].

Таким чином, наприкінці 20-х років владними структурами проводилася цілеспрямована політика на встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим рухом. Вона супроводжувалася різноманітними акціями під лозунгом участі краєзнавства у соціалістичній реконструкції. Коли ж владні структури переконалися у тому, що опір краєзнавства подолати неможливо, воно все більше і більше тягнеться до питань історико-культурного звучання, тоді правлячий режим вдається до репресій. Вони гучно прокотилися по всій Україні у справі СВУ. Великі та малі судові процеси над представниками інтелігенції відбувалися, починаючи з 1930 року. Адміністративна реформа, політичні репресії, постійні перебудови системи науково-дослідних установ знесилили краєзнавство, і воно, починаючи з 1933 року, втрачає раніше набуті позиції.

Віктор Савчук
(м. Кам'янець-Подільський)

---

[1] Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1995. – №1. – С.5.

[2] Шмідт С.О. "Золотое десятилетие" советского краеведения // Отечество. – М., 1990. – Вып.1, 1990. – С.11.

[3] Очеретянко В.І. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20-30-х рр. XX ст. // Туристсько-краєзнавчі дослідження. Вип.1. – Ч.2. – Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. "Туризм в Україні: економіка і культура" (Світязь 9-10 вересня, 1998 р.). – К., 1998. – С.181-183.

[4] Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – 2000. – 479 с.

[5] Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей

українського народу в 1920-1930-х роках. – Київ: Генеза, 2000. – 289 с.

[6] Теодорович А.К. Діяльність Українського комітету краєзнавства / УКК в добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 66-72.

[7] Удод О.А. Вказ. праця. – С. 104-105.

[8] Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – на початку 30-х років. Дис. на здобуття ученого ступ. канд. іст. наук. – Полтава, 1992. – 211 с.

[9] Етнографічний вісник. – 1929. – №6. – С.5.

[10] Криворотченко М.Г. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство. – 1928. – №5. – С.1.

[11] Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Респуб. наук. конфер. з істор. краєзн. – К., 1989. – С.35.

[12] Константинопольський М. Десять років існування селянських будинків // Радянська освіта. – 1930. – №1-2. – С.55.

[13] Криворотченко М. На порозі третього року // Краєзнавство. – 1930. – №1-5. – С.2.

[14] Підрахунки автора за: Наукові товариства та організації в УСРР. – Харків, 1930. – С.1-38; Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1444. – Арк.1-7.

[15] Звіт Харківського наукового товариства за 1927/1928. Бюлетень Х.Н.Т. – 1928. – №7. – (8-9). – С.3.

[16] Звіт про діяльність Одеського наукового при ВУАН товариства за 1928/1929 рр. – Одеса, 1930. – С.15.

[17] Філь Юхим. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії Наук Товариства // Записки. Т.І. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня імені Леніна, 1928. – С.95.

[18] ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1444. – Арк.7зв.

[19] Наукові установи та організації УСРР. – Харків, 1930. – С.19.

[20] Там само. – С.13.

[21] Там само. – С.8.

[22] Список праць Всеукраїнської Академії наук, виданих за десять літ її існування (1918-1928). – Київ, 1930. – XIX. – 264 с.

[23] Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917-1927) // Червоний шлях. – 1927. – №12. – С.179-180.

[24] Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України (1847-1929). – Київ, 1930. – 264 с.

[25] Кузьменко А., Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України (1847-1929). – Київ, 1930. – XIX. – 264 с. Рец. // Вісник природознавства. – 1931. – №1-2. – С.14.

[26] Звіт про діяльність Одеського наукового при УАнН Товариства. – Одеса, 1930. – С.7.

[27] Фінансовий звіт Одеського наукового при УАН Товариства за час з 13 червня 1928 р. по 15 червня 1929 р. // Там само. – С.16.

[28] Бельський Ф. До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині // Праці наукового Товариства на Донеччині в м. Луганську. – Зб. №1. – 1928. – С.93.

[29] Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за 1928 р. // Науковий збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. За ред. В. Перетца. – Київ, 1929. – С.123.

[30] Бюлетень Х.Н.Т. – 1928. – №6-7 / 8-9. – С.4.

[31] Ченцов В.В. Цит. праця. – С.114.

[32] Теодорович А.Ю. Цит. праця. – С.67.

[33] Резолюції Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася 28-31 травня в Харкові // Культура і побут. – 1925. – 7 червня.

[34] Деменчук Л.П. Місцеві наукові товариства при ВУАН // Вісник АН УРСР. – 1991. – №8. – С.66.

[35] Державний архів Харківської області. – Ф.Р.-6452. – Спр.32966. – Арк.22.

[36] Известия. – 1926. – 21 июля.

[37] Там само. – 13 августа.

[38] Там само. – 1930. – 12 августа.

[39] На путях советского краеведения. – М., 1931. – С.13.

[40] ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5048. – Арк.1-2.

[41] За большевистскую партийность в краеведении. – Москва: Советская Азия, 1931. – С.26-28.

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

В умовах розбудови незалежної України, відродження духовного і інтелектуального потенціалу нації важливу роль відіграє відновлення в історичній пам'яті імен наших співвітчизників, життя і діяльність яких упродовж тривалого часу перебували під щільною завісою мовчання. Повернення Сергія Олександровича Єфремова в нашу історію відбувається завдяки перевиданню його творів, появі низки публікацій про життєвий і творчих шлях, виданню Щоденників[1], які з документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм подій, що привели до втрати нашої незалежності та спотворення духовності нації.

Академічний учений, організатор науки Сергій Єфремов був палким українознавцем, який гаряче відгукувався на найпекучіші проблеми життя. Він не пропускав нагоди відвідати театр, виставку, музей, поспілкуватися з письменниками, виступити із науковою доповіддю на академічному зібранні або з вітанням з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві в 1903 р.[2]

Небайдужий до долі української літератури, він доклав багато зусиль до видання творів М.Коцюбинського, Л.Українки, Т.Шевченка, Є.Гребінки, П.Грабовського, А.Свидницького, П.Мирного, з інтересом читав нові праці М.Грушевського, В.Винниченка, високо оцінив "Нове українське письменство" М.Зерова.

Впродовж усього життя С.Єфремов студіював Тараса Шевченка. Він брав участь у підготовці академічного зібрання творів Кобзаря, його листування. 1919 року накладом товариства "Просвіта" С.Єфремов видав брошуру "Шевченкова могила", опікувався музеєм поета. Символічно, що останні записи в Щоденнику пов'язані із Т.Шевченком.

Незважаючи на свою зайнятість, він знаходив час на подорожі, відвідування пам'яток історії та культури.

Сергій Олександрович Єфремов, літературознавець, критик, публіцист, громадський діяч, академік (1919), віце-президент ВУАН (1922), мовознавець, народився 6(19).X.1876 р. в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині (нині Катеринопільського району Черкаської області) у родині сільського священика[3]. Початкову освіту здобув у духовному училищі в Умані (1886—1891), навчався у Київській духовній семінарії (1891—189Є), на юридичному факультеті Київського університету св.Володимира (1897—1901)[4]. У Києві С.Єфремов був членом таємної української громади, товариства семінаристів, які займалися самоосвітою і культурницькою роботою. Це був гурток української інтелігенції, де домінували ідеї відродження України, тут вперше відбулися зустрічі С.Єфремова з М.Грушевським, О.Кониським, В.Антоновичем, І.Нечуєм-Левицьким. Завдяки творчій атмосфері, у гуртку С.Єфремов вирішив стати професійним письменником. Закінчення університету дало змогу повністю присвятити себе улюбленій справі. Він багато друкувався в українських і російських часописах, 1902 року видав антологію української літератури XIX ст. у трьох томах.

Сергій Єфремов не стояв осторонь політичного життя. Він брав участь у створенні кількох політичних партій — радикальної, демократичної, радикально-демократичної (1905), Української партії соціалістів-федералістів (1917). Ідеолог і активний діяч Всеукраїнської загальної організації під назвою Товариство українських поступовців (1908). Фундатор Української Центральної Ради, член першого складу Генерального Секретаріату. Як фахівцю з національних питань йому було доручено очолити секретарство з міжнаціональних справ[5]. Наприкінці 1918 року відійшов від активної політичної діяльності. Після вступу більшовиків до Києва в лютому 1919 р. був заарештований і амністований внаслідок прохання Академії наук. У лютому 1919 р. був обраний дійсним членом Української Академії наук[6]. Двадцяті роки були присвячені науковій діяльності, вчений спрямував свої сили і знання на наукову та науково-організаційну роботу як віце-президент (1922—1928 рр.) ВУАН і голова гос-

подарської Управи (1924—1928 рр.). С.Єфремов очолив Історико-літературне товариство при ВУАН, Комісію зі складання енциклопедичного словника діячів України, Комісію з видання творів В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Франка, Т.Шевченка, Комісію для дослідів над громадськими течіями в Україні[7].

Сергій Олександрович доклав багато зусиль задля створення Національної бібліотеки України. Фактично бібліотека (тепер Національна бібліотека України ім.В.Вернадського) почала свою діяльність із утворення 23 серпня (5 вересня) Тимчасового Комітету, до якого увійшли акад. В.Вернадський, акад. А.Кримський, акад. С.Єфремов, Г.Житецький і В.Кордт[8]. У вересні 1918 р. був започаткований бібліотечний фонд.

Першою до бібліотеки через С.Єфремова надійшла від П.Скрипчинського книжка "Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показаніе достопамятностей и древностей онаго. Собранное надворным советником Максимом Берлинским"[9]. Великим надбанням для бібліотеки стали книжки з філології, що перейшли у дар особисто від Сергія Олександровича. Завдяки його зусиллям до бібліотеки надійшла частина бібліотеки професора П.Юркевича, рукописи видатного математика М.Остроградського з Полтавської бібліотеки. Вчений мав безпосереднє відношення до збереження бібліотек і архівів князів Лопухіних-Давидових у Корсуні і Сангушки у Славуті, які поповнили відділ рукописів бібліотеки[10].

У 1923 р. С.Єфремова обирають членом Бібліографічної комісії Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові, дійсним членом філологічної секції цього товариства. 5 листопада 1925 р. науково-дослідна кафедра мовознавства у Києві обрала академіка С.Єфремова керівником секції історії українського письменства[11].

Працюючи на науковій ниві, Сергій Олександрович ніколи не погоджувався на компроміси, коли йшлося про подальшу долю українського народу, він був твердим і послідовним у неприйнятті більшовицького режиму. Саме тому С.Єфремов перебував під постійним наглядом не тільки ДПУ, а й керівних партійних органів. У лютому 1927 р. було прийнято рішення вислати вченого за кордон, але висилка не відбулася. У 1928 р. за вказівкою ЦК КП(б)У С.Єфремова було усунено від роботи в Академії наук, а 21 липня 1929 р. опальний академік був заарештований і звинувачений за контрреволюційну діяльність і участь у "Спілці визволення України".

Процес "СВУ", який тривав від 9 березня до 19 квітня 1930 р., був одним з перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс. Засуджений до 10 років позбавлення волі Сергій Єфремов перші сім років провів в Ярославському політізоляторі, 1937 р. його перевели до Володимирського політичного ізолятора. Помер 31 березня 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу. 11 серпня 1989 р. постановою Пленуму Верховного Суду України він був реабілітований[12].

Щоденники С.Єфремова заслуговують особливої уваги як унікальне історичне джерело, в якому впродовж семи років, день у день фіксувалися факти і події бурхливої історії початку XX століття. Завдяки їм ми можемо повніше відтворити деталі і подробиці, зрозуміти проблеми політичного, економічного, наукового, культурного життя України в 20-ті роки, познайомитися з думками і враженнями письменника і громадського діяча, вченого і громадянина.

Фрагменти з Щоденника С.Єфремова.

1923 рік.

12 вересня. Хожу-блукаю по Лук'янівці, по Юрковиці, поміж ярами та бескетям, понад кручами. Мало не щодня роблю "одкриття", мов у невідомій землі. Який гарний Київ і як його мало ми знаємо, навіть десятки років у йому проживши.

25 вересня. Вчора компанією ходили до Китаєва. Боже, яка краса кругом Києва. Навіть роки руїни її не знищили. Опинишся в лісі — ніби в незайманих одвіку пущах допіру знайденого острова. Краєвид зі старого городища над Китаєвом — це щось фантастичне, казка.

10 грудня. Опинився вчора в Полтаві: Полтава мало змінилася за революцію: такий само вигляд милої провінціялки, патріярхальности, гостинности. Спинився у Рудинських. Рудинські (дві сестри й брат), видко дуже хороші, сердешні люди. З ними якось легко. В музеї все мені наготовили. Музей — у Земському Домі, чудовий будинок.

1924 рік.

17 лютого. Засідання з приводу так званого "Заповітника Шевченкового" біля його

могили. Знов бачив малюнки теперішньої Шевченкової могили. Страхіття! В історії могили ці малюнки стануть колись поруч знаменитої фотографії зі стражниками 1914 р. Ще в травні хреста скинуто, розбито і з постаментом скинуто в яр — там уламки валяються й досі і на них лишився напис "Шевченко". Жалко хреста — такий він простий був і так своєю простою гармоніював з наокружною природою. Але хрест, і хрестоборці зробили з його "пам'ятник самодержавія Шевченкові" (з самодержавів цей самий хрест у буцегарні держало, держало, поки дозволило поставити) і знищили. Натомість поставили паскудненький бюстик, наробили галасу — і забули. Запаскудили святе місце. Тепер думка знов поправляти громадськими заходами. З бажання комісії я написав проекта, а в йому разі вимести все, що там нажовано й вернутись до простого, але величного пам'ятника в формі високої корони, або обеліска, найкраще було б поставити таки старого хреста, але про це тепер і думати нічого. Многостраждальна Шевченкова могила! Як вона одбиває на собі історію України!

24 серпня. Ввечері часто проїздю трамваєм по Лук'янівці. Кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря... Ще треба було спеціяльно ухитритись, що її там притулити. І це не тільки в Києві. В Полтаві так само тюрму прикрашено червоною зіркою.

11 жовтня. Була Є.Я.Рудинська, розповідала фінал історії з полтавськими музеями. Незважаючи на обіцянки з Харкова і Академії, музеї таки розгромлено. Рудинські та Мощенко мусили покинути їх, а без них незабаром буде сама руїна.

14 листопада. Оглядали старий, мазепинський будинок давньої Академії, де міститься тепер бібліотека колишньої Духовної Академії. Сумний вигляд — руїни. Чи пощастить полагодити — не знаю, бо грошей не дають. Зате профспілка "піщевиків" чіпляється, щоб оддати їм цей будинок під клуб. Од "металістів" насилу одбилася, а ще б з "піщевиками" зв'язались" і Аракчеєв чорний зробив би з його комору на борошно; Аракчеєв червоний хоче клуб там заснувати. А обоє тільки й можуть, що зогадити, запаскудити й потім кинути. Що їм пам'ятки давньої культури, цим людям без учорашнього і, мабуть, без завтрашнього дня!..

18 грудня. Вернувся з Харкова та Москви Птуха. В Москві був з'їзд "краєзнавців". Картина, що змалював Птуха, дуже нагадує собою всякі наші давні з'їзди так з року 1904—1905. Та ж боротьба з урядом, та ж "консолідація" інородців проти великоросів. Може це все добра ознака про якесь громадське оживлення, тим більше, що тепер з Україною рахуються дужче.

22 грудня. З Харкова до Археологічного комітету (при Академії) прийшов наказ про охорону пам'яток — церков, головне Володимирського Собору.

30 грудня. Почав статтю для "України" про новознайдені рукописи Шевченка (оригінали російських повістей). Майже чудом вони знайшлися. У вересні стрівся я з Крижанівським (з Петербургу) і він мене повідомив, що має для Академії рукописи Шевченка, що мав везти до Києва Хведір Вовк 1918 р., але не зважився (на щастя й покинув у музеї). Тепер їх вже привезено.

1925 рік.

6 лютого. Стрівся з Дяченком, архітектором. Йому звелено зняти з пам'ятника Хмельницькому напис "Волим под царя восточного православного" і натомість накувати... вірш Дем'яна Бєдного... Ініціатива Гринька. Дяченко відповів, що на цілий вірш не вистачить місця, а тим часом питав мене — який напис дати. Та чи варто дбати про порядний напис. Адже то буде пікантна історія, коли Богдан стоятиме з рекомендацією Бєдного! Зруйнувати його не насміють, то хоч принизити кортить. Але таке приниження нічого не варто і повернеться, проти авторів його.

22 березня. Прибивали мармурову дошку на будинкові, де жив Шевченко (на Козинці, чи по теперішньому — на Хрещатицькому переулку, №8-а). Вийшло неорганізовано, нудно, не до ладу. Народу зібралось чимало і з цікавістю оглядали кімнатку, де перебував Шевченко: манісінька, півтемна, стеля над самою головою. Кричевський виступає з проектом, щоб реставрувати будинок і осадити в йому музей або читальню.

26 квітня. Був на могилі П.Я.Стебницького. І знаку нема: голе витоптане місце, вкрите сміттям та склянцями. Аж сором бере за це. Треба спорядити — рядом з другою могилою, що лежить на моїй совісті — могилою О.Я.Кониського.

9 червня. Вернувся з Чернігова. Два тижні просидів за каторжною роботою, ви-

віряючи з оригіналу Шевченків Щоденник. Тільки тепер переконався, як мало ми знали цей надзвичайний пам'ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували. Працював у самому музеї. Музей стоїть за містом, на краю величезного гаю, трохи поскубаного революцією, але все ж могутнього. Вікові дуби, липи шумлять, заглядаючи у вікна. Гарно, тихо і якось сумно мені було на душі. Багато елегійного почуття навіяла ця обставина.

30 червня. На Фундуклеївській розібрали старий, миколаївських часів мур колишньої і гімназії. Розбирають і напівзруйновані будинки. Цеглу везуть... до Москви. Те ж саме бачив я і в Чернігові: розбирають великі будинки казарм і цеглу посилають знов же таки до Москви... Кажуть, що пробували робити цеглу, але виходить така, що розсипається на порох. І от Москва забирає навіть цеглу.

16 вересня. Вернувся з Боярки, де вчора ховали Самійленка. Тяжко бідував наш останній класик. А доля ще й над труною його посміялася. Голова райвиконкому пропонував ховати його з комсомольцями: понесемо, мовляв, на руках до Києва, а по дорозі в кожному селі піонери стрівatимуть з піснями та бубнами... Небіжчик проте сам подбав, щоб цього не було. І лежить тепер Володимир Іванович на зеленому горбку біля сільської церковці. І поставили селяне над ним хреста з цілої берези. Здалека біліє він і може селянам говорити більше його тиха могила, ніж його твори говорили теперішнім городянам. Селяни, якщо довідались, що помер "некомуніст", поставилися сердечно і по-людському.

25 жовтня. Був у Лаврі, ходив по печерах. Це вперше після семінарії, отже, з паузою принаймні років на тридцять. Враження досить темне, хоча можна тільки дивуватися працьовитості й невибагливості наших ченців, що власними руками такі грандиозні ходи під землею повикопували.

В Лаврі катастрофа за катастрофою. Вже од літа тільки було дві пожежі, тріснула з бані до землі одна з наріжних башт, а оце цими днями перед друкарнею провалилася земля і, здається, самий будинок осідає.

25 грудня. Петербуржець П.П.Потоцький свою багатюще колекцію — ukrainica, мистецтво, військова наука, — книги, картини, речі. Колекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців. Є там речі — уніки. Умова — перевезти колекцію до Києва, дати приміщення й одплатити власника до живоття за те, що він упорядкує колекцію, на музей її перетворивши. Виписали Потоцького до Києва, переговорили з ним, умовилися про все, обернулися до Харкова, щоб асигнував гроші на перевіз і стали чекати. Нарешті прийшла відповідь од Укрнауки. Розсудили мудрі голови так: умов прийняти не можна, а цікавіші речі Укрнаука покупить для Харкова... Звісно, Потоцький одповів на це, як можна було відповісти: не хочете прийняти жертви, то я її віддам Російському музею. Через цю мудрість Україна втратила коштовну колекцію.

Та ж самісінька історія із колекцією Щавинського, що теж подарував Академії. Частину ми перевезли, скинулись грішми і перевезли. Лишилися ще картини, що були на схову в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує, мудрує і домудрується, що ті картини так в Ермітажі і лишаться.

1926 рік.

21 квітня. Помер Біляшівський.

26 квітня. Поховали Біляшівського на його хуторі, над Дніпром, на половині гори, серед дерев. Над могилою були промови: моя, М.Левицького, Д.Щербаківського. Я сказав більш-менш таке: "Є учені — і учені. Бувають такі вчені, що цілий вік свій запопадливо працюють коло науки, старанно визбирують і нагромаджують факти, обробляють їх, але роблять це в затишку своїх кабінетів, немов тільки для себе. Їх не цікавить, що потім з їхнім надбанням станеться. Але бувають і інші вчені. Вони так само невсипуще працюють, збираючи наукові фонди, але зараз же пускають їх в обмін на життєві цінності, справедливо гадаючи, що вернуться вони до них вдесятеро збільшеними. Ти серед гурту таких учених, що дбали про те, щоб науку покласти підвалиною для визволення рідного народу. Серед них ти був не останній і в їхніх широких планах робота твоя пасувала до спільного задуму. Коли заснувалась Українська Академія наук, то ти в ній зайняв те місце, що по заслузі належало тобі, як ученому, що дбав не тільки про розвиток науки, а й про те, щоб вона не "вузила" свого впливу, а ширила його між людьми".

Був і на Шеченківській могилі. Замість чудового простого хреста, що так пасував

до наокружного ландшафта й далеко білів на фоні зелених дерев — чорний незграбний стовпець, а на йому паршивенький бюст, з якого видно саму шапку, на постаменті такі самі невиразні барельєфи... Але найгірше ота жахлива арка совітської архітектури (з дикту) з відповідними написами і строкато розмальована! Вона стоїть перед могилою од Дніпра і знизу її тільки й видно.

10 жовтня. Ходив собі київським кручами — на Лук'янівці та на Юрковиці. Що за прегарне оцей Київ місто і як ми мало цінуємо його красу! Я кілька годин сидів на горі, очей одірвати не міг: ліворуч темні бори і далеко мріє на горі Вишгород: просто Дніпро повився синьою биндою, ліворуч велике місто...

18 жовтня. Проїздючи біля Золотих Воріт, побачив, що від них добрий шмат одколупнувся й валяється долі. Так у нас пам'ятки старовини зберігають... У Лаврі ціла низка старовинних будинків поколола́ся і от-от завалиться. Мазепин собор так само. Кажуть, що Андрієвська церква, це чудо мистецтва, одного чудового дня може опинитися не на горі, а на Подолі, — звичайно, в формі купи грузу та жорстви. Археологічний Комітет при Академії кричить про це — криком вопіющого в пустині, без жодних наслідків.

25 жовтня. На Спільному зібранні зачитувано офіційний акт про становищ Лаври, складений комісією, що має розподіляти помешкання на потреби установ народної освіти, музеїв тощо. Виявились несосвітенні речі, нечувані злочинства. Зникло без сліду до десятка корпусів (їх розібрано і цеглу вивезено до Москви); голова парафії "живців" нишком вивіз і продав до 1000 пуд. дзвонів; про дрібніші речі, як меблі тощо, нема вже чого й казати: брав, хто тільки бачив... Будинки руйнуються, гори осуваються і взагалі старовина на території Лаври у великій небезпеці. На це давно Академія звертала уваги влади, як і на розкрадання усякого добра — і результат єдиний — згаданий акт комісії. На цьому, певне, все й скінчується, і літописець, якщо він знайдеться тепер у Лаврі, занотує тільки чудовищне запропащення будинків і іншого "нерухомого" майна, що враз набуло здатності рухатися.

1927 рік.

9 березня. Вернувся сьогодні з Чернігова, одбувши Глібовське свято. Постанова Комісії — збирати жертви на пам'ятник Глібову в Чернігові зразу ж одпала: заборонено. Мотив: "Мы не имеем еще памятников своим деятелям — зачем же ставить чужим(!?)". Виконком асигнував Комісії на свято аж...25 крб., та й тих і до сього дня ще не дав. Нарешті виявив себе ще краще в справі залі для урочистого засідання. В Чернігові є заля колишнього дворянського зібрання, але її методом аракчеєвським обернуто на комору, де складено якесь дрантя.

18 березня. Випадково зайшов до Андріївської церкви, щоб подивитися на Дніпро. На цьому прегарному місці картина повної руїни. Церква облупилася, плити кругом неї позривано. Прекрасні стильові штахети зникли мало не на всьому просторі і просто під ногами зіяє безодня. Рік-два мине ще отак і єдиний у Києві Растреллі зсунеться з кручі й загине, як загинув Розумовського палац у Батурині. А офіціяльні звідомлення та дворецькі підлизи кричать, що ми любимо мистецтво й науку і робимо для них більш, ніж хто інший!

3 липня. Їздили в Кончу-Заспу (цікава назва") — заповідник, який пропонують тепер узяти Академії. Це верстов за 20 вниз по Дніпру, за Китаєвом. Як мало знаємо навіть найближчі околиці, і які вони цікаві й гарні!

2 жовтня. Добре мені повелось в Полтаві: і зробив багато, і Полтаву вже звідав більше, ніж за всі попередні роки. Вечорами блукав по Полтаві, переважно по передмістях. Ніколи я не думав, що вона така оригінальна гарна, так багато таїть у собі чарівно-захисних куточків. Кобищани, де жив Мирний — це якась Швейцарія, те ж саме Павленки, де обсерваторія, не кажучи вже про горяний беріг Ворскли. Повсюди такі місця, що аж дух захоплює, і найголовніше — ніби зовсім несподівано вони окриваються перед очима. Рівне місце, здається, а пішов трохи — і перед тобою такий вигадливий рельєф, наче десь над Дністром на Поділлі. Як ми мало знаємо свій край, і мало цікавимось ним. Будинок земський, є тепер музей і де я прожив цей тиждень, здається здобутком якогось прекрасного минулого і сам став уже музейною річчю. А проти його — незграбний невковирний пам'ятник Шевченкові немов символізує ту тяжку хмару, що висить і над містом, і над людьми. Поруч розкішного сміливого будинку цей пам'ятник аж кричить про своє вбожество.

1928 рік.

2 червня. Пароплав стоїть біля Катеринослава, чи ж то пак Дніпропетровського, а потім з ним до музею. Він сам водив мене по музею й робив пояснення. Манера — етнографічна, любить пересипати пояснення анекдотами, згадками про те, як до його "привикла" та чи ся річ. Ще перед музеєм повів мене Дід у садочок, де між десятком кам'яних баб пишно стоїть пам'ятник Катерині II, — той самий, що був колись біля собора, а потім над проспектом. Як почалась революція, пам'ятника скинули, звичайно, й завезли десь під казарму. Перетаскав Дід фігуру вночі під музей. Звелів викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею і так вона років зо три пролежала похована, поки забулося. А тоді витяг, почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам'яними бабами і пишається. І стоїть пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними бабами, що багато бачили, що творилось круг них на високих могилах, і багато могил б розказати, коли б говорити вміли.

3 червня. Катеринослав на мене завжди оправляв враження якогось недоробленого міста. Широкий, чисто степовий розмах, але не доведений до краю, спинений на самому початку. Старі плани Катеринослава містять і університет, і мало не морський порт і спроба каналів, щоб обійти пороги і собор "аршином поболее, чем собор св.Петра в Риме", але що з тих Потьомкінових вигадок справдилося? Про університет і досі не чули, весичезні майдани — родовища чорного їдкого катеринославського пороху, спроби каналів заросли осокою, а мізерний соборчик губиться серед безкрайнього ще недавно вигону.

Тепер Катеринослав, чи Дніпропетровське, трохи почистився... Сила новопосажених дерев — і на місці колишнього Потьомкінського саду, і біля собору, і на кожнім більшим місці, де погоріли будівлі. Коли те все прийметься і розростеться, матиме місто чудесну прохолоду.

7 червня. Автобусом виїхав на Запоріжжя. Переїздили через німецькі колонії. Сади й будівлі ще мають ознаки колишнього міцного господарства, надійного добробуту. Але вже разом постерегти можна познаки й загрозливого занепаду.

Кичкас, центр рекламованого Дніпрельстану. Німців виселено, а тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто — з димарями, конторами, кіно...

З Кичкасу знаменитим мостом, перекинутим зухвало з однієї скелі на другу, мчимо далі, до Запоріжжя, колишнього Александрівського. Тут я двічі проїздив дубом, спускаючись через пороги. Скутий непереможними скелями, Дніпро звужується тут до вузенького протічка, зате незмірної глибини, — це Вовче гирло. Вирвавшись з цього гирла, широко розливається й випинає з себе Хортицю. А вище — знаменита Школа з давніми печерами.

8 червня. Оглядати, власне, нема чого. Запоріжжя — місто нічого собі. Червоні череп'яні покрівлі, недорослі бульварчики, кілька убогих кіно і високих димарів, — усе, як і в кожному нашому місті.

Вирвавшись із порогів, Дніпро широко розсовує свої береги: недаром зветься "Великий луг".

Микитин ріг — Никопіль. Звідси ми 1914 р. кружляли по Січах: цілих три дні не стрівали образу людського, опріч хіба Капулівка та Покровського.

11 червня. Пізно прокидається Одеса. Пішов бульваром. Знамениті сходи до моря тепер нікуди не приводять — зруйновані і саме тепер нагадались, що треба їх полагодити. Зо три каменярі ліниво цюкають своїми молотками кам'яні брили. Ось і давній пам'ятник Пушкінові, а недалечко від його, — може з суголоности в російській мові: "пушка" — непотрібна гармата. На пам'ятникові прироблено дошку з новим написом 1922 р. Пам'ятник Рішельє, як і Воронцову чомусь заціли.

1929 рік.

20 липня. Несподівано для себе їздив на Шевченкову могилу. Сьогодні вернувся. Чудова подорож пароплавом, але про могилу бодай не казати і "Недоуми занапастили Божий рай". Новий готель — це срам один... З дикту. А присосалось до його сила людей, яким про Шевченка байдуже. Бруд, неохайність, недбальство, формалізм... Перевертаються десь, певне, кістки Кобзареві в могилі, на таку наругу дивлячись!

Галина Денисенко, Олена Денисенко
(м.Київ)

---

[1] Сергій Єфремов, Щоденники. 1923-1929. - К., 1997; О.Путро, Л.Портнова, Л.Стрельська. Тра-

гічна смерть єдиного козака тисячу нових народить (із щоденника С.Єфремова за 1926 р. // Київська старовина. - 1997. - №5. - С. 111-126.

[2] О.Супронюк. Сергій Єфремов. На святі Котляревського (з згадок самовидця) // Київська старовина. - 1998. - №5. - С. 150-159.

[3] В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. - №1. - С. 38.

[4] Л.П'яста. Діакартина світу Сергія Єфремова. - К., 1997. - С. 8.

[5] В.Верстюк, Т.Осташко. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 48-49.

[6] С.Кульчицький, Л.Матвеєва, П.Панченко. Національній Академії наук України - 80 // Київська старовина. - 1998. - №6. - С. 24.

[7] Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук: Нарис історії. - К., 1993. - С. 32-33.

[8] Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941. - К., 1998. - С. 15.

[9] Там само. - С. 21.

[10] Архів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Оп. 1, спр. 11. - Арк. 153.

[11] В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. -№1. - С. 39.

[12] І.Курас, Ю.Левенець, Ю.Шаповал. Сергій Єфремов і його Щоденники / Сергій Єфремов. Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С. 17-20.

ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Грушевський, молодший брат славетого українського історика України Михайла Грушевського, народився 12 серпня 1877 року в Ставрополі у родині Сергія Федоровича Грушевського та Глафіри Захарівни Опокової (Опокцевич).

Батько за сімейною традицією отримав духовну освіту, проте священиком не став. Здобувши магістерський диплом у Київській духовній академії, він присвятив себе педагогічній праці: тривалий час викладав, займався адміністративною діяльністю. Сергій Федорович був автором відомого підручника церковнослов'янської мови, який неодноразово перевидавався і за його життя, і після смерті[1].

Мати – теж походила з сім'ї православних священиків. Предки Олександра Грушевського віддавна мешкали на споконвічних українських землях. А от батькам Олександра довгий час довелося жити за адміністративними межами батьківщини: спочатку на Холмщині (1864—1869), згодом у Кутаїсі (1869—1870), пізніше у Ставрополі (1870—1878), де і народився Олександр[2].

Через рік після народження молодшого сина, батька переводять до Владикавказа. Саме тут, у місцевій класичній гімназії і розпочав 1888 року свою початкову освіту Олександр Грушевський, вступивши одразу до другого класу.

Як згадував він пізніше в автобіографії, батько та старша сестра Ганна підготували його до вступу в гімназію[3]. "Під впливом батька, що заховав тепле прив'язаннє до всього українського – мови, пісні, традиції" з раннього дитинства формувалася національна свідомість Олександра, виникало захоплення українським фольклором, історією[4].

Олександр майже не мав друзів-однолітків і це дало поштовх до знайомства його з інтересами дорослих, розвивало в ньому вдумливість, самостійність.

Під час навчання у гімназії він захоплювався математикою, фізикою, проте водночас цікавився історією та літературою.

Зважаючи на те, що інтереси родини Грушевських зосереджувалися на гуманітарних науках, Олександр був впевнений, що знання історії необхідне для кожної ос-

віченої людини. Після закінчення гімназії він постає перед вибором подальшого навчання. Роздуми були стосовно медичного, правничого та історико-філологічного факультетів. Перший "обещал деятельность, более богатую непосредственною пользою для общества", правничий приваблював "науками общего характера-историей и энциклопедией права, политической экономией"[5]. Але перевагу було віддано історії і Олександр Грушевський вступає на історичний відділ історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві.

Паралельно слухав виклади на 1—2 курсах правничого факультету, захоплювався античною філософією.

Обравши спеціальним предметом вивчення російську історію, на двох старших курсах Олександр відвідував практичні заняття з джерелознавства у професора В. Антоновича. Під його керівництвом Грушевський-молодший працює над історією домонгольського періоду, використовуючи саме першоджерела, розуміючи значення архівних матеріалів для історичного дослідження. Розпочинає вивчати історію Пінського Полісся, опираючись в основному лише на документальну історико-етнографічну базу. Результатом цієї роботи став етюд "Турово-Пинськое княжество. Очерк истории XI—XIII вв.", за який він отримав золоту медаль.

Диплом про вищу освіту першого ступеня, виданий Грушевському 11 червня 1899 року засвідчував "весьма удовлетворительные" знання випускника з російської історії, грецької та латинської мов, стародавньої історії та історії середніх віків, історії церкви, історії слов'янських народів та нової філософії – надавав право "причисления к потомственному гражданству" і "поступление в гражданскую службу в чине X класса"[6].

Не втративши наукового натхнення молодий науковець їде до Австрії, Німеччини де поглиблює свої знання з питань археології, доісторичної доби середньої і східної Європи, історії романського середньовічного життя. Після повернення з наукового відрядження видав у 1901—1903 рр. працю "Пинское Полесье. Исторические очерки (XI—XIII вв.)", яку було створено на основі архівних джерел та попередніх напрацювань.

1904 року Олександр Грушевський успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії. Пізніше він цікавиться проблемою заселення Наддніпрянщини, що змусило його переселитися до Одеси. Відтепер (січень 1907—вересень1908 рр.) — він працював у Новоросійському університеті, як приват-доцент кафедри російської історії. Саме в стінах Новоросійського університету, в Одесі, Грушевський-молодший отримав премію за спецкурс, присвячений добі Петра І. Саме тут Олександр Грушевський одним із перших почав викладати українською мовою лекції з історії України, і в березні 1908 року за наказом Міністра народної освіти йому було оголошено догану за українську мову і запропоновано викладати на "единно общегосударственном языке". Студентство ж, натомість, з великим задоволенням зустріло викладання історії українською мовою. "Нема де поставити додаткових стільців, казав доглядач університетського будинку (на Преображенській вулиці)", — згадував Олександр Сергійович[7].

Одеса також подарувала найприємніші моменти і в особистому житті молодого науковця. 22 жовтня 1908 року Олександр Грушевський одружився з Ольгою Олександрівною Парфененко.

Згодом Грушевський переїздить до Москви, де впродовж 1909 року працює у Московському університеті, а з 1910 року викладає у Петербурзькому університеті історію України, читає лекції з соціально-економічного життя, веде спецкурси.

Працюючи в Московському та в Петербурзькому університетах Грушевський намагався створити таку ж особливу наукову атмосферу у стосунках зі студентами, яку колись відчував на семінарах у Костомарова. Серед студентів Олександра Грушевського того періоду були О.Баранович, І.Крижанівський, Л.Чикаленко, О. Шульгин та інші.

Діапазон досліджень Грушевського й організації наукового процесу був досить великим. В полі зору Олександра перебували без перебільшення всі ключові питання тодішньої української історіографії, а

їхні хронологічні межі і донині дивують читача - це й княжий період з вивченням Пінського Полісся, і Велике Князівство Литовське в адміністративному та соціально-економічному вимірі, і господарське життя Гетьманщини, і соціальний устрій 18—19 ст. В полі зору історика перебували й проблеми Кирило-Мефодіївського братства, а також шевченкознавства. Щоправда з усього цього великого доробку тогочасна історіографія, захоплена постаттю Михайла Грушевського, виокремила тільки велику працю Олександра Грушевського "Города Великого Княжества Литовского в 14—16 вв. Старина и борьба за старину"(К.—1918), що зрозуміло, не применшує його заслуг[9].

Повернувшись в Україну, Олександр Грушевський брав активну участь у створенні першого Українського народного університету, розробивши один із варіантів навчального плану. В цей же час він очолив бібліотечну комісію університету, у роботі якої допомогає його дружина Ольга Олександрівна, яка працювала бібліотекарем цього ж університету.

З вересня 1917 року Олександр Грушевський очолив Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату зі справ освітніх Української Центральної Ради. Грушевський, беручись за таку відповідальну справу, добре розумів скільки сил і енергії йому доведеться витратити у роботі на цій ниві. Він, насамперед, зосередив велику увагу на архівній справі, бібліотечній, і водночас керував Педагогічним музеєм Київського учбового округу. Грушевський вважав, що "архіви — це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів в своїх студіях"[9].

Склавши обов'язки голови Бібліотечно-архівного відділу, Олександр Грушевський не припиняє кипучої діяльності, не полишаючи співпраці з архівними установами в Україні[10].

З першої половини 20-х років Олександр Грушевський – керуючий історичним циклом Вищого інституту народної освіти ім. М.Драгоманова, член наукової ради інституту, керівник Секції історії українського права при Правничім товаристві, член бюро УНТ в Києві, директор постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель, дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом академіка М. Василенка (1922—1923 рр.), де він очолював секцію Литовського періоду. На початку 20-х років Олександр Грушевський розробив варіант проекту положення про Український архівно-археологічний інститут. Цей вищий навчальний заклад мав забезпечити потреби у висококваліфікованих спеціалістах архівної справи. В цей же час Олександр Сергійович читав на курсах архівних працівників лекції з архівного законодавства, архівознавства, історії України і проводив практичні заняття з архівної техніки, палеографії, дипломатики.

Великою заслугою було також збереження за умов військового лихоліття та розрухи 1918—1920 рр. історичної секції УНТ – тієї установи, на основі якої після еміграційного поневіряння створив свою історичну секцію ВУАН Михайло Грушевський. Тому не дивно, що Олександр Сергійович одразу став заступником і найближчим соратником М.Грушевського[11].

В роки, коли Михайло Грушевський був на еміграції, Олександр підтримує з ним стосунки і виконує доручення старшого брата. Так, 1921 року було створено віденський "комітет помочі голодним України". Цей комітет намагався матеріально допомогти працівникам науки, мистецтва, літератури, а також селянам, робітникам, інтелігенції — роздаючи їм одяг, взуття, продукти харчування. Філії комітету було створено в Києві, Львові, Чернівцях. Олександр Грушевський очолив київську філію. Така діяльність привернула увагу Київського губернського відділу ДПУ. У вересні 1923 року на Олександра Грушевського було заведено справу, як на учасника петлюрівського руху та націоналіста, але підстав для арешту не було.

1924 року з еміграції повернувся Михайло Грушевський, який відразу підключає брата взятись до активної діяльності, щодо створення історичних установ. Олександр

очолив Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України. За спогадами тодішнього аспіранта кафедри, а згодом визначного правника Л.Окиншевича, Олександр Сергійович був керівником більшості академічної молоді.

Та обставина, що Грушевський-молодший був дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, спонукала Михайла Грушевського 9 квітня 1925 року підтримати висування кандидатури Олександра на присвоєння звання академіка. В пропозиції М.Грушевського не було нічого дивного, він тільки хотів узаконити те, що вже давно існувало як факт, проте внутріакадемічна боротьба мала свою логіку і свої закони. Мабуть, вони й підштовхнули академіка Д.Багалія перейти 16 жовтня 1925 року в розряд штатних академіків з обіцянкою частіше бувати на засіданнях відділу, що, зрозуміло, нейтралізувало позицію обох Грушевських. У своїх планах Михайло Сергійович бачив брата не тільки заступником й однодумцем, а й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою. Професор Київського ІНО, Олександр Сергійович, як ніхто, мав можливість залучати талановиту молодь в Історичну секцію ВУАН[12].

Роботу з молоддю вчений активно поєднував з науковою діяльністю. Під редакцією Олександра Сергійовича Грушевського вийшло три томи "Історично-географічного збірника ВУАН", також було розроблено "Положення про історично-археографічні курси при катедрі історії українського народу". Ці курси існували для підготовки "наукових дослідників – спеціалістів в археографічній та бібліотечній справах"[13]. Також передбачалося вивчення теоретичних курсів з української історіографії, історичної критики і історичної методики, дипломатики, палеографії, історії графіки й друкознавства, бібліотекознавства. Таким чином, Олександр Грушевський, хоча фактично не був уже співробітником архівної справи, архівної системи, але осторонь неї не залишався.

Арешт Михайла Грушевського негативно вплинув і на долю молодшого брата Олександра. 1933 року його звільняють "за повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якості та шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до заходів по зміцненню діяльності ВУАН та її установ"[14].

Але черга Олександра настала у серпні 1938 року — його заарештовують, як "одного з керівних учасників антирадянської української національно-терористичної організації". Допити тривали у Київській тюрмі НКВС до березня 1939 року. Впродовж багатьох місяців заарештований мужньо відкидав обвинувачення, які було висунуто проти нього[15].

Не зважаючи на стійку позицію Олександра Грушевського, його аргументовані докази своєї невинності. Особлива нарада НКВС 5 жовтня 1939 року ухвалила заслати його до Павлодарської області Казахстану на 5 років.

У Києві залишається дружина Олександра Грушевського, Ольга, яка вела мужню боротьбу за звільнення чоловіка.

Олександр Грушевський проживав у Павлодарі по вулиці Фрунзе 189-Б, перебуваючи під наглядом міліції. У січні 1940 року він, не втрачаючи надії, подає прохання на скасування вироку суду.

Він просив зняти з нього "пляму" ворога народу, дати можливість займатися науковою роботою і повернути пенсію, яку незаконно відібрали. У червні 1940 року справу знову розглядала особлива нарада і вирішила, що "Грушевський у належності до антирадянської української націоналістичної організації викритий свідченнями шести засуджених. Підстав для перегляду справи не має".

Відмову у вересні 1940 року затвердив заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов.

Подружжя вело листування. Останній лист від Олександра Сергійовича надійшов у серпні 1941 року. Після цього, майже 15 років Ольга Грушевська не отримувала від чоловіка жодної звістки. І тому у 1955 році вона знову подала заяву, щоб дізнатися про його долю. В місто Іртишськ Павлодарської області виїхала слідча комісія, для проведення перевірки місця знаходження Олександра Грушевського.

Вдалося з'ясувати, що 1942 році вчений довго хворів, і тоді ж, за свідченням одного з місцевих жителів, помер у сільській лікарні. Будь-яких записів про його смерть у павлодарських сільрадах не було виявлено[16].

Ольга Олександрівна померла 1961 року, не дочекавшись повернення доброго імені чоловіка.

Лише 8 вересня 1989 року було розглянуто справу про реабілітацію Олександра Грушевського. В ній зокрема зазначалося, що він потрапляє під дію ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30—40 років і на початку 50 років".

На жаль, донині життєвий та творчий шлях Олександра Грушевського залишається маловивченим. Його наукова діяльність та факти біографії вимагають грунтовного дослідження з залученням архівних матеріалів.

Л.Клейцун, аспірант
Києво-Могилянської Академії

[1] Кухар В.М. Громадсько-політична діяльність М.Грушевського(1894-1914 рр.). — Львів. — 1997. — С. 23.

[2] Грушевський М. Автобіографія. — Львів, 1906 — Ст. 1.

[3] ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1048. — Арк. 11.

[4] Матяш.І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу //Студії з архівної справи та документства. — 1997. — Т. 2. — Т. 104.

[5] І.Гирич. В.Гирич. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського// Український історик, 1992—93 рр. — № 3-4. — С. 417.

[6] Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К.:Веселка, 1992. — С.198.

[7] Матящ.І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу //Студії з архівної справи та документства. — 1997. — Т. 2. — С. 105.

[8] Там само.

[9] Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці рр.// УІЖ. — 1996. — № 5(410). — С. 137.

[10] ЦДІА України. — Ф.1235, оп.1, спр. 1075. — Арк. 1.

[11] Матяш.І. Вказ. праця. — С.107.

[12] Верба І.В. Вказ. праця. — С.136.

[13] Там само.

[14] ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1057. — Арк. 10.

[15] ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 47525. — Арк.11.

[16] Пиріг Р.Я. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930). — К., 1994. — С. 282.

[17] ЦДІА України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1375. — Арк. 22.

КРАЄЗНАВЦІ І КРАЄЗНАВСТВО ПРИДНІПРОВ'Я

Належність краю, про історію і культуру якого йдеться, в різні історичні періоди до Скіфії, до козацьких "Вольностей", до Північного Причорномор'я як об'єкту зовнішньополітичних і економічних інтересів Російської імперії обумовила появу протягом кінця XVIII-XX ст. обширного історіографічного доробку вчених, краєзнавців та офіційних осіб, які за посадою мали відношення до складання документів статистичного та описового характеру. В даній статті мова йде не взагалі про дослідження історії і культури території, яка нині становить Дніпропетровську область, а про краєзнавчі студії власне освічених людей, котрі тут мешкали постійно чи тимчасово (адже в невеликій публікації неможливо охопити, наприклад, 150-річну хроніку археологічних досліджень скіфських курганів чи праці з історії Запорізької Січі).

Свідомо звужуємо своє завдання, аби показати особливості краєзнавчого руху на Січеславщині, простежити його етапи та їх характерні риси, віддати шану краєзнавцям-аматорам, що в різний час досліджували історію, культуру, природу свого краю.

Важливою обставиною, яка тривалий час визначала млявість публікацій краєзнавчих студій у всій обширній Катеринославській губернії, була відсутність тут вищих навчальних закладів, що в інших місцевостях ставали осередками краєзнавчого руху. Краєзнавство спочатку репрезентували позаслужбові дослідницькі заняття світських і духовних осіб. Хронологічно першим у цьому славному шерезі краєзнавців називаємо катеринославського архієпископа Гавриїла Розанова (обіймав кафедру з 1828 по 1837 рр.). Однією з заслуг архієпископа було будівництво у 1830—1834 рр. кафедрального Преображенського собору в Катеринославі, того самого, в основу якого перший камінь поклала Катерина II 9 травня 1787 р. під час її мандрівки для огляду новоприєднаних до імперії земель, а другий (і тоді останній) — її супутник австрійський імператор Йосиф II. Сучасний дослідник життя і діяльності архієпископа Гавриїла О.І.Журба пише: "Розгорнувши енергійну господарську діяльність, мобілізувавши свої зв'язки серед вищих церковних кіл (тодішній московський митрополит Філарет був його однокашником і приятелем ще з семінарської лави), підключивши до будівництва широку громадськість Катеринослава, архієпископ зумів так поставити справу, що вже в 1834 р. собор був повністю відбудований (збудований — Г.Ш.) і ним освячений. До нашого часу скромний і водночас величний храм (архітектор Захаров — Г.Ш.) залишається окрасою нашого міста, його однією з найдавніших, а з історико-мистецького боку найбільш цінних архітектурних пам'яток"[1].

Між іншим, з іменем архієпископа Гавриїла пов'язане встановлення першого на Катеринославщині пам'ятника, який мав вигляд колони і увічнював закладку Преображенського собору 9 травня 1787 р. (нині колона зберігається в Дніпропетровському історичному музеї). Як писав високопреосвященний, цей пам'ятник "сугубо знатен и важен, потому что состоит из древней мраморной колонны, на гранитном пьедестале поставленной, взятой же из развалин за несколько тысячелетий существовавшего и разрушившегося уже города Херсонеса, подле коего стоит ныне город Севастополь"[2].

Архієпископу Гавриїлу (Розанову) завдячуємо появою невеликої за обсягом, але безцінної за її унікальним змістом книжечки "Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка Никиты Леонтьевича Коржа"[3]. Краєзнавець високого церковного сану, збираючи матеріали для "Истории Екатеринославской епархии", відзначав: "Цели нашей не отвечает говорить здесь о запорожцах, но я убеждаюсь сказать о них то только, что почерпнуто мною нового, иным еще, может, неизвестного предания, именно от одного старожила в Сечи Запорожской... Жил больше ста лет и скончасля в прошлом 1835 году с правом на вечную память"[4]. Архієпископ Гавриїл разом з ректором духовної семінарії архімандритом Яковом Вечерковим запрошували до себе старого запорожця М.Л.Коржа і записували за ним оповіді про життя та побут козаків, про заселення земель Катеринославщини, про судову практику і право на Запорозькій Січі. За свідченням Я.Вечеркова, М.М.Корж був присутнім при закладці Преображенського храму 9 травня 1787 р., а потім — виступав перед людьми, присутніми на освяченні місця будівництва цього храму 22 травня 1830 р.

Першим з дослідників преосвященний Гавриїл описав історію давнього козацького Пустельно-Миколаївського Самарського монастиря (деякі пізніші його будівлі збереглися до наших днів на околиці нинішнього м.Новомосковська), а також склав "записку" про початкову історію Катеринослава та закладку кафедрального Преображенського собору[5].

У 1837 р. преосвященного Гавриїла було переведено на посаду єпископа Херсонського і Таврійського, проте до самої

смерті, що сталася у Твері у 1858 р., він не полишав досліджувати церковну історію Південної України. Його ж найближчі наступники на єпископській кафедрі не змогли продовжити справу дослідження історії і культури своєї єпархії.

Тривалий час не піднімала питань історії і культури краю на своїх шпальтах і газета "Екатеринославские губренские ведомости", яка почала виходити щотижня з 1838 р. (з 1868 по 1918 р. періодичність її виходу змінювалася 6 разів). Справа культурного розвитку Катеринослава і краю в своєрідній формі реалізувалася в діяльності губернатора Андрія Яковича Фабра (1843—1858 рр.). По-перше, на основі своєї колекції він створив у губернському місті Музей старожитностей Катеринославської губернії, який розташовувався в Потьомкінському палаці при депутатському зібранні[6]. Подруге, Фабру належить заслуга в зміні зовнішнього вигляду центральної вулиці (проспекту) міста, яка з'єднувала долішню і горішню (де за кільканадцять років до того з'явився Преображенський собор) частини Катеринослава (нині — центральний проспект обласного центру, що тягнеться від залізничного вокзалу аж до пам'ятника Слави). У 1887 р. "Екатеринославский юбилейный листок" друкував спогади старожилів. В них знаходимо цікаві свідчення жительки Катеринослава О.Молчанової про губернаторство А.Ф.Фабра: "Потім стали зрізати гору. Починаючи від нинішньої семінарії і вниз до казначейства, почали орати вулицю в кілька плугів, а потім збивали короткими перекладинами по дві дошки, поставлені на ребро; до кінців цього ящика запрягали по кілька волів і стягували землю, і так продовжувалося до тих пір, доки зрізали весь бугор. Тоді закипіла нова робота, — одні перила ставлять, інші шосе прокладають, а треті дерева висаджують..."[7].

Серед місцевих культурних діячів середини XIX ст., котрі в своїх публікаціях висвітлювали історію краю, слід назвати також Миколу Дмитровича Мизка, творчість якого на ниві літературній, краєзнавчій, просвітянській, видавничій досі ще належно не досліджена. Син директора народних училищ Катеринославської губернії, першого директора (з 1895 р.) місцевої гімназії Дмитра Тимофійовича Мизка був обдарованою людиною. Обходимо його літературні, літературознавчі та мовознавчі праці, а відзначимо, що в роки, коли М.Д.Мизко редагував "Екатеринославские губернские ведомости" (1845—1847 рр.), в них було вміщено деякі замітки з історії Катеринослава. Його перу належать також замітки про культурні події в Катеринославі ("Екатеринославский театр во время Петропавловской ярмарки", "Театр в Екатеринославе в 1844 г.", "Об открытии в Екатеринославе постоянного театра"), про розвиток шкільної освіти ("Народное образование в Новомосковском уезде"), про діяльність його батька-просвітянина ("Памятные заметки о жизни Дмитрия Тимофеевича Мизко")[8].

В середині XIX ст., хоч і не було якихось видатних постатей у краєзнавчому русі на Катеринославщині, однак можна назвати деяких неординарних просвітян, які залишили по собі помітний слід у дослідженні історії і культури краю. Серед таких згадаємо директора Катеринославської гімназії Якова Дмитровича Грахова, котрий крім статей з природничих наук, вміщених в "Горном журнале", "Журнале Министерства государственных имуществ", крім перекладу з німецької мови і публікації "Ручной книги для хозяйственного обращения с лесами" (за яку отримав премію Міністерства державного майна), він вміщував свої невеликі замітки в "Екатеринославских губернских ведомостях". У 1853 р. він склав "Статистико-географическое описание Екатеринославской губернии" і подав його до імператорського військового Географічного товариства. У 1847 р. Я.Д.Грахов був обраний кореспондентом Департаменту Мануфактур і внутрішньої торгівлі", а у 1854 р. — дійсним членом Імператорського Російського Географічного Товариства. У 1855 р. він, спільно з учителем російської словесності, випускником Харківського університету С.І.Веребрюсовим склав історико-статистичний огляд розвитку освіти на Катеринославщині[9]. В 50-х рр. Д.Я.Грахов

вмістив ряд заміток краєзнавчого характеру в "Екатеринославских губернских ведомостях" (з 1851 р. він же був і цензором неофіційної частини газети).

До 50-х рр. XIX ст. відносяться і перші етнографічні праці місцевих дослідників, якто: павлоградського купця М.Шумка "Домашний быт", "Обычай жениться у малороссиян Павлоградского уезда Екатеринославской губернии", "В разговоре употребительнейшие слова в Павлоградском уезде Екатеринославской губернии"[10].

Пожвавлення краєзнавчих досліджень на Катеринославщині відноситься до 70-х років XIX ст. У 1871 р. Катеринославську єпископську кафедру посів преосвященний Феодосій (Макаревський). За 15 років (1871—1885 рр.) Феодосій своїми краєзнавчими дослідженнями перевершив і свого взірця — архієпископа Гавриїла. Протягом всього періоду діяльності єпископа в Катеринославі він збирав речові історичні пам'ятки і відправляв їх до Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії. Він почав видавати "Екатеринославские епархиальные ведомости", в яких також можна знайти цікаві краєзнавчі матеріали з церковної історії.

Але особливо відомий Феодосій (Макаревський) своїми краєзнавчими розвідками. За своїм посадовим становищем він мав можливість вивчати документи місцевої духовної консисторії, єпископського дому і Самарського монастиря. Наслідком цього вивчення були опубліковані в "Екатеринославских епархиальных ведомостях" праць "Самарский Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь", "Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и о епископах ея", "Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея" та інші. До наших днів не втратила своєї краєзнавчої цінностей капітальна двотомна праця преосвященного Феодосія (Макаревського) "Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии"[11]. Крім документів у ній використані також перекази старожилів окремих населених пунктів та усні історії, які переповідали йому священики про фундаторів церков, час заснування, освячення, добудови та інші відомості до історії церкви та її приходу.

З 70-х рр. XIX ст. краєзнавчі дослідження на Катеринославщині репрезентують вже не поодинокі ентузіасти, а ціла плеяда видатних постатей. Це був період загального підвищення інтересу до минулого держави, народу, краю, що проявлялося у "повальному" колекціонуванні старожитностей, оприлюдненні документів з приватних архівів, в культурно-освітній діяльності земств тощо. Швидкий економічний розвиток краю, перш за все, гірничорудної промисловості був пов'язаний з будівництвом залізниць, що вимагало обстеження і дослідження зони робіт. На цей період припадає діяльність відкривача і ініціатора промисловості розробки криворізької руди Олександра Миколайовича Поля. Будучи по материнській лінії потомком гетьмана П.Полуботка, кандидатом права Дерптського університету, археологом за покликанням, земським діячем ліберальних поглядів, пристрасним колекціонером старожитностей Півдня України, О.М.Поль не тільки став першим почесним громадянином м.Катеринослава за його внесок у розвиток міста, але й назавжди пов'язав своє ім'я з історією виникнення Катеринославського краєзнавчого музею, в основу якого була покладена його колекція пам'яток старовини (виданий каталог колекції займає 217 сторінок)[12]. Наприкінці 1996 р. в м.Кривому Розі було відкрито пам'ятник О.М.Полю.

До цього ж періоду відносяться етнографічні та фольклористичні дослідження Григорія Антоновича Залюбовського та Івана Івановича Манжури. Їх дослідження друкувалися як у місцевій пресі, так і окремими збірками. Більш широкий дослідницький діапазон мають праці історика, археолога, етнографа, статистика Якова Павловича Новицького, який не лише своїми дослідженнями, а й місцем народження (с.Аули Криничанського району) відносить до історії Катеринославщини[13].

Завершуючи побіжний огляд краєзнавчого руху на Катеринославщині у

XIX ст., зазначимо, що певною віхою в його розвитку стало святкування 100-річного ювілею м.Катеринослава у 1887 р. Тоді в періодиці висвітлювалися цікаві сторінки з життя міста. У 1887 р. виходила спеціальна газета "Екатеринославский юбилейный листок". Цінність і сьогодні мають опубліковані в "Листку" документи, спогади старожилів, довідкові матеріали. До цієї є дати викладач історії і бібліотекар місцевої духовної семінарії К.М.Корольков видав окремою книгою нариси з історії Катеринослава, раніше надруковані в "Екатеринославских епархиальных ведомостях", а також було видано матеріали до історії міста[14].

Безумовно, у розвитку краєзнавства на Катеринославщині рубіж XIX і XX ст. був знаменним і етапним. Лише назвемо події 1899—1905 рр., які мають безпосереднє відношення до історії краєзнавства у нашому Придніпров'ї. У 1899 р. виникає перший вищий учбовий заклад у всій обширній Катеринославській губернії — Катеринославське вище гірниче училище. Його професори добилися створення Катеринославського наукового товариства, яке мало відділення краєзнавчих досліджень. Це товариство завершило досить тривалу (з 80-х рр.) боротьбу місцевої культурної громадськості за створення обласного краєзнавчого музею і запросило на посаду його директора тоді вже відомого дослідника запорозького козацтва професора Московського університету Д.І.Яворницького. Це сталося у 1902 р., а вже наступного року в Катеринославі виникає Губернська Вчена Архівна Комісія (1903—1916), з якою пов'язана краєзнавча діяльність Д.І.Яворницького, Я.П.Новицького, А.С.Синявського, І.Я.Акінфієва, В.О.Біднова, В.Д.Машукова, Д.І.Дорошенка, В.В.Данилова, В.І.Пічети. Практична робота архівної комісії по дослідженню історії і культури краю, збиранні і збереженні документальних і наративних джерел відображена в 10-ти випусках "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" (1904—1915 рр.).

Діячі Архівної Комісії, Катеринославське наукове товариство по вивченню краю під керівництвом професора Вищого гірничого училища В.В.Курилова кілька років готувалися до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі в серпні 1905 р.[15] До з'їзду було проведено ряд важливих археологічних розкопок, видано збірник статей та окремі етнографічні праці[16]. Матеріали XIII Археологічного з'їзду, які вміщують багато відомостей до історії нашого краю також були видані у 2-х томах (М., 1907—1908).

Найяскравішою зіркою у плеяді дослідників рідного краю є Д.І.Яворницький, творчість якого була і є сьогодні об'єктом вивчення археологів, істориків, літературознавців, мовознавців, фольклористів, етнографів. М.М.Шубравська опублікувала монографію про життя і діяльність Д.І.Яворницького[17] Дніпропетровський історичний музей, який нині носить його ім'я, проводить конференції, присвячені цьому вченому-подвижнику[18], документи і матеріали про його життя, творчість і музейну діяльність зосереджені у меморіальному будинку, в якому колись жив великий краєзнавець, а біля історичного музею з осені 1995 р. стоїть бронзовий пам'ятник його творцю. Оскільки ім'я академіка Д.І.Яворницького добре відоме не лише у зв'язку зі сказаним вище, але і завдяки працям з історії запорозьких козаків, якими користуються всі дослідники козацької проблематики, не будемо зупинятися на оцінці його творчості. Зауважимо лише кілька моментів. По-перше, завдяки Д.І.Яворницькому археологічні дослідження в нашому краї були поставлені на постійну і наукову основу. По-друге, він був засновником і першим завідуючим кафедрою українознавства в Дніпропетровському інституті народної освіти (на початку 30-х рр. вона була ліквідована і відновилася під назвою "кафедра історії України" 5 травня 1989 р., до чого причетний автор даного нарису), і першим читав ним же розроблений курс з історії місцевого краю. По-третє, він очолював Дніпропетровську археологічну експедицію Наркомосу для обстеження зони будівництва Дніпрогесу[19]. З цією експедицією була пов'язана і остання

його публікація книги "На порогах Дніпра" (1930). Оскільки в цей час по Україні хвиля за хвилею вже розгорнулися масові репресії, а краєзнавство загалом у країні було оголошено реакційним заняттям, Д.І.Яворницький був увільнений від усіх посад, а краєзнавство, неформально очолюване ним, завмерло на тривалий час. У період вимушеної 10-річної бездіяльності Д.І.Яворницький написав "Историю города Екатеринослава", що в рукопису пролежала до 1989 р., хоч і написана була російською мовою, і з марксистських позицій".

Багато років лише Дніпропетровський історичний музей був осередком поповнення краєзнавчих матеріалів. Публікації в періодичній пресі, в основному, відображали революційне минуле краю і не були оригінальними, пошуковими працями. Дещо активізувалася краєзнавча робота після створення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та залучення широкої громадськості і науковців до написання тому "Дніпропетровська область" з багатотомного видання "Історія міст і сіл Української РСР". Але, на наш погляд, найбільш цінними і систематичними краєзнавчими дослідженнями з 70-х рр. XX ст. можна вважати результати діяльності археологічної експедиції Дніпропетровського державного університету під керівництвом професора І.Ф.Ковальової.

З середини 80-х рр. відкрилися можливості для творчої праці істориків. Можливо, першою ластівкою слід назвати публікацію з передмовою професора М.П.Ковальського праці Д.І.Яворницького "История города Екатеринослава"[20]. У тому ж 1989 р. обласна наукова бібліотека відкриває відділ краєзнавчої літератури, що, безумовно, активізувало краєзнавчі дослідження. Вслід за відкриттям кафедри історії України (1989 р.) в Дніпропетровському державному університеті нею було проведено обласну краєзнавчу конференцію, матеріали якої видані окремою збіркою[21].

1990 р., ознаменований створенням Всеукраїнської спілки краєзнавців на чолі з академіком П.Т.Троньком, для дніпропетровських краєзнавців відзначений науковою конференцією до 500-річчя запорозького козацтва[22], створенням краєзнавчого клубу при обласній науковій бібліотеці[23], науково-практичною конференцією науковців університету та співробітників Дніпропетровського історичного музею, присвячено 135-річчю з дня народження Д.І.Яворницького тощо.

У 1989—1990 рр. вийшли друком невеликі за обсягом праці з історії запорозького козацтва дослідників Ю.А.Мицика, І.С.Стороженка, С.М.Плохія, що відіграли в той період значну роль у поширенні знань про козацтво серед молоді і широкої громадськості[24].

У квітні 1991 р. була створена обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, що позитивно вплинуло на краєзнавчий рух в області — розширення кількості осередків краєзнавчих пошуків, урізноманітнення проблематики, видавничої діяльності. Археологічна експедиція Дніпропетровського державного університету публікує результати досліджень у щорічнику "Проблеми археології Придніпров'я". В університеті ж існує центр по реалізації Державної програми "Реабілітовані історією" на чолі з професором В.В.Іваненком. Центр видав ряд збірників документів з архівів Служби безпеки України та нарисів про реабілітованих репресованих на території Дніпропетровської області[25].

У 1998 р. кафедра історії України видала матеріали організованої нею Міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції[26].

Взагалі, останнє десятиліття в історії краєзнавчих досліджень на Дніпропетровщині потребує окремої грунтовної розмови. Наближена спроба аналізу краєзнавчого руху, зроблена нами в доповіді на конференції "Історичне краєзнавство на межі тисячоліть" (Дніпропетровськ, 1999)[27].

До останнього періоду краєзнавчого руху на Дніпропетровщині відносяться дослідження науковців-професорів Ю.А.Мицика, А.М.Поповського, В.С.Савчука, А.К.Фоменка, журналіста М.П.Чабана, краєзнавця Г.М.Омельченка. Так, Ю.А.Мицик видав нариси з історії краю[28], а в газеті "Днепр вечерний" постійно публікуються

його краєзнавчі статті. Воєнний історик, кандидат історичних наук І.С.Стороженко багато років грунтовно розробляє проблему воєнного мистецтва козаків і подій на Подніпров'ї, на початковому етапі Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 pp.[29]

Прикладом невтомного краєзнавчого пошуку є літературознавчі пошуки та публікації журналіста і письменника М.П.Чабана, присвячені переважно діячам національного відродження[30].

Синтезом краєзнавчого дослідження і мемуарів є книга Г.М.Омельченка "Спогади лоцмана порогів Дніпрових", у якій майже 90-річний краєзнавець і директор ним же створеного "Музею лоцманів" розповідає про людей мужньої професії, серед яких він зростав і формував свій характер[31]. Продовжує оприлюднювати свій багатий домашній архів, у якому відображена культура Придніпров'я XX ст., письменник І.М.Шаповал, чия праця про Д.І.Яворницького "В пошуках скарбів" ще 60-і pp. повернула народу ім'я великого козакознавця[32].

Даний огляд далеко не вичерпує пошуковий доробок краєзнавців Дніпропетровщини за останнє десятиліття. В ньому не згадано про наукову і просвітянську діяльність членів клубу "Ріднокрай", який має і свій друкований орган — альманах "Січеславщина", не висвітлено варту особливої уваги роботу Нікопольського міського осередку краєзнавців (П.М.Богуш, М.П.Жуковський та ін.), не оцінено належним чином постійні краєзнавчі пошуки аматорів-краєзнавців, таких як, наприклад, М.С.Богомаз, який заняття "для душі" перетворює в засіб виховання у читачів його книг любові до рідної землі[33], обійдено увагою краєзнавчі пошуки і оприлюднення їх результатів науковими співробітниками Дніпропетровського історичного музею ім.Д.І.Яворницького: С.В.Абросимовою, Л.М.Чуриловою, В.І.Лазебник, В.В.Буряк та іншими. Адже чим багатогранніша діяльність краєзнавців, чим більше небайдужих до свого минулого людей втягнуться у краєзнавчі пошуки, чим вагоміший творчий доробок окремих краєзнавців, тим більша й небезпека когось обійти увагою, а чиїсь труди не поцінувати по достоїнству. Власне, грунтовний аналіз краєзнавчих досліджень на Дніпропетровщині за останнє десятиліття ще попереду.

Ганна Швидько (м.Дніпропетровськ)

---

[1] Журба О.І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - Вип. 1. - С. 221-222.

[2] Гавриил Архиепископ Тверской и Кашинский. Продолжение очерка о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1863. - Т. V. - С. 486.

[3] Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка Никиты Леонтьевича Коржа. - Одесса, 1842.

[4] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України. - Ф. V. - Спр. 460. - Арк. 139 зв.

[5] Гавриил. Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. - Одесса, 1838; його ж. Историческая записка о заложении города Екатеринослава. - Одесса, 1846.

[6] Киевская старина. - 19000. - Октябрь. - С. 65-67.

[7] Екатеринославский юбилейный листок. - 1887. - №21.

[8] Там само. - №5. - С. 53.

[9] [Грахов Д.] Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. - Одесса, 1856.

[10] Данилов В. Из прошлого Екатеринославской этнографии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Екатеринослав, 1915. - Вып. 10. - С. 188-192.

[11] Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. - Екатеринослав, 1880. - Вып. 1; 1882. - Вып. 2.

[12] Див.: Синявський А. Александр Николаевич Поль. - Екатеринослав, 1905.

[13] Див.: Білий В. Я.П.Новицький (1847-1925) // Записки історично-філологічного відділу УАН. - К., 1926. - Кн. VII-VIII. - С. 358-366.

[14] Корольков К. Столетний юбилей города Екатеринослава. 1787-9 мая 1887. - Екатеринослав, 1887; Владимиров М.М. Первое столетие г.Екатеринослава. - 1787-9 мая 1887. - Екатеринослав, 1887.

[15] Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 г. - Харьков, 1905.

[16] Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края / Под ред. В.В.Курилова. - Екатеринослав, 1905; Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатери-

нославского края. - Екатеринослав, 1905; там само. Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии. - Харьков, 1905.

17 Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. - К., 1972.

18 Вчений-подвижник. - Дніпропетровськ, 1991; З минувшини Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 1995; Регіональне і загальне в історії. - Дніпропетровськ, 1995 та ін.

19 Ковалева И.Ф. Очерки истории племен Степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1827-1932 гг. - Днепропетровск, 1980.

20 Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. - Днепропетровск, 1989.

21 Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. - Дніпропетровськ, 1990.

22 500-річчя Запорозької Січі. - Дніпропетровськ, 1990.

23 Січеславщина: Краєзнавчий альманах / За ред. Г.К.Швидько. - Дніпропетровськ, 1996. - Вип. 1. - С. 3.

24 Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М. "Тії слави козацької повік не забудем". - Дніпропетровськ, 1989; там само. Як козаки воювали. - Дніпропетровськ, 1990; Мицик Ю.А., Стороженко І.С. За світ встали козаченьки. - Дніпропетровськ, 1990.

25 Відроджена пам'ять: Книга нарисів / За наук. редакцією проф. Іваненка В.В. - Дніпропетровськ, 1999.

26 Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. - Дніпропетровськ, 1998.

27 Краєзнавство на Дніпропетровщині на сучасному етапі // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - К., 1999. - С. 225-230.

28 Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.

29 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. - Дніпропетровськ, 1996. - Кн. 1; там само. Битва на Жовтих водах. - Дніпропетровськ, 1997.

30 Чабан Микола. Війний хрест на грудях землі: Художньо-документальні нариси. - Дніпропетровськ, 1993; Бібліографію його друкованих праць та нарис про його життя і творчість див.: Січеславщина: Краєзнавчий альманах / За ред. Г.К.Швидько. - Дніпропетровськ, 1998.

31 Омельченко Григорій. Спогади лоцмана порогів Дніпрових. - Дніпропетровськ, 1998.

32 Шаповал Іван. Козацький батько. Образ Дмитра Івановича Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. - Кривий Ріг, 1998.

33 Богомаз М.С. Станція називається... - Дніпропетровськ, 1993; там само. Річка називається... - Дніпропетровськ, 1998.

Історія міст і сіл України

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕГЛЯДУ ДАТ ЗАСНУВАННЯ МІСТ УКРАЇНИ

Проблема датування початків міст України, особливо Південної, в останні роки набула несподіваної, на перший погляд, гостроти. Час від часу спалахують суперечки між прихильниками різних поглядів, які нерідко набувають політичного забарвлення.

Перш ніж торкнутися цієї проблеми, звернімося до досвіду цивілізованих країн. Там при визначенні дат заснування міст виходили найчастіше з першої згадки про конкретне місто в історичних джерелах, хоча там воно могло містом і не називатися, наприклад, "колонії" древніх римлян. Такими джерелами найчастіше є літописи й хроніки, а також (останнє характерне для низки європейських країн) королівські грамоти на магдебурзьке право населеному пункту, після чого він автоматично ставав містом з правового погляду. Оскільки в Московській державі не було магдебурзького права, то початок міста вели від літописної, або іншої джерельної згадки, або від заснування фортеці. Рідше при визначенні часу виникнення міста виходили з даних археології. В особливих випадках місто вважалося "вічним", як-от Рим. Здавалося б, логічним було б застосувати цю методику при визначенні віку міст України. Однак так робилося далеко не завжди.

Головною причиною цього була великодержавно-шовіністична політика Російської імперії, на потребу якій спотворювалася історія неросійських народів, загарбаних Москвою чи Петербургом; прямо чи безпосередньо проводилася думка про нібито месіанську, принаймі культуртрегерську роль російського народу. За прикладами далеко ходити не треба. Досить нагадати, скажімо, нав'язування українцям, починаючи від шкільної лави тези про те, що українським першодрукарем був І.Федоров, трактований звичайно як московит. При цьому в підручники не потрапляли згадки про дійсного першодрукаря Ш.Фіоля, який став друкувати книги на 80 років раніше. Прагнучи успадкувати свої "права" на завойовані чи під тиском приєднані до Російської імперії землі, Москва старанно винищувала історичну топоніміку, сформовану переважно корінним народом, перейменовуючи на свій лад навіть річки, фальсифікуючи історію виникнення міст, взагалі заселення цілих країн та регіонів. Така політика сприяла русифікації корінного населення, формуванню ментальності російськомовного "совка", якому було надано звання "новой исторической общности". Класичним прикладом цього є наруга над історичною пам'яттю, вчинена в Криму після депортації звідти у 1944 р. кримських татар. Така політика проводилася й раніше Російською імперією, але у 1944—1945 рр. вона набула свого апогею. Замість історичних топонімів, таких, як, наприклад, Коктебель постали нові топоніми типу "Планерское".- Крим густо всіяли такі покручі, як "Насыпное" замість історичного "Насип-кой", всілякі "Ленинские" тощо. При цьому замовчувалася історія Кримського ханства, яке поставало лише як виключно дика й ворожа сила, замовчувалися очевидні факти з історії міст Криму. У свідомість громадян вбивалися фальшиві факти, згідно з якими Сімферополь, Севастополь і ін. виникли після приєднання Криму до Росії і, отже, нараховують близько 200 років. Між тим Симферополь виник унаслідок звичайного перейменування кримськотатарського містечка Акмечеть, другого за значенням міста Кримського ханства після Бахчисараю. Саме тут була резиденція калги-султана, другої після хана особи (командувача військ), саме тут, за даними сучасників, наприклад, турецького мандрівника другої половини XVII ст. Евлії Челебі нараховувалося десятки каравансараїв, крамниць тощо.

За такою ж самою схемою відбувалася фальсифікація ранньої історії міст Південної України, а часом і не тільки її. Досить сказа-

ти, що славний Чигирин — столиця Української козацької держави у 1648—1676 рр., з волі упорядників офіційного переліку населених пунктів УРСР (1978 р.) став містом... на початку XIX ст. Тоді, бачте, вийшов царський указ про надання Чигирину статусу повітового містечка.

Особливо фальсифікувалася першопочаткова історія міст Південної України. У даному випадку російський офіціоз керувався ним же створеним міфом про "Новоросію". Згідно з цим міфом, величезний регіон (Південна Укрaна) оголошувалася "Диким полем", який став заселятися нібито тільки з його приєднанням до Російської імперії в єлизаветинські та катерининські часи і появою тут російських поселенців, меншою мірою — іноземних колоністів (серби, німці, албанці тощо). При цьому некоректно трактувалося само поняття "Дике поле", яке сприймалося буквально.

Не враховувалося, що кордони "Дикого поля" постійно змінювалися і що не можна переносити політичну й демографічну ситуацію в регіоні, яка складалася після монголотатарської навали в середині XIII ст., на XV—XVIII ст. Найголовнішим же було те, що міф про "Новоросію" ігнорував запорозьке козацтво, трактував його як бандитський елемент і відводив йому третьорозрядну роль в заселенні регіону. Між тим, саме запорожці, плоть від плоті українського народу, які постійно поповнювалися за рахунок втікачів з інших регіонів України, не тільки воювали в цих краях, боронячи їх від агресії Османської імперії, а й освоювали та заселяли його, засновували не тільки хутори, села, а навіть і міста (Старий і Новий Кодаки, Самара та ін.). Настирливе нав'язування міфу про "Новоросію" у людську свідомість починалося з шкільної лави, його стверджувала вся система лекційної та монументальної пропаганди, новоутворена топоніміка тощо. Водночас історія запорозького козацтва майже не розроблялася, практично не публікувалися джерела з його історії, особливо в радянський час. Красномовним свідченням цього є неодноразові заборони публікації залишків архіву Коша Нової Запорозької Січі. В результаті перший том археографічної серії вийшов тільки в самостійній Українській державі (1998).

Своєю чергою виходили тенденційні агітки типу прісноп'ам'ятного збірника документів "Днипропетровску — 200 лет" (Дніпропетровськ, 1976), де ні слова не говорилося про козацький період в історії краю та міста, що передував відверто брехливій даті (1776) народження сучасного великого міста України.

В результаті особливо викривленою стала історія першопочатків таких міст, як Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Кривий Ріг, Маріуполь, Нікополь (Микитин Ріг), Самара (Новомосковськ) та ін. Для прикладу звернемося до Дніпропетровська. Ще в 1635 р., згідно з рішенням сейму Речі Посполитої, до складу якої входила тоді більшість українських земель, в т.ч. і даний регіон, було збудовано фортецю Кодак (Старий Кодак). Це було зроблено руками українських козаків і селян. Кодак, який значився з цього моменту на всіх картах Європи, через деякий час (1.X.1648) з початком Національно-визвольної революції перейшов до рук українських повстанців і став потужною твердинею в тодішніх південних рубежах Гетьманщини. До речі, Кодак як місто згадується в російсько-українському договорі 1654 р., йому там присвячено останню статтю. У Кодаці виникла паланочна адміністрація, вже в 60-х рр. XVII ст. тут був свій, кодацький полковник. Неподалік, вище Дніпром, виник Новий Кодак (1645 або 1650 рр.), який у XVIII ст. обігнав Старий Кодак і став центром Кодацької паланки. Між Старим і Новим Кодаками сформувалися поселення: Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Половиця, що нині становлять райони сучасного Дніпропетровська і навіть зберігають історичні назви (Лоцкам'янка і Мандриківка). Відбувалося у XVII ст. заселення й лівобережної частини міста. Все це було проігноровано і по сьогодні "батьки міста" волють звертатися до царських указів, плутаючися в різних датах (1776, 1783, 1787). При визначенні дати народження Новомосковська (за 29 км від Дніпропетровська) було проігноровано, що тут містився старовинний центр найзначнішої паланки Війська Запорозько-

го — Самара (Самарь), що виник якщо не після козацької реформи короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1578), то вже в першій половині XVII ст. Натомість ідеологами "Новоросії" виникнення міста було пов'язано з побудуванням дерев'яної фортеці московськими стрільцями, що прибули сюди під час підготовки до Другого Кримського походу (вона була зруйнована у 1711 р. за умовами Прутського миру, а стрільці залишили її).

Микитин Ріг (майбутній Нікополь) був певний час столицею Війська Запорозького, тут у 1638—1652 рр. розташовувалася Микитинська Січ. Цей очевидний факт було проігноровано, натомість виникнення Нікополя було віднесено до катерининських часів. Давній Коцюбіїв, що згадується ще в хроніці Яна Длугоша на поч. XV ст. як місто, що вело торгівлю хлібом з Констатинополем, було засноване в часи панування великого князя Литовського Витовта (1385—1430), в усякому разі на початку XV ст. Після завоювання Коцюбіїва турками він став називатися Хаджибей, коли ж був узятий військами Російської імперії наприкінці XVIII ст., то був перейменований в Одесу. І тут *перейменування* реально існуючого міста було оголошене його заснуванням. При цьому звичайно ігнорувалася роль запорозького та чорноморського козацтв, які навіть в Одесі катерининських та павлівських часів сформували низку районів, що існують і сьогодні.

Характерно, що в гострих дискусіях навколо першопочатків міст місцеві можновладці, як правило, ігнорують думку дослідників. Так, у 1996 р. представники міської влади у Дніпропетровську забажали відзначити ... 220-ту річницю виникнення міста. Тільки протести громадськості, підтримані науковими експертизами Інституту історії України НАНУ, Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ, деяких інших наукових установ, зупинили цю нерозумну ініціативу. В той же час місцеві можновладці не визнали й правоту наукових установ, бо вона суперечила милим їхньому серцю поняттям про історичну правду і минуле козацького краю, тому вони лише відклали проведення ювілейних торжеств. Цікаво, що міську владу у цьому питанні не підтримав жоден спеціаліст-історик, вона тут воліла покликуватися сама на себе та на думку деяких архітекторів та журналістів.

Відклали і затвердження чи відновлення старовинного козацького герба міста (відповідний проект розробило Українське геральдичне товариство, не приховуючи при цьому, що мають на меті створити якийсь новий еклектичний герб Дніпропетровська у стилі компартійної гербоманії 60—80-х рр.).

Є й інші причини неправильного визначення дат заснування міст України, які коріняться у загальній відсталості української історичної науки, якаа, своєю чергою, була наслідком колоніального стану України. Так, в чернігівський том "Історії міст і сіл Української РСР" увійшли неточні, як правило, "омолоджені" дати заснування низки населених пунктів Чернігівської області. Автори цих нарисів не знали, наприклад, про існування присяжних книг 1654 р. Ніжинського полку, частково опублікованих на сторінках "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России" (СПб., 1878. — Т. X). Отже, ряд населених пунктів, виникнення яких вони помилково датували XVIII ст., існували, навіть як сотенні міста, вже у 1654 р. Таким чином, ці населені пункти вийшли на сторінках важливого видання молодшими на 50—100 років. Інший приклад. Упорядники вінницького тому тієї ж публікації навіть не згадують про дату заснування Кисляка, а Соболівку безпідставно пов'язують з хутором Антонівкою, що існував у середині XVII ст. Тим часом, ці населені пункти вже в 1649 р. були сотенними містами Уманського полку Гетьманщини і дані про це містяться у знаменитому Реєстрі Війська Запорозького 1649 р., виданому ще у 1875 р. Перелік такого роду прикладів можна продовжити й далі.

Все вищесказане вимагає від наукової (і не тільки наукової) громадськості рішучих заходів щодо ліквідації фальшивих стереотипів.

Настав час написати правдиву, об'єктивну історію України, настав час внести корективи у датування виникнення українських міст.

Ю.А.Мицик, проф.
(м. Київ)

ІВАН ГРЕВС МІСТО ЯК ПРЕДМЕТ КРАЄЗНАВСТВА

(подається зі скороченнями) *

Коли кажуть про краєзнавство, цей термін легко замінити іншим — "природні виробничі сили"... В краєзнавчих працях здебільшого йдеться про місцеву геологію, грунт, клімат, флору і фауну країни; потім... про сільське господарство, промисли, фабричну справу, торгівлю, шляхи сполучення тощо... Всередині залишається велика прогалина — набагато менше говорять власне про самих людей як про визначнішу з усіх сил...

Людину вивчають слабше, ніж природу, тому що це важче...

Природниче (природничо-наукове)... краєзнавство стоїть вище, ніж культурне (гуманітарне)... В останньому переважно вивчають етнографію, але ще уривчасто і переважно з матеріального боку; про духову культуру згадують менше, а завдання тут величезні: мова, поезія (фольклор), юридичні норми побуту, освіченість, звичаї, вірування.

...Що таке місто? Це, передусім, — більш-менш значне та згуртоване людське скупчення ("скученная оседлость"), але таке, котре є центром для округи на малому чи більшому радіусі, центром тяжіння життєвих сил для задоволення потреб власних і чужих, для приймання і для віддачі. ...В місті мешкають (у значному відсотку) люди розумової чи, ширше, — духовної праці.

Всередині життя міст відбувається багато різноманітних явищ, соціяльних та духовних. У них... киплять пристрасті, вирують загострені класові протиріччя і спостерігаються моральні хвороби... Якщо вдивимося в плин історії, то пересвідчимося, що трагедія міста завжди слугує симптомом трагедії культури, — і в такому сенсі місто залишається мірилом її стійкости або кризи.

<...>Місто потрібно зрозуміти, як щось внутрішньо цілісне, як особливий "суб'єкт", особистість, в обличчя якої ми повинні вдивитися, зрозуміти її "душу", пізнати й відновити "життєпис міста".

<...>Хочу запропонувати увазі краєзнавців кілька міркувань про способи, як вести справу.

1. <...>Кинути ретельний погляд на природне оточення, роздивитися *місто на землі*, визначити властивості природи<...> <...>Потрібно практикувати екскурсійний метод... Докладна *карта краю* є суттєвим посібником для справи<...>

2. Далі настає черга передісторії міста та його народження<...>

3. Ознайомлення з картиною міста в навколишній природі й місцевості. Це — немовби погляд в кінець процесу, як щойно перед цим встановили його початок<...>

4. Зростання міста вцілому (історична топографія), що запізняється вивченням його плану та пам'яток, які його вкривають, — епоха за епохою<...> Розшукування і збирання планів, старих і нових<...>

5. Зростання міста за частинами або районами<...> Орієнтуючі прогулянки вулицями, вдивляняня у "краєвид" частин, урочищ, площ, перехресть, уважне вивчення подробиць, складання планів частин та описів районів. Важливим тут є фотографування ансамблів і куточків.

6. Вивчення історії та сучасного стану окремих пам'яток.

7. Хроніка міста, переважно в новий час<...>

8. Сучасне життя міста (в зв'язку з його минулим)<...>

9. Місто й оточення: а) вивчення найближчої околиці, б) стосунки з областю<...> В ізольованому вигляді місто залишити не можна: це замкнуло б низку його функцій і характерних особливостей.

10. <...>Конче необхідне збирання, класифікація та збереження усіх наявних мате-

---

* Пропоную власний переклад розвідки "Місто як предмет краєзнавства". Її автор — Іван Гревс, історик, приятель Володимира Вернадського. Я знайшов її у третьому числі журналу "Краеведение" за 1924 рік. Від себе додам, що у своїй діяльності методиста з позашкільного краєзнавства я успішно застосовую концепцію І.Гревса.

Сергій Вакулишин

ріялів, що стосуються історії та культури міста. Йдеться про дуже різні предмети і дії: а) охорону пам'яток старовини; б) колекціонування речових предметів; в) збереження та впорядкування архівів; г) складання бібліографії друкованої літератури про місто<...> Дуже важливо збирати старі гравюри та картини, які зображують місто, та позначки на них, описи міста в белетристиці й поезії; потім іще вивчати мемуари, що його стосуються, вислуховувати й занотовувати спогади довгожителів...

Так, у результаті одержують якомога повніші матеріяли для життєпису міста, — відновлення його обличчя, історії його душі... Будуть створені живі спогади культури краю, із сукупності яких намалюється картина батьківщини. Її потрібно знати не лише з наукової цікавости<..,> але й задля цілей практичної роботи, для блага сучасного і майбутнього.

Сергій Вакулишин,
член Всеукраїнської спілки краєзнавців

СІЛЬСЬКІ НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЩІ РОЗВИТКУ (НАПРИКІНЦІ 50-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-ХХ РР. ХХ СТ.)

Здійснення з неймовірними труднощами відновлювальних робіт у соціально-побутовій сфері села у повоєнний період не могло не сприяти природному прагненню його мешканців зробити сільський спосіб життя більш комфортним та привабливим. У 1957 році колгосп "Радянська Україна" Гребенківського району Черкаської області виступив ініціатором ши рокомасштабного соціально-побутового будівництва на селі[1]. Всередині 1958 року колгоспники артілі "Україна" Городоцького району Хмельницької області звернулись до жителів сіл республіки розпочати соціалістичне змагання за поліпшення умов життя та побуту трудівників полів та ферм[2]. Все це спричинило виникнення в Україні своєрідної "лихоманки з модернізаці соціально-побутової інфраструктури села". Так, перша сесія Київської обласної ради депутатів трудящих 13 березня 1959 року ухвалила програму докоріного покращення культурно-побутових умов життя сільського населення і перетворення колгоспних сіл протягом 5—6 років на добре впорядковані населені пункти міського типу з використанням найновіших досягнень комунального і культурно-побутового обслуговування[3]. З цією метою планувалось в селах Київщини протягом 1959—1965 рр. збудувати 329 шкіл, 105 шкільних майстерень, 22 школи-інтернати, 59 дитсадків, 21 кінотеатр, 68 літніх кіномайданчиків, 444 клуби, 106 бібліотек, 84 дільничні лікарні, 105 колгоспних пологових будинків, 137 стадіонів, 74 спортивні майданчики, 73 водні станції, 66 тирів, 60 спортзалів, 72 футбольні поля, 1 іподром, 322 лазні, 28 перукарень. В будівництво вищеназваних об'єктів планувалось вкласти 1 млрд. 243 млн. крб.[4]. Чернігівський обком Компартії України затвердив трьохрічну програму перебудови сіл, згідно з якою планувалось у 1959—1963 рр. збудувати 1936 клубів, розгалужену мережу закладів побуту, освіти[5]. Протягом цього ж періоду у Рівненській області передбачалось спорудити 102 клуби, 190 літніх кіномайданчиків, 14 кінотеатрів та інші об'єкти соціальної інфраструктури[6]. У цей час в Черкаській області методом народної будови у кожному селі планувалось звести школу, лікарню або амбулаторію, дошкільний, побутовий або торговельний заклад[7].

Ініційовані зверху почини щодо модернізації соціально-побутової інфраструктури, які не були підкріплені економічно послужили основою, на якій комуністичні звер-

хники закріплювали в офіційних документах постулатні настанови і концептуальні ідеї, що малювали майбутнє села в рожевих сяючих тонах, зовсім позбавлених прагматичного підґрунття. В програмі "розгорнутого будівництва комунізму", прийнятій XXII з'їздом КПРС 1961 року у дзвінкій ейфорійності категорично стверджувалось, що "поступово колгоспні села перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, закладами культури." Наголошувалось, що до початку 80-х років сільські соціально-побутові умови життя зрівняються з міськими. Вирішальні зміни на краще мали статися протягом "першого десятиріччя розгорнутого будівництва комунізму", тобто у 1961—1971 рр.[8]

Реалізація проголошеного курсу супроводжувалась черговою хвилею галасливих кампаній. Початок їм поклав Черкаський сільський обком Компартії України, який виступив з ініціативою — силами колгоспників збудувати 465 будинків культури, 286 бібліотек, 500 дитсадків, 418 медичних закладів, 300 їдалень, 330 перукарень, 279 стадіонів і уже протягом 4—5 років ліквідувати істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом[9]. Повсюдно приймались гучні заклики, різноманітні програми, спрямовані на швидку та радикальну модернізацію соціальної інфраструктури села.

Життя ці нереальні плани швидко та крутим чином безкомпромісно спростувало. Колгоспи не мали достатніх фінансових, матеріальних можливостей для здійснення наміченого. За наслідками господарсько-фінансової діяльності у 1964 році кожен восьмий колгосп у республіці був збитковим, а в кожному п'ятому рентабельність була нижчою 25%[10]. Через це навіть ініціатори почину колгоспи Черкаської області до 1965 року спромоглися збудувати в селах лише 8% запланованих об'єктів соціальної інфраструктури[11].

Через це вирішено було згорнути широкомасштабну роботу з впорядкування та благоустрою сіл республіки, а натомість взяти курс на спорудження окремих експериментально-показових сіл. В першу чергу їх будівництва у 1965 році увійшло 15 населених пунктів в різних областях України. На їхнє спорудження планувалось витратити більш як 15 млн. крб.[12]. В 1969 році прийнято постанову Ради Міністрів Української РСР "Про комплексне експериментально показове будівництво селищ радгоспів та колгоспів Української РСР (1971—1975 рр.)". В програму забудови включено 41 село[13]. До початку 80-х років вдалося збудувати 19 експериментально-показових сіл. В них був високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування населення, який раніше був притаманний лише міським поселенням[14]. Проте взагалі невпорядкованих та занедбаних українських сіл зразково-експериментальні поселення залишались пам'ятниками показухи. До того ж, спроби забудови сіл за міськими зразками виявились неприйнятними, бо при цьому порушувалась традиційна життєдіяльність селян і більшість із них поставилися до цього негативно. Збудовані в селах багатоповерхові будинки відірвані від міських інженерних і комунальних служб, не забезпечили їхнім мешканцям належних зручностей, а натомість позбавили переваг сільського способу життя, можливості вести підсобне господарство.

У 60-ті роки в Україні сформувався ще один своєрідний підхід до розвитку сільських поселень. Багато в чому він копіював ті підходи, які склались в Російській Федерації і базувались на забезпеченні прискореного розвитку лише великих т.з. "перспективних сіл." За розрахунками В.А.Крисанова оптимальними для колгоспів Полісся та Лісостепу визнавались населенні пункти чисельністю 2 тис. і більше жителів, Степу — 2—3 тис., а допустимі розміри для Полісся — 0,8 тис., Лісостепу — 1 тис., Степу — 1-2 тис.[15]. Решта поселень чисельністю жителів менше 500 осіб мали функціювати лише на правах технологічних підрозділів колгоспів або радгоспів. У вересні 1968 року ЦК КПРС і

Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про впорядкування будівництва на селі." В ній пропунувалось призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих неперспективних сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру населених пунктів, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку[16].

Теоретичною основою для здійснення таких шляхів розвитку сільських поселень були апріорні твердження щодо переваг великих форм виробництва над дрібними, абсолютизація ролі сфери обслуговування в житті сільського населення, оптимістичні прогнози про можливість швидкої та безбиткової реконструкції системи сільського розселення, що склалася. Але на практиці зусилля спрямовувалися не на створення передумов, які забезпечували б максимальне збереження існуючої поселенської мережі, а навпаки сприяли подрібненню, а згодом деградації малих, середніх, а нерідко і великих сіл аж до їхнього повного зникнення. З цього приводу заступник директора Українського науково-дослідного інституту цивільного сільського будівництва доктор архітектури З.В. Мойсеєнко роз'яснювала: "В існуючій практиці проектування заклади соціально-культурного призначення мають розміщуватись на центральній садибі господарства. Що ж до віддалених сіл з населенням 100—250 осіб, то будівництво в них традиційного комплексу громадських будівель навіть мінімальної місткості призвело б до значної перевитрати капіталовкладень, а їх обслуговування було б нерентабельним."[17].

В Україні реалізація плану розвитку перспективних сіл здійснювалась двома шляхами. Перший полягав у створенні сільських господарських агломерацій. Його суть зводилась до того, що впорядковувалась лише центральна садиба, а дрібні поселення з'єднувались з нею дорогами, регулярним автобусним сполученням. Показовим з цього погляду був експеримент проведений у Волноваському районі Донецької області, в якому нараховувалось 76 сіл. Відповідно комплексного плану соціально-економічного розвитку тут створювалось 38 адміністративно-культурних центрів. В кожен із них входила середня школа, дитсад-ясла, палац культури, адміністративні споруди, торговельний центр, який включав промтоварний, продовольчий, книжковий магазини, кафе, комбінат побутового обслуговування. Крім того, в десяти центрах діяли дільничні лікарні[18]. Інший шлях — формування єдиних великих колгоспних та радгоспних селищ з високорозвиненою соціальною інфраструктурою. При цьому жителі неперспективних навколішних сіл пересилялись у центральну садибу колгоспу або радгоспу. За взірець було взято експериментально-показове село Кодаки на Київщині[19].

Курс поділу сіл на "перспективні" та "неперспективні" призвів до послаблення поселенської мережі. Наприклад, на Полтавщині, на початку 70-х років, визнано "перспективними" 881 село, а "неперспективними" — 1073 населенні пункти[20]. У Миколаївській області до "неперспективних" віднесено 1200 сіл. З цього приводу "Південна Правда" роз'яснювала необхідність такого підходу: "При великій кількості сіл і при чисельності у них 250 жителів не має можливості забеспечити їх культурно-побутове обслуговування. Тому основне будівництво варто зосередити у великих, середніх і частково невеликих перспективних селах. У неперспективних селах будь-яке будівництво заборонити. Тут не можна відводити ділянки і для індивідуальних забудовників"[21]. Через це у розвиток соціально побутової інфраструктури невеликих віддалених сіл не вкладалось жодної копійки і в кінцевому підсумку призводило до їх деградації. У 1978 році Держбуд УРСР визначив можливості подальшого розвитку як перспективних 18,8 тис. сіл або близько 63% їх загальної кількості[22]. Лише у квітні 1979 року пленум ЦК Компартії України визнав помилковим курс поділу сіл на перспективні та неперспективні[23].

У 80-ті роки розпочинається практика розбудови та впорядкування сіл силами

колгоспів. Особливий резонанс отримав так званий "дніпропетровський експеримент". Тут було розроблено комплексну програму соціально-економічного розвитку всіх без винятку сіл області. Характерною особливістю програми був перерозподіл коштів колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій на користь не виробничого будівництва, в першу чергу житла, доріг, газифікації та благоустрою сіл[24]. Все ж для більшості колгоспів республіки такі вкладення у соціально-побутову інфраструктуру залишались непосильними. У 1980 році в Україні нараховувалось 40% нерентабельних колгоспів, а в кінці 80-х років за даними офіційної статистики 959 колективних господарств перебували на грані банкрутства[25].

В підсумку соціальна сфера села мала жалюгідний занедбаний вигляд. У другій половині 80-х років до сітьового газопостачання було підключено лише 6% сіл, а 98% не мали центрального водо- та теплопостачання[26]. Тисячі поселень або зовсім залишались без під"їздних шляхів з тведим покриттям, або мали низьку якість доріг. Для 1770 сільських населених пунктів відстань до поліпшених доріг перевищувала 5, а для половини з них становила понад 10 км. Щодо сільського оздоровчого комплексу продовжував діяти залишковий принцип фінансування. Як наслідок 40,9% сіл республіки не мали закладів охорони здоров'я[27].

Особливо відставало від потреб сільського населення торговельне та побутове обслуговування. У багатьох селах не було налагоджено навіть торгівлю хлібом. Через це 60% сільських жителів змушені були отоварюватися в місті[28]. В кінці 80-х років не мали підприємств побутового обслуговування і не користувалися послугами пересувних комплексних пунктів жителі 58% сільських поселень, відповідно підприємств громадського харчування — 68%, лазень — близько 70%, стаціонарних відділень зв'язку більш як 52%[29]. Досить непростою була на селі ситуація з дитячими дошкільними закладами. У 57% сільських населених пунктах діти були позбавлені їх можливості відвідувати дитсадок[30]. Вкрай погано задовольнялись культурні запити жителів села. На початку 90-х років клуби та будинки культури функціонували в 7, а бібліотеки лише в 6 з десяти сільських населених пунктів[31]. До того ж, лише 45,1 сіл республіки мали спортивні споруди. Забезпеченість ними селян у 8 разів була нижчою, ніж у міських жителів[32]. Занедбаність соціально-побутової сфери села, її постійне відставання від потреб жителів призвело до масової втечі від землі, запустінню сіл, обезлюдненню значних сільськогосподарських територій.

Іван Рибак
(м.Кам'янець-Подільський)

---

1 Історія селянства Української РСР. У двох томах. К., 1967. — Т. 2 . — 450.
2 Там само. — С. 451.
3 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 31, спр. 1299. — Арк. 59.
4 Там само. — Арк. 60.
5 Там само. — Спр. 1381. — Арк. 241.
6 Там само. — Арк. 3.
7 Там само. — Арк. 10.
8 XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. М., 1961. — Т. 3. — С. 291.
9 Черкаська правда. — 1963. — 11 жовтня.
10 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 32, спр. 1108. — Арк. 2.
11 Там само.
12 Справочник партийного работника. М., 1968. — Вип. 9. — С. 148-153.
13 Петренко В.С. Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п'ятирічці // Народна творчість та етнографія. — 1972. — №8. — С. 87.
14 Гаврилюк О.Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Укр. істор. журн. — 1982. — №11. — С. 16.
15 Стельмах Григорій. Перспективи розвитку сільських поселень на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1980. — №4. — С. 27-28.
16 Справочник партийного работника. М., 1968. — Вип. 9. — С. 147.
17 Радянська Україна. — 1968. — 22 вересня.
18 Каминський А.М., Севастьянов А.В. Проектирование и строительство совхозных и колхозных поселков. М., 1982. — С. 31.
19 Правда. — 1980. — 20 жовтня.

[20] Лобода І. С. Удосконалення способу життя трудівників села. К., 1984. — С. 21-22.
[21] Південна правда. — 1969. — 2 березня.
[22] Лобода І.С. Вказ. праця. — С. 21-22.
[23] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. К., 1981. — Т. 9. — С. 71.
[24] Бойко В. Село смотрит в будущее. Днепропетровск, 1982. — С. 14.
[25] Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття. К., 1995. — С. 101.
[26] Молдован Л. Управління соціальним розвитком села: проблеми і шляхи перебудови // Економіка Радянської України. — 1980. — №3. — С. 50.
[27] Вдовиченко П. Та інші. Напрями реформування соціально-побутового обслуговування сільського населення // Економіка України. — 1994. — №10. — С. 55.
[28] Молдован Л. Вказ. праця. — С. 49.
[29] Матеріали Держкомстату УРСР отриманні в результаті цільового обстеження села в 1989 році // Економіка Радянської України. — 1990. — №3. — С.50.
[30] Богуцкий А., Чубайко Е. Улучшение условий жизни как фактор повышения эффективности использования механизаторских кадров // Экономика Украины. — 1995. — №5. — С. 55.
[31] Вдовиченко П. Та інші. Вказ. праця. — С. 17.
[32] Богуцький О., Розсоха В. Поліпшувати умови праці та побуту механізаторів у підрядних колективах // Економіка Радянської України. — 1990. — №5. — С. 55.

Туризм
і
Краєзнавство

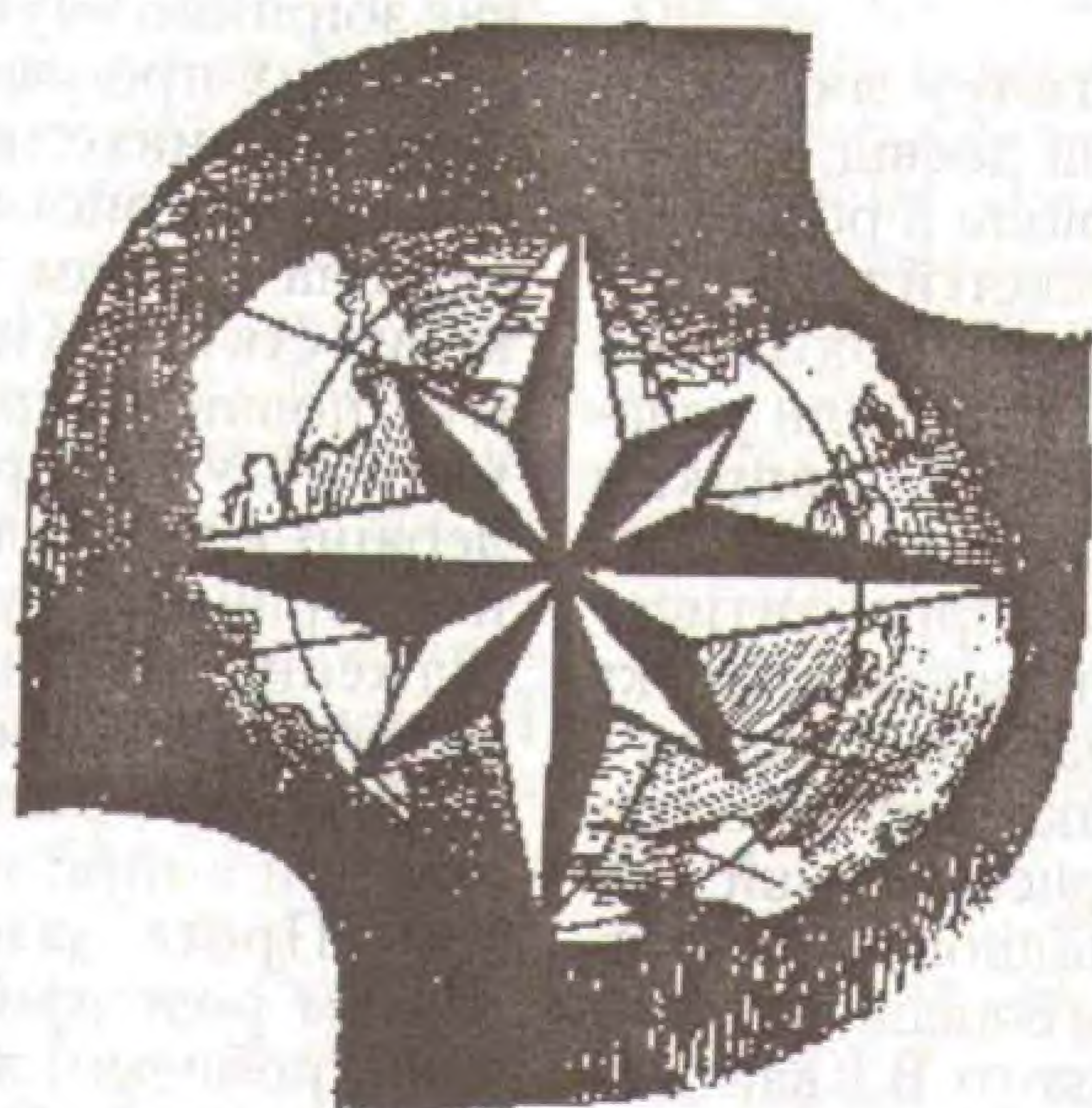

КОРОТКИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ

Як відомо, процес пізнання людиною навколишнього світу тісно пов'язаний з подорожами, походами, мандрівками. Україна, в силу свого географічного положення та геополітичного розташування, завжди була центром перехрещування торговельних шляхів і транспортних сполучень між Заходом і Сходом, Північчю та Півднем. Це обумовлювало зростання інтересу українців як до своєї Батьківщини, так і до держав ближнього та дальнього зарубіжжя. У свою чергу, Україна з давніх-давен притягувала до себе іноземних мандрівників-подорожників.

Туризм в Україні — продукт тривалого історичного розвитку. Він пройшов нелегкий шлях формування та становлення від найпростіших форм мандрівництва до сучасної туристичної індустрії. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що туристичний рух в Україні не припинявся навіть у періоди соціальних катаклізмів і лихоліть. Йому завжди був властивий поступальний розвиток, соціальна спрямованість, пошук нових форм і видів діяльності.

Вивчення будь-якої галузі людської діяльності має спиратися на досвід, нагромаджений за попередні періоди її розвитку. Не є винятком у цьому контексті й туристична галузь. Адже попередні покоління фахівців і аматорів туризму залишили у спадок нинішнім і майбутнім працівникам вітчизняної туристичної галузі величезний практичний досвід, що може пригодитися.

До недавнього часу питання розвитку туризму в Україні майже не розроблялися у вітчизняній історіографії. Лише з кінця 1980-х рр. почали з'являтися праці, присвячені цій проблематиці. Так, у 1989 р. вийшов друком навчальний посібник "Туризм соціальний: історія і сучасність", автори якого В.Квартальнов і В.Федорченко розглянули історичну еволюцію туризму, розкрили практику туристично-екскурсійної діяльності в колишньому СРСР[1]. Проте питання розвитку туризму в Україні висвітлено побічно й лише за період 60—80-х рр. XX ст.

Розробка історико-туристичної проблематики помітно активізувалася в 1990-х рр. Провідним центром наукових досліджень з історії туризму в ці роки став Інститут туризму Федерації профспілок України. Саме цей навчальний заклад ініціював проведення цілої низки всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій з туристично-краєзнавчої тематики (Черкаси — 1992 р., Рівне — 1993 р., Черкаси — 1994 р., Косів — 1994 р., Світязь — 1998 р.). Під час цих конференцій обов'язково працювали секції з історії вітчизняного туризму, де науковці, викладачі навчальних закладів, краєзнавці, фахівці туристичної галузі оприлюднювали результати своїх наукових досліджень. За підсумками роботи науково-практичних конференцій завжди виходили збірники тез і повідомлень, де, як правило, спеціальний розділ присвячувався публікаціям з історії туризму[2].

Крім того, Інститут туризму Федерації профспілок України постійно випускає збірники наукових статей, де в ряду актуальних проблем розвитку вітчизняного туризму знаходить своє відображення й історико-туристична тематика[3]. У 1997 р. вийшла друком тематичний збірник наукових статей "З історії вітчизняного туризму", повністю присвячена саме цій проблематиці[4]. У 1998 р. Інститутом туризму Федерації профспілок України започатковано щорічник "Туристично-краєзнавчі дослідження". Вийшло у світ уже два випуски цього періодичного видання[5]. Тут вміщено й чимало статей, що розкривають різні аспекти історії туризму в Україні.

Проте, зазначені публікації, певним чином розширивши науковий доробок з цієї проблеми, лише частково ліквідували "білі плями" в історії вітчизняного туризму. На часі створення цілісної праці, в якій знайдуть відображення всі сторони такого важливого економічного, соціального та культурного явища як туризм в його історичному розвитку.

Розвиток вітчизняного туризму відбувався в контексті зародження, розгортання та поширення європейського та світового туристичного руху. Для його розвитку характерними є ті ж історичні етапи, що й для туризму більшості країн Європи, хоча йому властива й певна специфіка. Як і європейському, українському туризмові передували подорожі окремих осіб з діловою чи пізнавальною метою, що виражали споконвічний потяг людини пізнати Землю, відвідати її віддалені куточки, познайомитися з народами, що там мешкають, їх життям і культурою.

Подорожування давніх українців, а також відвідини теренів нашої країни античними та середньовічними мандрівниками у ранній період вітчизняної історії можна цілком справедливо назвати "прототуризмом", тобто предтечею сучасного туризму. Хронологічні межі цього етапу розвитку вітчизняного туризму охоплюють період з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Перша писемна згадка про відвідини українських земель стосується ще античних часів. Цим першим іноземним "прототуристом" був ніхто інший, як "батько історії" грек Геродот. Він у середині V ст. до н.е. відвідав Скіфію, що розкинулась по берегах Дніпра ти Північного Причорномор'я.

У першому тисячолітті нашої ери прадавні українські землі відвідували римські, візантійські, вірменські, арабські купці, дипломати, місіонери та мандрівники.

Одним з перших західноєвропейських мандрівників, які відвідали територію України, був німець Бруно з Кверфурта. Висвячений на єпископа з місією проповідувати християнство серед кочовиків-печенігів, він на початку XI ст. відвідав Київ, був прийнятий великим князем Володимиром Святославовичем. У листі до свого володаря Генріха II (1008 р.) Бруно детально описав своє перебування у столиці Київської Русі[6].

Серед когорти середньовічних іноземних мандрівників, які з тією чи іншою метою відвідували територію України, особливо слід виокремити італійця Плано Карпіні та фламандця Віллема Рубрука. Їх у середині XIII ст. було відряджено із Західної Європи *до Монголії з дипломатично-розвідувальною* місією. Виконуючи волю своїх правителів, вони здолали неймовірно складний шлях, проїхали безліч країн і територій, у тому числі й Україну. Повернувшись на батьківщину, П.Карпіні та В.Рубрук склали детальні писемні звіти про свої подорожі, де знайшлося місце й для опису деяких українських земель. Це надзвичайно цінні для вивчення історії джерела, адже вони доповнюють скупу інформацію нечисленних вітчизняних джерел про становище українських земель у буремні роки середини XIII ст., тобто відразу ж після Батиєвої навали[7].

У XV—XVII ст. цікаві писемні спомини про Україну загишили такі іноземні відвідувачі, як Жильбер де Лянуа, С.Герберштайн, М.Литвин, Блез де Віженер, Е.Лясота, А.Віміні, П.Алеппський та багато інших.

Наприклад, Михайла Литвина (литовця за походженням) можна без перебільшень назвати туристом навіть у сучасному розумінні цього поняття. Він подорожував Україною (XVI ст.) з метою ознайомлення з її природою, історико-культурними пам'ятками, побутом, традиціями, звичаями населення. Його писемною працею про Україну зачитувались європейці. Саме завдяки їй у них почало складатися враження про нашу Батьківщину як про родючий і багатий край. Чого лише вартий його опис, наприклад річки Уборті (Житомирщина): "Спис, кинутий у річку стояв *повисно* від *сили-силенної* риби". Далі він пише, що лише з одного місця рибалки продавали купцям щоденно до 1000 возів риби. Досить тепло згадує М.Литвин про місцеве українське населення, його працьовитість, щедрість, благородство[8].

Сьогодні зростає інтерес до маршрутів подорожей визначних мандрівників давнини. Вивчення цих маршрутів може допомогти у справі залучення іноземних туристів до України.

Історія зберегла немало імен вітчизняних мандрівних священиків, дослідників, філософів, поетів, які вздовж і впоперек обійшли свою країну, вивчаючи її природу, старожитності, звичаї людей, а також відвідували іноземні держави.

Як зазначають дослідники, зокрема А.Арсеньєв, одним з напрямів вітчизняного "прототуризму" було *паломництво*[9]. Адже *у давнину воно становило чи не найорганізованішу* форму людських потоків. Побожні люди, які подорожували до Святих місць,

називалися пілігримами, странниками, богомольцями, прочанами, паломниками. Вони відвідували українські святині або вирушали у далекі подорожі до Царгорода, Єрусалима, Барі (Італія), Рима, Афону (Греція). Найбільшу славу мали подорожні, які привозили зі Святої землі на згадку пальмову гілку. Звідси й походить назва "паломник".

В Україні до паломників ставилися з великою пошаною. За честь миряни вважали прийняти їх на ночівлю, а то й на кілька днів, почастувати, дати харчів на дорогу. Вони мали захист в церквах і монастирях, де їм надавали спеціальні помешкання, будували гостинні двори й навіть готелі, що свідчить про масовий характер паломництва. Наприклад, митрополит Євген Болховітінов в описі Києво-Печерської лаври зазначає: "За південною стіною, через дорогу, знаходиться лаврський готель для притулку усім дорожнім, особливо бідним богомольцям, що існує на цьому місці ще за часів преподобного Феодосія"[10]. А преподобний Феодосій, як відомо, жив у XI ст.

Першопроходцем, першим мандрівником-паломником слід назвати Антонія Любечанина — засновника Києво-Печерського монастиря, який двічі на початку XI ст. ходив на прощу до монастирів на горі Афон[11].

Прославив Україну знаменитий мандрівник, ігумен одного з монастирів Чернігівщини — Данило, який на початку XII ст. побував у Святих місцях Палестини. Він власноручно описав свою подорож. "Ходіння ігумена Данила" було улюбленим читанням не тільки давніх українців, а й усього православного люду. Про популярність цього твору свідчать близько сотні його списків[12]. До речі, Данило Паломник подорожував не сам. Він згуртував навколо себе групу однодумців, або як він пише у своїй праці — "дружину". Це дає підстави стверджувати, що це була перша в історії вітчизняного туризму групова подорож за релігійним маршрутом.

Серед когорти найвидатніших мандрівників світу XVIII ст. почесне місце належить нашому співвітчизнику Василю Григоровичу-Барському (брату видатного українського архітектора Івана Григоровича-Барського), який провів у подорожах майже чверть століття (1723—1747 рр.), відвідавши десятки країн Європи, Азії та Африки. Він був освіченою людиною (навчався у Києво-Могилянській академії), знавцем багатьох мов, вивчав історію та культуру країн, через які пролягли шляхи до його подорожей[13].

Завзятим мандрівником був і видатний український філософ Григорій Сковорода, який вздовж і впоперек обійшов рідну країну, а також відвідав низку європейських держав.

Проте організовані форми туристично-екскурсійного руху в Україні пов'язані тільки з початком XIX ст., коли відбулися помітні зрушення в галузі науки, освіти та культури.

У цей час організовуються перші туристичні подорожі, походи, екскурсії, що проводили вищі навчальні заклади, громадські організації, окремі діячі культури та науки.

Багато років свого життя провів у подорожах відомий вчений З.Ходаківський (справжнє ім'я — Адам Чернецький, 1784—1825 рр.). його народознавчі мандрівки пролягли через Волинь, Львівщину, Галичину, Поділля, північні губернії Росії. Саме під їхнім впливом члени "Руської трійці" М.Шашкевич, І.Вагилевич, І.Головацький першими на західноукраїнських землях порушили питання про організацію народознавчих мандрівок і поставили його не лише в теоретичному, а й у практичному сенсі, охопивши всю територію Галичини, Північної Буковини та Закарпаття[14].

У середовищі академічної молоді виникає бажання організувати мандрівку Прикарпаттям з метою вивчення історії, мови, побуту народу. 1865 року група студентів Львівського університету та Львівської духовної семінарії організували туристичний похід рідним краєм. Такі мандрівки проводились і в подальші часи. Зібрані матеріали потім використовувались в краєзнавчо-етнографічних, археологічних, лінгвістичних, географічних дослідженнях[15].

Матеріали про мандрівки студентської молоді були вміщені в газетах 80-х рр. XIX ст. Першу спробу їхнього узагальнення зробив історик Іван Крип'якевич у нарисі "З історії галицького краєзнавства" (Львів, 1932 р.). Він подав цікавий опис шести мандрівок студентської молоді, що відбулися впродовж 1883—1888 рр. У газеті "Діло" публікувалися регулярно звіти та дописи про підготовку та проведення туристичних походів. Влітку

1883 р. 20 молодих людей з Станіслава, Коломиї, Перемишля, Сокаля, Тернополя, Відня здійснили похід за маршрутом Станіслав—Манявський Скит—Надвірна—Ділятин—Дора—Микуличин—Коломия[16].

Унікальним мандрівником, організатором подорожей, походів, мандрівок та екскурсій був видатний українських письменник Іван Франко. 1883 року він організував "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу", згодом "Кружок для устроювання мандрівок по нашім краю". Результатом його постійних мандрівок стали численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, теоретичні праці з етнології та етнографії[17].

1884 року ці організації влаштували туристичну подорож стрийсько-коломийським Підгір'ям. Було засновано низку місцевих комітетів, що мали приймати туристів, опубліковано в часописах відозву й інформацію про підготовку подорожі, а також видано гумористичну програму походу, складену І.Франком[18].

У третій мандрівці (1885 р.) взяли участь 25 студентів університетів Відня, Кракова, Львова, Чернівців. Маршрут проходив по Галичині, Поділлю, Буковині. Четверта подорож відбулася 1886 року за маршрутом Перемишль—Добромиль—Устеріки—Лішня—Турка—Розлуч—Смільня—Підбуж—Дрогобич. П'ятий похід (1887 р.) пройшов територією Золочівщини та Сокальщини. Шоста мандрівка відбулася влітку 1888 р. за маршрутом Станіслав—Коломия—Печеніжин—Яблунів—Косів—Яворів—Криворівня—Жаб'є—Кути—Залучне—Карлів—Будилів—Снятин. У ній взяло участь 38 чоловік[19].

Мандрівки, подорожі, походи, екскурсії широко практикувались у діяльності товариства "Просвіта" та Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка (НТШ) у Львові. Етнографічна колегія НТШ за допомогою туристично-екскурсійних заходів проводила систематичне збирання скарбів української народної творчості. Матеріали досліджень були опубліковані у 38 томах "Етнографічного збірника", 20 томах "Матеріалів до української етнології". Завзятим туристом був організатор і керівник математично-природописно-лікарської секції В.Левицький. Про це свідчать його публікації з туристики: "Сто миль на колесі", "За сонцем", "Моя перша прогулька в Чорногору"[20].

Подібні туристично-екскурсійні заходи в цей час проводились також і в інших українських землях. Так, 1876 року професор Новоросійського (Одеського) університету М.Головкинський почав проводити екскурсії зі студентами на Кримському півострові[21].

Видатним організатором туристично-екскурсійної справи з учнівською та студентською молоддю у кінці XIX ст. був Вячеслав (Вацлав) Іванович Петр (чех за походженням). Починаючи з 1885 р., він у вільний від занять час здійснював з учнями київських гімназій екскурсії та туристичні подорожі.

Спочатку це були одноденні екскурсії, головним чином, по Дніпру на пароплаві. Дніпровське пароплавство виділяло судна для учнівських екскурсій безкоштовно. Згодом В.Петр розширював коло учнівських мандрівок Україною — до Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. З часом екскурсії переросли у багатоденні подорожі, що мали широку географію. Юні туристи відвідали також Крим, Кавказ, Урал, Фінляндію, що входила тоді до складу Російської імперії. Потім відбулися поїздки до Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Швеції. Як правило, такі подорожі тривали впродовж місяця, а інколи й більше. У 1904 р. В.Петр, разом зі своїми вихованцями побував навіть у Ватикані. Приватну аудієнцію їм дав сам Папа Римський Пій X. Він дуже радо зустрів гімназистів з Києва й сердечно розмовляв по черзі з кожним з них, а на прощання дав їм та їхнім сім'ям апостольське благословення. В.Петр спілкувався з Папою латиною[22].

У своїй діяльності В.Петр найближче підійшов до туризму в сучасному розумінні цього слова з тією лише різницею, що не вдавався до послуг туристичних організацій (які на той час уже існували на Заході), виконуючи сам обов'язки менеджера-організатора подорожей.

Помітним явищем у контексті розвитку туризму в Україні стало створення в Ялті в кінці 80-х рр. XIX ст. "гуртка аматорів природи, гірського спорту та Кримських гір", що багато зробив для розвитку вітчизняно-

го туризму та екскурсій. Головою гуртка було обрано лікаря В.Дмитрієва, друга Антона Чехова[23]. Гурток мав відділення у Севастополі, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах України. Його члени активно організовували туристичні подорожі, походи, мандрівки, екскурсії. Це сприяло зростанню чисельності членів гуртка, і 1890 року на його основі було створено Кримський гірський клуб з центром в Одесі[24].

Засновниками та першими членами клубу були провідні вчені, лікарі, юристи, письменники. Від 1891 до 1915 рр. клуб видавав журнал "Записки Крымского горного клуба", де публікувалися звіти експедицій, описи маршрутів походів, подорожей та екскурсій і умови їхнього проведення. Члени клубу влаштовували також виставки, на яких експонувалися туристичні карти, маршрути екскурсій, фотографії історичних пам'яток тощо. Першу організовану екскурсію клуб провів у 1891 р., а в 1914 р. загальна кількість екскурсій перевищила 300, а чисельність учасників зросла до 15 тис. чол.[25]

Визначну роль у розвитку туризму в Україні відіграло Російське товариство туристів (РТТ), створене 1895 року. Це було справжнє туристичне об'єднання, що мало свої відділення й на території України — в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Напередодні Першої світової війни Товариство налічувало в своїх лавах близько 5 тис. постійних членів[26].

РТТ ставило перед собою завдання розвитку різних видів туризму: пішохідного, велосипедного, гірського, кінного, водного, лижного та ін. Товариство залучало до занять туризмом учнівську молодь, організовуючи для неї численні екскурсії та подорожі. РТТ видавало журнали, що висвітлювали теорію та практику туристично-екскурсійної справи. Зокрема, в Одесі на початку XX ст. виходив журнал "Школьные экскурсии и школьный музей"[27].

Загалом РТТ мало прогресивну, демократичну спрямованість, що викликало занепокоєння уряду. В 1916 р. поліція закрила його на тій підставі, що воно нібито наносить шкоду підвалинам царської монархії28.

У кінці XIX — на початку XX ст. продовжував розвиватись туризм і в західноукраїнських землях. 1911 року виникло молодіжне товариство "Пласт", де в туристичних походах формувалися такі навички, як в'язка вузлів, участь у таборуванні (складання намету, розпалювання вогнища, приготування їжі), рятівництво (перев'язка, гігієна у практичному житті)[29].

Під час вакацій Велика Пластова Рада давала завдання збирати історико-краєзнавчий та етнографічний матеріал з метою кращого пізнання рідного краю, а також для організації краєзнавчих музеїв.

На початку XX ст. значного поширення набула екскурсійна діяльність, особливо в сфері науки, освіти, культури. Гостро постала проблема підготовки фахівців екскурсійної справи. З цією метою у Києві 1915 року було організовано курси для підготовки керівників природничих екскурсій для дітей. Організатором цих курсів став видатний український зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань громадський діяч Володимир Артоболевський[30]. У 1916 р. подібні курси було створено й в Одесі[31].

На жаль, статистичні відомості про ступінь розвитку туристично-екскурсійної справи в Україні в дореволюційний період відсутні. Однак, непрямими доказами поширення туризму є численні публікації путівників і довідників для потреб туристів. Загалом у другій половині XIX — на початку XX ст. у межах України було видано близько 300 путівників та інших інформаційних матеріалів для туристів й екскурсантів[32]. Це свідчить про існування сталого інтересу до туристично-екскурсійної проблематики у певної частини населення.

Однак, слід зазначити, що в дореволюційний період туризм в Україні не набув масового характеру, привертаючи до себе увагу в основному привілейованих, освічених кіл суспільства. Туристично-екскурсійна діяльність в Україні не припинялася навіть у буремні роки соціальних лихоліть (1917—1921 рр.). Так, у березні—квітні 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства народної освіти України було створено Екскурсійний відділ[33]. Його очолила Софія Русова, член Центральної Ради, видатний український педагог і діяч культури. Її педагогічна діяльність почалася ще в 1871 р., коли вона організувала в Києві перший в Україні дитячий садок[34].

Екскурсійний метод було визнано тодішнім керівництвом країни як дієвий засіб піднесення національної свідомості народу. 1 липня 1918 р. на розгортання позашкільної освіти, в тому числі й на організацію екскурсій, урядом гетьмана П.Скоропадського було виділено майже 6 млн. крб.[35] І це в той час, коли становище держави було катастрофічним. Чи не приклад це для нинішніх урядовців?

Докорінні зміни в ставленні до туризму відбулися в радянський період. Націоналізуючи промисловість і все народне господарство, більшовицький уряд по-новому поставився і до туризму, який відтепер перейшов під опіку держави. Розцінюючи туризм як один з аспектів культурно-масової роботи, більшовики намагалися використати його як дієвий засіб ідеологічного впливу на населення, за допомогою туризму зробити його більш лояльним до нової влади. Такі підходи до туризму найбільш яскраво відобразив відомий діяч, один з фундаторів радянського туризму В.Антонов-Саратовський, який стверджував, що туризм — "це нова форма класової боротьби і в той же час — соціалістичного будівництва"[36].

В умовах непу спостерігався певний відхід від державних форм управління туристично-екскурсійною діяльністю. Влітку 1923 р. відновлює свою роботу РТТ, відкриваються приватні туристичні контори й бюро[37]. Але вже на кінець 1920-х рр. радянські державні органи знову посилюють свій вплив на туристично-екскурсійну сферу. Так, у 1926 р. в Україні було створено акціонерне товариство "Укртуре", що очолив старий більшовик М.Коршенко[38]. Діяльність цього товариства була повністю спрямована на ідеологізацію мас, розпалювання класової ворожнечі, непримиренності до релігії тощо.

У цей період в Україні діяло ще декілька акціонерних туристично-екскурсійних організацій: Українське міжпайове екскурсійне товариство, відділення РТТ, "Радянського туриста". Всі ці організації влітку 1928 р. було включено до складу новоствореного Товариства пролетарського туризму (ТПП) РРФСР, головою президії якого було призначено наркома юстиції М.Криленка[39]. 8 березня 1930 р. товариство стає всесоюзним і одержує назву — Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій (ТПТіЕ)[40].

З 1929 р. в Україні також почало діяти відділення Всесоюзного акціонерного товариства "Інтурист", що займалося обслуговуванням іноземних делегацій і нечисленних туристичних груп.

У 1930-х рр. помітно зростає число учасників туристично-екскурсійних заходів. Так, у 1929 р. учасниками туристичних походів та екскурсій в СРСР стали 130 тис. чол., в 1930 р. — 661 тис. чол., в 1931 р. — 2,1 млн. чол., в 1932 р. — 10,4 млн. чол.[41] Чисельність членів ТПТіЕ в 1932 р. зросла до 800 тис. чол.[42]

Подібні статистичні дані про розвиток туризму в Україні відсутні. Це свідчить про те, що український туризм у ці роки ледь жеврів. Звичайно, його розвитку не могли сприяти сталінська колективізація, що проводилась в Україні особливо жорстокими методами, тяжка праця на новобудовах соціалістичної індустрії, жахливий голодомор 1932—1933 рр.

Збереглися докладні описи та журнальна періодика 1920—1930-х рр., що свідчать про пожвавлення туристично-екскурсійного руху в Західній Україні, що входила тоді до складу Польщі. Осередками його були громадські організації.

Восени 1921 р. у Львові почав працювати "Кружок любителів Львова"[43]. Спочатку його члени організовували екскурсії або так звані "проходи" Львовом, згодом маршрути екскурсій і походів пролягли через околиці Львова.

На початку 1920-х рр. відновлює свою роботу створене ще у травні 1910 р. у Станіславі (нині Івано-Франківську) на Прикарпатті українське туристичне товариство "Чорногора". Воно мало свій статут, що затверджувався туристичною комісією повіту та старостою. У ньому було накреслено мету та завдання товариства. Крім статуту, була своя печатка. Найвищим органом товариства були Загальні Збори та Виділ (Рада). Загальні Збори проводились раз у рік, а засідання Виділу раз у місяць. Першим головою товариства "Чорногора" став лікар Ярослав Грушкевич[44]. Його основу становила інтелігенція, яка, крім туризму, брала активну участь у громадському житті краю. Товариство проіснувало до 1939 р.[45] За цей час воно

провело чимало екскурсій, туристичних походів (пішохідних, лижних), змагань, фестин (забав), лекцій, присвячених проблемам туризму. Товариство випускало свій журнал, мало туристичне спорядження, топографічні карти. В горах було побудовано притулки, за якими наглядали сторожі та провідники туристичних груп. Крім того, було проведено ряд пішохідних і лижних походів територіями Чехословаччини та Румунії.

У 1924—1939 рр. на Прикарпатті діяло краєзнавчо-туристичне товариство "Плай", що розробило туристичні маршрути по Волині, Галичині, Карпатах, організовувало екскурсії, мало свої туристичні бази. Головна увага приділялась вивченню історії краю, збиранню краєзнавчого матеріалу, охороні пам'яток минулого, видавничій діяльності. У 1925 р. за редакцією І.Крип'якевича, що був визначним теоретиком і організатором краєзнавства та туризму виходила газета "Туристика і краєзнавство" (додаток до журналу "Новий час"). Пізніше, у січні 1937 р. у Львові товариство почало видавати журнал "Наша Батьківщина", що виходив упродовж трьох років. На сторінках журналу публікувався цікавий туристично-краєзнавчий матеріал, схеми туристичних маршрутів, мап, наукові розвідки, статті, подорожні нотатки як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Побачили світ путівники, видрукувані українською мовою: "Історичні проходи по Львову" І.Крип'якевича (1932 р.), "Долиною Опору і Стрия" Є.Пеленського (1935 р.) та ін.[46]

Продовжував свою діяльність у цей період і Пласт. За змістом своєї роботи він був схожий на скаутські організації Заходу.

Одним з основних напрямів діяльності Пласту стали туристичні походи та організація туристичних таборів. Через них щороку проходили сотні молодих людей. Ці табори ставали місцем, де відбувалися численні зустрічі, конференції, часто були початковим і кінцевим пунктом пластових мандрівок. Пластові табори поділялися на постійні та мандрівні. Як приклад, можна навести лише деякі, що існували на Львівщині: липень 1922 р. — мандрівний табір Стрий—Борислав—Урич—Розгірче—Бубнище—Болехів: липень-серпень 1922 р. — мандрівний табір Львів—Підлюте—Скит Манявський—Надвірна—Яремча—Жаб'є—Ясенів—Пістинь—Коломия; літо 1928 р. — табір пластунів і пластунок на Сокалі, водний табір у Монастирі над Дністром та ін.[47]

Коли в 1928 р. на Волині, а в 1930 р. у Галичині польська адміністрація заборонила легальну діяльність Пласту, він уже мав досить широку мережу таборів, де набули вишколу тисячі українських юнаків і дівчат[48].

Отже, туристичний рух в західноукраїнських землях розвивався виключно на громадських засадах, маючи на меті вивчення історії краю, звичаїв і побуту місцевого населення, виховання в патріотичному дусі української молоді. Але і в цьому регіоні України туризм у 1920—1930-х рр. не набув масового характеру. Мало того, польські власті стали на шлях прямої заборони проведення туристично-екскурсійних заходів українськими організаціями.

У 20—30-х рр. XX ст. у радянській частині України партійні органи виставляли на перший план завдання політизації населення засобами туризму, відкидаючи такі загальнолюдські його функції, як оздоровна, розважальна, пізнавальна, спортивна.

У другій половині 1930-х рр. число бажаючих скористатися організованими маршрутами, відпочити на турбазах або отримати інші види туристично-екскурсійних послуг значно зросла.

Враховуючи необхідність подальшого організаційного, кадрового та матеріально-технічного зміцнення радянського туристичного руху, Центральний Виконавчий Комітет СРСР прийняв 17 квітня 1936 р. постанову про ліквідацію ТПТЕ та передання туристично-екскурсійної справи у відання профспілок (ВЦРПС). Координацію спортивно-туристичної діяльності було покладено на Всесоюзний комітет у справах фізичної культури та спорту[49].

За аналогією, в Україні ці функції було розподілено між Укрпрофрадою, що створила Українське республіканське туристично-екскурсійне управління (УРТЕУ) та Українським республіканським комітетом у справах фізичної культури та спорту.

Це рішення сприяло подальшому зміцненню матеріальної бази туризму в Україні. Популярними були подорожі до Криму, де напередодні війни Кримське туристично-екскурсійне управління мало 12 Будинків туриста, через які проходили 12 всесоюзних і 22 місцевих туристичних маршрути[50].

У період Великої Вітчизняної війни діяльність УРТЕУ було припинено. В ці тяжкі роки туристичне господарство України зазнало величезних втрат, більшість туристичних баз було спалено та зруйновано гітлерівцями.

Після закінчення війни під час відбудови народного господарства, культурних, оздоровних установ, відновлювалась і розширювалась мережа турбаз, екскурсійних бюро, зокрема за рахунок включення до туристичних маршрутів території Карпатського регіону[51]. У 1947 р. в Ясині почала працювати одна з перших туристичних баз Закарпаття[52].

1950 року УРТЕУ мало в своєму розпорядженні 5 туристичних баз на 515 місць, з них 145 — в наметах[53]. На кінець першої повоєнної п'ятирічки за кількістю туристичних баз і таборів, організацією туристичної роботи Україна посідала перше місце серед інших республік.

Урізноманітнились форми туризму, що своїми заходами охоплював різні верстви населення за їх віковими та професійними ознаками (шкільний, молодіжний, армійський, самодіяльний туризм та ін.). Поряд з традиційними з'явились нові види туризму, пов'язані з розвитком технічного прогресу (автомобільний, залізничний, теплохідний, авіаційний, мотоциклетний туризм тощо).

На початку 1960-х рр. в Україні склалися необхідні передумови для масового розвитку туризму та екскурсій. Це проявилося у відносній стабілізації (порівняно з попередніми десятиліттями) соціально-економічного становища країни, зростанні заробітної плати, реальних доходів населення, збільшенні вільного часу тощо. Поєднання цих чинників з чудовими природними умовами, а також наявність історико-культурних пам'яток обумовило зростання посиленого інтересу населення до туризму, сприяло розвитку його масовості.

Це був час, коли туризм у світі став розвиватися настільки бурхливо й динамічно, що це дало привід багатьом ученим, фахівцям і журналістам назвати його символом століття. В науковій літературі та пресі, особливо закордонній, заговорили про "туристичний вибух", "туристичний бум", "туристичний феномен" і навіть про "туристичну революцію".

На жаль, радянський народ був позбавлений можливості брати активну участь у широкому міжнародному туристичному русі. "Залізна завіса", зведена більшовицьким урядом ще в перші роки радянської влади, надійно відгороджувала країну від решти світу. За кордон виїжджали лише нечисленні елітарні туристичні групи, до складу яких в основному входили компартійні функціонери, комсомольські та профспілкові активісти, переможці соціалістичного змагання, передові виробничники, віддані режиму представники суспільства. До того ж, туристичній подорожі за кордон передував цілий ряд принизливих для людини формальностей: збір та оформлення документів (характеристики-рекомендації, автобіографії та ін.), перевірка спецслужбами благонадійності, співбесіди в партійних органах тощо.

Навіть у середині 1980-х рр. Україна виставляла незначний контингент учасників *міжнародних туристичних подорожей. Так,* у 1985 р. з України, населення якої становило 50,8 млн.чол. за кордон виїхало лише 11 тис. чол. по лінії туристичних організацій профспілок і Держкомінтуристу СРСР[54] і 20 тис. туристів по лінії Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник"[55].

Не маючи можливості брати активну участь у міжнародному туристичному обміні, населення України свої зростаючі рекреаційні та пізнавальні потреби в 60—80-х рр. XX ст. вдовольняло в основному засобами внутрішнього туризму.

Організацією туризму в Україні в цей період займалися Українська рада професійних спілок, в структурі якої діяла Українська республіканська рада з туризму (з 1969 р. Українська республіканська рада з туризму та екскурсій)[56], Держкомітет СРСР з іноземного туризму, Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" (структури якого почали формуватися в Україні з 1958 р.), Міністерство оборони СРСР, Міністерство освіти УРСР, Міністерство культури УРСР та інші міністерства і відомства колишнього СРСР та України. Вони мали свою мережу підвідомчих організацій і підприємств. Єдиного туристичного органу в Україні в цей період так і не було створено.

1960—1980-ті рр. стали періодом бурхливого розвитку масового туризму. Про це

красномовно свідчать статистичні дані. Якщо у 1960 р. туристичні підприємства України одночасно могли прийняти 4,9 тис. туристів[57], то в 1988 р. уже понад 77 тис.[58] Туристичні потоки за цей же період зросли майже в 216 разів — з 37 тис. до 8 млн. туристів.

Загалом у 1988 р. всіма видами та формами туристично-екскурсійної роботи було охоплено понад 65 млн. чол.[59]

Вагомі досягнення в розвитку туризму в цей період і особливо туристичної системи профспілок пояснюються, насамперед, тим, що туристично-екскурсійні організації були звільнені від оподаткування і всі зароблені кошти йшли на розбудову матеріально-технічної бази. Туристичні організації профспілок сплачували лише 10% від прибутку до місцевих органів виконавчої влади. До того ж, ці кошти мали конкретні адресні призначення і йшли, як правило, на ремонт під'їздних шляхів до екскурсійних об'єктів, реставрацію пам'яток історії та культури, благоустрій прилеглих до них територій.

У 1991 р. на політичній карті світу з'явилась молода незалежна держава — Україна, перед якою відтепер відкриваються широкі можливості як для внутрішнього розвитку, так і для інтегрування у світове співтовариство.

Помітну роль у цій справі може і повинен відіграти туризм. Упродовж останніх років змінюється ставлення до туризму як з боку держави, так і з боку широкої громадськості. У ньому починають вбачати дієвий засіб надходження до державної скарбниці значних коштів, проведення змістовного дозвілля, оздоровлення широких верст населення та ін.

Свідченням цього стало прийняття Верховною Радою 15 вересня 1995 р. закону України "Про туризм", в якому зазначено, що "Держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямків розвитку національної культури та економіки"[60].

Однак, задля справедливості, потрібно зазначити, що сьогодні український туризм переживає свої не найкращі часи. Та це й зрозуміло, адже саме він найбільш рельєфно та чітко віддзеркалює загальний соціально-економічний стан країни в цілому. А він ще дуже далекий від нормального. Економічна криза, інфляція, масове зубожіння населення призвели до згортання туристичних потоків.

Особливо тяжкими для українського туризму були 1990—1993 рр. У цей період обсяги внутрішнього туризму скоротились в 4 рази, екскурсійні потоки — в 23 рази, кількість іноземних туристів зменшилась на 80%[61]. Процвітав тільки виїзний туризм. Наприклад, у 1992 р. з України виїхало 10 млн.туристів, а в Україну в'їхало лише 120 тис. іноземних туристів[62].

Проте слід зазначити, що така складна ситуація ще не дає підстав для трагізму та песимістичного прогнозу. Останнім часом спільними зусиллями держави, туристичних підприємств, незалежно від форм власності, досягнуто певної стабілізації розвитку туризму. Мало того, за даними статистики впродовж останніх років зафіксовано певне пожвавлення у туристичній сфері. Так, за інформацією Держкомтуризму 1998 року Україну відвідало 6,2 млн. іноземців[63], на внутрішніх маршрутах побувало 2,2 млн. туристів[64], учасникам екскурсій стало 13 млн. чол.[65]

Насамкінець слід зазначити, що туризм в Україні виник не водночас і не на порожньому місці. Він має глибокі історичні корені та величезний досвід попередніх поколінь фахівців. Саме цей досвід і повинен стати в нагоді нинішнім працівникам галузі для розбудови сучасного вітчизняного туризму та екскурсій.

Сергій Попович
(м.Київ)

---

[1] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность: Учебное пособие. - К., 1989. - 342 с.

[2] Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" (12-14 квітня 1992 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Київ-Черкаси, 1992 р. - 261 с.; "Історико-культурна спадщина Рівненщини: виявлення і використання пам'яток засобами туризму" (матеріали регіональної науково-практичної конференції). - Київ-Рівне, 1993. - 91 с.; Регіональна науково-практична конференція "Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму" (19-20 квітня 1994 р., м.Черкаси): Тези доповідей і повідомлень. - Київ-Черкаси, 1994. - 176 с.; Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму" (вересень 1994 р.): Тези доповідей і повідомлень. - Ч. I-II. - Київ-Косів, 1994. - 270 с.

[3] Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи: Збірник наукових статей. - К., 1995. - 244 с.; Туристичні ресурси України: Збірник наукових статей. - К., 1996. - 352 с.

[4] З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - 280 с.

[5] *Туристично-краєзнавчі дослідження.* Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частинах. - К., 1998. - Ч. І. - 424 с.; Ч. II. - 360 с.; Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 2. - К., 1999. - 656 с.

[6] Київ туристичний: Путівник. - К., 1999. - С. 55.

[7] Зубко А.М. Опис Русі-України західноєвропейськими подорожниками Плано Карпіні та Віллемом Рубриком (XIII ст.) // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частинах. - Ч. II. - К., 1998. - С. 270-280.

[8] Київ туристичний: Путівник. - К., 1999. - С. 56-58.

[9] Арсентьєв А.С. Паломництво - предтеча розвитку туризму на Чернігівщині // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частина. - Ч. ВВ. - К., 1998. - С. 129-137.

[10] Там само. - С. 129.

[11] Там само. - С. 130.

[12] Там само. - С. 130-132.

[13] Короткий В.А., Попович С.І. Слідами великого пішохідця // Міжнародний туризм. - 1997. - №3. - С. 48-51.

[14] Серкіз Я.І. З історії українського мандрівництва // Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму" (вересень 1994 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Ч. І. - Київ-Косів, 1994. - С. 19.

[15] Ковалюк Р. Мандрівки української молоді в другій половині XIX століття у Галичині // Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму" (вересень 1994 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Ч. І. - Київ-Косів, 1994. - С. 20-21.

[16] Там само. - С. 21.

[17] Серкіз Я.І. Вказ. праця. - С. 19.

[18] Ковалюк Р. Вказ. праця. - С. 21.

[19] Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині XIX ст. // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 36-37.

[20] Серкіз Я.І. Вказ. праця. - С. 20.

[21] Поточний архів Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур": Звіт про науково-дослідну роботу з теми "Узагальнити досвід сучасної організації туризму в УРСР та визначити перспективи його розвитку". - К., 1988. - С. 14.

[22] Кислова Н.Б. В.І.Петр - організатор шкільного туризму в кінці XIX - на початку XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частинах. - Ч. II. - К., 1998. - С. 163.

[23] Дьякова Р.А., Емельянов Б.В., Пасечный П.С. Основы экскурсоведения: Учебное пособие. - М., 1985. - С. 31.

[24] Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. История развития туристско-экскурсионного дела: Учебное пособие. - М., 1989. - С. 5.

[25] Там само. - С. 5-6.

[26] Там само. - С. 13.

[27] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Вказ. праця. - С. 12.

[28] Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. История развития туристско-экскурсионного дела: Учебное пособие. - М., 1989. - С. 13.

[29] Луцький Я.В. Туристично-краєзнавча робота в Пласті (1912-1930 рр.) // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 50.

[30] Грибанова С.В. До питання про підготовку екскурсійних кадрів в Україні на початку XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частинах. - Ч. II. - К., 1998. - С. 165.

[31] Смирнов В. Краткосрочные курсы для ознакомления с местной природой, организованные Крымско-Кавказским Горным клубом в г.Одессе с 26 мая по 8 июня 1916 р. // Школьные экскурсии и школьный музей. - Одесса, 1916. - Кн. 4-5. - С. 41-44.

[32] Підрахунки автора.

[33] Грибанова С.В. З історії становлення екскурсійної справи в Україні у 1998 р. // Розвиток туризму в Україні. Проблеми й перспективи: Збірник наукових статей. - К., 1995. - С. 123.

[34] Там само. - С. 124.

[35] Там само. - С. 125.

[36] Антонов-Саратовский В.П. Основные задачи советского туризма. - М., 1929. - С. 5.

[37] Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. Вказ. праця. - С. 15.

[38] Поточний архів Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур": Звіт про науково-дослідну роботу з теми "Узагальнити досвід сучасної організації туризму в УРСР та визначити перспективи його розвитку". - К., 1988. - С. 14.

[39] Дворниченко В.В. Развитие туризма в СССР (1917-1983 гг.): Ученое пособие. - М., 1985. - С. 18.

[40] Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. Вказ. праця. - С. 17.

[41] Там само. - С. 18.

[42] Дворниченко В.В. Развитие туризма в СССР. (1917-1983 гг.): Учебное пособие. - М., 1985. - С. 21.

[43] Луцький Я.В. Вказ. праця. - С. 71.

[44] Там само. - С. 70-73.

[45] Там само. - С. 75.

[46] Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство "Плай" (1924-1939 рр.) // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 58-64.

[47] Максимов В.С. Туристська та краєзнавча робота в діяльності українського Пласту // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" (12-14 травня 1992 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Київ-Черкаси, 1992. - С. 226.

[48] Савчук В.П. З історії туристських мандрівок пластунів на західноукраїнських землях у 20-ті роки // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" (12-14 травня 1992 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Київ-Черкаси, 1992. - С. 224.

[49] Постановление Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР о ликвидации Всесоюзного общества пролетарского туризма и экскурсий // Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. История развития туристско-экскурсионного дела: Учебное пособие. - М., 1989. - С. 27.

[50] Поточний архів Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур": Звіт про науково-дослідну роботу з теми "Узагальнити досвід сучасної організації туризму в УРСР та визначити перспективи його розвитку". - К., 1988. - С. 16.

[51] Волощенко А.К. До питання про діяльність профспілок України в сфері туризму // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" (12-14 травня 1992 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Київ-Черкаси, 1992.

[52] Поточний архів Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур": Звіт про науково-дослідну роботу з теми "Узагальнити досвід сучасної організації туризму в УРСР та визначити перспективи його розвитку". - К., 1988. - С. 17.

[53] Там само.

[54] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Вказ. праця. - С. 146.

[55] Там само. - С. 152.

[56] ЦДАВО України. - Ф. 5079, оп. 1, спр. 518. - Арк. 24.

[57] Там само. - Спр. 164.

[58] Поточний архів Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур": Центральный совет по туризму и экскурсиям. Планово-экономическое управление: основные показатели, характеризующие развитие туризма и экскурсий в XII пятилетке. - С. 5.

[59] Слободян П.М. Актуальні проблеми розвитку внутрішнього туризму (з досвіду роботи АТ "Укрпрофтур" // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У двох частинах. - Ч. І. - К., 1998. - С. 37.

[60] Закон України "Про туризм". - Ст. 3 // Міжнародний туризм. - 1995. - №5(11). - С. 11.

[61] Вихристенко Б.І. Сучасний стан і завдання розвитку туристичної галузі України // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). - У 2-х ч. - Ч. І. - К.: "КМ-Трейдинг", 1998. - С. 12-13.

[62] Там само. - С. 12.

[63] Туризм в Україні 98: Статистичний бюлетень. - К., 1999. - С. 10.

[64] Там само. - С. 8.

[65] Там само.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗРОБКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ ІНОЗЕМНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Туризм — визначне соціальне явище сучасності, що відіграє вагому роль в економічному та соціальному розвитку суспільства. Серед його найважливіших функцій, через які він активно впливає на життєдіяльність суспільства, змінюючи його тим чи іншим чином — соціокультурна й близька до неї виховна, політична, господарсько-економічна. Через соціокультурну функцію, що базується на пізнавальній діяльності людини в умовах подорожі, туризм сприяє підвищенню культурного рівня як окремої людини, так і суспільства в цілому, розширюючи знання людей і впливаючи на їхній світогляд. Як активний засіб формування знань та ціннісної орієнтації людей, туризм виконує виховну функцію. Особливо велику роль виконує туризм у справі виховання молодо-

го покоління. Міжнародний туризм як форма спілкування народів активно впливає на світові політичні відносини і вносить свою частку у взаєморозуміння держав і націй. У господарсько-економічному сенсі туризм становив окрему галузь світової економіки, спроможну приносити великі прибутки, сприяти економічному розвиткові країн.

Але функції туризму можуть мати й негативний прояв у суспільному житті. Експорт агресії та криміналу, поява антисоціальних явищ — наркоманії, проституції і таке інше, небажані зміни в житті місцевого населення, надмірний вивіз валюти, імпорт інфляції — все це наслідки, які може мати у певних умовах туристична діяльність. Комплекс цих умов залежить від стану суспільства, розвитку його продуктивних сил і виробничих відносин. Він об'єктивно складається в ході суспільного розвитку, але його можна певною мірою регулювати й змінювати. Визначення пріоритетів у туризмі, напрямів його розвитку, створення умов для здійснення його функцій в суспільстві в інтересах цього суспільства є змістом державної політики в туризмі.

Для незалежної України в умовах національного самовизначення, входження до світового політичного простору, побудови національної економіки ці завдання стають особливо актуальними. Зробити туризм активним чинником суспільного розвитку, поставити його на службу національним інтересам можна тільки правильним використанням його функцій.

В Законі України "Про туризм" держава проголосила його "одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки"[1], визначивши його пріоритет як соціокультурного та економічного чинника. Насправді в Україні поки що вкрай мало уваги приділяється поширенню ролі туризму в національній економіці, практично відсутні економічні заходи стимулювання його розвитку з боку держави. На жаль, ще менше уваги приділяється державою використанню його соціокультурної та виховної функції. В країні значно зменшилися обсяги організованого в'їзного та внутрішнього туризму, особливо з пізнавальними цілями, переживає важкі часи екскурсійна справа. А саме вона може стати одним з дієвих каналів пропаганди національної самобутності української держави, її ролі і місця в сучасному житті Європи та світу, її багатої історико-культурної спадщини. В різні часи туристсько-екскурсійна справа була серйозним знаряддям пропаганди в руках держави та її громадських інституцій на міжнародній арені.

1970-ті — перша половина 80-х років становлять окремий період в історії вітчизняного туризму. У спеціальній туристичній літературі радянських часів він отримав назву "періоду інтенсивного розвитку індустрії туризму"[2]. Справді, в країні спостерігався активний розвиток як внутрішнього, так і іноземного туризму. Це обумовлювалося тими процесами, що відбувалися в політичному, господарському та суспільному житті країни та світу.

В ці роки в економіці СРСР, в тому числі в Україні, спостерігалися значні застійні явища, але уряду і правлячій верхівці за рахунок розробки різного роду економічних програм, використання адміністративних методів керівництва економікою, продажу за кордон природної сировини тощо вдавалося утримувати економічну стабільність в державі. Треба визнати, що рівень життя радянських людей в цей період завдяки відсутності різких соціальних катаклізмів і воєн була вищою, ніж у попередні роки існування СРСР. Водночас глобалізація суспільних процесів у світовому масштабі, необхідність надати "розвиненому" соціалізму "людського обличчя" в очах світової громадськості змусили правлячу партію проголосити "всебічне підвищення народного добробуту, найбільш повне задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей"[3] головним завданням і вищою метою суспільного виробництва. Деякою мірою це було також спробою хоча б формально послабити жорсткий тиск на пересічну людину командно-адміністративної системи управління суспільно-економічним життям країни, що вже повністю склалася на цей час. Основними рисами цієї системи була жорстка регламентація, концентрація владних повноважень в руках центрального — в першу чергу партійного — апарату в Москві, монополізація багатьох галузей господарства державною владою. Подібні процеси відбувалися й

у туризмі, який був майже повністю монополізований і концентрувався в руках трьох організацій. З них дві — Центральна рада з туризму й екскурсій при профспілках (ЦРТЕ) і Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник", ЦК комсомолу, формально маючи статус "громадських" організацій, фактично управлялися державою і втілювали політику партії в галузі внутрішнього й молодіжного туризму. Третя — "Інтурист" мала офіційний статус державного органу управління. Створене 1964 року Управління з іноземного туризму згодом перетворилося на Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР, а з 1983 року — на Державний комітет СРСР з іноземного туризму. Таким чином, іноземний туризм отримав юридичне закріплення в системі урядових органів виконавчої влади, що зумовлювалося в першу чергу тим, як розподілялися державні пріоритети в галузі туризму.

В цей час на світовій арені військове протистояння двох систем, двох таборів — соціалістичного та капіталістичного — досягло критичної точки. Подальша гонка озброєнь загрожувала безпеці всього людства. Це зумовило поворот політичного курсу провідних світових держав обох таборів до мирного співіснування, що знайшло своє відображення у підписанні угод про обмеження стратегічних озброєнь, невикористання першими ядерної зброї, у мораторіях на її випробування тощо. Але протистояння двох суспільних систем не втратило сили, тільки його акценти були перенесені з політичної сфери на економічну, а ще більшою мірою — на ідеологічну. В цей період набула сили "боротьба ідеологій".

Тому на першому місці в колі завдань розвитку туризму в СРСР і Радянській Україні стояла пропаганда соціалістичного способу життя, комуністичної ідеології, відтісняючи на другий план економічну доцільність і прибутковість туристичної діяльності.

В Україні державним органом управління в туризмі було Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР — союзно-республіканський орган подвійного підпорядкування, створений 17 серпня 1979 року постановою Ради Міністрів УРСР за №142. Наказом Головінтуристу СРСР від 14 вересня 1979 року йому були делеговані права Головінтуристу щодо всього комплексу питань керівництва фінансово-господарською діяльністю підприємств і організацій Головінтуриста на території Української РСР[4]. Воно повинне було здійснювати керівництво розвитком іноземного туризму в Українській СРСР і радянського за кордон і несло всю повноту відповідальності за його стан і подальший розвиток. В колі його основних завдань на першому місці стояло "забезпечення туризму з республіки за кордон з метою розширення контактів радянського народу з народами зарубіжних країн, подальшого укріплення міжнародного авторитету Радянського Союзу, популяризації досягнень Союзу РСР і Української РСР в галузі державного, господарського та соціально-культурного будівництва"[5]. Таким чином, на перше місце в центрі уваги структур "Інтуриста" виходили питання пропагандистської роботи з іноземними туристами, дієвим засобом якої була саме інформаційна діяльність. Таке саме навантаження несла інформаційно-екскурсійна діяльність, яка проводилася туристичними організаціями профспілок і комсомолу, що здійснювали державно-партійну політику в галузі туризму соціального і молодіжного.

Але як орган державної політики "Інтурист" мав вирішувати також низку економічних питань: виконання державних планів, збільшення національного доходу і, головне, — залучення валютних коштів до державного бюджету. Тому на зовнішньому ринку він виступав у першу чергу як комерційна фірма, відома як ВАТ "Інтурист". "Інтурист" продавав тури за вільно конвертовану валюту клієнтам з капіталістичних країн, використовуючи для цього мережу власних представництв або послуги іноземних контрагентів. Володіння валютою було прерогативою виключно держави, тому "Інтурист" — єдиний серед туристичних організацій СРСР мав право продавати свій продукт і надавати послуги гостям на території країни за іноземну валюту.

Натомість ЦРТЕ та "Супутник" комерційної діяльності практично не проводили, здійснюючи туристичні обміни майже виключно на безвалютній основі. Тому в їхній діяльності політична пропагандистська функція була домінуючою. І для її здійснення

вони використовували різноманітні форми туристсько-екскурсійної роботи.

Прийомом і обслуговуванням іноземних туристів в системі профспілкового туризму займалися спеціально створені наприкінці 60-х років бюро подорожей та екскурсій для обслуговування іноземних туристів ("Інтурбюро"). "Інтурбюро" повинні були створювати для іноземних туристів і відпочиваючих "належні умови для активного відпочинку та подорожей по Радянському Союзу, відповідно до угод, укладених Центральною Радою з туризму з туристичними організаціями зарубіжних країн"[6]. Серед основних завдань "Інтурбюро" визначалось "широке ознайомлення іноземних туристів і відпочиваючих із досягненням радянського народу в комуністичному будівництві, в розвитку народного господарства, науки та культури, в підвищенні матеріального добробуту трудящих, із всебічною організацією та виховною роботою радянських профспілок, з їхньою роллю в господарському та політичному житті країни, з миролюбною зовнішньою та внутрішньою політикою Радянської держави[7]. Ці завдання передбачали передусім створення привабливого образу "держави переможного соціалізму". Відповідно до завдань складались і програми перебування туристів. Вони включали велику кількість (більш як 500) об'єктів та заходів соціального характеру, серед яких: "відвідання промислових підприємств, колгоспів, культурно-побутових і соціальних заходів, вечори дружби, зустрічі, бесіди з ударниками комуністичної праці, з передовиками та новаторами виробництва, з працівниками культури, з профспілковим активом"[8]. Об'єкти старанно відбиралися, заходи готувалися заздалегідь, щоб створити в іноземців враження суцільного добробуту радянських людей, залишаючи "за кадром" недоліки соціального ладу. До прийому іноземних груп широко залучався профспілковий актив. "Для надання практичної допомоги працівникам Інтурбюро в організації прийому груп іноземних туристів обласні Ради профспілок закріплювали первинні профспілкові організації за групами іноземних туристів"[9], представники яких брали участь у зустрічі туристів, вечорах інтернаціональної дружби, супроводжували туристів під час програмних заходів тощо.

Безпосереднє спілкування людей допомагало кращому взаємопізнанню народів, налагодженню дружніх стосунків. Але часом воно набирало характеру тотальної опіки і тоді наслідки були прямо протилежними.

Отже, для досягнення своїх ідеологічної мети держава сприяла застосуванню різноманітних заходів у туристичній роботі, які часто були дуже ефективними відповідно до тогочасних завдань. Зокрема це стосується інформаційно-екскурсійної роботи іноземними туристами.

В ній використовувалися можливості створеної в системі ЦРТЕ фундаментальної екскурсійної школи. В рамках цієї школи був нагромаджений багатий екскурсійний матеріал, що охоплював на початок 80-х років більше 17 тис. тем[10], створена розгалужена мережа екскурсійних бюро, де працювали більше 40 тис. екскурсоводів[11], багато з яких були унікальними майстрами своєї справи. Було розроблено вітчизняну теорію та методику екскурсійної справи, накопичено великий практичний досвід. В Україні на початку 80-х років працювали 139 екскурсійних бюро, екскурсії проводилися за 3-ма тисячами тем, в них брали участь близько 50 млн. осіб щороку[12]. Щоденно в Україні екскурсіями було охоплено в середньому 110 тис. осіб[13].

Можливості екскурсійної школи профспілок використовувалися в першу чергу як дієва форма ідейно-виховної роботи з населенням СРСР, але також і в роботі з іноземними туристами, де вони мали характер ідеологічної пропаганди. У будь-якій екскурсії неодмінно згадувалась провідна роль комуністичної партії, рішення її останніх з'їздів, наводились висловлювання вождів, підкреслювалися досягнення та переваги соціалістичного способу життя. Для посилення пропагандистської роботи серед іноземних туристів при клубах, будинках культури, будинках відпочинку створювалися "пропагандистські групи для роботи з іноземними туристами"[14].

Але, не зважаючи на ідеологічне перенавантаження екскурсій, їхні організатори давали й широкий пізнавальний матеріал, що стосувався історії, культури, архітектури, мистецтва тощо. В державній туристичній політиці велике значення надавалося підготовці кадрів. Було створено інститут гідів-

перекладачів та екскурсоводів. Але й тут пріоритети надавалися, передусім, питанням ідеології.

Гіди-супроводжуючі туристичних груп та екскурсоводи ретельно підбиралися за своїми професійними якостями, а головне — за ступенем ідейно-політичної підготовки. Згідно з "Положенням про екскурсовода туристсько-екскурсійних закладів системи Центральної ради з туризму та екскурсій" (затверджено постановою Президії ЦРТЕ від (16.02.1971 р.) "екскурсовод є пропагандистом досягнень СРСР в економіці, науці, культурі та інших галузях комуністичного будівництва, активним учасником політико-виховної та культурно-просвітницької роботи серед населення; сприяє формуванню комуністичного світогляду, вихованню широких мас трудящих на ідеях марксизму-ленінізму; на яскравих прикладах показує втілення в життя ленінських заповітів по будівництву комунізму... В своїй діяльності екскурсовод керується рішеннями Комуністичної партії, Радянського уряду та ВЦРПС, постановами та рекомендаціями туристсько-екскурсійних організацій системи Центральної ради з туризму та екскурсій"[15]. В одному зі звітів "Інтурбюро" повідомляється, що "готуючись до початку сезону з прийому іноземних туристів особливу увагу було приділено підбору та підготовці перекладачів-супроводжуючих. До роботи з іноземними туристами залучались працівники НДІ, викладачі вузів, аспіранти та студенти старших курсів, що добре знають мову і були рекомендовані партійними, профспілковими та комсомольськими організаціями"[16]. І подібний принцип підбору гідів чітко витримувався до кінця 80-х рр.

Не меншу увагу комуністична партія і радянська держава приділяли питанням ідейно-пропагандистської роботи з іноземною молоддю, що майже виключно було прерогативою Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВКЛСМ.

БММТ "Супутник" ЦК ВЛКСМ було створене у 1958 р. з метою організації туробмінів між радянською та зарубіжною молоддю" для розповсюдження серед зарубіжної молоді правдивої інформації про життя радянського народу"[17]. Таким чином, йому відводилася роль активного каналу комуністичної пропаганди для молоді. Основна частина туристичних зв'язків "Супутника" припадала на туристичні бюро молодіжних організацій соціалістичних країн. В 70—80-ті роки активізувався молодіжний обмін з країнами, що звільнилися від колоніальної залежності та обирали власний шлях розвитку. Туристичними партнерами "Супутника" в цих країнах були переважно організації, що працювали під керівництвом революційно-демократичних партій та національно-визвольних рухів. На цей же час "Супутник" мав туристичні зв'язки з-понад 100 організаціями 23 капіталістичних країн. Серед них найбільші обсяги припадали на співробітництво з туристичними бюро Фінляндії, ФНР, Франції, Італії. Партнерами "Супутника" в цих країнах були переважно бюро подорожей молодіжних організацій лівої орієнтації.

Турпродукт "Супутника" включав загальнопізнавальні тури, рейси та круїзи дружби, фестивалі, спеціалізований та навчальний туризм, обмін молодіжними групами міст-побратимів та споріднених підприємств, сільськогосподарських та навчальних закладів. Популярним був також відпочинок у міжнародних молодіжних таборах і центрах, яких в системі "Супутника" було 20. Серед них три — в Україні: "Верховина" (Закарпаття), кримський "Супутник" (Гурзуф) та "Супутник" у Каневі. Вони часто ставали базою проведення фестивалів і зустрічей дружби, навчальних курсів і шкіл передового досвіду, семінарів молодих лекторів, комсомольського та молодіжного активу — справжніми центрами підготовки пропагандистських кадрів. Маршрути "Супутника" теж мали переважно пропагандистську спрямованість. Вони в більшості своїй позначалися гаслами: "Дорогами Жовтня, дорогами Леніна", "Будні великих будов" тощо. Велику частку програм перебування туристів становили заходи соціально-політичного характеру: вечори дружби, зустрічі з ветеранами, героями війни та праці, інтерклуби, бесіди та диспути на тематику радянського способу життя, відвідування промислових і сільськогосподарських підприємств, навчальних і громадських закладів, зустрічі в комітетах комсомолу, мітинги, демонстрації, "суботники дружби", інтернаціональні трудові вахти та десанти. Програми перебування в усіх містах за маршрутом неодмінно включали відвідування музею Леніна, революції або Великої Вітчизняної війни. Відмовитися від подібної екскурсії група могла тільки письмовою заявою за підпи-

сом її керівника. Небажаним явищем була взагалі будь-яка відмова туристів від соціально-політичних заходів, за що суворо визискувалося з гідів-перекладачів, які супроводжували групи й відповідали за інформаційно-пропагандистську роботу з ними.

Але, незважаючи на тотальну заідеологізованість заходів у молодіжному туризмі, їхня різноманітність давала можливість радянській молоді поспілкуватись з однолітками з-за кордону, познайомитись з європейською та світовою ментальністю.

З розпадом Радянського Союзу і обранням Україною незалежного шляху розвитку, з переходом до ринкової економіки розпалася й колишня система радянського туризму. Зникли монополісти туристичної галузі радянського періоду — "Інтурист", "Супутник", ЦРТЕ, а їхні колишні структури в Україні реорганізувалися на засадах комерційної діяльності, змінивши як організаційно-правові форми, так і форми власності. Поряд з ними на туристичному ринку почали працювати чимало новостворених комерційних туристичних фірм — сьогодні в Україні їх нараховується близько трьох тисяч. Український туризм більшою частиною отримав характер виїзного: так, за даними Держкомтуризму України в 1998 році в Україну в'їхало 6,2 млн. іноземних туристів, в виїхало за кордон 8,5 млн. вітчизняних[18]. Іноземний туризм послабив свої позиції як джерело валютних надходжень. Ще більшою мірою занепала його суспільно-політична функція як джерела інформування світу про Україну. Занепадає екскурсійна школа, практично ніхто не готує гідів-перекладачів, зникло багато форм роботи з іноземними туристами, що існували за старої системи і були відкинуті разом з її ідеологічним наповненням.

Тому навіть ті форми, що займаються прийомом нечисленних організованих туристів, не можуть забезпечити їх якісним та кваліфікованим екскурсійним обслуговуванням.

Україні необхідні валютні кошти для розвитку національної економіки. Але чи не більшою мірою вона зацікавлена у створенні позитивного іміджу держави в очах світової громадськості, що безумовно сприятиме також її економічному розвитку. І саме іноземний туризм може бути активним джерелом пропаганди її природи й історії, миролюбної політики, державотворчих пошуків, важливої ролі для подальших доль Європи. Тому він є одним з пріоритетів державної політики в туризмі.

Для здійснення державної політики в галузі туризму в Україні 1993 року був створений Державний комітет по туризму. Одними з перших кроків його діяльності були розробка Програми розвитку туризму в Україні до 2005 року та Концепції державної програми його розвитку до 2010 року. В цих документа висуваються завдання "забезпечення пріоритетності вітчизняного внутрішнього та іноземного (в'їзного) туризму"[19], маршрутно-пізнавального туризму"[20] та їх державне стимулювання"[21], наводяться пропозиції щодо розвитку цих видів туризму в Україні. Але більшість з них так і залишилась декларативними. А приватні комерційні турфірми не стільки зацікавлені у створенні в іноземців позитивного іміджу країни, скільки у прибутковості своєї роботи.

Для того, щоб пропозиції були втілені в життя, необхідно аби сутність державної політики складали конкретні заходи у сфері фінансів, туристичної освіти і що особливо важливо — у соціокультурній сфері.

На наш погляд, потрібно не загубити позитивний досвід, набутий в екскурсійній справі за минулий час. Варто створити на нових засадах екскурсійні центри та осередки, що займалися б вивченням екскурсійної справи, підготовкою фахівців — гідів-перекладачів і екскурсоводів — акумулювали досвід екскурсійної роботи.

Необхідно також розробити механізм ліцензування інформаційно-екскурсійної діяльності в туризмі, який забезпечував би кваліфіковане її виконання.

Для досягнення ефективності державної політики в галузі туризму необхідно взяти під державний контроль такі головні йог аспекти, як іноземний і, зокрема, молодіжний та екскурсійно-пізнавальний, тобто ті види, що є державними пріоритетами і не можуть бути відданими на відкуп приватним турпідприємцям. Тільки за цих умов іноземний туризм буде спроможний виконати такі свої важливі функції, як соціовиховна та політична і прислужитися утвердженню України на світовій арені.

Т.Г. Сокол (м.Київ)

---

[1] Закон України "Про туризм". - К.: Аванпост, 1999. - С. 6.

[2] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный и история и современность. - К.: Вища школа, 1989. - С. 44; Карачило Н.П. География туризма. - К.: Вища школа, 1987. - С. 51.

[3] Конституция ССР. - М.: Политиздат, 1977. - Гл. 2. - Ст. 15.

[4] ЦДАВО України. - Ф. 4672, оп. 1. - Т. 3 справ постійного зберігання за 1983-1988 рр., за реєстром №2939. - Арк. 5.

[5] Там само. - арк. 5.

[6] ЦДАВО України. - Ф. 5079, оп. 1, спр. 510. - Арк. 2.

[7] Там само. - Арк. 1.

[8] Там само. - Арк. 2.

[9] Там само. - Спр. 616. - Арк. 8.

[10] Квартальнов В.А., Сенин В.С. Организация туристско-экскурсионного обслуживания. - М., 1987. - С. 34.

[11] Емельянов Б.В. Основы экскурсоведения. - М., 1981. - С. 81.

[12] Квартальнов В.А., Сенин В.С. Вказ. праця.-С. 29

[13] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Вказ. праця. - С. 111.

[14] ЦДАВО України. - Ф. 5079, оп. 1, спр. 301. - Арк. 103.

[15] Туристско-экскурсийная робота профсоюзов. Сборник официальных материалов по состоянию на 1 июля 1975 г. - М., 1976. - С. 172.

[16] ЦДАВО України. - Ф. 5079, оп. 1, спр. 521. - Арк. 3-4.

[17] Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Орбиты "Спутника". - М., 1976. - С. 39.

[18] Туризм в Україні 98: Статистический бюлетень. - К., 1999. - С. 8-10.

[19] Поточний архів Державного комітету України по туризму: Програма розвитку туризму в Україні до 200 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. №702. - С. 2.

[20] Там само. - С. 20.

[21] Поточний архів Державного комітету України по туризму: Концепція державної програми розвитку туризму в Україну о 2010 року. - С.5.

РОЗВИТОК МАСОВОГО ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ШКОЛАХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЦЕНТРУ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ)

Сучасне краєзнавство, зокрема шкільне, має глибокі традиції популяризації в сфері охорони, збереження, культурних цінностей. Воно несе відгомін давніх традицій і своїм корінням сягає минулого сторіччя, багатого на історичні події XIX століття. Софія Русова, видатний український педагог, проаналізувавши роботу французьких дитячих колоній, одним із напрямів роботи яких була подорож дітей із великих міст до населених пунктів звідки походили їхні батьки та родичі, радила подібний досвід запровадити в Україні[1].

Зусиллями прогресивних педагогів подібна робота проводилася, зокрема, з учнями першої Київської гімназії, Одеського залізничного училища[2] та низки інших навчальних закладів, а пізніше для проведення педагогами екскурсій з дітьми на природу проводились спеціальні курси[3].

За словами академіка НАН України Петра Тронька хоча українське краєзнавство, а шкільне тим більше, було обмежене у своїх можливостях в період існування російської монархії, "обласкане", а згодом сплюжене в 20—30-х рр. XX ст., дещо заорганізоване і ідеологізоване в 50—80-х рр. воно, попри всі труднощі і негаразди, залишалося важливим засобом збереження кращих традицій нашого великого і талановитого народу[4].

Кожен із цих періодів заслуговує окремої уваги. Ми зупинимося на останньому з них, оскільки, на наш погляд, саме в ці роки шкільне краєзнавство носило найбільш масовий характер, організувало-

ся структурно, створювались спеціалізовані позашкільні заклади, розроблялись методики проведення в них занять.

Таким центром на Хмельниччині стала обласна дитяча туристсько-екскурсійна станція, штат якої складався із 2-х чоловік — директора та інструктора-методиста. Ефективність її діяльності постійно зростала.

Якщо в 1947 року діяла одна турбаза в літній період, де оздоровлено 150 учнів; здійснено 11 дальніх екскурсій, якими охоплено 108 дітей, 22 місцеві екскурсії і ними охоплено 325 дітей (всього в той час оздоровлено понад 580 дітей), то вже 1958 року працював наметовий туристський табір, в якому оздоровлено 160 учнів. Під час шкільних канікул працювали Кам'янець-Подільська та Хмельницька турбази, де оздоровлено 4050 школярів. З 10 лютого по 1 листопада організовано і проведено зіркову туристсько-краєзнавчу естафету, в якій взяли участь учні із *293* шкіл — *6378* юних краєзнавців.

За наслідками естафети 40 кращих юних туристів нагороджено значками "Юний турист", 15 — "Турист СРСР", два учні отримали III розряд з туризму.

На станції працювало 17 гуртків, якими було охоплено 180 учнів.

Методична робота обласної дитячої екскурсійно-туристської станції спочатку обмежувалась консультаціями та окремими виїздами в районні і міські Будинки піонерів з метою налагодження туристсько-екскурсійної справи протягом навчального року. Основна форма роботи в цей період — організація екскурсій з школярами по області і Україні.

В середині 50-х років стали практикуватися відрядження в районні заклади освіти для організації історико-краєзнавчих гуртків та підготовки до літніх екскурсійно-туристських закладів, зокрема до обласного зльоту юних мандрівників.

З кінця 50-х і на початку 60-х років методична діяльність станції активізується. Значно збільшується кількість відряджень з метою перевірки стану туристсько-краєзнавчої роботи в школах районів області і надання методичної допомоги. 1959 року вперше проводиться обласний конкурс на кращий краєзнавчий куток і музей в школах Хмельниччини.

З метою підготовки кадрів тільки 1960 року станцією було проведено 16 районних семінарів з учителями фізпідготовки, історії та географії, старшими піонервожатими, директорами та завучами дитячих будинків, начальниками і вожатими літніх піонерських таборів.

Щороку працівниками обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції надавалось 400 і більше індивідуальних та групових консультацій.

На початку 60-х років основне завдання методистів полягало у поліпшенні організації гуртків в школах-інтернатах області, зокрема в Вовковинецькому, Корчунецькому, Головчинецькому та Солобковецькому.

Було розроблено обласний маршрут "Подільськими Товтрами". Щоб підготувати керівників турпоходів до проходження цього маршруту, обласна дитяча екскурсійно-туристська станція в березні 1961 року проводить обласний семінар цієї категорії педпрацівників.

У 1963 році на півдні (Кам'янці-Подільському) та на півночі (Шепетівці) області станція відкриває свої філії при Будинках піонерів, в яких методичну і гурткову роботу ведуть педпрацівники місцевих шкіл, рахуючись працівниками облДЕТС за сумісництвом. Вони організовують семінари, наради, надають консультації з питань туризму і краєзнавства.

В цей же час успішно працює обласна педагогічна виставка "Туризм і краєзнавство в школах області", масовим тиражем виданий плакат "В похід по рідному краю, юні краєзнавці!" з рекомендованими маршрутами.

В 1966—1967 рр. облДЕТС проводить роботу із створення в районах та містах області туристських станцій на громадських засадах. Щоб забезпечити їх кадрами, розпочинається підготовка кадрів на громадських засадах.

Впродовж трьох років було підготовлено 659 інструкторів дитячого туризму та краєзнавства. Це сприяло, наприклад, значній активізації роботи щодо збирання матеріалів про воїнів, які визволяли наш

край від німецько-фашистських загарбників, та відкриттю на цій основі сільських народних музеїв, шкільних кімнат, залів та музеїв бойової Слави.

Щорічно збільшувалась кількість юних краєзнавців, які відвідували історичні міста: Кам'янець-Подільський, Шепетівку, Київ, Одесу, Севастополь, Ленінград. Під час шкільних канікул їх відвідали понад 8 тисяч шкільних дослідників.

В кінці 60-х років була спроба випуску журналу "Юний турист Хмельниччини" з періодичністю один номер у квартал, тиражем 200—300 примірників. Вдалося випустити тільки 2 номери.

Початок 70-х років ознаменувався тим, що дитячі туристсько-екскурсійні станції на громадських засадах створюються вже в усіх районах та містах області. Очолюють їх, як правило, директори Будинків піонерів, а в штаті — від 5 до 10 чоловік вчителів — ентузіастів туристсько-краєзнавчої справи. Водночас в кожному районі та місті визначається одна—дві опорні школи з шкільного туризму і краєзнавства. Всього їх нараховується 35.

Дитячі екскурсійно-туристські станції на громадських засадах виконували функції методичних і організаційних центрів туристсько-краєзнавчої роботи на місцях. Серед громадських станцій слід відзначити діяльність Полонської районної та Кам'янець-Подільської міської станцій.

У 1974—1975 рр. дитячі екскурсійно-туристські станції області розгорнули роботу щодо підготовки туристсько-краєзнавчих організаторів з числа вчителів, на яких покладалася б організація та координація туристсько-екскурсійної та краєзнавчої справи в кожній школі.

1980 року головним проблемним завданням було: домогтися, щоб туризм став масовим у всіх школах, щоб кожен учень був активним учасником походів і екскурсій з вивчення рідного краю.

В цей час в області нараховувалось 4128 експедиційних загонів, якими охоплено 90 тис. учнів; туристсько-краєзнавчих гуртків нараховувалось 1150, в них 16050 учнів; створено 922 музеї, зали, кімнати.

Під час літніх канікул турбазами оздоровлено 14851 учень, у таборах — 350.

На допомогу районним (міським) станціям юних туристів на громадських засадах (1980 року їх нараховувалось 24) було розроблено і надіслано на місця інструктивні матеріали, методичні розробки і поради, серед яких "Примірний план туристсько-краєзнавчої роботи в школі", "Положення про шкільний музей", "День туриста в школі" та інші.

Значну допомогу в організації шкільного туризму і краєзнавства надавав методичний кабінет для підвищення фахового рівня кваліфікації працівників станції, шкіл і будинків школяра, популяризував передовий педагогічний досвід роботи кращих експедиційних загонів загальноосвітніх шкіл, гуртків.

Інструктивно-методичними матеріалами — Положеннями, Умовами проведення масових туристсько-краєзнавчих заходів, завданнями експедиційним загонам всіма напрямками експедиційного шкільного руху, інструкціями щодо проведення походів та екскурсій — намагались забезпечити всі школи.

Досить великим тиражем — до 100 примірників — випускались кольорові плакати, буклети кращого досвіду туристсько-краєзнавчої роботи, методичні розробки і рекомендації з організації різноманітних форм дитячого та юнацького туризму на місцях.

Тільки 1987 року облСЮТУР було підготовлено інструктивно-методичних матеріалів 12 найменувань, надрукованих друкарським способом.

Методичний кабінет станції поповнює методичний фонд кращими роботами експедиційних загонів, створюється бібліотека звітів про туристські подорожі, картотеки кращого досвіду роботи, туристських кадрів області, а також паспортизація маршрутів подорожей по області.

За ініціативою Міністерства освіти України, обласного управління освіти активно пройшов і конкурс авторських програм гуртків туристсько-краєзнавчого профілю. Результатом конкурсу став випуск збірки "Програми гуртків для позашкільних установ та загальноосвітніх шкіл", виданий обласним управлінням освіти, в який ввійшло 8 програм гуртків туристсь-

ко-краєзнавчого профілю та збірник "Програми для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів", виданий інститутом змісту та методів навчання. В цей збірник ввійшла авторська програма.

На початку 90-х років центр туризму і краєзнавства учнівської молоді виступив з ініціативою створення мережі туристсько-краєзнавчих позашкільних закладів у районах та містах області, а де не має такої можливості — відкрити туристсько-краєзнавчі відділи при Будинках (Центрах) дитячої та юнацької творчості.

Ініціатива була підтримана обласним управлінням освіти, і питання про удосконалення туристсько-краєзнавчої роботи на основі масового залучення до неї учнів та вчителів розглядалось на початку 1993 року на колегії облУО.

На цей час вже успішно діяла Полонська районна станція юних туристів. Тепер такі ж станції діють в Дунаєвецькому районі, містах Кам'янці-Подільському та Хмельницькому.

Успішно поєднує у своїй діяльності природоохоронну, екологічну роботу з туристсько-краєзнавчою і Славутський екологічний центр школярів.

Туристсько-краєзнавчі відділи створені у Будинках дитячої творчості Деражнянського, Красилівського, Летичівського, Чемеровецького районів та м.Нетішина.

Практика показала, що рівень розвитку туристсько-краєзнавчої та екскурсійної справи в цих містах та районах області набагато кращий, ніж там, де їх немає.

З метою виявлення і впровадження нових підходів, форм і методів туристсько-краєзнавчої роботи, пропаганди і популяризації дитячого туризму, розповсюдження позитивного досвіду роботи, а також розвитку творчості педагогів і науково-методичного забезпечення навчально-виховних закладів з питань організації туристсько-краєзнавчої діяльності, обласним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді був оголошений щорічний обласний конкурс на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики.

В конкурсі беруть участь педагоги шкіл, керівники гуртків, дитячих об'єднань, ентузіасти туристсько-краєзнавчої роботи.

Починаючи з 1992 року, конкурс з кожним роком набуває популярності, методичний рівень матеріалів його учасників зростає. Кращі матеріали надсилаються на Всеукраїнський етап цього конкурсу, де вони отримують досить високу оцінку, а кращі — визнаються переможцями.

Починаючи з 1990 року, обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді спрямував діяльність учнівських колективів на втілення в життя "положення про рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів українського народу: "Моя земля — земля моїх батьків".

Зміст позашкільного навчання і виховання значно збагатився, набрав повноти і творчості, коли надбання матеріальної і духовної культури народу органічно вилились в практику роботи з дітьми, а родинне виховання стало важливою ланкою навчально-виховного процесу.

Активізації дитячого туристсько-краєзнавчого руху сприяє проведення масових заходів під час експедицій "Краса і біль України", "Мікротопоніми України", акції "Він пройшов по тій війні", обласного конкурсу "П'ять років незалежній Україні", природоохоронної операції "Птахи рідної землі".

Значна увага приділялась створенню та переобладнанню шкільних музеїв, залів, світлиць, підготовці шкільних екскурсоводів.

В школах області створено і функціонують 187 шкільних музеїв різних профілів. Переважають історичні, народознавчі, бойової і трудової слави, меморіальні. В них проводяться заняття з школярами.

Юні туристи-краєзнавці області постійно беруть участь в обласних змаганнях з туризму, у Всеукраїнських змаганнях та краєзнавчих конференціях і виборюють призові місця.

Обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді за належно організовану роботу неодноразово був відзначений грамотами Міністерства освіти та Всеукраїнського державного Центру туризму і краєзнавства.

В період з 28 по 30 серпня 1993 року була проведена обласна краєзнавча конференція, присвячена 500-річчю заснування

міста Хмельницького. Тези доповідей науковців та учнів-краєзнавців, а також інші матеріали конференції надіслана в усі загальноосвітні школи і стала важливим методичним посібником.

Готуючись до відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, Центр розробив і надіслав на місця методичні матеріали і рекомендації з питань відзначення в школах, профтехучилищах, позашкільних закладах визначної дати. В період з 22 по 24 вересня 1995 року в селі Пиляві Старосинявського району відбулась обласна краєзнавча конференція юних пошуківців під гаслом "А ми Богданову славу та й примножимо". На конференції з цікавими дослідженнями виступили юні дослідники. Кращі повідомлення надруковані в книжці "Пилявецька битва 1648 року в історії України".

Якісному оновленню змісту, форм, методів і напрямків роботи сприяють авторські програми та методичні поради з досвіду роботи керівників туристсько-краєзнавчих гуртків організації турпоходів за визначеним маршрутом та проведення занять з юними туристами, конкурс яких проведено 1996 року.

Головним орієнтиром в організації методичної роботи є дитина як найвища цінність суспільства, першооснова збереження генофонду українського етносу.

Працівники Центру з досвіду роботи педагогів створили картотеку екскурсійних об'єктів, туристських маршрутів, матеріалів з досвіду роботи, що дає можливість надавати кваліфіковану допомогу організаторам туристсько-краєзнавчої роботи в школах. аматорам туристсько-краєзнавчого руху.

У Центрі працюють сектори: методичний, екскурсійний, туристський, краєзнавчий.

Методичну і педагогічну діяльність Центру забезпечують досвідчені педагоги, серед яких 132 відмінники народної освіти, 64 нагороджені почесною грамотою Міністерства освіти України.

Сьогодні працівники Центру працюють над реалізацією стратегічних завдань реформування позашкільного навчання і виховання — забезпечення умов для здобуття позашкільної освіти дітьми та молоддю, їх творчої реалізації, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки до активної професійної і громадської діяльності.

Пошукова робота в школах спрямована на дослідження розвитку туристсько-краєзнавчого руху за 50 років.

Сьогодні туристсько-краєзнавчий рух в області — це 6 центрів і станцій юних туристів, при рай(міськ)відділах освіти, в Будинках творчості школяра відкриті відділи туризму. В області функціонують 180 туристських гуртків різних напрямів, що охоплюють 3118 учнів.

Крім цього, в області створено 67 об'єднань туристсько-краєзнавчого спрямування, 3171 учнів-активістів займаються туристсько-краєзнавчою роботою, 97 педагогів багато років виховують майбутніх учителів історії, географії, народознавства, вчених, туристів.

В.Берека (м.Хмельницький)

---

[1] С.Русова. Французькі літні колонії для школярів // Світло. — 1914. — №5. — С. 34-39, 44.

[2] Экскурсия на Кавказ и в Крым учеников Киевской 1-й гимназии в 1901 году. Под ред. директора и В.Посадского. — К., 1901. — 120 с.; Экскурсия учащихся Одесского железнодорожного училища в Полтаву, Москву и обратно. Написал, г. Одесса. Пип. "Издатель". — 32 с.

[3] Курсы по подготовке руководителей для ведения экскурсий с детьми в природу, устроенные в Киеве с 28-го апреля по 15-ое мая 1915 г. Киевский Орнитологическим Обществом им.К.О.Кесслера. Сборник статей под общ. ред. В.М.Артоболевского. — К., 1915. — С. 5.

[4] П.Тронько. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" у 2 ч.: Наукові розповіді та повідомлення. — Ч. I. Ред. кол. П.Т.Тронько (голова) та ін. — Київ-Харків, 1997. — С. 6.

Історико-краєзнавчі дослідження Слобожанщини

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І СЛОБОЖАНЩИНА

Торік громадськість Харкова офіційно відзначила 110-річницю з часу перебування Лесі Українки в Харкові. Навесні 1889 року вона з матір'ю приїзджала до нашого міста на консультацію до хірурга Грубе.

З Харковом пов'язане життя не тільки Лесі Українки, а багатьох членів її родини.

1875 року до нашого міста приїздив її рідний дядько Михайло Драгоманов — громадський і політичний діяч, публіцист. В той час він сприяв згуртуванню свідомого українства довкола "Географічного общества".

1883 року в Харкові перебувала мати Лесі, Олена Пчілка. В неї тут була спільна праця відомим харківським етнографом М.Лободовським. В 1902—1903 роках в Харківському університеті працював професором фізики та метереології старший брат Лесі Українки М.Косач. Він був також письменником та перекладачем. Разом із професором Д.Багалієм, педагогом Х.Алчевською, інженером і письменником Г.Хоткевичем М.Косач та його дружина О.Судовщикова-Косач, яка увійшла в українську літературу як Грицько Григоренко, доклали багато зусиль щодо видання в Харкові книжок рідною мовою для народного читання.

Чоловік Лесі Українки Климент Квітка, відомий дослідник української народної музики, нащадок нашого знаменитого земляка Г.Квітки-Основ'яненка.

У Харкові жив і працював другий рідний дядько Лесі Українки О.Драгоманов, лікар-психіатр. До нього на початку січня 1889 року приїздила бабуся Лесі Українки Єлисавета Драгоманова. І Леся Українка гостювала в сім'ї свого дядька, який мешкав в будинку на Сумській, 6. Будинок, що належав купцеві Лисикову, і потім перебудований на багатоповерховий, зберігся до нашого часу.

Після невтішної консультації у хірурга Грубе (туберкульоз кісток) вирішили звернутись до народної медицини.

Леся з матір'ю поїхали на хутір Косівщина Сумського повіту (тодішньої Харківської губернії) до народної цілительки Параски Назарівни Богуш, яка мала дозвіл від офіційної медицини на свою працю. І хоч, оглянувши Лесю, теж дійшла висновку, що не зможе повністю вилікувати цю дівчину, все ж взялася полегшити її стан.

Два тижні провела Леся на мальовничому хуторі Косівщині. Сучасне село Косівщина, неподалік від Сум, і є тим хутором, де в травні 1889 року лікувалась Леся. З 1971 року в Косівщинській середній школі діє громадський музей Лесі Українки.

Та повернемося знову до Харкова 1889 року. На той час це був великий промисловий, адміністративний, науковий і культурний центр Слобожанщини. Вже давно існував університет, діяло наукове медичне товариство, працювали театри, місто мало привабливий архітектурний вигляд, потопало в квітах і садах.

Все це Леся могла вже сприймати досить свідомо. Тому що до нас тоді приїхала не просто вісімнадцятирічна дівчина, а зріла поетеса.

Коли їй було сімнадцять років, на прохання Миколи Лисенка Леся пише поезію "Вмер батько наш" як текст до створеного ним "Жалібного маршу" на 27 роковини смерті Тараса Шевченка. Це була складна справа писати вірш до вже готової музики. Та Лисенко довірив її саме Лесі. В сімнадцять з половиною років Леся з батьком їздили до Одеси, де вони відвідали Акерман, бачили руїни старих часів, коли українські козаки билися з турецькими яничарами. Вона настільки проникласнь болем і співчуттям до загиблих українських воїнів, що написала вірш, який увійшов до збірки поезій "Подорож до моря":

"...Славо, наша згубо! Славо, наша мати!
Тяжко зажуритись, як тебе згадати!
Кров'ю обкипіла вся наша давнина!
Кров'ю затопила долю Україна!
Де полягла козацькая голова думлива,
Виріс там будяк колючий та глуха кропива.
Виросла там квітка у темниці, в ямі, —
Ми її зірвали, — нехай буде з нами!
Квітка тая, може, виросла з якого
Козацького серця, щирого, палкого?
Чи гадав той козаченько, йдучи на чужбину,
Що вернеться з його серця квітка на Вкраїну?.."

Такою свідомою патріоткою приїхала у Харків Леся Українка.

Перебуваючи на Харківщині, Леся Українка прислухалась до розмов селян, пригнічених тяжкою працею на поміщика. Чула переспів парубків та дівчат, які, незважаючи на післяденну стому, виспівували свою долю в традиціях людей землі.

"Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні,
Скажи, скажи, серце, правду, що в тебе на мислі?.." — виводить парубочий гурт.

"Порадь мені, дівчинонько, як рідная мати,
Ой, чи мені женитися, чи на тебе ждати?.." — перебивав дівочий гурт.

Зачарувала Харківщина поетесу-волинянку. Її спогади вилились в ліричну новелу "Весняні співи".

Таким чином на початку свого творчого життя Леся Українка вперше прославила наш край.

Поетеса і далі підтримувала тісні зв'язки з однодумцями і друзями харків'янами.

1894 року в листі до знайомої вчительки Антоніни Макарової Леся Українка пише: "...Книжки для читання дітям я постараюсь, щоб були вислані Вам...". Мова йде про книжки, які написала діячка народної освіти, організатор жіночої недільної школи у Харкові Христина Данилівна Алчевська. Причому книжки Леся Українка купувала за свої гроші. Особливо дружні стосунки Лесі були з Гнатом Хоткевичем. В листі від 6 вересня 1904 року з Гадяча (хутір Зелений Гай) сестрі Ользі вона пише: "...Приїздив до нас в гості на три дні Хоткевич з Харкова, малював тут види, їздив човном, читав свої твори і користав з чудової зовсім літньої погоди...".

З Гнатом Хоткевичем їх поєднувала спільна етнографічна праця, спрямована на збереження української школи кобзарства.

Леся бачила, як нещадно знищується найцінніший і єдиний в світі скарб українського народу — кобзарські думи. Кобзарі несли людям правду, а правда каралась.

Незважаючи на свій тяжкий фізичний стан, 21 вересня 1908 року Леся Українка пише лист-звернення до Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові з проханням допомогти записати мелодії кобзарських дум. Товариство коштів не знайшло. І тоді Леся Українка разом із чоловіком Климентом Квіткою виділяють із свого скромного бюджету гроші на організацію етнографічної експедиції для запису співів кобзарів, в тому числі харківських Кучеренка та Гончаренка. Заради цього поетеса відмовляється від поїздки до Єгипету для санаторного лікування. Спів Гната Гончаренка на фонограф Леся Українка записала особисто. Зараз цей запис 1911 року зберігається у Львові.

Леся Українка залишила харків'янам заповіт любити свій край, народ, його історію і культуру, написавши в листі до бабусі Є.Драгоманової: "...Я з утіхою згадую своє перебування у Харкові...".

В нашому місті є вулиця імені Лесі Українки. На ній розташована середня школа №3 з поглибленим вивченням іноземних мов. В ній діє кімната-музей Лесі Українки. Учні школи брали активну участь у фестивалі "Весняні співи Лесі Українки на Харківщині" разом із членами товариства "Україна-сад" вони посадили дерева на знак 100-річниці з часу перебування Лесі Українки на Харківщині.

На школі буде встановлена меморіальна дошка з посвятою Лесі Українці. Харків'яни шанують і бережуть пам'ять про славетну поетесу.

Г.Столярова
(м.Харків)

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОГО ЖИТТЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Склад та становище студентства університетів Російської імперії неодноразово ставали предметом спеціальних досліджень. Довгий час література про студентство та студентський рух відрізнялася особливою публіцистичною напругою. Ця особливість історіографії проблеми була відзначена в середині 1980-х років Р.Еймонтовою[1], але й досі немає фундаментальної роботи, в якій би зважено і всебічно характеризувалися риси, притаманні студентству XIX — початку XX ст., простежувалися певні тенденції розвитку цього соціального прошарку, аналізувалися форми та прояви студентського руху і т.д.

Вже у дореволюційній історіографії спостерігається наявність двох підходів* щодо пояснення мети студентського руху.

З одного боку (наприклад, праця Р.Видріна[2]), йшлося про "професійні інтереси" студентства, його прагнення до "легального академізму", з іншого (наприклад, праця С.Адашевського[3]) — на студентство дивилися як на революційну силу. Другий погляд поступово став домінуючим також у радянській історіографії. В.Астахов писав так: "Пережив сложную эволюцию перехода от узких академических требований к активной политической борьбе, и, примкнув к революционному движению пролетариата, демократическое студенчество сыграло определяющую роль в борьбе с царизмом"[4]. Така оцінка впливала на аналіз не тільки багатьох фактів, але й джерел (особливо це стосується нормативних матеріалів). Зокрема, той же В.Астахов, згадуючи "Правила для студентов", звертав увагу передусім на пункт про неможливість колективних дій студентів[5].

* Окрім, звичайно, того погляду, що репрезентована відверто консервативними авторами, які вбачали в студенстській опозиційності лише протизаконне порушення громадського спокою.

Справді, рух студентства значною мірою пояснюється його правовим положенням. Не дивно, що деякі професора свого часу вважали умовою припинення політичних виступів студентів надання їм додаткових корпоративних прав[6]. Нагадаємо, що студентам заборонялося вступати до шлюбу під час навчання, поїздки на канікули додому були можливими лише за умови надання інспектором "отпускных свидетельств" і т.п.

Зрозуміти сутність "академічних вимог" студентства певною мірою дозволяє аналіз "Правил для студентів" та інших документів, які саме і регламентували життя учнівської молоді університетів.

Вже у першому Статуті університетів (1804 р.) був передбачений окремий розділ "О студентах вообще". Однак тут же зазначалося, що "Студенты в рассуждении нравственности и поведения сообразуются с правилами благочиния, сочиненными Университетским Советом и на утверждение Начальства внесенными"[7]. Таким чином, кожен університет (перші правила для студентів були затверджені 23 серпня 1803 р. і називалися "Высочайше утвержденные правила для учащихся в Императорском Дерптском университете"[8]. Тут же було записано, що "вместе с матрикелем, получает каждый студент экземпляр сих правил"), затверджуючи правила для студентів, давав тлумачення пунктів університетських статутів і додаткові роз'яснення та регламентацію норм студентського життя. "Правила" не залишалися незмінними. З'ясувати, коли ці зміни зумовлені зміною часу, а коли зміною урядового курсу не завжди так легко, як може здаватися на перший погляд. Це стосується і вільного відвідування лекцій, і студентських шлюбів, і студентської форми, і багато чого іншого.

У перші десятиріччя ці правила стосувалися тільки так званих "казеннокоштних" студентів (тобто тих, кого утримувала дер-

жава). Таких за штатом у Харківському університеті мало бути 40, а на середину XIX ст. — 90 осіб. Слідкувати за дотриманням студентами цих правил повинні були інспектор (з професорів) та двоє його помічників (з тих, хто залишався з випускників, як тоді казали "для приготовления к профессорскому званию". У 1821 р. міністерством були затверджені нові правила, що регламентували життя і "своєкоштних студентів"[9]. У літературі була висловлена думка про те, що вони були "насквозь пронизаны духом реакции"[10]. Однак, в цьому випадку складно оцінити правила 1839 р., прийняті у зв'язку із зауваженнями міністра народної освіти щодо недостатнього нагляду за студентами. За цими правилами студентам в аудиторіях відводилися постійні місця, була розроблена ціла градація покарань за порушення і т.ін.[11] У літературі є зауваження про те, що особливо нестерпним стало становище студентства наприкінці 1840-х — на початку 1850-х років[12]. Таким чином, перша половина XIX ст. виглядає суцільною смугою реакції. Не намагаючись з'ясувати, які чинники і як саме впливали на стан справ, дослідники здебільшого звинувачували бюрократію: "...канцелярии диктовали свои правила, по которым университеты превращали в казармы"[13].

Аналогічні твердження можна навести й стосовно другої половини XIX ст. коли переважну більшість студентів університетів Російської імперії становили дворяни, які були зорієнтовані на подальшу державну службу (чиновницьку або військову). Саме таку мету університетської кар'єри більшості студентів бачив й уряд, і це не могло не впливати на зміст "Правил".

У "Правилах для студентів" у дусі часу були визначені перспективи для молоді, яка успішно завершили університетський курс і розпочали службу. Згідно з "Табелем про ранги" вони одержували класний чин, певні пільги під час проходження військової служби ("кандидаты, прослужив в унтер-офицерском звании три месяца, а действительные студенты — шесть месяцев, производятся в офицеры, хотя бы не имелось вакансии в тех полках, куда они будут приняты, лишь бы знанием фронта были того достойны"[14]. Досить лише ознайомитися з розділом правил, присвяченим "форменной одежде" студентів[15], щоб побачити багато спільного з військовими статутами і погодитися з істориком університетів Д.Багалієм, який, характеризуючи зазначений період, писав так: "Интересы службы — военной и гражданской — стояли тогда на первом плане и заслоняли собою чисто научные и образовательные цели университета"[16]. Але слід мати на увазі, що не лише уряд, а й значна частина студентства, насамперед, студенти-дворяни, ставилися до навчання в університеті як до перших сходинок майбутньої чиновницької або ж військової кар'єри. Достатньо згадати ті рядки спогадів М.Костомарова, де дається характеристика студентства того періоду, коли він навчався[17].

Стосовно другої половини XIX ст., то переважаючим поглядом в історіографії також залишається такий, що регламентація студентського життя у зазначений період, віддзеркалювала урядову політику, здебільшого спрямовану проти студентського руху. Втім, за фактографією та окремими висновками не завжди можна з'ясувати, в чому ж полягала спрямованість урядової політики. До того ж, деякі принципові позиції "Правил для студентів" період "ліберального" університетського статуту 1863 р. та "реакційного" 1884 р. збігаються (передусім про заборону будь-яких студентських об'єднань). Коливання під час вирішення університетського питання від реакції до лібералізму (і навпаки) в історіографії, здебільшого виглядають спонтанною відповіддю на революційні заворушення студентства.

Щоб зрозуміти сутність намагань уряду при визначенні курсу в університетському питанні, наведемо дві точки зору дослідників. Одна з них репрезентована Б.Дубенцовим, який зазначав, що намагання деяких представників уряду в середині 1870-х, 1880-х та наприкінці 1890-х років ліквідувати службові пільги випускників вищих навчальних закладів пояснюються прагненням скоротити чисельність студентства з метою послаблення та зведення нанівець політичного невдоволення з його боку, втім, це рішення не пройшло, бо "интересы государственной

службы возобладали над соображениями сословно-политического характера"[18]. Другий погляд належить Г.Щетініній і полягає в тому, що уряд та консервативні елементи в суспільстві прагнули зробити університети привабливими для привілейованого дворянства і саме з цією метою пропонувалося скоротити кількість університетів та збільшити права їхніх випускників на державній службі[19]. Два наведені погляди — приклади осмислення напрямів "консервативного оновлення" урядової політики щодо університетів. Аналіз "Правил для студентів" та інших документів, що регламентували життя студентства, підтверджує, що уряд пореформеного часу (починаючи вже від міністра народної освіти Путятіна) виступив прихильником англійської системи становозамкнених університетів. Докладна регламентація прав та обов'язків студентства, серед іншого, була виявом дотримання принципу становості. Проте, втілювати зазначений принципа у життя у другій половині XIX ст. заважала зростаюча демократизація складу студентства. Сьогодні твердження П.Гусятникова про те, що демократизація соціального складу студентства почалася у 90-ті роки XIX ст.[20], відкинуто. Зрозуміло, цей процес розпочався значно раніше. На сьогодні аксіоматичним є висновок про безсилля урядових заходів і, зокрема, статуту 1884 р. щодо змін соціального складу студентства[21].

Однак, демократизація складу студентства відбувалася на тлі демократизації його свідомості. Останнє є не менш важливим. Колись Г.Щетініна, характеризуючи недоліки ліберальної історіографії університетів другої половини XIX ст., відзначала її намагання звести історичний процес до "свідомості", "впливів" і т.п.[22]

На нашу думку, саме кардинальні зміни у свідомості, які сталися у другій половині XIX ст., призвели до того, що ті ж самі положення і норми, які нещодавно виглядали природніми, тепер бачилися як нестерпні. Те, що раніше виступало фактором формування особи, тепер у свідомості молоді, та й не лише молоді, перетворилося на фактор пригнічення особи взагалі та особи учня зокрема. Громадська думка у цей період відкинула утилітарно-службове призначення університетів, вимагала звільнити їх від чиновницького відтінку[23]. Як вважає американський дослідник Т.Колледж, громадські дискусії та поява проблеми студентства були досить симптоматичними і свідчили про фундаментальні зміни у самій природі "університетського питання"[24]. Протест проти будь-якої регламентації наочно виявився у ставленні студентів до форменого одягу. Так, наприкінці 1850-х років, під приводом реагування на постанову про підлягання поза межами університетських будівель нагляду поліції на загальних підставах, студенти масово відмовлялися від форменого одягу. Уряд змушений був визнати право студентів не носити форму у вільний час[25], а потім взагалі відмовитися від дотримання форменого одягу як одного з пунктів правил для студентів. З прийняттям Університетського статуту 1863 р. вимогою стало лише "приличное платье" без ознак окремої народності або громади[26]. Із посиленням реакції, після прийняття Статуту 1884 р. уряд визнав доцільним знову ввести в університетах форму для студентів. Але цього разу уряд, по-перше, врешті-решт надав офіційного статусу тій формі, яку запропонувало саме студентство (тужурки чорного кольору), по-друге, — ця форма стала символом громадської непокори і вельми привабливим символом для молоді[27].

Зосереджуючи увагу на проявах урядової політики в системі регламентації життя студентства, дослідники майже обминають увагою інформаційну спрямованість "Правил для студентів". Однак, слід зазначити, що остання значно змінюється у другій половині XIX ст. Насамперед, спостерігається зростання уваги до проблем матеріального становища студентства. В університетах збільшувалася кількість незабезпечених студентів, в тому числі й з дворян. Далеко не всі бажаючі одержати освіту (а після реформи формально таке право мали представники всіх станів) могли сплатити спочатку 40, а у 80-ті роки XIX ст. — 120 карбованців на рік. Все це примушувало чіткіше продумати систему звільнення від плати за навчання і систему стипендій. Зокрема, у "Правилах" (1864 р.) з'явилася докладна форма свідоцтва про

бідність, на підставі якої студента змогли звільнити (повністю або наполовину) від оплати, або надати відстрочку[28]. У нових "Правилах" (1872 р.) значно докладніше регламентувалася система отримання стипендії[29]. На нашу думку. введення до "Правил" докладних положень про карцер і т.п. було не лише намаганням попередити можливі студентські виступи, а й спробою регламентувати дії університетського керівництва в умовах зростання студентського невдоволення, щоби запобігти бездіяльності цього керівництва, з одного боку, і звинувачень у невиправдано суворих діях, – з іншого.

Звертаючи увагу на необхідності підвищувати інформаційну насиченість "Правил", професор Харківського університету М.Сумцов у 1897 році опублікував спеціальну працю під назвою "К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета", де пропонував у цьому "руководстве" визначити мету навчання на кожному факультеті, значення не тільки спеціальних, але й загальноосвітніх предметів, надавати інформацію про наукові та благодійні товариства і т.п. "При таких условиях, — робив висновок М.Сумцов, — университетская молодежь не будет отрезанным ломтем"[30].

Таким чином, аналіз "Правил для студентів" університетів Російської імперії дозволяє не лише звернути увагу на деякі подробиці студентського життя, а й визначити дискусійні питання історіографії університетів, накреслити можливі шляхи переосмислення, здавалося б усталених положень.

Сергій Посохов (м.Харків)

---

[1] Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. - М., 1985. - С. 9.

[2] Выдрин Р.И. Основные моменты студенческого движения в России. - М., 1908.

[3] Адашевский С. Русское студенчество в эпоху 60-х годов (1855-1863) // Современный мир. - 1907. - №7-11.

[4] Астахов В.И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период Первой русской революции (1895-1907 гг.). - Дис... канд. ист. наук. - Харьков, 1953. - С. 49.

[5] Там само. - С. 23.

[6] Материалы комиссии для пересмотра общего устава российских университетов. - СПб., 1876. - С. 66.

[7] Устав Императорского Московского университета. - Б.М., б.г. - С. 42.

[8] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 17 т. - СПб., 1864. - Т. I. - Стб. 104-124.

[9] Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - Харьков, 1906. - С. 99.

[10] Харьковский государственный университет им.А.М.Горького за 150 лет. - Харьков, 1955. - С. 54.

[11] Там само. - С. 162.

[12] Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета... - С. 163.

[13] Орлов В. Параграфы и правила // Советское студенчество. - 1937. - №8. - С. 19.

[14] Свод правил для студентов Императорского Харьковского университета. - Харьков, 1858. - С. 26.

[15] Там само. - С. 21-24.

[16] Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 2-т. - Харьков, 1893-1898. - Т. I. - С. 836.

[17] Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. - Автобиография. - К., 1989. - С. 443.

[18] Дубенцов Б.Б. Университетская политика царизма и вопрос о служебных преимуществах по образованию на рубеже XIX - XX вв. // Вопросы политической истории СССР. - М.-Л., 1977. - С. 92, 97.

[19] Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. - М., 1976. - С. 58.

[20] Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России, 1899-1907. - М., 1971. - С. 14.

[21] Щетинина Г.И. Университеты в России... - С. 199.

[22] Там само. - С. 11.

[23] Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века. - М., 1993. - С. 82-116.

[24] Кэссоу С. Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения // Великие реформы в России, 1856-1874. - М., 1992. - С. 325.

[25] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - СПб., 1865. - Т, 3. - Стб. 1429.

[26] Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. - Харьков, 1864. - С.12.

[27] Олесич Н. Господин Студент Императорского Санкт-Петербургского университета. - СПб., 1999. - С. 22.

[28] Правила для студентов... - Харьков, 1864. - С. 9-10.

[29] Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. - Харьков, 1872. - С. 27-40.

[30] Сумцов Н.Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета. - Харьков, 1897. - С. 26.

ДЕПОРТАЦІЯ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА ДО НІМЕЧЧИНИ У ПЕРІОД 1941-1943 РР.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Святкування 55-річниці перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, закінчення Другої світової війни є не тільки загальнонародним святом. Це ще один привід історикам поглянути у минуле за для того, щоб визначити причини, хід, наслідки та особливості деяких історичних подій, що до теперішнього часу залишалися з'ясованими недостатньо, однобічно, а іноді тенденційно. Не останню роль у цьому процесі мають відігравати історичні джерела, що були або недоступні, або з причин політичного характеру використовувалися недостатньо ретельно.

Саме до другої групи джерел належать повістки, згідно з якими наші співвітчизники підлягали мобілізації, та інші різноманітні документи, що відображали важливі аспекти політики німецької окупаційної влади у Харкові протягом жовтня 1941 — серпня 1943 рр.

Повістка була першим документом, одержавши який та чи інша людина розуміла, що потрапила до списків потенційних остарбайтерів. Ці повістки складалися у Вербувальній комісії Харківської міської управи й призначалися усім мешканцям міста, що відповідали необхідним критеріям. Повістки не просто розсилалися, а розносилися кербудами, що давало змогу окупаційному апарату, з одного боку, перевірити останніх на відданість новій владі, з іншого, тримати під особистим контролем процес вербування. Як правило, в таких повістках зазначалася адреса та час, згідно з яким, людина мала прибути до відповідного чиновника (наприклад, до заступника бургомістра 1-го району М.Сугаренка) для розмови з приводу від'їзду до Німеччини[1]. На цих повістках ще немає ніяких загрожуючих приміток, що обіцяли репресивні заходи у разі, коли одержувач не з'являвся[2]. Про те ж, що такі випадки ігнорування були досить поширені, свідчить інший документ, що є своєрідним наслідком першого. Це так званий "штрафний лист", який точніше мав назву "Покарання за порушення порядку" й призначався для осіб, що не з'явилися або відмовилися одержувати повістку[3]. В цьому штрафному листі прямо зазначалося, що громадянин такий-то "відмовився прийняти повістку про явку його до бургомістрату у справі від'їзду до Німеччини"[4]. Там само вказувався й вид покарання: або примусові роботи, або грошовий штраф. Перший вид покарання, судячи з документів, застосовувався дуже рідко. Але скрізь зустрічаються відомості про штраф у 100 крб., що було значною сумою в той час, коли заробітна платня (яку одержував далеко не кожний) становили 300—700 крб. на місяць, вартість склянки муки була 60 крб., кілограма сала — 800 крб.[5]

Існували й більш змістовні повістки, що містили у собі інформацію не тільки про час та місце з'ясування обставин відправлення до Німеччини, а й додатки такого характеру: "До від'їзду Ви повинні узяти з собою все необхідне для тривалої поїздки та перебування у Німеччині, а саме: добрий та у достатньої кількості робочий одяг, ...а також паспорт та інші довідки"[6]. Це дає можливість зробити висновок, що постачання та умови життя остарбайтерів були далеко не такими приємними, як це висвітлювалося у газетах й на плакатах, інакше, як тоді пояснити рекомендації представників влади узяти з собою все, починаючи з верхнього одягу та взуття і закінчуючи ложкою та мискою.

Кількість тих, хто отримав та неотримав повістки суворо контролювалася як представниками вербувальних комісій, так і безпосередньо кербудами. Останні ставилися до дорученої ним справи вельми відповідально, про що свідчать ретельно зазначені на зворотному боці повісток причини, з яких вони не були вручені. Серед них такі: "в селі", "працює на периферії", "не застали вдома" та ін.[7] Кербуди складали рапорти, де звітували про рознесення повісток із зазначенням,

чому не змогли роздати всі: "Поїхала на село", "Мати сказала, що на селі, але напевне вона дома", "Працює", "Хворіє, але напевне здорова"[8]. І якщо перша та третя причини дійсно досить часто мали місце, то друга та четверта заслуговують на особливу увагу. Справа в тому, що особиста думка кербуда в цих рапортах фігурує не даремно. Існував спеціальний наказ, датований 24.09.1942, у якому вказувалося на необхідність ще раз перевірити, наскільки обгрунтовано жінкам видають звільнення від мобілізації[9]. В наказі, цим службовцям пропонується, не зважаючи на наявність таких звільнень, скласти список звільнених жінок, із зазначенням власної думки з цього питання, який потім віділсати до вербувальної комісії[10].

Слід сказати, що окупаційна влада досить щільно контролювала діяльність кербудів. Для підтвердження цього, звернемося до одного з розпоряджень голови вербувальної комісії Гуренка: "За свідоцтвами, що я маю, на Катеринославській вулиці у буд. №8, кв. 7, живе М.П.Сендель. Ця особа цілком здорова та бездітна, але повістки їй чомусь не надходять. Пропоную терміново дати пояснення з приводу викладеного"[11]. З цього документа видно, що кербуди не були єдиним джерелом інформації для службовців окупаційного апарату.

З часом, а точніше у серпні 1942 р. з'являються документи, що свідчать про незадовільний стан процесу вербування до Німеччини. Це, в свою чергу, змушує окупаційну владу піти на скорочення кількості людей, що користувалися певними пільгами, шляхом ускладнення процедури отримання звільнення. Так, якщо раніше достатньо було документа, що підтверджував пільги (довідки від лікаря або з місця роботи), то тепер додатково необхідно було мати ще й штамп про звільнення на повістці, або спеціальне свідоцтво від районної вербувальної комісії. В цих же джерелах є вказівки про необхідність уважно стежити за звільненими через хворобу, оскільки взяття їх на облік як вірогідних остарбайтерів, можливе відразу ж після закінчення терміну дії зазначених пільг[12].

Продовжуючи аналіз службового листування між представниками різних щаблів окупаційного апарату і, зокрема, тієї його частини, що займалася депортацією, скажемо кілька слів про донесення, звіти, рапорти, що відсилалися представниками місцевої влади до центрального уряду — в Берлін.

Не зважаючи на те, що відповідно до німецьких офіційних документів, процес зборів до Німеччини мав тривати один-два дні, або хоча б кілька годин, щоб людина мала змогу узяти все необхідне, існують документи, що підтверджують цілком протилежне. Як свідчать звіти коменданта збірного табору для мобілізованих українських фахівців в місті Харкові: "В деяких випадках становище таке, що їх (робітників) змушені відправляти назад, щоб узяти все необхідне. В деяких випадках жінок били так, що вони не могли більше йти"[13]. Перекликається з цим звітом за смислом і інший документ, а саме доповідь голови політичної поліції та служби безпеки при керівникові СС у Харкові, у якому розповідається про становище у місті з 23 липня по 9 вересня 1942 р., наступним чином: "Серед населення спостерігається вкрай негативне ставлення щодо відправки на роботу до Німеччини. Становище в цей час таке, що кожний усіма можливими засобами намагається уникнути вербування... Про добровільну відправку до Німеччини вже не може бути й мови"[14].

Отже, проаналізувавши такі види джерел, як повістки, та частково документи службового листування, можемо зробити кілька висновків. Ці джерела, не зважаючи на невеликий обсяг інформації, що в них міститься, дають змогу встановити орієнтовну кількість людей, що підлягала депортації, з'ясувати, за допомогою яких засобів вони намагалися уникнути відправлення до Німеччини. Ми можемо визначити роль різних щаблів окупаційного адміністративного апарату в проведенні політики депортації харків'ян.

Певна кількість документів, що зберігаються у ДАХО, висвітлюють цікаву та малодосліджену сторінку процесу депортації харків'ян, а саме — добровільний виїзд до Німеччини. Кількість таких добровольців незначна ані у абсолютному, ані у процентному відношенні, але деякі з причин, що спонукали наших співвітчизників до такого кро-

ку, заслуговують на особливу увагу. Однією з них була така — надія добровольців на те, що своїм від'їздом вони покращать, або хоча б полегшать становище власних родин.

Суто теоретично, такі сподівання не були зовсім безпідставними, тобто існували нормативні акти, мета яких — забезпечити утримання сімей робітників, що добровільно поїхали до Німеччини. Але, ступінь забезпеченості у різних документах вказувався різний, причому чим нижчий був рівень службовців, що його видавали, тим більше було у ньому обіцянок.

За хронологією першим розпорядженням, спрямованим на вирішення цієї проблеми, був наказ міністра східних окупованих територій Альфреда Розенберга від 5.11.1941 р., де, кажучи про усіх мобілізованих на роботи, міністр у параграфі 3 вказує на те, що "соціальне забезпечення працезобов'язаних здійснюється у межах можливого"[15]. У вказівках рейхсмаршала Герінга, які датуються 9 листопада 1941 р., й стосуються вже безпосередньо остарбайтерів, говориться більш конкретно: "Утримання їх (робітників) рідних повинно бути забезпечене"[16].

Розпорядження вищого керівництва Рейху звичайно ж і, перш за все з агітаційною метою доводилося до місцевого населення. Ілюстрацією до цього положення може слугувати пункт 8-й, наказу по місту Києву у зв'язку із набором 20 тисяч чоловік до Німеччини, у якому зазначалося "Широко інформувати населення про те, що за робітниками, що виїхали, бронюються помешкання та власність, а їх утриманці будуть одержувати допомогу"[17].

Що ж це була за допомога? Згідно документам її можна поділити на два різновиди: фінансову та продовольчу. Але перш ніж говорити про них, зупинимося ще на одному обов'язку окупаційної влади щодо родин остарбайтерів — це обіцянка зберегти за цими родинами їх помешкання. Існував спеціальний наказ Харківської Міськуправи від 1.04.1942 р., який свідчив, що помешкання робітників, котрі як фахівці відправлені до Німеччини, знаходяться під охороною німецького командування, а тому заборонялося розпоряджатися цим помешканням, або виносити з нього предмети обстановки[18]. Якщо помешкання все ж таки хотіли зайняти (зрозуміло, проти бажання господарів), то на це потрібно було мати спеціальний дозвіл від польової комендатури. Власникам цих помешкань видавалися відповідні охоронні листи, а відповідальність за дотримання встановлених правил покладалася на кербудів. Важко сказати, наскільки сумлінно виконувалися зазначені розпорядження, харків'яни-остарбайтери у своїх спогадах не приділяють уваги цьому факту. Зазначимо лише, що у відповідності до охоронного листа, останньою інстанцією у випадку виникнення конфліктної ситуації, була польова комендатура, тобто представники німецької армії, під розташування частин якої були віддані більшість помешкань, для чого з них виселили тільки у 1942 р. 13173 чол.[19]

Про спроби фінансової підтримки сімей остарбайтерів з боку окупаційного адміністративного апарату дають чітке уявлення анкети родичів депортованих з проханням надати матеріальну допомогу[20]. Анкети поділені на дві частини: перша — рахунковий лист, друга — безпосередньо прохання про надання допомоги.

Рахунковий лист становить собою документ, в якому зазначалися відомості про людину, яка відправлена до Німеччини та про члена його родини, що звертається з клопотанням[21]. Цей документ був дозволом на надання допомоги й одночасно підтверджував її одержання завдяки наявності відповідної відомості на зворотному боці аркуша. Так само вказувалася сума виплат, як правило — 130 крб. на місяць.

Друга частина анкети більш інформативна і цікава. Окрім звичайних анкетних даних, в цій частині документа зазначається час від'їзду та номер ешелону, яким та чи інша людина була відправлена до Німеччини[22]. Це дає нам змогу прослідкувати за чисельністю та періодичністю "хвиль" депортації протягом всього періоду окупації Харкова. Важливою (й у першу чергу для службовців окупаційної адміністрації) була наявність пункту щодо кількості найближчих родичів, їхнього фаху, причому якщо серед них були безробітні, це обов'язково зазна-

чалося. З одного боку, це збільшувало шанси на позитивний вирок; з іншого, надавало владі змогу повністю контролювати місцезнаходження та життєдіяльність членів родини, що залишилися на батьківщині. Кожна людина, що заповнювала анкету, давала підписку про відповідальність за надання неправдивих свідчень[23].

Завершує документ висновок бургомістра, у якому він дає оцінку ступеню необхідності надання допомоги. Грунтується ця оцінка на наступних чинниках: чи був остарбайтер зобов'язаний допомагати родичам юридично чи морально; чи був він єдиним годівником і якщо так, то наскільки погіршилося становище родини після його від'їзду до Німеччини. Так само вказувалось, чи працюють родичі, наскільки сильно вони потерпають. Найчастіше, у першому випадку відповідь була негативною, у другому — позитивною. Приклади деяких з таких висновків: "Андронова А.П. людина стара, хвора, ніде не працює, потребує допомоги", або "Арестова М.І. живе з трьома дітьми, не працює, необхідна допомога"[24].

На завершення зупинимося на кількох особливостях процесів, що відображені у зазначених матеріалах. Перш за все окупаційна адміністрація надзвичайно затрималася з такого роду допоміжними заходами. Як видно з опрацьованих анкет, що були складені влітку 1943 р., суми виплат дорівнюються 780 крб., тобто гроші нараховувалися з піврічним запізненням (780:130=6 місяців)[25]. Слід звернути увагу на відсутність у рахункових листах, у відомостях про отримання, підписки-підтвердження в тому, що гроші одержані. Й останнє, сама сума 130 крб., надавала її власнику можливість придбати не більше 1 кг хліба. Хоча справа не тільки у розмірі суми, а й у величезних цінах на продукти харчування.

Існування продовольчого виду допомоги родинам фахівців-остарбайтерів підтверджується двома джерелами. Перший з них — це так звана "картка клієнтури", котра містить у собі: відомості про склад сім'ї, вік, національність та фах депортованого[26]. Наявність графи "фах", дозволяє простежити, наскільки відповідали дійсності обіцянки вербувальників про те, що кваліфіковані робітники будуть працювати у Німеччині із збереженням вказаного фаху. Заради справедливості скажемо — більшість досліджених карток підтверджують, що зазначений у картках фах остарбайтерів відповідає їх попереднім (одержаним до війни) професіям, в основному це — слюсарі, фрезерувальники, токарі та ін.[27] Наявність штампа з датою депортації дає змогу точно встановити початок її здійснення у Харкові. Так, перший ешелон, згідно із знайденими автором даними, був відправлений до Німеччини 18 січня 1942 р. Хоча у наявній літературі ця подія датується тринадцятим числом цього ж місяця[28].

Ці "картки клієнтури" розповсюджувалися Харківським Бюро харчування, для того, щоб родичі депортованих, у випадку якщо вони працюють, мали змогу одержувати харчування при відділі соціальної опіки Харківської Міськуправи.

Друге джерело з цієї ж теми — анкети привілейованого розподілу продуктів харчування. В цих анкетах йде мова про необхідність першочергового забезпечення продуктами харчування родин остарбайтерів[29]. Документи складалися Біржою праці й, судячи з того, що більшість з них, дійшли до нас незаповненими, скоріше за все ці анкети були не використані.

Підводячи підсумки, зупинимося на кількох принципових позиціях. Перше — завдання якось забезпечити родину остарбайтерів було зумовлено не гуманними чинниками, а прагненням мобілізувати якомога більше працівників на роботи в Німеччину. Друге — деякі акції подібного роду, як видно із стану документів, були суто формальними. Третє — поряд з агітаційним матеріалом, заходи по утриманню родин остарбайтерів мали рекламний, пропагандистський характер. Й останнє, четверте — навіть якщо ці заходи й доходили до мети, то не могли суттєво допомогти харків'янам, що бідкували під окупацією.

А.Меляков (м.Харків)

---

[1] Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 2.

[2] Там само. - Арк. 2, 5, 6, 11.
[3] Там само. - Арк. 21.
[4] Там само.
[5] Кроль Ю., Зайцев Б. и др. Московский район г.Харькова. История и современность. - Х., 1994. - С. 178.
[6] ДАХО. - Ф. 2, оп. 14, спр. 119. - Арк. 14.
[7] Там само. - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 20.
[8] Там само. - Ф. 3069, оп. 1, спр. 25. - Арк. 1.
[9] Там само. - Спр. 5. - Арк. 12.
[10] Там само. - Спр. 171. - Арк. 1.
[11] Там само. - Спр. 5. - Арк. 15.
[12] Там само.
[13] Нюрнбергский процесс. - М., 1958. - Т. 3. - С. 681.
[14] Там само. - С. 654.
[15] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - К., 1963. - С. 44.
[16] Там само. - С. 50.
[17] Там само. - С. 101.
[18] ДАХО. - Ф. 3069, оп. 1, спр. 5. - Арк. 7.
[19] Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: хроника событий. - Х., 1995. - С. 57.
[20] ДАХО. - Ф. 3074, оп. 1, спр. 130. - Арк. 1-42.
[21] Там само. - Арк. 8.
[22] Там само.
[23] Там само.
[24] Там само. - Арк. 9, 11.
[25] Там само.
[26] Там само. - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 34.
[27] Там само. - Арк. 36.
[28] Харьковщина в годы... - С. 38.
[29] ДАХО. - Ф. 2, оп. 14, спр. 119. - Арк. 17.

МАЛА ДАНИЛІВКА

(Історичний нарис)

Останнім часом з'явилось чимало досліджень про історичне минуле Харківської області. Зокрема, значну роботу проводить Державний архів Харківської області, що видає цікаву серію книжок з архівними джерелами: "Край мій, Слобожанщино". Вагомий внесок зробили краєзнавці С.Потрошков, П.Губський, А.Лейбфрейд, І.Саратов, А.Ломакін, В.Кодін, М.Красиков та інші. Все ж на карті області залишається ще чимало білих плям, і одна з таких — історія села Малої Данилівки Дергачівського району. Згадок про це село дуже мало, тим більше систематизованих архівних справ. Інформація про нього розпорошена по різних джерелах. Та все ж спробуємо реконструювати картину минулого.

Виникнення села, як і інших населених пунктів Слобожанщини, треба розглядати в контексті великого переселення людності з Правобережжя на лівий берег Дніпра на ще не зайняті землі, так зване — "дике поле". Етнічні межі українського народу значно змістилися на Схід і охопили територію сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської, частини Курської, Бєлгородської і Воронезької областей. Це була колишня територія їхніх предків, бо свого часу вона входила до складу Київської держави, і тільки частково була заселена сіверянами. Заселення цього краю було вигідне Москві, бо це був буфер, що прикривав її південні кордони від нападів татар. Цар Олексій Михайлович охоче видавав переселенцям грамоти на дозвіл тут жити, йому служити, присилав своїх воєвод. Будувались міста-фортеці, такі як Ізюм, Чугуїв, Харків, Зміїв, Валки.

Переселенці йшли хвилями, із своїми вантажами, везли свій скарб, сільськогосподарський реманент, навіть дзвони, вели худобу. Так виникло багато сіл, зокрема, на півночі від Харкова: Дергачі, Козача Лопань, на заході — Пересічне, Вільшани.

Топоніміка назви Мала Данилівка досить прозора, вона походить від власного імені Данило, який був ватажком пересе-

ленців і першим "осадчим", мав малий зріст, а, як відомо, серед українців був звичай давати прізвища за фізичними ознаками, і селище стало називатися — "Малою Данилівкою". Подібну назву дістало селище східніше Харкова — Велика Данилівка (великий на зріст Данило).

Першу згадку про Малу Данилівку знаходимо у творі Філарета Гумілевського ("Историко-статистическое описание Харьковской епархии"), належить вона до 1714 року, і офіційно цю дату вважають роком виникнення селища.

Спочатку це було маленьке поселення на правому березі річки Лопань, на північній околиці Харкова, де зараз залізнична станція Сортувальна. З часом воно то зростало, то зменшувалось, і згадка про нього є у "Описах Харківського намісництва" кінця XVIII ст. Тут містився центр селища, на лівому березі було багато хуторів, що було притаманно переселенцям, які любили селитися по берегах річок, коло лісу, де було більше волі. Їхні назви — Філонівський, Глибокий, Міщиха і т.д. Деякі до недавнього часу були у пам'яті, як, наприклад, Окоп, це слово пов'язували з місцевістю коло річки, де був цей хутір Окоп-луг, Кочетівка, Лозівський, а деякі існують і досі відокремлено один від одного територіально зі своїми, уже ледве помітними етнічними ознаками — Караван, Лужок (стара назва — Лугове), Чайківка наприкінці XIX ст. на узліссі виник дачний хутір — Зайчики (теперішня назва — Зайченки). Зараз є дві назви цього хутора, інші стали селами з своїми вулицями, провулками (Караван, Лужок).

Саме селище, хутори, на відміну від Великої Данилівки, були тоді хазяйськими. В далекі часи мешканці займалися виключно сільським господарством, залежно від якості і розташованості земельних ділянок, які були неоднорідні: чорнозем чергувався з пісками і супіском. У долині річки займались рибальством, городництвом, на суходолі, як, скажімо, на хуторі Лозовеньківському, Миколаївському – хліборобством, але майже всі мали худобу, птицю, і в цьому районі завжди стояв вітряк і млини на річці. Звичайно, в селі була кузня, шевці, бондарі, а близькість Дергачів і Харкова, де часто відбувались ярмарки, крамниці, уможливлювала, вдовольняла потребу в різних товарах.

Промислових підприємств у сучасному значенні цього слова не існувало, за винятком "свічного заводу", який 1830 року заснував Іван Тимофійович Ващенко. Тепер там знаходиться Харківське лісництво. Його хата в оточенні велетенських дубів стоїть і досі, місцевість зветься "Ващенкове". Підприємство стабільно існувало до 1917 року. Був і маленький селітровий завод, а в хуторі Лужок магістр хімії Чернай заснував механічний млин, який без перерви працював до цього часу. Інша картина була на правому березі річки, в центрі самого селища. Там ще з 1840 року існує пивомедоварний завод А.Рейніке, а пізніше і цегельний. Він був багатою людиною, і йому ще належало 383,5 десятин землі на лівому березі, які здавались у аренду. Пізніше виник і цукрово-рафінадний завод.

Стан селища, його географія різко змінюється після реформи 1861 року. Люди, які орендували землю, робітники захотіли бути вільними власниками землі, і Рейніке охоче продавав її у розстрочку. Перший, хто купив ділянку землі, був колишній робітник Рейніке — Колісниченко Дем'ян, і оселився він біля теперішньої залізничної платформи Лозовенька. Земля стала інтенсивно заселятись, і одними з перших тут були Дубовики, Галіченки, Приходченки, Рибальченки, Журавлі, Гапоненки і т.і. Нове поселення виникло там, де був хутір Лозовеньківський, він швидко розчинився у ньому і набув нової назви, напевно, неофіційної — Ренківка. Називалось воно чомусь і Дашківка.

Місто Харків зростає, і селище на правому боці Лопані, там, де були заводи Рейніке, зливається з ним і остаточно втрачає свої риси. Істотно обличчя селища змінюється після прокладки Курсько-Азовської залізниці, багато хуторів зникає. Кочетівка називається "Підгородньою", за назвою залізничної платформи. Тут існував роз'їзд, бо залізниця тоді була одноколійною, і зупинка була саме тут. Цегляний будинок роз'їзду, де жив залізничний службовець Чешко, стоїть і досі, і довгий час використовувався як паві-

льйон для очікування потягу. В кінці XIX ст. відомий географ Семенов у четвертому томі, присвяченому Малоросії, згадує і Малу Данилівку, називаючи її "фабричною слободою", і знаходилась вона там, де і тепер, хоча і були ще заводи Рейніке. Мине зовсім мало часу, і селище остаточно "переїде" на лівий берег, а його залишки разом з церквою Костянтина і Олени, поглине Харків і розвинений залізничний вузол Сортувальна. Новий адміністративний центр селища отримає назву Мала Данилівка-2. Вулиць тоді не було, і райони помешкання називали "Той край" — Совєтська, "Піски" — Наукова і Курортна, "Шлях" — Петровська, "Шия" — Лісна. Тільки у 30-х роках селище отримає назви цих вулиць та ще інших. Населення було небагато, десь близько 400 чоловік і чимало людей уже працювало у місті.

Для зручності їздили потягом у місто, для викладачів і учнів землеробного училища зробили зупинку "Копитець" навпроти самого училища на відстані близько 500 м., але згодом, коли селище зросло, то її закрили і нову платформу зробили в самому селищі, і назвали її Лозовенькою, за назвою колишнього хутора і річки Лозова, що протікала поруч із Сходу на Захід, і впадала під прямим кутом у річку Лопань. Довгий час ця назва залізничної платформи була назвою селища, хоча офіційно воно мало назву Мала Данилівка, поштовою адресою і тільки у 60-х роках від цієї назви відмовились остаточно. Це рідкісний випадок, бо, як правило, назва селища збігається з назвою платформи, чи станції (Дергачі, Прудянка, К.Лопань).

В кінці XIX ст. для Малої Данилівки, як і для інших сіл на півдні — Васищево, Люботина, Кочетка, що відзначалися своєю мальовничістю і красивою природою, стали виникати численні дачі заможної верстви інтелігенції міста, купецтва, промисловців. Переважно вони були на горі, де ріс ліс, і там утворився дачний населений пункт "Зайчики", були вони в Лужку, і в самому селищі. Прізвища їхніх власників збереглися у пам'яті і досі: Шовковий, Грячев, Гладков, Дагаєв. У 80-х роках побудовано земську школу, будинок якої зберігся і досі.

Існував у селищі і храм на честь рівноапостольних Костянтина і Олени. Першу згадку про церкву датовано 1800 роком. Була вона дерев'яною, однопрестольною, метричні і сповідальні книги зберігалися з 1775 року. На початку XIX ст. церква була в поганому стані, і поміщиця Дуніна мала намір зробити там капітальний ремонт, та, як з'ясувалось, краще було збудувати нову, цегляну. Побудовано таку, як свідчить В.Кодін, 1851 року, вона повторювала контури старої, дерев'яної. Церква дивом уціліла, розташована поруч із залізницею на ст.Сортувальна, є приходом мешканців Мала Данилівка.

Історія селища тісно пов'язана з найстарішим навчальним закладом — Землеробним училищем, на базі якого виник сучасний Харківський зооветінститут. На південній околиці Дергачів, коли нинішнього селища ще не було, тут існувала піщана з болотами пустеля з уже згадуваними хуторами 1837 року, за ініціативи міністра державного майна графа П.Д.Кисельова, тут було закладено учбову сільськогосподарську ферму.

1850 року стараннями управляючого Ільїнського було побудовано і освячено училищну церкву на честь св.Іоанна Златоуста. Простояла вона до 20 років XX ст., коли її суттєво перебудували на клуб ХЗІ (Харківського зоотехнічного інституту). Клуб згорів 1943 року.

1854 року було відкрито хліборобську школу, яку потім було реорганізовано в землеробне училище. Найбільшого розквіту учбовий заклад досяг, коли його директором став 1875 року О.Колесов (1837—1901). Він багато чого зробив для благоустрою місцевості та училища: зводив будинки, заклав цегельний завод, осушував болота, але найголовніша його заслуга в штучному озелененні сипучих пісків, які дошкуляли жителям. Він здійснив посадку сосни, сила вітру зменшилась, припинились піщані бурі, і це було одним з чинників, що люди охоче стали заселювати це нове місце. Сосновий бір буяє і зараз, став дійсною красою селища, з 1998 року — заповідник місцевого значення.

Наявність навчального закладу позитивно вплинула на загальний культурний рівень мешканців.

Землеробне училище стало колискою для багатьох, розквіту їх таланту і здібностей. Досить сказати, що тут навчались відомий поет О.Олесь, поети і драматурги — М.Мамонтів, і К.Треньов, поет і письменник О.Слісаренко, письменник Г.Михайличенко, публіцист і письменник 20-х років П.Лісовий, тут десять років працювала людина всебічного обдарування — Гнат Мартинович Хоткевич, винахідники Володимир і Микола Ломакіни. Багато з них потім буде незаконно репресовано, але вони встигнули зробити свій вагомий внесок у розвій української культури. Перебували в селищі і малювали його куточки славетні художники — співці Слобожанщини — С.Васильківський, М.Беркос і, як свідчення цього — їхні картини у Харківському художньому музеї. У 40-х роках був у селищі відомий поет російської еміграції Д.Кленовський — син відомого живописця І.Крачковського, а після війни мав зустріч із студентами і викладачами вже відомий Остап Вишня. Працював тут колишній міністр сільського господарства СРСР В.Мацкевич.

Вагомий внесок у розвиток культури селища зробила Ольга Колесова, яка вперше в Малій Данилівці розпочала освітянський рух, заснувала при Землеробному училищі безплатну трирічну початкову школу на 100 учнів. Під час першої світової війни була обрана головою Комітету місцевої громади сестер милосердя Червоного Хреста. Письменниця і журналістка емігрувала до США і померла у Каліфорнії на 90-му році життя.

Морфологічно стан селища майже не змінювався, зберігав навіть свої етнічні риси до 50-х років, і нагадував Богом забуту людність, дійсно провінцію, перебуваючи всього за 7 км від Харкова, без електрики і радіо. З'явились ці блага 1955 року в зв'язку з тим, що тут уперше проходила районна сільськогосподарська виставка. З того часу населення зростає, за рахунок, головним чином, приїжджих людей, виникають нові забудови, вулиці.

Зараз селище має більше 9000 мешканців, і селищна Рада складається із сіл: Мала Данилівка, Лужок, Караван і хуторів — Зайченки і Чайківка. 1963 року побудовано нове приміщення для середньої школи. Селищна Рада також знаходиться поруч, у новому будинку типової архітектури.

Ростислав Рибальченко
(м.Харків)

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВИТОКИ ТА ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ

(за результатами джерелознавчого і квантифікаційного аналізу)

В українській пресі періоду національно-визвольних змагань українського народу досить докладно відбилася діяльність державних органів та громадських організацій щодо охорони і збереження історико-культурної спадщини України.

Тогочасні періодичні видання містять чималий масив публікацій про стан і охорону пам'яток старовини і мистецтва в Україні за доби Центральної Ради. За нашими підрахунками, проблеми збереження надбань українського народу у царині культури і мистецтва у досліджуваний період серед аналогічних матеріалів 1917—1920 рр. становили майже 40%. Підсумовуючи, відзначимо, що найпоширенішим жанром висвітлення пам'яткоохоронного процесу в досліджуваний період були кореспонденції і статті.

Таблиця 1.

Висвітлення в українській пресі в березні 1917 р. - квітні 1918 р. процесу стану і збереження пам'яток в Україні (%)

Жанри			
Кореспонденція	Стаття	Хроніка	Допис
47,3	41	9,2	2,5

Отже, в газетній періодиці того часу спостерігається переважання такого носія інформації, як кореспонденція. Логічною вбачається висока питома вага і статей, фактично це був домінуючий жанр у викладі обгрунтування ролі та місця державних і громадських пам'яткоохоронних інституцій у культурному житті України.

За тематичною ознакою публікації про історико-культурну спадщину можна поділити на кілька груп:

— матеріали, що віддзеркалювали процес створення та діяльності державних органів з охорони пам'яток старовини і мистецтва;

— публікації, які відбивали проблеми обстеження і ремонт пам'яток історії та культури;

— матеріали, що висвітлювали розвиток музейної справи, спорудження пам'ятників;

— публікації з інформацією про факти загибелі пам'яток старовини і мистецтва.

Таблиця 2.

Висвітлення в українській пресі доби Центральної Ради стану і збереження пам'яток старовини і мистецтва в Україні (%)

Основні напрями			
Створення та діяльність державних органів щодо охорони пам'яток старовини і мистецтва	Обстеження і реставрація пам'яток іторії та культури	Розвиток національних музеїв, спорудження пам'ятників	Факти знищення пам'яток старовини і мистецтва
46,4	14,2	32,1	7,3

Розрахунки підтверджують значне зростання в досліджуваний період матеріалів про створення і діяльність державних пам'яткоохоронних інституцій. Високою була й питома вага газетних публікацій про діяльність українських музеїв, спорудження пам'ятників визначним політичним, державним і культурним діячам.

Особливо широко висвітлювався процес створення Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). Газети "Кіевская мысль", "Кіевлянин", "Народня воля", "Нова Рада", "Робітнича газета" (Київ), "Діло", "Українське слово" (Львів) та інші центральні й місцеві *видання постійно інформ*ували громадськість про значимість української пам'яткоохоронної інституції в культурному житті України, її завдання. Згідно з статутом ЦКОПСІМУ, прийнятим у травні 1917 р., він мав забезпечувати реєстрацію громадських і приватних колекцій пам'яток, створювати спеціальні архіви та зібрання колекцій пам'яток, а також дбати про врятування від нищення та ушкодження пам'яток знайдених археологічними експедиціями тощо. Одним з найважливіших напрямів діяльності комітету було запобігання вивезенню за межі Української держави пам'яток, які мають художнє й історичне значення. Крім цього, важливе значення у його діяльності відводилося організації допомоги музеям, архівам, бібліотекам у комплектуванні фондів. Планувалося також розгорнути широку виховну роботу серед населення щодо шанобливого ставлення до пам'яток історії і культури. З цією метою мали організовуватися курси, творчі звіти, виставки, екскурсії[1].

Тогочасна газетна періодика широко висвітлювала становлення і діяльність відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва при Генеральному секретарстві народної освіти. Завідувачем відділу було призначено відомого вченого і культурного діяча Миколу Біляшівського. Микола Федорович Біляшівський народився 24 жовтня 1867 р. в м.Умані Черкаського повіту на Київщині. Після закінчення в 1892 р. Київського університету досліджував археологічні пам'ятки на території України від кам'яного віку до раннього середньовіччя. Брав участь у розкопках на городищі Княжа гора під Каневом, слов'янських поселень і могил на Волині, селища Трипільської культури в селі Борисівці на Київщині. Згодом допоміг створити музей в маєтку барона Штайнгеля в с.Городку на Волині. З 1902 по 1923 рр. він був незмінним директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею, редагував журнал "Археологические летописи Южной России", був знаним у наукових колах як автор грунтовних праць з антропології і археології, відомий і як захисник національно-культурної спадщини[2]. *У пресі часто друкувалися* виступи, статті, інтерв'ю М.Біляшівського, де обгрунтовувалася доцільність пам'яткоохоронної роботи, її роль у розвитку української культури. Характерною є стаття, в якій автор писав: "...Не минайте нічого, що хоч чим-небудь виявляє смак, звичаї, умілість нашого народу. Не дайте загинути, збережіть. Не меншу вартість мають інші пам'ятки мистецтва з широкого поля будівництва, малярства, скульптури і т.д... Найбільше заховалося пам'яток церковних... Не забувайте ж про минуле, не забувайте праці наших прадідів, пам'ятайте, що вони заклали підвалини, і що тільки на тих підвалинах і може твердо стати, розцвісти рясним цвітом наше мистецтво, наша національна краса"[3]. Варто зазначити, що в своїй пам'яткоохоронній діяльності М.Ф.Біляшівський виявляв зацікавлення до врятування від загибелі всіх груп пам'яток. Зокрема, саме він доклав чимало зусиль для збереження колишнього царського палацу в Києві[4].

Тогочасна періодика друкувала виступи багатьох науковців і культурних діячів, справжніх патріотів України. Серед них статті Олександра Кузьмінського, Костя Широцького, Дмитра Багалія, Вадима Модзалевського, Миколи Самокиша, Миколи Сумцова, Стефана Таранушенка та ін. У більшості з них викладалася змістовна і широка програма збереження пам'яток української старовини і мистецтва.

На шпальтах газет чимало місця займали в свій час матеріали про знесення у Києві пам'ятника П.А.Столипіну. У багать-

ох публікаціях твердилося, що пам'ятник цей не мав художньої й історичної цінності, що і сам Столипін не належав до видатних постатей. Але в окремих виданнях критикувалася поспішна і незадовільна підготовча робота при його знищенні[5].

Особливу увагу українська преса приділяла розвиткові музейної справи. У періодичних виданнях з'являлися матеріали, що відбивали певні зміни в музейній політиці, пов'язані насамперед, із українізацією діючих музеїв. Під рубрикою "Український національний музей" вміщувалися статті та кореспонденції, що свідчили про актуалізацію в громадській свідомості таких питань, як заснування національних музеїв у Києві і в усіх регіонах України, створення належних умов для їхньої плідної праці. Показовою є одна із статей Івана Свенціцького в газеті "Діло" (Львів), де твердилося, що музей повинен стати тривким джерелом безупинної праці українських культурологів та вчених над пам'ятками української мови, мистецтва, духовної культури[6]. У часописах є матеріали про труднощі, що постали на шляху заснування Національного музею в Києві[7], звернення культурно-просвітньої комісії Всеукраїнської Ради військових депутатів до громадськості з проханням допомогти в збиранні матеріалів до нового "Музею-Архіву війни і революції"[8], про рішення об'єднаної комісії при Відділі художньої промисловості Міністерства народної освіти перетворити магазин виробів і колекцію зразкових виробів у "Кустарний музей народних виробів"[9].

Так само у газетній періодиці широко висвітлювалася робота щодо створення Національного музею в Харкові. Основою його став дар видатного українського художника Сергія Васильківського, який подарував музеєві понад 600 картин — пейзажів України, жанрових сцен, типів, старовинних будівель в українському стилі, колекції старовинної зброї, українських історичних пам'яток тощо. Картини, що не мали стосунки до України (види Англії, Франції, Італії, Іспанії, Африки, Кавказу та ін.), художник також передав музеєві для того, щоб твори ці були розпродані, а виручені гроші пішли б на той же музей. Крім цього, С.І.Васильківський збирався в майбутньому передати частину власного капіталу на потреби музею[10]. Газетна періодика активно популяризувала і пропагувала заходи пам'яткоохоронних органів щодо реорганізації музеїв у Чернігові та заснування наукового музею в Хоролі на Полтавщині. Таким чином, відповідний аналіз публікацій дає нам підстави зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду однією з основних тем була музейна справа.

Велику роль відіграла українська преса у збудженні громадської думки до проблем охорони культових пам'яток за доби Центральної Ради. Періодичні видання активно порушували питання щодо ремонту Андріївської церкви, у Києві, яка була збудована в 1749—1754 рр. в стилі бароко за проектом архітектора Б.Растреллі. Зокрема, друковані органи інформували громадськість про звернення комісара по охороні пам'яток старовини і мистецтва Київської губернії Миколи Біляшівського до ради в справах мистецтв Тимчасового уряду з проханням виділити 50000 крб. на зміцнення Андріївської церкви, котрій загрожував зсув[11], а також таке саме його прохання до Київської міської управи[12].

Цікаві відомості містить українська преса про спільну діяльність пам'яткоохоронців і представників духовенства щодо збереження церковної старовини. Так, газета "Нова Рада" від 23 квітня 1918 р. опублікувала резолюцію з'їзду духовенства у Києві про охорону пам'яток церковної старовини і мистецтва, де ухвалено: "З монастирських та церковних ризниць, церкві, дзвіниць, сторожок, з усіх їх приміщень ніяких речей (образів, різьби, риз, рукописів, книжок і т.д.), в якому б прикрому стані вони не були, не нищити, не змінювати та нікому не продавати до оглядання представниками Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні"[13].

Також пропонувалося духовенством спорудження нових храмів узгоджувати з ЦК ОПСІМУ, щоб характер і силь нових будівель відповідав старим місцевим традиціям. Крім цього, планувалося надавати допомогу членам пам'яткоохоронних органів під час

оглядання та проведення опису пам'яток церковної старовини по всій єпархії. Містили часописи матеріали з історії Києво-Печерської Лаври і заповідника[14], історію церковних дзвонів на Галичині[15] тощо. Зрозуміло, що охорона культових пам'яток тісно пов'язувалася із завданнями "збереження" всіх пам'яток української старовини і мистецтва. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу опубліковане в пресі повідомлення про створення спеціальної Комісії по охороні краси м.Києва. Згідно з планом, роботи Комісії планувалися заходи щодо охорони старовинних архітектурних пам'яток (церковних, громадських і приватних), історичних урочищ, нагляд за художньою якістю нових забудов як громадських, так і приватних, участь у плануванні нових частин міста й вулиць, нагляд за парками, скверами, садами і обсаджуванням вулиць деревами, розгляд питань, що торкаються спорудження пам'ятників, фонтанів, кіосків і т.п., нагляд за загальним зовнішнім виглядом міста[16] тощо. Вельми насиченою релевантною інформацією є група публікацій, що відбиває зусилля пам'яткоохоронців щодо виявлення і збереження цінностей, які залишилися у поміщицьких маєтках. Серед них повідомлення у пресі про засідання Центральної Ради і її рішення з питань охорони садиби князя Трубецького, що неподалік Десятинної церкви у Києві[17].

На шпальтах газет трапляються публікації про рятування в умовах розрухи та виступів селянства, яке знищувало поміщицькі садиби, наявних там художніх цінностей. В одній з кореспонденцій "Газети Гадяцького земства" розповідалося про напад на палац князя Сангушка в його маєтку біля містечка Славути на Волині. В ній, зокрема, йшлося про те, що вояки військової частини, яка перебувала у Славуті, "арештували генерала, котрий жив у палаці, а князя Сангушка, діда 89 літ, витягли на двір і стали бити... Всадили йому штика в спину, а потім у груди і князь помер на місці... Палац пограбували, потім запалили. В палаці князя Сангушка, дуже багатого магната, були великі й коштовні збірники книжок, історичних рукописів, дорогого малювання, стародавньої зброї, посуду тощо. Все згинуло до щенту. Од палацу зосталися тільки обгорілі стіни"[18].

На сторінках тогочасної преси почали з'являтися матеріали про повернення в Україну українських культурних цінностей, що збереглися в музеях і соборах Москви й Петрограда. Серед них відзначимо глибокозмістовні статті "Українські реліквії" А.Вечерницького в газеті "Нова Рада"[19], "Чи не пора?" Д.Чорнявського в "Селянській спілці"[20], кореспонденцію "Пам'ятки української старовини" в "Робітничій газеті"[21], де йшлося про те, що Рада Народних Комісарів Росії прийняла рішення задовольнити прохання українського революційного штабу в Петрограді про повернення з Ермітажу, Преображенського гвардійського собору та московських музеїв в Україну реліквій, прапорів, грамот та інших речей, що зберігалися там за часів поневолення України. Газетна періодика широко інформувала громадськість щодо переховування в російських музеях інших надзвичайно цінних українських історичних скарбів, забраних не тільки силою за час царювання Катерини II, а й вивезених пізніше під час археологічних розкопок і експедицій в Україні. Це пам'ятки з Ольвії, з Смілянщини, Брацлавщини. Так, терещенський скарб, знайдений за кілька років до Української революції 1917 р., був майже повністю вивезений до Петербурга. У зв'язку з цим знавці музейної справи повинні оглянути всі московські і петроградські музеї, скласти повний реєстр українських реліквій, повернути їх в Україну і передати до національних музеїв.

Багато цікавої інформації містять газетні матеріали про спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченкові в селі Кирилівці на Київщині[22], догляд за могилою Кобзаря[23]. На сторінках газети "Нова Рада" повідомлялося про надзвичайне земське зібрання гласних Канівського повіту, що відбулося 10 квітня 1917 р., на якому ухвалено такі заходи: 1) збудувати гарну дорогу з міста до Могили; 2) побудувати добре помешкання для приїжджих; 3) створити великий хор; 4) звернутися до Української Центральної Ради, щоб вона допомогла запровадити на могилі читання й лекції для гостей; 5) порозумітися

щодо цих справ з В.Науменком, якому фактично належала могила[24]. Інформувала преса читачів і про рішення надзвичайної сесії Київської губернської управи про виділення для фінансування першочергових пам'яткоохоронних заходів на могилі Т.Шевченка 145000 крб.[25], про засідання комісії по впорядкуванню могили Кобзаря, на якому був затверджений план заходів щодо її впорядкування[26].

На шпальтах газет трапляються й публікації про хід і результати археологічних розкопок і досліджень на території України. Серед них — цікава стаття "Археологічне відкриття Січових стрільців" у львівській газеті "Діло" від 24 серпня 1917 р. Відзначаючи історичну цінність знайденої камінної фігури, автор наголошував, що стрільці січового коша отамана Н.Гірняка натрапили на слід пам'ятки, що має небагато собі рівних за весь час українських археологічних досліджень і може пролити "нове світло на темряву передісторичних часів"[27].

Таким чином, преса, як свідчить аналіз газетних публікацій, містить значну інформацію про пам'яткоохоронну роботу за доби Центральної Ради. Періодика не тільки відбивала на своїх шпальтах проблеми охорони пам'яток старовини й мистецтва, а й пропагувала діяльність подвижників пам'яткоохоронної роботи — вчених, мистецтвознавців, просвітян, художників, музейних працівників, усіх, хто ставав на захист пам'яток історичної спадщини, історії свого народу. Особливу увагу періодичні видання приділили становленню національних державних пам'яткоохоронних структур, зокрема Відділу музеїв і охорони пам'яток Генерального секретарства освітніх справ Центральної Ради. Періодика постійно інформувала читачів про діяльність державних та громадських установ щодо заснування національних музеїв, обліку, реєстрації, дослідженню та популяризації пам'яток старовини й культури, їх реставрацію. Тогочасна українська преса містила також чимало інформаційних повідомлень про руйнування і нищення пам'яток старовини під час воєнних дій.

Григорій Рудий (м.Київ)

---

1 Проект Статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні // ЦДАВО України. - Ф. 2581, оп. 1, спр. 206. - Арк. 27-29.

2 Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 138.

3 Біляшівський М. Бережіть рідну старовину // Нова Рада. - Київ. - 1917. - 9 квітня.

4 Нова Рада. - 1917. - 2 серпня.

5 Ирский. Вокруг памятника // Последніе новости. - Київ. - 1917. - 21 березня.

6 Свенціцький І. Український національний музей // Діло. - Львів. - 1918. - 10 квітня.

7 Дорошкевич В. Укранський національний музей // Відродження. - Київ. - 1918. - 23 квітня.

8 Музей-Архів війни і революції // Газета Гадяцького земства. - 1917. - 6 листопада.

9 Музей народніх виробів // Українське слово. - 1917. - 19 вересня.

10 Современность, искусство и национальный Украинский музей // Южный край. - Харків. - 1917. - 25 липня.

11 К укреплению Андреевского храма // Кіевлянин. - 1917. - 1 жовтня.

12 Нова Рада. - 1917. - 28 вересня.

13 Резолюція з'їзду духовенства про охорону церковної старовини // Там само. - 23 квітня.

14 Пеленський Й. Печерська лавра // Діло. - 1918. - 5 травня.

15 Пастернак Я. Подзвіння // Там само. - 1917. - 15 грудня.

16 Кіевская красота и их охрана // Последніе новости. - 1917. - 18 листопада.

17 Садиба князя Трубецького // Відродження. - 1918. - 18 квітня.

18 Напад на палац князя Сангушка // Газета Гадяцького земства. - 1917. - 6 листопада.

19 Вечерницький А. Українські реліквії // Нова Рада. - 1917. - 18 листопада.

20 Чорнявський Д. Чи не пора? // Селянська спілка. - Катеринослав. - 1917. - 3 грудня.

21 Пам'ятки української старовини // Робітнича газета. - Київ. - 1917. - 16 листопада.

22 Пам'ятник Шевченкові в селі // Народня воля. - 1917. - 16 жовтня.

23 Упорядкування могили Т.Шевченка // Дніпро. - Херсон. - 1918. - 28 квітня.

24 Нова Рада. - 1917. - 18 квітня.

25 Там само. - 1918. - 11 квітня.

26 Відродження. - 1918. - 11 травня.

27 Археологічне відкриття січових стрільців // Діло. - 1917. - 24 серпня.

ВНЕСОК АКАДЕМІКА О.П. НОВИЦЬКОГО В ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ДОСЛІДЖЕННІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність О.П.Новицького, яку він плідно проводив до обрання дійсним членом ВУАН у Москві та Криму, знайшла своє логічне продовження в київський період його життя. Спектр його досліджень значно розширився у зв'язку з тим, що він увійшов, а потім і очолив Археологічний комітет ВУАН та інші пам'яткоохоронні структури. Займаючись дослідженням джерел та літератури, учений нагромадив фундаментальні знання про визначну пам'ятку. Останнє знадобилось йому в проведенні цілого комплексу заходів по збереженню святої Софії в 20-30-х рр., коли він як академік ВУАН очолив Софійську комісію та Всеукраїнський археологічний комітет.

Стан збереження Софії Київської, як пам'ятки світового значення, завжди знаходився в полі зору науковців ВУАН з перших років її становлення, а також пам'яткоохоронних органів, що діяли в той період. Академік Ф.І.Шміт, ще перебуваючи в Харкові, вже з утворенням ВУКОПМИСу, який повинен був координувати пам'яткоохоронну роботу, наполягав на першочергових заходах щодо збереження Софійського собору[1]. У доповідній записці про програму діяльності ВУКОПМИСу серед найголовніших питань ним було визначено дослідження Софійського собору в Києві[2]. У вересні 1920 р. згаданий учений на пропозицію Ф.Л.Ернста планував переїхати до Києва та налагоджував зв'язки з І.Моргилевським, який проводив на той час дослідження пам'ятки[3]. У 1921 р. останній разом з Ф.Ернстом зробили зондажі для з'ясування перебудов, які неодноразово змінювали обличчя собору[4].

За цих умов на порядок денний постало питання про створення спеціалізованого органу, який би забезпечив всебічне дослідження пам'ятки. 5 лютого 1921 р. вже на другому засіданні Археологічного комітету ВУАН було затверджено Софійську комісію, основу якої склали київські вчені. Однак фінансова скрута не дозволила розпочати її діяльність[5]. Припинення роботи першого складу Археологічного комітету привело до розформування і Софійської комісії. І все ж обраний дійсним членом ВУАН Ф.І.Шміт ініціював відновлення цієї інституції. Її новий склад був затверджений 26 травня 1921 р. у надзвичайно складний для ВУАН час і об'єднав провідних учених, фахівців і пам'яткоохоронців.

За підтримки наркома освіти Г.Гринька НКО виділив на потреби комісії невелику, як на той час, суму - 17 млн. крб., що дозволило розпочати реалізацію наміченого Ф.І.Шмітом і його однодумцями комплексу заходів по дослідженню і збереженню Софії Київської. Разом з тим, складність умов роботи породжувала різні непорозуміння серед учених. Внаслідок цього на засіданні І-го Відділу Ф.І.Шміт відмовився від головування в Археологічному комітеті (де, за його словами, у нього не склались стосунки з М.Макаренком) і Софійській комісії (в ній академіку протистояв О.Грушевський). Хоча О.С.Грушевський і відкинув звинувачення в породженні конфліктів, опосередковано їх підтвердив на засіданні А.Ю.Кримський, який сказав, що теж раніше вийшов зі складу комісії, бо "боротьба дрібних самолюбств грає там визначну роль і гальмує справжню наукову працю"[6]. З 1 січня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН розпустило Софійську комісію[7]. Та за таких умов Ф.Шміт, І.Моргилевський, інші учені продовжували досліджувати Софію, намагались привернути увагу державних органів до її стану.

З обранням О.П.Новицького дійсним членом ВУАН і переїздом його до Києва, ситуація навколо дослідження і охорони Софії Київської докорінно змінилась. Відразу по приїзді О.П.Новицький скоординував

з І.Моргилевським свої зусилля по вивченню результатів попередніх досліджень[8]. Знадобилась йому і реконструкція Софійського собору, над якою він працював у Москві багато років. Свої перші кроки він пояснював: "Коли відкриємо Софійську комісію, то потрібно мені бути на висоті покликання"[9].

О.П.Новицький, що нерідко намагався примирити ворогуючі угруповання науковців, зумів об'єднати зусилля найвідоміших учених, архітекторів та інженерів, звернути їх увагу на збереження Софійського собору. 11 лютого 1923 р. на засіданні Археологічного комітету, коли стало відомо, що південна арка в західній частині собору дала велику тріщину, було вирішено доручити обстеження пам'ятки спеціальній комісії в складі професорів В.Осьмака, О.Кобелева, С.Прокофьєва та І.Моргилевського[10]. Представником Археологічного комітету в комісії був визначений О.П.Новицький. Після ретельного огляду собору комісія причинами такого стану визнала попадання снарядів у жовтні 1920 р. Вже 13 лютого 1923 р. академік О.П.Новицький зробив доповідь зі згаданого питання на засіданні Археологічного комітету. У ній він підтвердив катастрофічний стан пам'ятки та наполягав на проведенні негайних запобіжних заходів. У зв'язку з цим було вирішено звернутись до Наукового комітету НКО. Він запропонував надіслати кошторис на проведення найневідкладніших робіт по ремонту Софійського собору. Для цього Археологічний комітет вирішив додатково оглянути собор і визначити першочергові заходи. Було вирішено, що, перш за все, необхідно дослідити стан фундаментів собору, на що потрібно було 3500 крб. грошовими знаками 1923 р.[11]. Це дозволило б у найкоротші терміни виробити обгрунтований кошторис для НКО на ремонт Софії[12].

Як доводила практика, науковий догляд за проведенням робіт на пам'ятці вимагав відновлення Софійської комісії. Тому О.П.Новицький звернувся до І-го Відділу ВУАН із заявою, в якій обгрунтовував доцільність цього кроку. Він повідомив, що йому вдалося отримати згоду на роботу в комісії М.Біляшівського, О.Грушевського, Ф.Ернста, В.Зуммера, В.Козловської, Г.Красицького, І.Моргилевського, Ф.Шміта, Д.Щербаківського та деяких інших відомих учених. Одночасно він подав статут комісії, який мало чим відрізнявся від статуту, виробленого його попередником Ф.І.Шмітом[13]. 21 червня 1923 р. склад комісії та її статут був затверджений Історико-філологічним відділом ВУАН, а 25 червня – Спільним зібранням ВУАН. О.П.Новицький був затверджений головою комісії, до якої увійшли академіки Ф.І.Шміт, М.Ф.Біляшівський, крім того О.Грушевський, Ф.Ернст, В.Зуммер, В.Козловська, Д.Щербаківський, Г.Красицький[14]. Олекса Петрович, розуміючи нагальну потребу в залученні фахівців, запросив до роботи відомих у Києві архітекторів-професорів В.Осьмака, С.Прокоф'єва, О.Кобелева. Вже 28 червня пройшло організаційне засідання Софійської комісії, на якому відкритим голосуванням О.П.Новицький був обраний головою. На наступному засіданні він, пам'ятаючи про протиборство в попередньому складі Софійської комісії, ініціював чіткий розподіл обов'язків між її членами. Собі він відвів студіювання іконопису Софійського собору. Варто сказати, що академік О.П.Новицький вважав за необхідне координувати свою діяльність з парафією собору, яка використовувала пам'ятку в культових цілях, тому Г.Ф.Красицький був обраний посередником між науковцями комісії і парафіянами[15].

У звіті Археологічного комітету ВУАН за 1923 р. наголошувалось, що згадані звернення науковців до НКО, Наукового комітету, Головполітосвіти дали позитивні результати[16]. Зокрема, О.П.Новицький при відвідинах голови Губнаросвіти Салька отримав його запевнення сприяти роботі комісії, представляти її інтереси перед центральною владою.

Перші кроки становлення Софійської комісії та зусилля ученого в цьому напряміу можна прослідкувати також за листами О.П.Новицького до А.Й.Ряппо та завідувача музейного відділу НКО РСФРР Н.І.Троцької. У них відобразилася енергія академіка, який сам вирішував широке коло питань[17].

Вже наступного 1924 р. О.П.Новицький так налагодив справу, що засідання

комісії носили плановий характер і відзначались доброзичливими стосунками між науковцями. Варто зважити, що 23 грудня 1924 р. О.П.Новицький був обраний головою ВУАКу, 31 січня 1925 р. це обрання затвердила Укрнаука[18]. З часом С.Гамченко так визначив роль цього органу: "…ВУАК – це наше завоювання на шляху охорони пам'яток української старовини і мистецтва, це ж новий фудамент на просторій ділянці вільної, нової нашої роботи…"[19].

У липні 1924 р. в садибі собору з'явилось провалля. За оцінками археологів М.О.Макаренка та П.П.Курінного, розкопки для дослідження коштували не менше 500 крб.[20]. Тому Археологічний комітет 8 серпня вирішив звернутися з цим питанням до губернського виконкому. Звернення вчених залишилося без уваги. Невдовзі без відома Софійської комісії та парафіяльної ради провалля було самочинно засипано робітниками, що проводили роботи в садибі собору.

На засіданні 8 серпня 1924 р. розглядалось інше важливе питання про реставрацію Софійською комісією ікони Миколи Мокрого та інших найдавніших зразків українського іконопису. Вчені розглянули висновки комісії у складі О.П.Новицького, М.Бойчука, М.Касперовича, представників парафіяльної ради собору Г.Ф.Красицького, П.Є.Ємця та директора Межигірської фабрики В.Ф.Седляра, в яких констатувалась нагальна необхідність її реставрації[21]. Після відповідної фотофіксації унікальної ікони[22], в кінці липня М.Касперовичем було проведено її закріплення. У той же час художники-реставратори з Москви І.В.Овчинніков та О.Я.Вашуров запропонували парафії свої послуги з реставрації іконопису Софії, позаяк вважали, що в Києві немає кваліфікованих реставраторів і пам'ятки можуть бути втрачені назавжди. Та ці прогнози не справдились. 19 листопада парафіяльна рада, схваливши роботу, прийняла рішення перевезти ікону до собору[23].

Нерідко вчені в процесі дослідження пам'ятки робили справжні відкриття. 15 серпня 1924 р. під час реставрації було виявлено напроти хрещальні закладену пізнішою кладкою фреску XVII – XVIII ст., за якою безпосередньо знаходилась первісна фреска[24]. Варто вказати, що ця фреска зображала родину засновника собору - князя Ярослава Мудрого, відому за малюнком Вестерфельда, і тому О.П.Новицький наполягав на всебічному дослідженні і збереженні цієї пам'ятки. Для роботи запрошувались досвідчені реставратори - професори М.Л.Бойчук і М.З.Касперович. Академік О.П.Новицький поставив перед ними завдання - очистити пам'ятку від пізніших нашарувань і відкрити всю згадану фреску. За його оцінками така робота могла коштувати до 3000 крб. Тому було вирішено зосередитись на розв'язанні інших завдань. Крім того, потребувала вирішення справа з унікальним архівом Софійського собору. У зв'язку з цим, комісія в складі академіка О.П.Новицького, П.П.Курінного, Д.М.Щербаківського, В.В.Міяковського та Т.Попова уповноважувалась переглянути його з метою визначення наукової цінності[25].

Не вдалося повною мірою дослідити і давні хідники Софійського собору, відкриті в 1925 р. Усвідомлюючи важливість цієї роботи, О.П.Новицький особисто очолив роботу комісії, яка 30 липня 1925 р. констатувала необхідність якнайшвидшого проведення розкопок. Хідник, на думку комісії, з'єднувався з рештками якоїсь будівлі козацької доби. Ці практично перші археологічні розкопки після революції проводились доволі інтенсивно. Вони принесли важливі і несподівані результати, однак скоро розкопки були перервані через відсутность коштів. Так, дослідниками було виявлено 20 типів кахлів, різновидності цегли, тогочасні монети, свинцеву печатку тощо[26]. Численні звернення О.П.Новицького як голови ВУАКу до міського виконавчого комітету про виділення додаткових асигнувань не дали свого позитивного результату[27]. З тих же причин академік О.П.Новицький та К.В.Мощенко не змогли належним чином обслідувати розкопи з архітектурного боку. Розглянувши ситуацію, що склалася з об'єктивних причин, ВУАК 7 жовтня 1925 р. визнав за доцільне збудувати над розкопаною площею дерев'яну покрівлю, яка б уможливила зберегти наявні пам'ятки, відкривала перспективу

їхнього вивчення в майбутньому. Аргументуючи доцільність цього кроку, голова ВУАКу О.П.Новицький доводив, що засипка відкопаної пам'ятки викличе справедливе нарікання фахівців і громадськості, як це було в дореволюційний час із фундаментами церкви Спаса на Берестові[28].

На жаль, і Софійській комісії, і ВУАКу далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову з центральними і місцевими органами влади, що негативно впливало на здійснювану ними справу. Траплялись непорозуміння і з парафіяльною радою собору. Так 28 жовтня 1925 р. О.П.Новицький звернувся до неї з вимогою припинити розпочаті роботи з обтинькування стін собору, позаяк це не було узгоджено з ВУАКом і Софійською комісією[29].

З метою запобігання самочинних дій з боку державних органів і парафіяльної ради 26 травня 1926 р. О.П.Новицький на засіданні ВУАКу запропонував скликати комісію для вирішення приорітетних напрямів ремонтно-реставраційних робіт Софійського собору на місці. Тоді ж учений секретар ВУАКу М.Я.Рудинський вніс пропозицію звернутись до всесоюзних владних органів за фінансовою підтримкою[30].

У контексті цих подій академіка О.П.Новицького особливо непокоїло так і не вирішене питання про збереження найціннішого мистецького надбання князівських часів - фресок і мозаїк собору. Тому на засіданні Софійської комісії 13 березня 1926 р. першочерговим завданням було визнано відкриття і закріплення фресок та мозаїк і, перш за все, тих, які були попсовані невдалою реставрацією XIX ст. Одночасно було вирішено закінчити обміри собору, які О.П.Новицький планував використати у здійснені реконструкції Софії Київської. Під час обговорення згаданих питань фахівці висловили здивування з приводу безладдя, яке панувало в деяких приміщеннях собору. Так у звалище була перетворена хрещальня собору, в якій свого часу були віднайдені унікальні фрески, тому було рекомендовано знову повернутися до ідеї О.П.Новицького про створення Софійського музею, реалізація якої дозволила б відкрити для дослідження і показу безцінні мистецькі пам'ятки.

У своїй пояснювальній записці до нього О.П.Новицький писав: "...Цей пам'ятник має значення не лише місцеве, навіть не для самої України, але ним цікавиться цілий світ, і коли ми самі не вживемо заходів на його досліди, то справа може закінчитися тим, що чужоземці прийдуть до нас, як це робиться з деякими некультурними народами, й домагатимуться досліджування нашого пам'ятника". Вчений наголошував, що справа з комплексом ремонтних робіт неприпустимо затяглася з 1923 р., і тому західна стіна продовжує загрожувати падінням, а фрески і мозаїки під загрозою руйнування (3/4 площі тинку відстало). Він всіляко доводив необхідність закінчення розчистки виявлених фресок у головному вівтарі, хрещальні, над арками головного нефа із зображенням родини князя Ярослава. На думку академіка, необхідно було також негайно промити і скопіювати всі збережені мозаїки. Своєчасним вважав О.П.Новицький і видання "Софійського збірника", який би надав можливість узагальнити весь наявний вітчизняний і світовий досвід.

Прагнучи надати справі збереження Софійського собору великої державної ваги, О.П.Новицький 1 червня 1927 р. запропонував створити авторитетну комісію на чолі з головою Київського окрвиконкому П.П.Любченком, яка б мала взяти на себе не лише координацію ремонтно-реставраційних робіт, а й використала важелі влади для контролю за виконанням прийнятих рішень.

Враховуючи місце Софії Київської в світовій історії культури, О.П.Новицький намагався об'єднати навколо очолюваної ним комісії найбільш визначних знавців своєї справи. У січні 1927 р. Софійський собор оглянули фахівці-архітектори О.В.Кобелев, К.В.Мощенко та В.О.Осьмак, а в березні - реставратори М.Л.Бойчук, М.І.Касперович та запрошений з Ленінграда співробітник Російського музею професор Д.Й.Кіплік[31]. Невдовзі, 29 березня, Софію відвідала ще одна комісія в складі Д.Щербаківського, В.Осьмака, О.Кобелева, Ф.Ернста, С.Прокоф'єва, П.Безсмертного та представника

окрінжа архітектора Шехоніна[32]. Їхні висновки не залишали ніяких сумнівів - будівля, мозаїки та фрески Софії перебували в небезпечному стані[33].

Спираючись на думку фахівців, Софійська комісія наполягала на наданні в 1927/28 рр. з різних джерел фінансування понад 100 тис.крб.[34]. Одночасно з цим вона просила Д.Й.Кіпліка, не чекаючи остаточного вирішення питання про виділення коштів, розпочати проведення комплексу робіт. Ознайомившись із станом пам'яток, ленінградський фахівець констатував забрудненість та необхідність негайного провітрювання споруди. Частина фресок після зняття пізніших нашарувань могла залишитись, на його думку, лише в контурах. Також важливо було закріпити живопис, що відстав від стін. О.П.Новицький та інші члени мистецького відділу ВУАКу вирішили просити Д.Кіпліка зібрати нараду з цього питання, залучивши також інших фахівців з Москви, Ленінграда, Києва і, за можливості, із зарубіжних країн, виробити спільну позицію з питань збереження Софії Київської[35].

У червні 1928 р. О.П.Новицький офіційно просив Д.Кіпліка узагальнити всі думки і матеріали, пов'язані з дослідженням і реставрацією фресок, та розкрити свою позицію в статті до Софійського збірника, який на той час готувався до друку[36]. Причому, далеко не всі висловлені ленінградським ученим положення сприймались однозначно[37]. Так, Софійська комісія підтримала слушну пропозицію академіка О.П.Новицького про доцільність проведення спочатку повної реставрації однієї башти, а потім вже архітектурного ремонту. Враховуючи це, протягом липня - серпня 1928 р. Д.Й.Кіплік розчистив тепер всесвітньо відомі фрески "Полювання", "Іподром", "Полювання на вепра" та інші. Це повністю задовольнило О.П.Новицького, який наполягав на знятті всіх пізніших нашарувань, щоб відкрити стародавні зображення[38].

Подібні погляди О.П.Новицького були викладені ним в статті про реконструкцію первісного вигляду Софійського собору, яка була опублікована в 1930 р. в "Записках Всеукраїнського археологічного комітету"[39]. На неї посилався та широко використовував О.І.Повстенко у фундаментальній праці про мистецькі скарби Софії, що вийшла за кордоном[40].

У серпні 1928 р. на наступному етапі робіт виявились суперечності в підходах до закріплення очищенних фресок. У листі 20 серпня до доньки, яка гостювала в Коктебелі у М.Волошина, академік О.П.Новицький писав: "Я весь захоплений справою з Софією. Виникає думка про видання мозаїк. А з другого боку - ленінградці в мене посварилися проміж себе. Домагаюся їх помирити, але, здається, надаремне. От тобі й не наш брат-українець! А нам кожний з них дуже потрібний"[41]. Д.Й.Кіплік наполягав на покритті їх рідким склом, а М.П.Сичов вважав, що це згубно вплине на стан фресок. У цій ситуації на спільному засіданні Софійської комісії та інспектури охорони пам'яток О.П.Новицький запропонував звернутися за консультацією до Державної академії історії матеріальної культури та Інституту археологічної технології при ній[42].

Загалом зростання обсягів робіт Софійської комісії вимагало, на думку О.П.Новицького, розширення її складу, і вчений 22 жовтня 1928 р. запропонував затвердити новий склад комісії. По Києву він запропонував 19 членів – найвідоміших мистецтвознавців, архітекторів, інженерів та археологів. Поза науковою столицею України він розраховував на співпрацю з видатними ученими Ф.І.Шмітом, Д.В.Айналовим, Д.П.Гордеєвим, І.Е.Грабарем, Л.О.Дурново, В.М.Зуммером, Д.Й.Кіпліком, В.І.Линчевським, М.П.Сичовим та 10 закордонними ученими[43].

Такий авторитетний склад Софійської комісії, вважав О.П.Новицький, дозволив би розв'язати суперечки про спосіб консервації фресок Софії. 15 листопада директор Державної академії історії матеріальної культури академік М.Я.Марр надіслав висновок, в якому категорично висловився проти покриття стародавніх зображень будь-якими смолистими речовинами та рідким склом. Однак, відстоював свою позицію і Д.Й.Кіплік, посилаючись на суб'єктивність висновку ДАІМК, нібито навіяного його

опонентом М.П.Сичовим, обраним дійсним членом ВУАКу[44]. О.П.Новицький активно листується з обома фахівцями, намагається поєднати їх на спільній платформі. Логічним у цій ситуації стало звернення О.П.Новицького до авторитетних зарубіжних фахівців[45], більшість з яких стали на бік М.П.Сичова, хоча і надалі дискусії між різними школами реставраторів тривали. Справедливість його слів підтвердив стан фрески святої Фекли, невдало закріпленої Д.Кіпліком у Чернігові. Зазначимо, що, не отримавши підтримки з боку київських фахівців державних та громадських пам'яткоохоронних органів, Д.Й.Кіплік в січні 1932 р. заявив про вихід із Софійської комісії.

У травні 1929 р. М.П.Сичов повідомив О.П.Новицькому, що на серпень заплановано відрядження його ДАІМК в Київ для досліджень Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого собору. Одночасно він надіслав разом із І.Ю.Спаським акт огляду мозаїк Софії, які він зробив раніше, та виклав план своїх майбутніх робіт в Києві. Він розраховував дослідити мозаїки не тільки згаданих пам'яток, а і Кирилівський монастир, залишки Десятинної церкви тощо[46]. Надати допомогу ленінградському ученому була покликана спеціальна комісія для виявлення причин мікрофауни на фресках у складі академіка В.Г.Шапошнікова (хімік), О.П.-Гольдмана (фізик), представника Інституту мікробіології тощо[47]. Обстеживши Софійський собор 14 березня 1929 р. комісія повністю підтримала пропозицію О.П.Новицького влаштувати електричну вентиляцію в соборі та закрити Софію для церковних відправ і оголосити її історико-культурним заповідником[48]. Що це була нагальна потреба часу показали події в кінці жовтня 1929 р. навколо поховання архієпископа Української Автокефальної православної церкви Нестора Шараєвського[49].

Після смерті Н.Шараєвського Всеукраїнська православна церковна рада 31 жовтня висловила побажання поховати його в самому соборі, або під його стінами. Та не отримавши певної відповіді від адмінвідділу Київського ОВК, вирішила здійснити поховання на Лук'янівському кладовищі, де була підготовлена могила. Вже бизько 12 години 31 жовтня Раду було повідомлено, що адмінвідділ заборонив ховати Н.Шараєвського на кладовищі і дозволив здійснити захоронення біля стін Софійського собору (як потім виявилось, влада побоювалась, що поховання на Лук'янівському цвинтарі призведе до "демонстрації націоналістичних елементів").

Оглянувши 2 листопада викопану могилу, комісія в складі представників Київської інспектури пам'яток, ВУАКу, Софійської комісії, голови Всеукраїнської православної церковної ради та Софійської релігійної громади констатувала захоронення в метрі від стіни XI ст., що викликало рішучий протест пам'яткоохоронців. До того ж при викопуванні могили були знищені давні поховання, які до того часу не досліджувались фахівцями[50]. Із зрозумілих причин, на думку учених ніхто не зважив. Однак вже в 1934 р. могилу Н.Шараєвського було зруйновано не стільки з історико-культурної, скільки з ідеологічної мотивації.

Після цього з усіх боків неприємного випадку, глибоко стурбований долею унікальної пам'ятки, О.П.Новицький пише до "Пролетарської правди" статтю "Київську Софію треба зробити заповідником" (надрукована не була). В ній учений наголошує на унікальності пам'ятки та детально описує як стан будівлі, так і мистецьких шедеврів у середині собору. Особливо його непокоїли мозаїки: "Стан софійських мозаїк знаходиться в процесі повільного, але неодмінного руйнування й викликає неспокій навіть за ближче їхнє майбутнє". Тому для організації вивчення та показу широкій громадськості "...необхідно перетворити собор на музей з постійним штатом і самостійним бюджетом". Важливим завданням вважав він видання не лише капітальної праці про мистецькі шедеври собору, а і популярних брошур та серій листівок із зображенням Софії[51].

Бюджетні асигнування дозволили в практичній площині поставити на порядок денний питання про дослідження та реставрацію мозаїк і фресок. Вже перше ознайомлення з об'єктом підтвердило найгірші прогнози. Вкриті пліснявою і брудом настінні

опонентом М.П.Сичовим, обраним дійсним членом ВУАКу[44]. О.П.Новицький активно листується з обома фахівцями, намагається поєднати їх на спільній платформі. Логічним у цій ситуації стало звернення О.П.Новицького до авторитетних зарубіжних фахівців[45], більшість з яких стали на бік М.П.Сичова, хоча і надалі дискусії між різними школами реставраторів тривали. Справедливість його слів підтвердив стан фрески святої Феклі, невдало закріпленої Д.Кіпліком у Чернігові. Зазначимо, що, не отримавши підтримки з боку київських фахівців державних та громадських пам'яткоохоронних органів, Д.Й.Кіплік в січні 1932 р. заявив про вихід із Софійської комісії.

У травні 1929 р. М.П.Сичов повідомив О.П.Новицькому, що на серпень заплановано відрядження його ДАІМК в Київ для досліджень Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого собору. Одночасно він надіслав разом із І.Ю.Спаським акт огляду мозаїк Софії, які він зробив раніше, та виклав план своїх майбутніх робіт в Києві. Він розраховував дослідити мозаїки не тільки згаданих пам'яток, а і Кирилівський монастир, залишки Десятинної церкви тощо[46]. Надати допомогу ленінградському ученому була покликана спеціальна комісія для виявлення причин мікрофауни на фресках у складі академіка В.Г.Шапошнікова (хімік), О.П.-Гольдмана (фізик), представника Інституту мікробіології тощо[47]. Обстеживши Софійський собор 14 березня 1929 р. комісія повністю підтримала пропозицію О.П.Новицького влаштувати електричну вентиляцію в соборі та закрити Софію для церковних відправ і оголосити її історико-культурним заповідником[48]. Що це була нагальна потреба часу показали події в кінці жовтня 1929 р. навколо поховання архієпископа Української Автокефальної православної церкви Нестора Шараєвського[49].

Після смерті Н.Шараєвського Всеукраїнська православна церковна рада 31 жовтня висловила побажання поховати його в самому соборі, або під його стінами. Та не отримавши певної відповіді від адмінвідділу Київського ОВК, вирішила здійснити поховання на Лук'янівському кладовищі, де була підготовлена могила. Вже бизько 12 години 31 жовтня Раду було повідомлено, що адмінвідділ заборонив ховати Н.Шараєвського на кладовищі і дозволив здійснити захоронення біля стін Софійського собору (як потім виявилось, влада побоювалась, що поховання на Лук'янівському цвинтарі призведе до "демонстрації націоналістичних елементів").

Оглянувши 2 листопада викопану могилу, комісія в складі представників Київської інспектури пам'яток, ВУАКу, Софійської комісії, голови Всеукраїнської православної церковної ради та Софійської релігійної громади констатувала захоронення в метрі від стіни XI ст., що викликало рішучий протест пам'яткоохоронців. До того ж при викопуванні могили були знищені давні поховання, які до того часу не досліджувались фахівцями[50]. Із зрозумілих причин, на думку учених ніхто не зважив. Однак вже в 1934 р. могилу Н.Шараєвського було зруйновано не стільки з історико-культурної, скільки з ідеологічної мотивації.

Після цього з усіх боків неприємного випадку, глибоко стурбований долею унікальної пам'ятки, О.П.Новицький пише до "Пролетарської правди" статтю "Київську Софію треба зробити заповідником" (надрукована не була). В ній учений наголошує на унікальності пам'ятки та детально описує як стан будівлі, так і мистецьких шедеврів у середині собору. Особливо його непокоїли мозаїки: "Стан софійських мозаїк знаходиться в процесі повільного, але неодмінного руйнування й викликає неспокій навіть за ближче їхнє майбутнє". Тому для організації вивчення та показу широкій громадськості "...необхідно перетворити собор на музей з постійним штатом і самостійним бюджетом". Важливим завданням вважав він видання не лише капітальної праці про мистецькі шедеври собору, а і популярних брошур та серій листівок із зображенням Софії[51].

Бюджетні асигнування дозволили в практичній площині поставити на порядок денний питання про дослідження та реставрацію мозаїк і фресок. Вже перше ознайомлення з об'єктом підтвердило найгірші прогнози. Вкриті пліснявою і брудом настінні

зображення потребували очищення[52]. Його виконали М.П.Сичов разом із науковим співробітником Харківського археологічного музею І.Ю.Спаським. Підтвердилось і побоювання фахівців - стан не вкритих рідким склом фресок був значно кращим, ніж тих, які закріплював Д.Й.Кіплік[53].

Але продовженню таких необхідних для збереження собору та української науки робіт завадили обставини, що стали ознакою того часу. 11 жовтня М.П.Сичов писав О.П.Новицькому: "З поверненням із Києва в Ленінград я на другий же день, 11 вересня, був заарештований і посаджений в тюрму в одиночне ув'язнення, звідки випущений 4-Х-п.р. без пред'явлення звинувачення". Далі учений просив О.П.Новицького поділитися враженнями про відновлені мозаїки Софії та обіцяв виконати, не дивлячись на складну ситуацію навколо його особи, наукові доручення академіка[54].

У 1932-1934 р. через погіршення стану здоров'я О.П.Новицький змушений був обмежуватись переважно кабінетною роботою. Але діяльність в Софійській комісії не припиняв. Саме в квітні 1932 р. на його прохання з Ленінграда йому надіслали надзвичайно цінні архівні документи про перебудови та реставрації Софії Київської, які до цього не були доступні українським ученим і не досліджувались ними[55]. У липні того ж року він звернувся до голови Київської міськради, до сектору науки НКО, до президії ІІ-го відділу ВУАН із протестом проти розташуванням в подвір'ї Софійського собору штабу протиповітряної оборони і в'їзду на подвір'я вантажних автомобілів через дзвіницю, що приводило до струсу грунту і, на думку академіка, - до можливої руйнації пам'ятки[56]. У зв'язку з цією справою він звертався до військового керівництва після огляду садиби собору 24 липня 1932 р.[57].

З ліквідацією в 1933 р. ВУАКу припинила свою багатогранну діяльність і Софійська комісія. В наслідок чого, Софія Київська була не тільки не забезпечена науковим доглядом, а і звичайною охороною. 1 березня 1933 р. її пограбували кримінальні злочинці. А вже на початку березня 1934 р. були розібрані іконостаси головного вівтаря, вивезені царські врата надзвичайної мистецької вартості[58]. За 1935-1937 рр., за свідченням О.Повстенка, який в передвоєнний час був одним із керівників історико-культурного заповідника і фактично врятував Софійський собор від підриву його відступаючими радянськими військами[59], було розібрано 8 іконостасів XVII – XVIII ст., позолота була знята, а самі іконостаси переважно спалено. І надалі пограбування церковних цінностей, набутих протягом віків, продовжувалось під гаслом боротьби з релігією. Тому кардинально вплинути на стан пам'ятки та її збереження в 30-х рр. науковці вже не мали змоги[60].

Та навіть на тлі цього було б невірно вважати діяльність Софійської комісії безрезультатною. Саме завдяки об'єднанню зусиллями академіка Олекси Новицького навколо неї фахівців, вдалося зберегти пам'ятку, яка ледь не розділила долю Михайлівського Золотоверхого монастиря, інших шедеврів світового значення.

Олександр Бонь
(м.Канів)

---

[1] ДАХО. - Ф. Р-4365, оп. 1, спр. 45. - Арк. 2, 4; Там само. - спр. 40. - Арк. 3-4.
[2] Там само. - спр. 39. - Арк. 3.
[3] РФ ІМФЕ. - Ф. 13-3. - №54. - Арк. 1-2.
[4] ІР НБУВ. - Ф. Х. - №14843; Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень / Київ та його околиці в історії і пам'ятках. - К., 1926.
[5] Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941. - Ч. 1. 1917 - середина 20-х років. - К.: Рідний край, 1995. - С. 105.
[6] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410. - Арк. 39 зв.-40.
[7] Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. - К., 1931. - №3. - С.89.
[8] МІК. - Дк.-10265.
[9] Там само. - Дк.-10258, 10263.
[10] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/1. - Арк. 1.
[11] Там само. - Арк. 8.
[12] Там само. - №5. - Арк. 2-3 зв., 7, 11зв.
[13] Там само. - №410/1. - Арк. 10.
[14] Нестуля С. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення / Від. ред Толочко П.П. - Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. - С. 71.
[15] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/1. - Арк. 15, 19-19 зв.
[16] Там само. - №12. - Арк. 3.

[17] Там само. - №410/1. - Арк. 30-31 зв.

[18] Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / Відп. ред. Толочко П.П. - Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. - С. 16.

[19] НА ІА НАНУ. - Ф. М.Рудинського. - Д.М.Щербаківський. - Арк. 2.

[20] МІК. - Дк.-10274.

[21] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/2. - Арк. 8.

[22] Там само. - №21. - арк. 11 зв.-12.

[23] Там само. - №410/2. - Арк. 24, 26 зв.

[24] Там само. - №21. - Арк. 14.

[25] Там само. - Арк. 16.

[26] Там само. - №410/3. - Арк. 24-24 зв.

[27] Там само. - №36. - Арк. 61; №410/3. - Арк. 23-33 зв.

[28] ЦДАВОВУ. - Ф. 166, оп. 6, спр. 7650. - Арк. 1-2.

[29] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/3. - Арк. 28, 30.

[30] Там само. - №96.- Арк. 8.

[31] Там само. - Арк. 4-12.

[32] Там само. - №410/5. - Арк. 20.

[33] Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології і мистецтва. - К., 1931. - №3. - С. 90.

[34] Наука на Україні. - Харків. - 1926/27. - №1-4. - С. 37-38.

[35] НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - №140. - Арк. 10-12.

[36] ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1046. - Арк. 33, 42 зв.

[37] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/7а. - Арк. 1.

[38] Там само. - №410/6. - Арк. 14-14 зв., 21 зв.-22.

[39] Новицький О. Спроби реконструкції Київської Софії // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. - 1930. - Т. 1. - С. 247-260.

[40] Повстенко О. Катедра святої Софії у Києві. Анали Української академії Наук у США. - Т. III-IV. - 1954. - С. 75, 186-187, 204.

[41] МІК. - Дк.-10374.

[42] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/6. - Арк. 29, 47.

[43] Там само. - Арк. 52-52 зв.

[44] ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1217. - Арк. 1-2 зв.

[45] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/6. - Арк. 55, 59, 62-65.

[46] ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1218. - Арк. 1-2.

[47] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №269. - Арк. 72 зв, 74.

[48] Там само. - №410/11. - Арк. 77-78.

[49] Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887-1891 рр. Спогади // Хроніка 2000. - №17/18. - С. 176.

[50] РФ ІМФЕ. - Ф. 13-3. - №105. - Арк. 1-2, 7-8.

[51] ІР НБУВ. - Ф. 279. - №523. - Арк. 1-4.

[52] Там само. - №1219. - Арк. 1.

[53] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/9. - Арк. 5-6, 8, 30.

[54] ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1220. - Арк. 1-2.

[55] НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/11. - Арк. 5, 10.

[56] Там само. - Арк. 12.

[57] МІК. - Дк.-10449.

[58] Нестуля О. Погром історико-мистецьких скабів Софії Київської в 30-х роках // Народна творчість і етнографія. - 1997. - №1. - С. 56.

[59] Одарченко П. Оборонець святині українського народу: професор О.І.Повстенко - рятівник від знищення собору Софії Київської // Культура і життя. - 1997. - 29 січня.

[60] Повстенко О. Пограбування релігійно-мистецьких цінностей Софії Київської // Народна творчість і етнографія. - 1997. - №4. - С. 84-85.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПРОГРАМА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ 60-Х – 80-Х РР. XX СТ.

Краєзнавство 1960-х — 80-х років посідало помітне місце у культурно-освітньому житті України. Воно, як активний громадський рух, відновивши свою діяльність після непоправних втрат у період сталінських репресій 20-х — 30-х, на тлі хрущовської відлиги 50-х років у центр своєї діяльності поставило вирішення надзвичайно складного завдання того часу — відтворення неповторних героїчних сторінок минулого українського народу, збереження його безцінної історико-культурної спадщини.

Саме такою спрямованістю відзначалася діяльність краєзнавчих організацій і осередків, окремих знаних фахівців, краєзнавців-аматорів у написанні літопису насе-

лених пунктів України — історії міст і сіл. Це 26-томне видання не мало аналогів у світовій історичній практиці. Воно продемонструвало прагнення українського суспільства до пізнання власної історії, власної культури, потяг до витоків власної самобутності. Цим виданням краєзнавство 60-х — 80-х років зробило неоцінений внесок у скарбницю вітчизняної історії.

Не менш вагомим був внесок краєзнавства України 60-х — 80-х років і в пам'яткоохоронну роботу, в увічнення героїчних сторінок доби козаччини, вшанування імен визначних діячів української культури, зокрема Великого Кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка. Починаючи з кінця 50-х років, національна програма увічнення його імені зусиллями державних структур і зацікавлених громадських організацій включала у себе такі пріоритети як встановлення меморіальних дошок на будинках, у яких проживав поет і творив свою невмирущу поезію, відкриття літературно-меморіальних музеїв, зведення у містах і селах монументів, *пам'ятників на честь Т.Г.Шевченка.*

Ця діяльність стимулювала, живила і духовно збагачувала краєзнавчий рух. При цьому варто наголосити на тій обставині, що в Україні було багато населених пунктів, місць, які сходив, об'їздив Т.Шевченко у дитячі роки та під час подорожей 1843, 1845—1847, 1859 років. Серед них можна назвати і Поділля, чию історію, культуру, етнографію вивчав національний геній. Перебування на цій землі надихнуло Т.Г.Шевченка на написання нових висохудожніх творів. Краєзнавчі організації, учені, ентузіасти-аматори беруть найактивнішу участь в обговоренні проектів спорудження меморіальних дошок, пам'ятників, залучають до цієї роботи найталановитіші творчі сили республіки. Завдяки цьому у згаданий період у містах і селах України вдалося реконструювати і встановити близько 130 пам'ятників Великому Кобзарю.

Найбільш інтенсивно ця робота велася на Черкащині. У 1956 р. за проектом скульпторів О.Олійника та М.Вронського споруджується пам'ятник у с.Моринцях Звенигородського району. Поруч із ним у 1964 році відкривається меморіальна плита з написом: "Тут стояла хата, в якій народився великий український поет, революціонер-демократ Т.Г.Шевченко". У с.Шевченкому (колишній Кирилівці), де пройшло дитинство Тараса, на місці старої батьківської хати встановлюється обеліск.

Багата Шевченківськими місцями земля Київщини. Тут поет побував у Києві, Яготині, Переяславі, Березані, Андрушах, В'юнищі, Потоках та інших містах та селах. У Переяславі-Хмельницькому зберігся будинок лікаря А.Козачковського, в якому проживав Т.Г.Шевченко. 1946 року тут почав діяти Історико-краєзнавчий музей, в якому відкривається "Шевченківська кімната". 1947 року Шевченківський музей розпочинає роботу у Яготині, а 1949 року у Києві відчиняє двері Державний музей Т.Г.Шевченка.

Шевченкові шляхи проходили і через Чернігівську землю. Кілька будинків, в яких перебував поет, на превеликий жаль, були знищені 1941 року під час бомбардування *фашистськими літаками Чернігова, зокрема колишній готель "Царград", будинок* "Благородного собрания" тощо. Меморіальні дошки на честь Т.Г.Шевченка було встановлено на колишніх маєтках Лизогубів у Седневі Чернігівського району, Тарновських у с.Качанівці Ічнянського району, Галаганів у с.Сокиринцях Срібнянського району. Пам'ятники Кобзарю споруджені у Чернігові, Прилуках, Седневі, Новій Басані, Іржавці та інших населених пунктах.

У багатьох містах і селах Т.Шевченко побував і на Полтавщині. Про це засвідчили пам'ятники у Полтаві, Лубнах, у Березовій Рудці, Веселому Подолі, Вишняках.

Шевченківські монументи споруджувалися не тільки там, де жив і творив Великий Кобзар. Вони відкривалися по всій Україні. За проектом скульпторів А.Білостоцького та О.Олійника 1966 року відкривається пам'ятник в Одесі, 1959 року — у Дніпропетровську, у спорудженні якого взяли участь відомі скульптори І. та В.Зноби. Відкриваються вони і в Сумах, Рівному, Чернівцях та інших містах. 10 червня 1964 року за проектом скульпторів М.Грицюка, Ю.Синькевича,

А.Фуженка монумент Т.Шевченку відкривається в Москві.

Потяг до спадщини великого поета, різнобічну діяльність краєзнавчого руху з увічнення його пам'яті засвідчило відзначення у 1964 році 150-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка. 10 березня відбувається ювілейне засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР. 13 березня в Інституті літератури АН УРСР відкривається XIII ювілейна наукова шевченківська конференція. 17—19 березня в Київському державному університеті ім.Т.Шевченка відбулася Республіканська міжвузівська наукова сесія, яку вступним словом відкрив ректор університету академік АН УРСР І.Т.Швець.

Велике громадське звучання мала ювілейна сесія Академії наук УРСР. У вступній промові президент АН УРСР, академік Б.Є.Патон говорив про Шевченка як про виразника найзаповітніших сподівань трудових людей, борців за визволення від соціального гніту. Він наголошував на тому, що на радянській землі поезія Шевченка з нами, вона служить знаряддям формування нових взаємин між людьми, допомагає зводити споруду нового життя. Присутні з неослабним інтересом прослухали змістовну доповідь академіка М.Т.Рильського "Тарас Шевченко — великий поет українського народу. Віце-президент АН УРСР І.К.Білодід змалював яскравий образ Т.Г.Шевченка як основоположника української літературної мови. Народний художник СРСР В.І.Касіян присвятив свою доповідь образотворчій спадщині генія українського народу. "Шевченко і сучасність" — такою була доповідь члена-кореспондента АН УРСР Л.М.Новиченка.

Багато зробило для увічнення імені Т.Г.Шевченка Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. 1978 року, наприклад, Товариство виступило з конкретними пропозиціями до постанови уряду республіки, що передбачала провести реставрацію пам'ятника Т.Шевченку на його могилі, замінити скульптуру Великого Кобзаря біля будинку культури у с.Шевченковому та пам'ятник поету у Звенигородці, замінити та встановити пам'ятні знаки про перебування Шевченка у Чигирині, Шполі, Вільшанці, Лисянці, Корсуні-Шевченківському та інших населених пунктах. Пропонувалися також заходи з реконструкції та благоустрою території заповідника на Тарасовій горі, об'єктів соціально-культурного призначення у пам'ятних місцях, пов'язаних з життям і діяльністю Т.Шевченка.

Викликає зацікавлення і ще один важливий проект, здійснений за участю громадськості. На виконання постанови Ради Міністрів України, за замовленням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, група співробітників Науково-дослідного інституту історії, теорії та перспективних проблем архітектури розробила у 1981 році проект відновлення садиби Якима Бойчука — діда Т.Г.Шевченка по лінії матері у с.Моринці Звенигородського району Черкаської області, де народився Тарас Григорович. 24 листопада 1982 року цей проект було схвалено на засіданні Ученої Ради Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського АН України за участю громадських експертів УТОПІК, представників управління культури Черкаського облвиконкому, шевченкознавців.

Разом з тим, спроба збереження та увічнення шевченківських місць аж ніяк не виглядала безпроблемною. На цій дорозі було багато невидимих підводних рифів, ідеологічних нашарувань. На це, зокрема, звернули увагу голова Українського фонду культури В.І.Олійник та заступник голови фонду Б.М.Біляшівський. Відзначивши безперечні успіхи у справі увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з іменем Великого Кобзаря, вони наголосили, що "...час іде, і те, що вчора сприймалося як досягнення, сьогодні вже не задовольняє зрослих вимог новітніх високоосвічених поколінь".

У статті цілком слушно було порушено питання про необхідність реалізації науково обгрунтованого комплексного плану розвитку і багатоцільового використання скарбів Канівщини у контексті шевченківської спадщини.

Такий план уперше в історії Тарасової могили розробив Київський науково-дослідний і проектний інститут містобудування.

Ним передбачалося збереження зон навколо могили національного генія та інших пам'ятників історії, культури та природи, що складали унікальний за своїм історико-культурним призначенням, пейзажними якостями і цінністю природних утворень.

Запропоновані зони відкривали широкі можливості для активного використання найціннішого історико-культурного і природнього комплексу у районі Канева.

Висловлені обгрунтовані пропозиції та підготовлені проекти знайшли свою необхідну підтримку. “Сьогоднішній день, — вказувалося в листі до редакції “Літературної України” за підписом директора музею І.О.Дудника, — вимагає, щоб розроблений Інститутом КиївНДІПмістобудування проект збереження зон навколо могили Т.Г.Шевченка, спрямований на охорону меморіальної та художньої цінності історичного оточення музею-заповідника Т.Г.Шевченка та інших пам'яток історії, культури і природи був в найближчий час втілений у життя”.

На жаль, подібне значення Канева і Тарасової гори, як духовного центру українського народу, усвідомлювали не всі як місцеві керівники, так і деякі члени уряду. Інакше,ніколи б не виник сумнозвісний проект розгортання промислового будівництва на лівому березі Дніпра, майже навпроти заповідної Тарасової гори. З протестами проти такого необгрунтованого рішення виступили трудові колективи Канева. Зокрема, ініціативна група канівського заводу “Магніт” 26 жовтня 1988 року звернулася до депутата Верховної Ради України П.Т.Тронька з проханням допомогти негайно припинити будівництво промислового вузла поблизу могили Великого Кобзаря.

Спираючись на вимоги окремих трудових колективів, творчої і наукової інтелігенції, голова Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури П.Т.Тронько та голова Українського фонду культури Б.І.Олійник у листопаді 1988 року звернулися із депутатським запитом до Голови Ради Міністрів України В.Масола, в якому вимагали негайно припинити будь-яке будівництво у районі заповідної зони і назвати конкретних винуватців згаданої протиправної акції. На засіданні Верховної Ради України 11 листопада 1988 року голова УТОПІК П.Т.Тронько рішуче вимагав внести це питання у порядок денний сесії. “Мова йде, — наголошував він, — про конкретне питання. Комісія у справах освіти і культури задала питання Віталію Андрійовичу щодо будівництва промислового комплексу поруч з Тарасовою горою. Ми зробили певні висновки. Іде мова про грубе порушення законодавства. Вони не слухають ні вказівок вищестоячих органів, прямо скажемо, ні Центрального комітету, у тому числі, ні Комісії, яка зробила висновки про те, що це беззаконня, про те, що це спотворює національну культуру, ландшафт і т.д. І зараз я чув, що рішень ніяких немає.

Так от, ми просимо уряд припинити це беззаконня, припинити будівництво, віднайти можливості, щоб перенести будівництво цієї зони в інше місце, а не під Шевченковою горою. От про що мова йде”.

Таким чином, у 60-х — 80-х роках, завдяки послідовній позиції українських краєзнавців, краєзнавчих організацій та осередків, зокрема Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, вдалося певною мірою активізувати рооботу з увічнення пам'яті Великого Кобзаря засобами монументального мистецтва, відбудови та впорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з його життям та діяльністю. Принциповість краєзнавців стала на заваді втіленню деяких волюнтаристських планів, які б призвели до непоправних втрат на теренах святині українського народу.

Оксана Савчук
(м.Кам'янець-Подільський)

МУЗЕЇ
І
КРАЄЗНАВСТВО

ІСТОРИЧНА МІСІЯ СВ. СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Софія Київська. Сучасний вигляд

У кожного народу є свої національні святині, що уособлюють одвічне незгасиме вогнище його духовності. Для України - це свята Софія Київська, яка втілила у собі тисячолітню історію нашої держави, синтезувала релігійні, суспільно-політичні та естетичні почування народу. Собор, народжений добою християнізації Русі, яка ознаменувала кульмінаційний етап у зростанні на величезних обширах Східної Європи могутньої слов'янської державності. Як головні сакральні споруди давнини, собор був духовним, політичним і культурним центром Русі.

Собор Св. Софії в Києві. Богоматір. Мозаїка XI ст.

Тут містилася митрополія, при якій існувала найдавніша вітчизняна бібліотека, скрипторій - майстерня, де перекладались і переписувались книги, у соборі відбувались церемонії посадження на великокняжий стіл; у "митрополії руській" князі цілували хрест на додержання вірності договорам, правили подячні молебни на честь перемог й інших важливих подій. Під склепінням св.Софії лунав голос великих ієрархів - митрополитів, сучасника Володимира Великого і Ярослава Мудрого Іларіона та Петра Могили, відроджувача Українського православ'я і національних святинь напередодні

Визвольних змагань XVIII ст. Св.Софія була предметом гордості й особливої опіки гетьмана Івана Мазепи.

Софія Київська. Гробниця Ярослава Мудрого

Собор св.Софії, що зберіг свою давню архітектуру і найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст., є пам'яткою світового значення, яка 1990 р. внесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини. Десятиріччями собор розглядався, насамперед, як витвір матеріальної культури, як визначний археологічний об'єкт та мистецький шедевр. Про роль св.Софії у національній історії говорилось вельми поверхово й побіжно - це й не дивно, адже за часів радянсь-

кого тоталітаризму духовно-історичне значення Києва і його сакральної серцевини - св.Софії свідомо замовчувалось. Ще з язичеських часів Київ був сакральним центром східного слов'янства, християнський же Київ здавна величали "Єрусалимом землі Руської". Історична місія "нового Єрусалиму", себто духовної столиці східного слов'янства, була закріплена за Києвом вже з часів Володимира Хрестителя: "Наче другий Єрусалим на землі явився Київ, і наче другий Мойсей Володимир явився", - записав давньоруський книжник[1].

Упродовж багатьох сторіч св.Софія була в епіцентрі найважливіших державних подій. Під 1037 р. літопис повідомляє про влаштування Ярославом при Софійському соборі скрипторія і книгозбірні, під 1051 р. - про поставлення тут митрополитом "русина" Іларіона[2]. Це був беспрецедентний випадок, адже Іларіона поставив з ініціативи Ярослава собор руських єпископів без санкції констатинопольського патріарха. Майже через 100 років, 1147 р., історія повторилася: цього разу "русина" Клима Смолятича поставив у Софії вкупі з собором руських єпископів князь Ізяслав Мстиславович - онук Володимира Мономаха. За рік до цього він, одібравши Київ у Ольговичів, "приїхав ...до святої Софії, і поклонився святій Богородиці, і сів на столі діда свойого"[3]. Тричі войовничий Ізяслав здобував Київ у вирі династичних простистоянь і кожного разу здійснював у Софії священний обряд посідання великокняжого престолу: 1146, 1150 і 1151 рр. У вересні 1147 р., звертаючись за підтримкою до киян, Ізяслав звелів скликати у св.Софії віче, на яке "усі кияни зійшлися до малого до великого"[4].

Та Софія знала не лише урочисті й святкові події. 1169 р. була вписана одна з найтрагічніших сторінок в історії Києва. Тоді північно-руські князі, очолювані сином ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського - Мстиславом, рушили великим походом на давню столицю Русі. Претендуючи на зверхність у Руській державі, Андрій Боголюбський намагався знищити політичну владу Києва, розтоптати його велич і славу. Андрія підтримали і деякі південноруські князі. Під час суздальського погрому 12 березня 1169 р. "грабували вони два дні увесь город - Подолля, і гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки, церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силомиць розлучаючи з мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі (ці) смоляни, і суздальці, і чернігівці... і всі святині було забрано"[5].

Княжі усобиці й пов'язані з ними негаразди призвели до того, що наприкінці XII ст., у Києві 10 років не було митрополита. У цей проміжок часу, 1180 р.,"у Києві скоїлося велике лихо: погоріли двори по Горі, і церква загорілась велика, митрополія, свята Софія"[6] . 1204 р. Київ був узятий Рюриком Ростиславовичем, який вкупі з чернігівськими Ольговичами і половцями пограбував Десятинну церкву, Софію, всі монастирі та спалив Поділ. Це була прелюдія до страшної Батиєвої навали: 6 грудня 1240 р. Київ був захоплений монголами. Десятинна церква, в якій зачинилися кияни, впала під ударами стінобитних знарядь-пороків завойовників, поховавши під своїми руїнами останніх захисників Києва. Непокірне місто було спалено, а його населення вирізане од малого до великого. Софія розділила долю багатьох київських храмів і монастирів: її було пограбовано і спустошено, хоча сам собор уцілів. Коли татарська орда пішла на захід, до Києва почали повертатися ті, хто залишився в живих після жахливої різанини.

Проминуло 10 років від Батиєвого погрому, і на згарище древньої столиці прибув посвячений констатинопольським партіархом митрополит Кирило II. Він не знайшов собі належного прихистку в поруйнованому місті, тож подався на північ, у Володимирна-Клязьмі. І все ж південно-руська столиця не втратила відведеної їй історією ролі Єрусалиму землі Руської, тому Кирило відвідував Київ 1274 і 1280 р., і, хоча помер у Суздалі, але заповідав поховати себе у Київській Софії. Напевно при цьому митрополитові розорений монголами собор полагодили, адже у ньому відбувались відправи. Так, в

урочистому богослужінні з приводу поховання у Софії митрополита Кирила брали участь "всі єпископи Руські, з усіма священним собором"[7].

Наступник Кирила, митрополит Максим, висвячений у Константинополі 1283 р., жив у Києві понад 15 років, намагаючись утримати свою кафедру в св.Софії. Тут 1288 р. він поставив Іакова єпископом на Володимир і Суздаль, а в наступному, 1289 р., Тарасія єпископом на Ростов та Андрія - на Твер.

Отже, і після монгольського завоювання св.Софія залишилась резиденцією київського митрополита, який здійснював звідси управління над 19 руськими єпархіями. Однак розорена і спустошена Південна Русь, яка терпіла від монгольських наїздів, не могла слугувати надійним пристанищем для вищої церковної влади. 1300 р. митрополит Максим переніс свою кафедру у Володимирна-Клязьмі й відтоді Володимирські, а згодом Московські митрополити, хоча й продовжували носити титул "Київських і всієї Русі", вже не мешкали в Києві. Вони лише зрідка відвідували свої південно-західні єпархії, тримаючи в Києві власних намісників, які здебільшого опікувались збиранням церковної давнини. Хоча за таких умов давня "митрополія руська" прийшла у занепад, однак саме в ній посвячувався у сан кожен новий руський митрополит.

У XIV ст. Київська земля підпала під владу Литви. Литовський князь Вітовт, зацікавлений у створенні осібної південноруської митрополії, домігся того, що 1414 р. православні єпископи Литви обрали незалежного від Москви київського митрополита Григорія Цамблака. Відтак Московська митрополія відокремилась від Київської. Про тогочасний стан св.Софії свідчать слова Вітовта на соборі південноруських ієрархів, зібраного для обрання киїського митрополита: "Свята Софія, стовпна церква митрополича, не ладнається, не маючи господаря, наче удова, і осиротівши, краси своєї позбавлена єсть, також і по всій митрополії Київській ладу немає, а митрополити, прийшовши з Москви, тим тільки опікуються, щоб, знайшовши щось гарне у Софії, собі узяти"[8].

Однак небезпека від татарських набігів призвела до того, що південноруські митрополити майже не жили в Києві, маючи осідок у столичному Вільні або Новогрудку під Вільно. Навесні 1416 р. Київ був спустошений і спалений ординцями Едигея, а 1482 р. - кримським ханом Менглі-Гіреєм. Останній, пограбувавши ризницю св.Софії, надіслав у дарунок своєму спільникові московському князю Івану III священний євхаристичний посуд із собору - золоту чашу і диской.

Проте Софія не втратила славу головної східнослов'янської святині. 1497 р. у ній було покладено мощі вбитого татарами під Мозирем митрополита Макарія, який "їхав у Київ, прагнучи допомогти церкві Божій Софії, розореній передніше тими ж агарянами"[9]. Як і попередні київські митрополити литовської доби, Макарій мав осідок у Вільні та в Новогрудку. 1495 р. відбулось рукоположення Макарія у сан митрополита собором православних єпископів Литви, котрі після цього "до патріарха за благословінням послали". Висловивши своє невдоволення самочинним поставленням митрополита, Констатинополь, однак, надіслав Макарію благословенну грамоту.

Судячи з усього, Макарій був людиною авторитетною і владною, непростої вдачі, тож недарма отримав прізвисько "Чорт". Православна церква перебувала тоді в занепаді й потерпала від католицької експансії, внітрішніх чвар і розорення своїх маєтностей. Православні храми лежали в руїнах або були сплюндровані й спустошені. Митрополія, потребуючи значних коштів і церковного начиння, намагалося зібрати їх за рахунок діючих столичних храмів Вільна, що не завжди подобалось духовенству. "У 1497 р., - повідомляє Супральський літопис, - травня 1-го, на шостій неділі після Великодня, у понеділок, безбожні перекопські татари вбили преосвященного митрополита Київського і всієї Русі архієпископа Макарія. Вторглись вони в нашу землю таємно від усіх і наздогнали його в селі Стриголові на річці Бчичі, за п'ять миль від Мозиря..."[10]. Проте трагічна загибель Макарія має всі ознаки замовленого політичного вбивства; на думку історика церкви А.Карташова, смерть

Макарія інспірували прибічники Флорентійської унії 1439 р. з метою поставити митрополитом уніата[11]. Намагаючись відроджувати Православну церкву в тогочасній Литовській державі,Макарій не влаштовував багатьох: і католицький великокняжий двір Литви і проунійно налаштованого патріарха, і навіть частину православного духовенства Литви.

Останки Макарія були привезені в Київ і покладені у св.Софії, яку він прагнув відвідати і підтримати. Мощі Макарія поклали перед південним бічним вівтарем архангела Михаїла, патрона Києва і помічника християнам у їхній боротьбі з невірними* . Трагічна загибель Макарія багато в чому була зумовлена тим, що він випередив свій час. Адже його діяльність розгорнулась напередодні пробудження України. Та його життя і смерть не були марними: вони провістили діяльність Петра Могили - відроджувача києво-руського православ'я, ктитора занепалих святинь Києва, й, передусім - св.Софії, яка прийшла до його часів у катастрофічний стан.

Могилина доба - окрема велика сторінка в історії Софії Київської, сторінка, що дає змогу уявити історично визначену роль собору в державотворенні Русі-України. Це засвідчують уже перші кроки Петра Могили в сані митрополита. Його діяльність розгорнулась за польського панування в Україні, коли після Берестейської унії 1596 р. Православна церква фактично опинилась поза законом. Добившись на сеймі 1632 р. її офіційного відновлення і отримавши висвяту наприкінці квітня 1633 р. у Львові в сан митрополита, Могила призначив свій в'їзд до Києва і освячення св.Софії на 7 липня цього ж року. Ще до приїзду нового митрополита до Києва його прихильники зайнялися відібранням собору від уніатів. 2 липня Мужиловський, Косів і Почаський зібрали міщан, шляхту, козаків та селян і силою відібрали в уніатів Софію й сусідні церкви. А тоді заходилися "зараз руины з церкве заваленые выносить и тую опустелую церков столечную светую Софию на приезд его милости отца митрополита православного вычищать и ухедножать"[12].

* Нині мощі священномученика Макарія почивають у Володимирському соборі Києва.

Перебравши собор від уніатів, Могила *влаштував при ньому чоловічий монастир,* що надало Софії значення важливого православного осередку і уможливило якнайшвидше відродити поруйнований храм. Та обсяг робіт був величезним, і хоча собор освятили вже в липні 1633 р., його реставрація тривала вельми довго і не була завершена за часів Могили.

Щоправда зроблено було чимало. Могила відреставрував центральне ядро Софії, причому головну увагу він приділив вівтарній частині і північному фасаду, в якому тоді знаходився центральний вхід. Для влаштованого в соборі монастиря довкола Софії звели дерев'яні монастирські споруди.

Про вигляд Софії після відновлювальних робіт Могили свідчать малюнки голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, виконані 1651 р., а також опис собору архідияконом Павлом Алеппським, який відвідав храм 1652 р.

А. ван Вестерфельд перебував у почту польсько-литовського гетьмана Януша Радзивілла, який тимчасово захопив Київ під час Визвольних змагань 1648-1654 рр. Художник зробив низку замальовок руїн давніх храмів і краєвидів Києва. Серед його малюнків були й зображення фасадів Софії, княжого групового портрета у її центральній наві, а також приміщення з ракою митрополита Макарія. Наприкінці XVIII ст. з малюнків А. ван Вестерфельда на замовлення польського короля Станіслава Августа були зроблені копії, які на початку XX ст. були виявлені й видані дослідником київських старожитностей Я.І.Смирновим.

Софія Київська. Західна галерея. Мал. А. ван Вестерфельда (1651)

Малюнки А. ван Вестерфельда переконують у тому, що після Могилиної реставрації Софія загалом зберегла свій давній вигляд. Арки первісних відкритих галерей ще не були закладені: південна й західна галереї перебували у доволі поруйнованому стані, без склепінь. Одна вівтарна частина собору й купольні перекриття були відреставровані, а східні торці відкритих галерей, судячи з усього, перетворені на закриті приміщення, перекриті односхилим дахом. Північний портал собору був оформлений колонами і пишним аттиком, над яким височіли постаті воїнів зі списами в руках. До цього головного входу з боку Софійського майдану вела гарна дзвіниця з в'їздом, влаштована у високому дерев'яному паркані[13].

Цінним є також свідчення Павла Алеппського, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія у його подорожі в Росію в середині XVII ст.: П.Алеппський свідчить, що храм перебував у руїнах аж до прибуття Петра Могили, який "трудився над відновленням цього храму, скільки це було у його владі, і довів його до того стану, у якому він перебуває тепер"[14].

Захоплено описуючи св.Софію, архідиякон згадує у східному кінці північних галерей дві каплиці, закриті пишно декорованими гратами; в одній з них він бачив саркофаг Ярослава. Дізнаємося також про виготовлений за Могили високий дерев'яний різьблений позолочений іконостас з храмовою іконою св.Софії - "жодне перо не в змозі його описати", - зауважує П.Алеппський[15].

Проте Петро Могила не обмежується, так би мовити, зовнішньою стороною відновлення св.Софії. Нашими дослідженнями встановлено, що він утілив у монументальному комплексі св.Софії власну церковно-політичну програму, в центрі якої - прославлення фундаторів українського православ'я - Володимира Хрестителя і митрополита Макарія[16].

Створивши в Софії релікварій - зібрання національних святинь, Могила особливу увагу приділив мощам Володимира і Макарія. Мощі Володимира Могила виявив 1635 р. в руїнах Десятинної церкви і мав намір перенести їх у Софію після Великодня (5.04.1640, для чого у своєм листі до царя Михаїла Федоровича від 29.01.1640 просив раку для мощей "царської величності праділа"[17]. А вже 24.06.1640 з'являється митрополича грамота із запрошенням на помісний собор, який мав відкритись у Софії на її храмове свято - Різдво Богородиці, 8 вересня 1640 р. Головним завданням собору мало стати обговорення нового православного Катехізису, щоб, як зазначив у своєму запрошенні Могила, українське православ'я "...до обычаев давних предков наших (за которых благочестие воссияло) привести"[18].

Готуючись до собору, Могила створив у східній частині північної і південної галерей Софії дві симетрично розташовані каплиці: північна була призначена для мощей Володимира, південна - для мощей Макарія.

Хоча акція з перенесення мощей Володимира у Софію Могилі не вдалася, однак створена ним у північній зовнішній галереї Володимирова усипальня в своїх основних рисах збереглася донині*.

Рака Макарія, яка до часів Могили стояла у Михайлівському вівтарі, була перенесена у спеціально створену для неї каплицю у південній зовнішній галереї** . Про Мака-

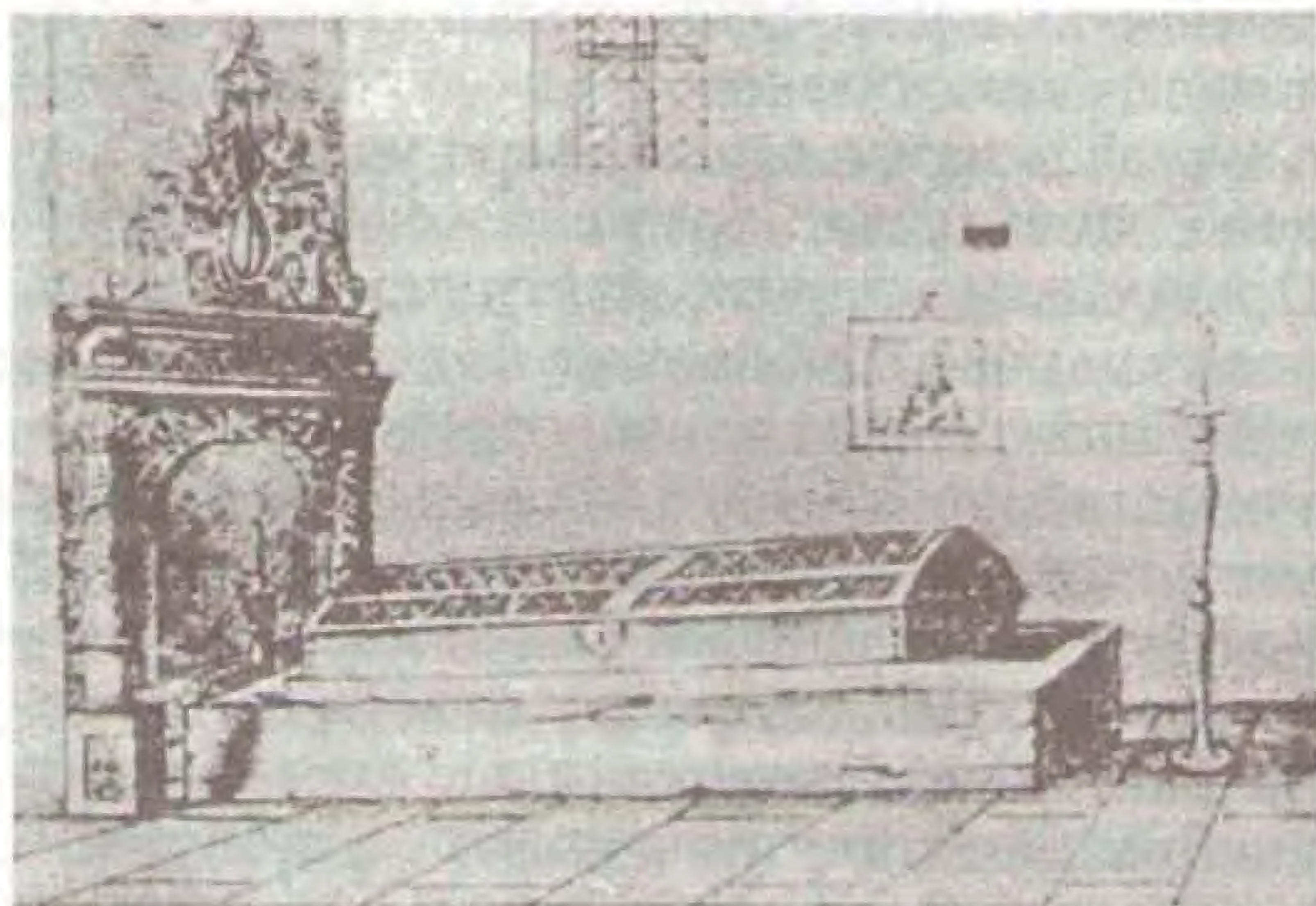

Рака священномученика Макарія в Софії Київській.

Рисунок А. ван Вестерфельда (1651)

* Наприкінці XVII ст. її перетворили на Благовіщенський вівтар.

** На зламі XVII-XVIII ст. каплицю перебудовано на Успенський вівтар. Тоді ж раку Макарія повернули на її первісне місце, де вона стояла до кінця 20-х рр. XX ст.

ріївську усипальню дізнаємося з вищезгаданого малюнка А. ван Вестерфельда. Рака зображена ним у приміщенні з невеликим загратованим вікном у південній стіні. Вона стоїть на постаменті у стародавньому саркофазі, відомому нині як гробниця Володимира Мономаха. Видно, що рака - зовсім нова, дерев'яна, але закрита металевим решітчастим віком. На стіні над ракою - ікона св.Макарія[19].

Нововведення Могили були узгоджені з православною традицією, за якою у бічних папертях влаштовували паракліси - каплиці для заупокійних відправ. Про призначення Могилиної каплиці у північній галереї свідчить ушанування останків Могили у Софії Київській. Після смерті митрополита 1 січня 1647 р. труна з його тілом була поставлена у Софії і перебувала тут аж до дня пам'яті 40 мучеників (9.03), коли Могилу було поховано в Успенському соборі Печерського монастиря[20]. Певна річ, тіло небіжчика могло зберігатися лише в спеціальному приміщенні. Труну, судячи з усього, встановили у створеній могилою усипальні Володимира, яка була вільною, в той час як протилежна південна усипальня була "зайнята" мощами Макарія. До того ж Володимирова усипальня розташовувалась біля головного тоді північного входу в собор, який водночас був і виходом з нього. Тож, входячи в Софію і виходячи з неї прочани віддавали шану небіжчику - ктитору Софії і справжньому "отцю руської нації".

Важко припустити, що ця акція не була попередньо погоджена із самим Могилою, який, як відомо, зробив необхідні розпорядження перед смертю. Очевидно в такий спосіб стверджувалась безперервність існування та історична генетичність "руської" віри та "руської" державності, фундатори яких прославлялись у Софії. Отож, і після смерті Петро Могила продовжував служити Україні.

Надалі значно реставрована Петром Могилою Софія зазнала за доби Руїни занепаду, а західна частина храму, яку Могила не встиг відремонтувати, все ще перебувала у руїнах. Відродження собору пов'язане ще з однією великою особистістю національної історії - гетьманом Іваном Мазепою. Розбудовуючи суверенну соборну Україну, Мазепа спирався на ідею гармонійної співпраці держави і Церкви, символом якої є свята Софія. У герб Мазепи вкомпоновано образ храму, який названо Тріумфальною Церквою Премудрості Божої, заснованою на святих київських горах. Найбільш повним втіленням ідеї Софії став для гетьмана однойменний київський храм, давня "митрополія Руська".

Сучасний вигляд Софії Київської - це збережені майже в незмінному вигляді баркові шати доби Мазепи, який звертався до сучасників і нащадків високим словом монументального мистецтва. Однак ім'я Мазепи тривалий час залишалось у затінку, коли говорилось про грандіозні роботи в Софії Київській на зламі XVII-XVIII ст., роботи, які докорінно змінили зовнішній вигляд Софії. Ця епоха в історії собору є маловивченою, що особливо стосується його стінопису. Побутує навіть думка, що в цей період стіни всередині собору були потиньковані й побілені, і лише з 20-х рр. XVIII ст. собор почали розмальовувати заново.

1687 р., коли Мазепа став гетьманом, Київським митрополитом був Гедеон Четвертинський, висвячений у Москві наприкінці 1685 р. У цей час митрополича резиденція перебувала у критичному стані. Прийшли у ветхість зведені Могилою довкола Софії дерев'яні монастирські будови, монастир був позбавлений більшості своїх угідь, а сам собор - церковного начиння і документів. У ті роки розпочали розчищення від завалів західної частини собору і відбудову його західної стіни; відремонтували і дерев'яні монастирські споруди могилянської доби.

Найбільш значні роботи в Софії та на її подвір'ї проводились на зламі XVII-XVIII ст., коли Мазепа досяг зеніту своєї слави і могутності, а митрополичу кафедру посів києво-печерський архімандрит Варлаам Ясинський (1690-1706), якого Мазепа називав "отцем пастиром и благодетелем моим великим"[21]. Вже до початку XVIII ст. Софійський собор було повністю відбудовано, однак 1697 р. сталась прикра подія, коли

сильна пожежа знищила вже полагоджені дерев'яні будівлі монастиря і пошкодила собор; тоді ж згорів монастирський архів[22].

Варлаамом Ясинським і його наступником Ісаафом Кроковським знову були зведені дерев'яні споруди Софійського монастиря. А вже з часів митрополита Варлаама Ванатовича (1722) тут розпочалось будівництво кам'яних монастирських споруд, що збереглися до наших часів.

Втім, зведення кам'яних будівель ансамблю Софійського монастиря було започатковано ще за часів Мазепи. У 1699-1707 рр., одночасно з відбудовою Софійського собору, його подвір'я оточують високим муром, у якому було два входи - з боку Софійського майдану сюди вела монументальна триярусна дзвіниця, з боку сучасної Володимирської вулиці - південна в'їзна вежа. Подібно до вівтарної, тріумфальної, арки головний вхід на територію собору теж вважався тріумфальним, тож дзвіниця отримала назву тріумфальної. А її великий ошатний дзвін вагою 13 тонн, відлитий 1705 р. київським майстром Опанасом Петровичем, носив ім'я свого замовника - "Мазепа"* .

Урочистий характер мала і південна в'їзна вежа, високий шпиль якої прикрашала золочена крилата постать архангела Михаїла - покровителя Києва. Але найбільш монументальне враження справляла св.Софія, нові шати якої втілювали ідею української державності в звучанні Мазепиної доби. Над Софією велично здіймаються позолочені грушовидні бані, фасади прикрашають вишукані фронтони й багате примхливе ліплення. Особливо пишно декорують відновлений з руїн західний фасад храму з центральним порталом. Над давніми одноярусними відкритими галереями надбудовують другі поверхи, а самі галереї перетворюють на закриті приміщення, в яких влаштовують бічні приділи з вівтарями. Цікаво, що 27 серпня 1696 р. Гедеон Четвертинський освятив один з новостворених вівтарів на честь собору св.Іоанна Предтечі - патрона гетьмана. Точна дата народження Івана Мазепи невідома: називають то 1629, то 1632, то 1639-40 рр. можна думати, що софійський вівтар освячено на честь 50-річчя гетьмана. Наш здогад підтверджується свідченням гетьмана Пилипа Орлика, який писав у своєму листі від 22 серпня 1741 р.: "...мені вже 70 років, стільки мав небіжчик Мазепа у Бендерах" (себто 1709 р.)[23].

Тріумфальні мотиви Мазепиної доби читаються і в інтер'єрі Софії. Його капітально ремонтують, пошкоджені давні фрески потиньковують і забілюють. 1701 р. московський священик Іван Лук'янов записав: "Церковь Софии Премудрыя Божия зело хороша и образсовата, да в ней презорство строения; нету ничего - пусто, икон нет; а старое было стенное письмо, а митрополит... все замазав известью"[24]. Саме це свідчення спричинило до переконання, нібито Софія не була прикрашена малюваннями за часів Мазепи.

На наш погляд, справа виглядала інакше. Вірогідно, на зламі XVII-XVIII ст. щойно потиньковані і побілені стіни храму були підготовлені під новий розпис - це засвідчує той факт, що Лук'янов бачив вільний від начиння та ікон собор. Судячи з усього, розпис незабаром було розпочато: на північній стіні центральної нави поверх княжого портрета XI ст. зберігся значний фрагмент розпису кінця XVII - початку XVIII ст. До цього ж періоду належить і чудове зображення двох вогняних серафимів на вівтарній арці північного Благовіщенського приділу, влаштованого за часів Мазепи. Вірогідно, тоді ж розмалювали і новостворені південні вівтарі - Успенський і Апостольський, стінопис яких відкрито реставраторами у 60-х, 80-х рр. XX ст. Ключовими образами цих вівтарів є рівноапостольні Володимир і Ольга, чий культ набув актуальності за гетьманування Мазепи, якого порівнювали з Володимиром Рівноапостольним.

Найвидатнішим твором доби Мазепи була драма Феофана Прокоповича "Володимир", з посвятою гетьману, у якій князь прославляється як фундатор Київської християнської держави і просвітитель усієї Східної Європи. У слові Ф.Прокоповича на день св.Володимира 1705 р. стверджується, що Київ "всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном"; Мазепа - гідний спадкоємець Володимира, продовжувач його святої справи[25].

Князь Володимир.
Малювання Апостольського приділу Софії Київської (XVIII ст.)

Іменуючи себе "законним князем України", Мазепа прагнув у храмобудівництві наслідувати своїх "попередників" з дому Рюриковичів. Знаменно, що вівтарною композицією Апостольського приділу є образ тронного Спаса, фланкованого імпозантними постатями Володимира і Ольги. Володимир намальований на тлі Дніпра і київських гір, на князеві - царські шати; Ольга зображена в одязі знатної української жінки Мазепиних часів на тлі краєвиду, який, імовірно, символізує Царгород з його численними спорудами. Отож, акцентовано їхню рівноапостольність: навернення Ольги, "предтечі" руського християнства в Царгороді й хрещення Володимиром Русі на берегах Дніпра. Сюжет написано у створеному за Мазепи приміщенні двірцевого типу - своєрідній капелі, орієнтованій на вхід у південну башту, якою у давнину піднімалися на княжі хори. Великий парадний вхід у башту пробито теж за Мазепи* . Таким чином, з капели Мазепи одразу потрапляли у башту, сходи якої ведуть на хори, де під час відправ перебувала козацько-старшинська еліта на чолі з гетьманом - "новим Володимиром". Не виключено, що з поставою "рівноапостольної Ольги також асоціювалась конкретна особистість - мати гетьмана Марія Мазепа, впливова релігійна діячка, ігуменя аристократичного Вознесенського монастиря на Печерську. Знаменно, що вона мала чернече ім'я рівноапостольної Марії Магдалини.

Отож, за Івана Мазепи було створено новий грандіозний архітектурно-стінописний ансамбль св.Софії, позначений яскраво вираженою державотворчою ідеєю. Полтавська катастрофа 1709 р. трагічно завершила політичний і життєвий шлях гетьмана, після чого російський абсолютизм посилив наступ на українську державність. І це одразу відбилося на долі Софії Київської, образу цієї державності, який впродовж XVIII ст. послідовно трансформували відповідно до нових вимог, створивши новий стінописний ансамбль. У ньому центральне місце відвели темі Вселенських соборів - дієвій монументальній пропаганді супроти "малоросійського сепаратизму". Цей ансамбль проіснував до реставраційних робіт середини XIX ст.

Втім, св.Софія і в подальші часи зберегла свою високу місію, будучи монументальним утіленням національних державотворчих традицій. З нею пов'язані ті події історії України, які нагадували її народові про його древній родовід, славне минуле, сприяли збереженню його духовної єдності. 6 квітня 1885 р. св.Софія була в центрі урочистостей з нагоди 1000-річчя кончини св.Мефодія - просвітителя слов'ян; відтоді щороку 11(24) травня святкується день пам'яті рівноапостольних Мефодія і Кирилка, вчителів слов'янських[26]. 1888 р., коли широко відзначалося 900-річчя хрещення Русі, і 1915 р., у 900-річні роковини з дня смерті Володимира Хрестителя, св.Софія знову відіграла визначну роль у всенародному святкуванні: тут було відправлено святкову літургію, звідси відбувся головний хресний хід до давніх святинь Києва[27].

1934 р. Софію Київську перетворено на музей. У тих умовах таке "перепрофілювання", можливо, і врятувало св.Софію від сумної долі численних київських храмів, стертих з лиця землі атеїзмом радянської влади. Музейна доба в історії храму позначена широ-

* У давнину вхід у цю башту був безпосередньо з подвір'я.

кими науково-дослідницькими і ремонтно-реставраційними роботами. В процесі реставрації величезні площі мозаїк і фресок були закріплені на стінах, розчищені з-під бруду і пізніших записів. Загалом у соборі відкрито 260 кв.м мозаїк і близько 3000 кв.м фресок XI ст. Нині роботи з реставрації стінопису Софії здебільшого завершені. Велика увага приділяється збереженню і експонуванню живопису, здійснюється контроль за температурно-вологісним режимом.

Ще зовсім недавно довкола Софії вирували бурхливі пристрасті: чим вона має бути - музеєм чи храмом? Якій конфесії має належати: Можна зрозуміти почуття віруючих: св.Софія створювалась як храм. Проте наукові дослідження доводять згубність вібраційних навантажень для пам'ятки. Церковний дзвін, спів, збільшують ці навантаження в десятки разів. А це загрожує відшаруванням тиньку, загибеллю безцінних мозаїк і фресок. Розписи надзвичайно потерпають і від порушень температурно-вологісного режиму, механічних пошкоджень, від кіптяви запалених свічок, що осідає на стінах. Тож мусимо визнати: св.Софію ми можемо зберегти в умовах музею, народ не повинен втратити свою святиню. Вона кличе нас до єднання, а не до ворожнечі, до любові, а не до ненависті. Св.Софія дає нам можливість пізнати, якими були наші предки і якими ми мусимо бути. Для цього вона збережена Богом і людьми.

Надія Нікітенко (м.Київ)

---

[1] Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Кр. сообщ. Ин-та славяноведения АН СССР. - 1963. - №37. - С. 74.

[2] Літопис руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. - К., 1989. - С. 89-95.

[3] Там само. - С. 201, 208.

[4] Там само. - С. 211.

[5] Там само. - С. 295.

[6] Там само. - С. 327.

[7] Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ). - Т. 10. - СПб., 1862. - С. 172.

[8] ПСРЛ. - Т. 2. - СПб., 1843. - С. 215.

[9] Там само. - Т. 35. - С. 124.

[10] Там само.

[11] ,Карташов А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Париж, 1959. - С. 553-557.

[12] Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - Т. 2. - К., 1898. - С. 415-416.

[13] Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). - М., 1908. - 512 с. - Табл. V, VI, IX, X.

[14] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVIII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г.Муркоса. - М., 1897. - С. 68.

[15] Там само. - С. 70-71.

[16] Нікітенко Н. Петро Могила і Софія Київська // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. - Вип. 3. - К., 1999. - С. 156-169.

[17] Митрнов Я.И. Вказ праця. - С. 458-459.

[18] Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. - К., 1997. - С. 198.

[19] Смирнов Я.И. Вказ. праця. - Табл. VI, 2 с.

[20] Жуковський А. Вказ. праця. - С. 109.

[21] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософічної секції Наукового товариства ім.Шевченка. - Ню-Йорк, Париж, Торонто, 1960. - С. 131.

[22] Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1960. - С. 33-34.

[23] Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 21.

[24] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окресностей. - К., 1874. - С. 120.

[25] Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 146.

[26] Центральний державний історичний архів України. - Ф. 127, оп. 686, од.зб. 251.

[27] Там само. - Оп. 699, од.зб. 726 б; ф. 127, оп. 793, од.зб. 62.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ У КИЄВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Друга половина XIX ст. стала важливим етапом у розвитку музейної справи у Києві. Поповнювалися фонди і експозиції раніше відкритих музеїв при Київському університеті і духовній академії. Переважну більшість матеріалів становили археологічні знахідки на теренах Києва та інших міст України[1].

Велику роль у збереженні вітчизняних пам'яток історії відіграв створений Миколою I ще 1835 року спеціальний комітет для пошуку старожитностей. За поданням цього комітету і був започаткований при Київському університеті музей для їхнього зберігання[2]. В університетському музеї на 1884 р. нараховувалося більше 6,5 тис. предметів старожитностей[3]. Справжньою окрасою цього музею був нумізматичний кабінет (мінц-кабінет), створений 1834 р. Зусиллями його завідувачів бібліотекарів університету П.Яворського, А.Красовського, Я.Волошинського, ад'юнкта кафедри грецької словесності К.Страшкевича, доцента В.Іконникова, професора В.Антоновича колекція монет постійно поповнювалася[4]. Якщо у 1835 р. тут зберігалося 173 монети, що були передані з волинського ліцею, то вже 1884 року тут було 345200 монет і медалей різних часів і держав[5].

З цінними матеріалами музею та кабінетів, що існували для своїх наукових студій вчені Петербурга, Будапешта, Копенгагена, Ліона, Калькутти[6].

Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії був відкритий для відвідувачів за ініціативою тодішнього її ректора Філарета 1872 року. До 1880 р. тут вже нараховувалося понад 10,6 тис. експонатів[7].

Однак, слід зазначити, що музеї та кабінети (при університеті, наприклад, були такі: зоологічний, мінералогічний, ботанічний, агрономічний, анатомічний), в основному, використовувалися для наукових та навчальних цілей. Доступ широких мас в них був дуже обмежений[8]. Так, наприклад, зоологічний кабінет при університеті для відвідувачів був відкритий тільки один раз на тиждень — у четвер з 15 до 17 години. Церковно-археологічний музей відчинявся для широкого загалу також тільки на дві години, але вже у більш прийнятний день — неділю. Засуджуючи таку незадовільну роботу музеїв та кабінетів міста, газета "Заря" зазначала, що необхідно, щоб вони були відкриті двічі-тричі на тиждень. Тут повинні читатися лекції та проводитися екскурсії. Ще більш недоступними були приватні колекції, що утворювалися з предметів, які знаходили під час археологічних розкопок, або випадково — у зв'язку з земляними роботами задля планування нових вулиць. Так, у місті був археологічний музей Т.Кибальчича, і хоча з 1877 р. він був відкритий для відвідувачів, однак великого впливу на мешканців не мав, оскільки "про нього мало хто знав"[9].

Такі приватні колекції дуже часто вивозилися в інші міста, а іноді й за кордон[10], оскільки в Києві не було єдиного центру, що стежив би за найбільш цінними знахідками, займався формуванням фондів. А це, своєю чергою, не давало можливості систематизувати матеріал і на його основі вивчати становлення матеріальної і духовної культури народу. У зв'язку з цим демократична інтелігенція міста неодноразово порушувала клопотання про організацію в Києві історичного музею, у фонди якого повинні надходити матеріали з історію краю[11]. Тривалий час різні проекти створення музею залишалися "благими починаннями". На одному з прохань, поданому 1880 р., губернатор написав: "За відомостями, зібраними в губернії, в установах подібного роду потреби немає"[12].

Тільки 1894 р. під тиском прогресивної громадськості був створений підготовчий комітет для улаштування музею. Згодом питання це перейшло у відання Товариства

мистецтв, що з 1897 р. отримало назву Товариства старожитностей і мистецтв[13]. Його першим головою був обраний археолог Б.Ханенко. Активну участь в організації музею брали М.Біляшівський, археолог В.Хвойка та ін.[14] За статутом, який був затверджений того ж 1897 року, метою Товариства було збирання пам'яток старовини і мистецтв "як в інтересах науки, так і з метою розвитку естетичного смаку і художньої освіти"[15].

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. громадськість домоглася будівництва для музею спеціального приміщення. В декількох кімнатах ще незакінченого будинку розмістилася археологічна виставка під час роботи XI Всеросійського археологічного з'їзду, яка і поклала початок його історії[16]. На цей час, головним чином завдяки пожертвам жителів міста, фонди музею вже нараховували до 10 тис. експонатів[17].

Не зважаючи на те, що спеціальне приміщення для музею у місті з'явилося тільки наприкінці XIX ст., громадськість намагалася періодично знайомити жителів з найбільш цікавими знахідками. Так, під час роботи III-го у 1874 р. та вже згаданого XI-го у 1899 р. археологічних з'їздів у Києві були організовані виставки старожитностей.

На виставці, організованій до III-го археологічного з'їзду, були представлені матеріали кам'яного, бронзового та залізного віку. Спеціальний розділ був присвячений археологічним матеріалам, знайденим на території Києва. Тут були експонати з музеїв Київського університету, Московського археологічного товариства, Одеського товариства історії і старожитностей, приватні колекції. У виставці брали участь і зарубіжні музеї. В одній із кімнат університету, де була розташована виставка, розмістилася колекція монет Сербського вченого товариства[18].

Виставка до XI Всеросійського археологічного з'їзду складалася із 7 відділів. Особливу цікавість виклав картографічний відділ, в якому були представлені експонати 20 різних організацій. Серед них: Академія наук, географічний музей Московського університету, Публічна бібліотека в Петербурзі, Варшавський університет та ін. Крім того, на виставку надіслали матеріали приватні колекціонери з Києва, Москви. Ялти, Стокгольма, Амстердама та інших міст[19].

І хоча серед експонатів музею і виставок на той час було вже чимало цінних для науки речей, цілісної уяви про історичний процес вони не давали. Майже повністю були відсутні предмети матеріальної та духовної культури окремих періодів історії українського народу.

Отже, у другій половині XIX ст. музейна справа у Києві, незважаючи на реакційну політику царського уряду в культурно-освітній сфері в цілому в країні, і в Україні зокрема, зусиллями національно свідомої інтелігенції торувала собі шлях до народу. На її думку, музеї, поряд з іншими культурно-освітніми закладами, повинні були стати не тільки скарбницями збереження української спадщини, а й центрами виховання національної свідомості.

С. Кулінська

---

1 Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. - К., 1959. - С. 8.

2 Бєлая О. Професор В.Б. Антонович про історію мінц-кабінету Київського університету // Академія пам'яті Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м.Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1994. - С. 107-108.

3 Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св.Владимира (1834-1884). - К., 1884. - С. 58, 59-75.

4 Бєлая О. Вказ. праця. - С. 108, 109, 110.

5 Там само. - С. 108, 110.

6 Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св.Владимира (1834-1884). -С. 58, 59-75.

7 Заря. - 1880. - 28 декабря.

8 Беляшевский Н. Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии (По поводу 25-летия) // Киевская старина. - 1898. - №10. - С. 72.

9 Заря. - 1880. - 12 дек.

10 Лазаревский А. К истории будущего Киевского музею // Киевская старина. - 1893. - №1. - С. 170.

11 Беляшевский Н. К вопросу о программе Киевского музею Древностей и Искусств // Киевская старина. - 1990. - №3. - С. 186-187.

12 Цит. за кн.: Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. - К., 1959. - С. 10.
13 Лазаревский А. Проект Киевского музею Древностей и Искусств // Киевская старина. - 1898. - №6. - С. 91-92.
14 Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. Нариси музейної справи. - К., 1959. - С. 9.
15 Устав Киевского общества древностей и искусств. - К., 1897. - С. 1.
16 Дудник І.О. Державному історичному музею Української РСР - 80 років // Укр. істор. журнал. - 1979. - №9. - С. 156.
17 Мезенцева Г.Г. Вказ. праця. - С. 11.
18 Указатель выставки при третьем археологическом съезде в Киеве. 1874 г. 2-22 августа. - К., 1874. - С. 1-10, 15, 79.
19 Каталог выставки ХІ-го Археологического съезда в Киеве (В издании университета св.Владимира). - К., 1899. - С. 5-73.

КРАЄЗНАВЧІ МУЗЕЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Краєзнавство в сучасних умовах виступає своєрідною політичною підосновою в державотворчих процесах. Дослідження історії рідного краю, його культури, традицій є важливим чинником у відродженні духовності. Суспільство, осмислюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи скарбницю історико-культурної спадщини, формує у кожного громадянина почуття бережливого ставлення до минувшини свого народу, пам'яток історії і культури, а, отже, воно життєздатне, спроможне творчо розвиватись. Краєзнавство є невід'ємною складовою у відродженні національної свідомості, становленні нового духовного простору як у світовому співтоваристві, так і в державі, зокрема.

Активізація краєзнавчого руху на сучасному етапі віддзеркалює позитивні зрушення в духовному житті країни. Долаючи труднощі, часом об'єктивного характеру, краєзнавчі осередки спрямовують всі зусилля на вирішення основних завдань щодо збереження духовних цінностей, формування високоосвіченої і висококультурної особистості. Важливе місце в цьому процесі належить краєзнавчим музеям, науковим, культурно-освітнім центрам на місцях, "своєрідним народним кафедрам пропаганди і популяризації рідного краю"[1].

Музеї краєзнавчого профілю збирають, зберігають, вивчають і експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру краю. Їхні збірки об'єднують колекції досить широкого діапазону: геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні, етнографічні знаряддя праці, вироби місцевих промислів, твори мистецтва, літератури, народної творчості тощо. Специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони поєднують риси музеїв історичного і природничо-наукового профілів, іноді мають ще художні, літературні чи меморіальні відділи. Тому їх відносять до групи музеїв комплексного профілю. Історія створення краєзнавчих музеїв сягає ще в дореволюційний період, коли наприкінці XIX ст. в Україні почали виникати провінційні (місцеві) музеї. Саме вони за своїм змістом були прообразами краєзнавчих осередків, поширення яких тісно пов'язане з розвитком краєзнавчого руху в Україні на поч. 20-х рр. XX ст.

Слід зазначити, що зміст, структура, функції місцевих музеїв обговорювались в наукових колах музеєзнавців ще на поч. XX ст. Зокрема, в 1912 р. на Попередньому музейному з'їзді в Москві порушувались ці питання, було прийнято запропоноване музеєзнавцем М.Ф.Біляшівським визначення: "Місцеві музеї повинні мати характер музеїв культурно-історичних і природничо-історичних, з відділами: історико-археологічним, етнографічним, художнім і худож-

ньо-промисловим, природничо-історичним, також підвідділами: доісторичної та історичної археології, церковних цінностей, військової давнини, пам'яток побуту і нумізматики"[2]. В 20-х рр. відомий вчений Ф.І.Шміт виділив краєзнавчі музеї суто за географчною ознакою, відносячи до них місцеві і обласні осередки[3]. Знавець музейної справи В.В.Дубровський теж особливу увагу приділяв найбільш поширеній групі-локальним музеям, зазначаючи комплексний характер їх збірок[4]. Завдячуючи українським вченим, музеєнавцям, дослідження музеїв краєзнавчого профілю отримали досить міцне наукове підгрунття.

Їхня структура мала розпливчастий характер, зумовлений різноплановим складом збірок. Це пов'язано з прагненням охопити дослідженнями всі напрями життя краю, створити своєрідні "малі академії". Для більшості місцевих музеїв характерним було формування етнографічних збірок, що пояснювалось розвитком українського краєзнавства, прагненням народу пізнати свою історію та культуру.

В 1926 - 1929 рр. Укрнаука спрямовувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі, обстеження музеїв, зміцнення їхньої матеріальної бази. На вересень 1926 р. вона об'єднувала 16 державних та 54 місцевих музеїв[5]. 2 квітня 1927 р. був затверджений список музеїв республіканського, окружного і місцевого підпорядкування, визначено джерела їхнього фінансування[6]. Музейний відділ НКО УСРР продовжував роботу з виявленню відомчих музеїв, проводив реорганізацію місцевих музеїв на краєзнавчій основі. При цьому набула поширення негативна тенденція - приєднання художніх музеїв до краєзнавчих, що порушувало принцип побудови останніх.

Більшість музеїв, утворених після революції, стали свідченням зростаючого інтересу широкого загалу до своєї історії, її першоджерел. За безпосередньої підтримки громадськості формувалась музейна мережа республіки. В 1928 р. в Україні нараховувалось 146 музеїв. В цей час розпочали роботу Красноградський, Старобільський, Вовчанський, Валківський, Богодухівський, Наталіївський музеї на Харківщині та ін.

В червні 1923 р. почав діяти міський музей старожитностей в Олександрівську на Катеринославщині. Його організатором і першим директором був Я.Новицький - член-кореспондент Всеукраїнської Академії наук з 1924 р., який передав музею свою колекцію. В доповіді в окрнаросвіті Я.П.Новицький зазначав, що музей хоч і не багатий відділами та експонатами, але шукає шляхи поповнення фондів.

Музей в Коростені, ставив своїм завданням дослідження Древлянщини (Коростенщини). Під керівництвом Ф.Козубовського проводились активні геологічні дослідження. Геологи С.В.Більський та М.І.Бурчак-Абрамович зібрали цінні колекції, що експонувались в музеї і нараховували понад 400 оригінальних зразків копалин. Музей старожитностей у Білій Церкві збирав рушники та килими XIX ст., речі хатнього вжитку, старовинні монети та інші. Активну краєзнавчу роботу проводив Музей Остерщини. В липні 1924 р. з нього виділилося Остерське товариство краєзнавства, що нараховувало 35 чол. Це свідчить про взаємодію краєзнавчих організацій та музеїв. Тоді ж були створені музеї в Лугинах (на Житомирщині), Бердичеві, Тульчині[7]. Відновив роботу Прилуцький окружний музей, що припинив своє існування в 1923 р. за складних економічних умов. Це сталося завдяки підтримці місцевої влади, зокрема, голови окружного виконавчого комітету Я.Я. Касьяна. Музею надано приміщення, переведені кошти (тільки на 1926 - 1927 рр. - 5.952 крб. 84 коп.), перевезена Галаганівська збірка із Сокиринців до Прилук. В перший рік існування музей відвідало 16 тис. чоловік[8].

В липні 1929 р. було створено краєзнавчий музей в Луцьку. Його організатором і першим директором став О.М.Прусевич - історик, природознавець, етнограф.

Активізувалась музейна справа й на Поділлі, де протягом 1926 - 1928 рр. були створені музеї в Могилеві-Подільському, Бершаді, Гайсині, Краснопільці, Ольгополі.

Створенню нових музеїв сприяв ентузіазм передової інтелігенції та аматорів-

краєзнавців, але, на превеликий жаль, цей процес не завжди підтримувала місцева влада. Зокрема, майже до 1927 р. не існувало музею в Охтирці, а розібрані збірки педтехнікуму, агропункту, спілки мисливців, сільськогосподарські колекції та бджільництва перебували в безладді, були скинуті на горище готелю. Місцевим краєзнавцям вирішити питання про упорядкування цих збірок на місцевому рівні не вдалося, довелося звернутись до президії РВК з листом, в якому говорилось: "В Охтирці соромно не мати музея. Охтирка надзвичайно багата в етнографічному плані, має свої особливості, пам'ятники старовини і історичне минуле"[9]. Лише після цього у 1928 р. розпочалась робота із створення музею.

Одним із головних напрямків діяльності музеїв є експозиційний показ колекцій. Різнорідність збірок краєзнавчих музеїв створювала певні труднощі у побудові експозицій. В 1919 р. вчений М.І.Романов запропонував схему побудови експозиції краєзнавчих музеїв за відділами: природи, праці, історії та суспільного життя, побуту та художньої творчості. Музей розширив свої функції: крім збереження і популяризації пам'яток культури, він виступав як своєрідна творча лабораторія[10]. Свої принципи в побудові експозицій виклали відомі музеєзнавці Ф.І.Шміт , С.О.Гіляров та ін.

Проблема показу музейних колекцій активно розроблялась в наукових колах, неодноразово порушувалася на державному рівні, але в музейних експозиціях в той час не відбувалося значних змін. Вони не зазнали глибоких принципових зрушень, використовуючи досвід дореволюційних музеїв. У Мелітопольському окружному краєзнавчому музеї, який займав 3 кімнати і коридор, були представлені 3 відділи: історико-природничий, де експонувалась колекція мінералів та птахів, етнографічний з нумізматичною колекцією та збіркою гончарних виробів; історико-археологічний із значним скупченням матеріалу, серед якого впадали у вічі величезні закам'янілі кістки мамонтів, що до археології мали побічне відношення[11]. Звичайно, така експозиція з її недоліками була притаманна багатьом музеям: відсутність системи показу, невідповідність теми і змісту відділу, недотримання форми показу та його естетичного оформлення.

Експозиції 20-х рр. часто мали речознавчий характер, явища трактувались у відриві від соціального середовища та певної історичної епохи. Експонати розташовувались без врахування їхніх взаємозв'язку, що практично перетворювало експозицію у своєрідні відкриті фонди. Проте, все активніше проявлявся пошук нових форм експозиційного показу, обумовлений новою історичною ситуацією і діючими вимогами.

Музеї вели культурно-освітню роботу, вони були осередками, навколо яких згуртовувалась місцева інтелігенція. В Хоролі при місцевому музеї в січні 1925 року розпочав роботу гурток аматорів світознавства та краєзнавства. Він нараховував понад 50 чоловік, серед яких: вчителі, лікарі, учні, селяни. Робота проводилась в секціях: природо-географічній, археолого-етнографічній, астрологічній. При музеї працювала метеостанція та обсерваторія.

Працівники Коростенського музею в 1923 р. організували краєзнавчі гуртки в Овручі, Народичах, Лушні. При Уманському окружному музеї діяв організований "Кабінет виучування Уманщини", за зразком того, що існував при Черкаському. В них об'єднались всі, хто цікавився історією краю, краєзнавчою роботою[12].

З кінця 20-х рр. більш відчутним став ідеологічний тиск, адміністрування і в музейництві, що в свою чергу, було наслідком корінної ломки в галузі суспільних наук. Укрнаука прагнула обмежити права музейних закладів, Укрполітосвіта, яка відала агітаційною і пропагандиською роботою, всіляко прагнула підпорядкувати ці установи своєму впливу, нав'язати їм політичну роботу з населенням. Музеї поступово набувають ознак соціальних інститутів, стають політосвітними установами.

Помітно простежується новий напрям у діяльності музеїв: посилюється увага до організації масової пропаганди і водночас зменшується до науково-дослідної і фондової роботи.

В історичних та історико-краєзнавчих музеях в результаті такої реорганізації, змінюється напрям діяльності, визначений все тим же вульгарним соціологізмом, антиісторизмом. Музеї намагаються через експозицію пропагувати основи історичного матеріалізму. Пам'ятки історії, витвори мистецтва надмірно доповнювались схемами, діаграмами, виставками на політичні теми, а інколи взагалі ігнорувалися. Зазнавав змін також погляд на головну роль пам'ятки в експозиції. Принцип предметності підмінявся наочним ілюструванням соціологічних схем.

Музеї мобілізувались на участь у всіх політичних кампаніях в країні: пропаганду індустріалізації, колгоспного будівництва, нового соціалістичного побуту, проведення антирелігійної роботи.

Після Всеросійського музейного з'їзду, що пройшов в грудні 1930 р. в Москві, експозиція *стала розглядатись тільки як основа* для масово-просвітницької роботи. Музеям запропоновано негайно приступати до реекспозицій і в короткий термін створити нову марксиську експозицію.

В середині 30-х рр. в основному було завершено перебудову експозицій музеїв України. В ході її здійснення відчутно виступали захоплення схемами, зневага до оригіналів, вульгарний соціологізм, кращим методом показу визнавалась тематичне висвітлення матеріалу.

Краєзнавчі музеї будувались не завжди на місцевому матеріалі, а демонстрували загальний характер розвитку в усіх відділах музею.

В 30-ті рр. Науково-дослідний інститут методів краєзнавчої роботи, а з 1937 р. - і музейної, розробив єдиний тематико-експозиційний план відділу соціалістичного будівництва, рекомендований для всієї мережі краєзнавчих музеїв. Цілком очевидно, що така вузька схема входила в протиріччя з музейними колекціями, ігнорувала місцеві особливості й сприяла насадженню стереотипів в музейній експозиції. При такому "універсальному підході" ігнорувався творчий підхід до побудови експозиції, процес перетворювався в механічний підбір ілюстративного матеріалу. Про це свідчить тематико-експозиційний план Нікопольського краєзнавчого музею за 1940 р., в якому розвиток сільського господарства був представлений анотаціями, схемами, діаграмами.

Уніфікація структури експозиції призвела до одноманітності глядацького ряду. Рекомендації інституту орієнтували музейних працівників не на поглиблену роботу з комплектування музейних колекцій, а на виготовлення експонатів.

Про усвідомлення завдань краєзнавчих музеїв в 30-х рр. свідчить звернення дирекції Коростенського музею: "Ми, робітники освіти і науки, повинні допомагати пролетаріату та його партії в справі соціалістичної перебудови як міста, так і села, і всю свою науково-дослідницьку та культурно-освітню роботу підпорядковувати до завдань цієї соціалістичної перебудови... Краєзнавчі музеї повинні набути значення культурного *конденсатора, що водночас був би* провідником завдань партії і радянської влади"[13].

В 30-ті рр. відбулися зміни у мережі краєзнавчих музеїв, кількість яких на тлі згасання краєзнавчого руху, придушеного репресіями, помітно зменшилась. Проте на початку 1941 р. на всесоюзному рівні виходить "Положення про краєзнавчі музеї", в якому такі осередки визначались вже як політико-просвітницькі і науково-дослідні установи, рекомендувалось широко використовувати музейні фонди. Поступово в суспільстві почав перемогати прогресивний погляд на музей як на специфічний заклад з багатофункціональним механізмом.

На сьогодні музей розглядається як активна галузь вітчизняної культури і науки, володіє багатим науковим, естетичним, виховним потенціалом, одним із основних завдань вбачає збереження і пропаганду національної спадщини, інтеграції нашого духовного надбання в світовий культурний простір.

Із 550 музеїв, що сьогодні діють в Україні, 134 - краєзнавчі. В нових умовах вони виступають своєрідними літописцями історії свого краю. В основному експозиції розкривають природу, історію краю, але

принциповим є зображення специфіки, самобутності того чи іншого регіону. Якщо в радянський період під тиском методичних директив зверху музеї нагадували заідеологізованих близнюків зі стереотипною структурою, однаковою експонатурою, то в сучасних умовах вони намагаються представити свої збірки як індивідуальні, неповторні. Це є позитивним наслідком тих змін, що відбуваються в суспільстві.

Безумовно, музейним осередкам, і краєзнавчим зокрема, доводиться вирішувати багато складних і нагальних питань, пов'язаних з перебудовою експоцицій, поповненню "білих плям" в історії суспільства, відтворенню його малодосліджених сторінок, розробкою нових форм діалогу з відвідувачем, пошуком шляхів подальшого розвитку і реалізації свого багатого потенціалу.

Тому робота в музеях спрямовується за кількома напрямками, пріоритетним з них виступає експозиційний показ, в основі якого лежить науково-обгрунтована концепція. Вона передбачає визначення регіональної специфіки краю, принципи побудови, головні ідеї та акценти експозицій. Кожен музей вибудовує її по-своєму, враховуючи особливості регіону, наявність експонатури у власних фондах. Зважаючи на це, в Донецькому обласному краєзнавчому музеї основний зміст роботи полягає в "олюдненні" історії краю та зміщенні акцентів з політичної історії на історію людини та її культуру. Краєзнавче поновлення нової експозиції розкриває два аспекти: Донбас - регіон-донор (з кам'яного віку він є гірничодобувним центром, Донбас - багатонаціональний регіон (показ самобутності та однечасно взаємовпливу культур).

В Кременчуцькому краєзнавчому музеї наявність великої етнографічної колекції та інтерес місцевих відвідувачів до даної тематики передбачає показ картини народних промислів краю, на тлі народного побуту: центром експозиції виступає інтер'єр хати з фрагментом селянського подвір'я, де представлені всі вироби народних промислів у їхньому вжитковому призначенні.

Нові підходи в поданні матеріалів з новітньої історії вбачають співробітники Чернівецького краєзнавчого музею. Для Буковини (нині північна частина є частиною Чернівецької області України), період між світовими війнами був часом перебування цієї української землі у складі королівської Румунії, тому зважене висвітлення подій Лютневої революції 1917 р., Буковинського народного віче 1918 р., Хотинського повстання 1919 р. та ін. має для музею велике значення.

Проблеми експозиційного показу, з врахуванням особливостей регіонів та самобутності колекцій, кожен краєзнавчий музей вирішує по-своєму, але, крім цього, важливим є момент музейної комунікації, взаєморозуміння між представленими збірками і відвідувачем. В Івано-Франківському краєзнавчому музеї такий діалог встановлюється через використання "музейної пропедевтики" - певний адаптований простір в системі музейної експозиції, розрахований на включення відвідувача в ситуацію подорожі в часі через ефект присутності. Так, відкритий спосіб показу експонатів (керамічні вироби, посуд, залізні знаряддя праці, тощо) в поєднанні з фотографіями, діорамами створюють відчуття духу давньої епохи.

Звертаючи увагу на розкриття краєзнавчої тематики в діяльності музеїв даного профілю, не слід виключати із цього ряду історичні музеї, які в своїх дослідженнях тісно пов'язані з історією регіону, його культурою та традиціями. В Харківському історичному музеї близько 250 тисяч експонатів висвітлюють історію Слобожанщини від давніх часів до сучасності, показані основні періоди історії Харківщини, її видатні постаті. Свою структуру комплексу "Місто" в експозиції пропонують науковці Дніпропетровського історичного музею, де значна увага приділяється не лише історії міста, його духовному, політичному життю, а й широкому колу історичних діячів міста, особливим, унікальним подіям, що відбувалися саме в данному місті.

Експозиційній роботі музейників передує досить копітка і глибока науково-дослідницька діяльність. Адже саме наукові дослідження співробітників музею базують-

ся на багатому і різноманітному зібранні, підкріплені науковими розробками вчених, фахівців і є тією основою, на якій формується концепція представлення музейних колекцій, вибудовується основна структура експозиції.

Цей шлях проходять всі музеї, особливо, молоді осередки. Так, в 1995 р. почав діяти Фастівський краєзнавчий музей, який формуючи фонди (на 1999 р. понад 2000 експонатів), одночасно розробляв науково-дослідницькі програми: збір та обробка документів про історію Фастівщини, дослідження археологічних пам'яток краю, історії видатних родин, народної культури[14]. Наукове осмислення даного матеріалу знайде своє висвітлення в експозиції.

Повернення широкої громадськості до історії та культури свого міста, краю сприяє активізації краєзнавчого руху в державі, появі нових краєзнавчих закладів, осередків, відродженню традицій. З травня 1990 р. в Житомирському обласному краєзнавчому музеї відновив свою роботу етнографічний відділ, започаткований в 1920 р. видатним етнографомя, музеєзнавцем В.Г.Кравченком. Під його керівництвом була створена ціла мережа гуртків, що об'єднала вчителів, студентів, краєзнавців у дослідженні духовної і матеріальної історії регіону, підготовлено декілька циклів лекцій з краєзнавчої тематики. В сучасних фондах музею зберігається архів В.Г.Кравченка, його листи, документи, фотографії, книги, серед них журнал "Краєзнавство. Етнографія" з публікаціями вченого по Житомирщині[15].

Традиції своїх попередників, славних збирачів та популяризаторів національної історії, натхненних подвижників духовної спадщини, продовжує гідна плеяда сучасних музеєзнавців. Майже все, що отримають наші нащадки в спадщину збережено руками цих відданих своїй справі людей, зігріто їхніми небайдужими серцями, сповненими любов'ю і гордістю за свою Батьківщину. Серед них ім'я дивовижної людини, справжнього патріота України Михайла Івановича Сікорського. Його руками, душею створено унікальний в своєму сенсі коплекс Переяслав-Хмельницький національний історико-культурний заповідник, що охоплює 24 музеїв[16].

Коли М.І.Сікорський в 1951 р. обійняв посаду директора місцевого музею в його експозиції налічувалося 32 експонати. Так почався важкий шлях молодого музейника, та юнацький запал, завзятість швидко допомогли знайти однодумців, хто повірив і підтримав краєзнавця. З великою вдячністю і повагою ставиться М.І.Сікорський до видатного подвижника духовного надбання народу, відомого державного діяча академіка П.Т.Тронька, завдячуючи за допомогу в розбудові музейної справи Переяславщини. Саме такі люди становлятьть той високий духовний потенціал української нації, є взірцем самовідданої любові до України для сучасників і наступних поколінь.

Краєзнавчі осередки проводять активну роботу щодо збереження пам'яток історії та культури, підтримки громадських формувань, діяльність яких спрямованана на вивчення історико-культурної спадщини. Співробітники Хмельницького обласного краєзнавчого музею докладають чимало зусиль для підтримки недержавних музеїв, музейних кімнат. В області нараховується 203 осередки з понад 147 тис. експонатів[17], які об'єднують краєзнавців, аматорів, вчителів, школярів. Музейники надають науково-методичну допомогу з обробки матеріалів, проводять семінари з директорами шкільних музеїв.

Опікується краєзнавчими осередками колектив Донецького обласного краєзнавчого музею. У 218 громадських музеях області, з яких 34 мають звання "Народний", краєзнавчими ентузіастами проводиться плідна робота із дослідження історії краю[18]. Під керівництвом досвідчених музейників організовані археологічні експедиції, збір етнографічного матеріалу. На базі Харцизького громадського музею працює гурток "Краєзнавець". Слід враховувати важливу роль таких краєзнавчих об'єднань у вихованні патріотичних почуттів у підростаючого покоління, бережливого ставлення до свого минулого.

Важливим напрямком в діяльності краєзнавчих музеїв є організація, проведення і участь у наукових конференціях, видання наукових збірників, альманахів, бюлетнів тощо. Традиційними стали наукові конференції, що проводять співробітники Миколаївського обласного краєзнавчого музею "Історія, етнографія, культура: нові дослідження", учасниками яких стають представники різних країн. Високий науковий рівень, різноманітне коло питань, широкий резонанс серед фахівців мають музейні конференції Києва, Чернігова, Житомира, Дніпропетровська та ін. Характерна риса сучасного життя музеїв — активізація їх популяризаторської функції, зокрема, видання наукових розробок, досліджень. З 1991 р. Запорізький обласний краєзнавчий музей разом з місцевим університетом видають щорічний альманах "Старожитності Степового Причорномор'я та Криму", Донецький - з 1993 р. краєзнавчий збірник "Літопис Донбасу", "Археологічний альманах", в Дніпропетровську в 90-х рр, побачили світ наукові збірки "Скарбниця рідного краю", "З минувщини Подніпров'я" та ін.

Багатогранна діяльність краєзнавчих музеїв центрів краєзнавчого руху в регіонах, сприяє всебічному дослідженню історії та культури краю, збереженню історико-культурного надбання нашого народу, популяризації національної спадщини, об'єднанню зусиль науковців та краєзнавців-аматорів у формуванні високосвідомого суспільства.

Руслана Маньковська
(Київ)

---

[1] Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті багатовікових традицій українського народу. //З любов'ю до України. - К.,1995. - С. 194.

[2] Разгон А.М. Предварительный музейный съезд. Итоги развития музейного дела в России. // Музей и власть ч.1. - М.,1991. - 17-18.

[3] Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. - Ленинград,1929. - С. 84-91.

[4] Дубровський В.В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. - К. - С. 11-12.

[5] Із доповідної записки Наркомосу УСРР до КК Робітничо-селянської інспекції про роботу наукових установ. //Культурне будівництво в УРСР. 1917-1927 рр. - К.,1979, - С. 574.

[6] Там само. - С. 517-520.

[7] Життя краєзнавчих організацій. //Краєзнавство. - Харків. - 1928. - №2-3. - С. 46-47.

[8] Бюлетень Прилуцького окружного музею. - Прилуки,1928. №1. - С. 1-4.

[9] Життя краєзнавчих організацій. //Краєзнавство. - Харків. - 1928. №6-10. - С. 77-78.

[10] Романов Н.И. Местные музеи и как их устраивать. - М.,1919. - С. 7-8.

[11] Життя краєзнавчих організацій. //Краєзнавство. - Харків. - 1927. - №6-10. - С. 74.

[12] Краєзнавство. - Х. - 1928. №2-3. - С. 56.

[13] Краєзнавство. - Х. - 1930. - №1-5. - С. 65.

[14] Неліна Т.В. Деякі питання становлення краєзнавчого музею Фастівщини. //Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. - К.,1999. - С. 31-32.

[15] Краєзнавство. Етнографія. - 1924 - 1925. - Ч.14. - С. 1-8.

[16] Махінчук М. Переяславський скарб. - К.,1989.

[17] Кокошко Н.В. Недержавні музеї - зберегти і підвищити роль в національнопатріотичному відродженні.//Музей на межі тисячоліть. - Дніпропетровськ, 1999. - С. 29-30.

[18] Павлухіна В.Ф. Музеї та бібліотеки Донецької області як історико-краєзнавчі осередки.// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.8. - К.,1999. - С. 214-218 .

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У ГЕТЬМАНЩИНІ

Історичні дослідження у такій, на перший погляд, вузькоспеціалізованій галузі функціонування політичних інституцій як механізми, методи та прийоми прийняття політичних рішень, вважаємо, є доволі продуктивним для пошуків зразу у двох сферах політичного буття: політичної культури та політичної системи суспільства. Адже політичне рішення є безпосереднім результатом функціонування політичної системи у її соціологічному витлумаченні[1]. А політична культура (ми її розглядаємо у рамках класичного визначення Г.Алмонда та С.Верби — засновників політико-культурного підходу до вивчення політично організованих соціумів)[2] є особливим типом індивідуальних позицій та орієнтацій на політичні об'єкти та акції, що віддзеркалює специфіку історичного функціонування політичної системи. Тому вивчення особливостей прийняття політичного рішення — ланки зв'язку між цими двома сферами — створює широкі можливості як для виявлення закономірностей функціонування політичної системи, так і для вивчення політичної культури задіяних у ній суб'єктів.

На початковому етапі Національної революції, коли соціальна стихія залучила до політичного життя найширші народні верстви, ми спостерігаємо домінування механізму безпосереднього здійснення влади повсталим народом, механізму, що базувався, насамперед, на політичних традиціях Запорожжя. Складовою цього механізму бачимо політичні рішення Генеральної Ради. Такий метод виявився актуальним внаслідок взаємодії кількох чинників тогочасного політичного життя. По-перше, через слабку виокремленість військово-політичної еліти на фоні широкого загалу. По-друге, для ведення успішної визвольної боротьби на першому її етапі цілком вистачало прозорих рішень, визначених логікою безкомпромісного антагонізму з поневолювачами та життєвим досвідом найширшого кола учасників Генеральної Ради.

Прийоми прийняття рішень ґрунтувалися на прихильності більшості до одного з опозиційних варіантів розв'язання справи. Причому, більшість мала явно переважати меншість, тому що ніякого підрахунку голосів не велося. Особливістю Генеральної Ради була також взаємно нетерпима й агресивна поведінка різних сторін, мінливість політичних симпатій, а також відвертий ірраціоналізм з переважанням емоцій, почуттів над логічним обґрунтуванням, визначенням критеріїв ефективності політичної дії не практичною користю, а морально-релігійними уявленнями про справедливість чи несправедливість, духовну чистоту чи оскверненість дії[3].

Вихід політичного життя за межі Запорозької Січі, його розвиток до рівня повноцінного внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави потребував кваліфікованих і термінових, а нерідко, і таємних рішень, чого ніяк не могли забезпечити механізми безпосередньої демократії. Потреба у кваліфікованих рішеннях, прийнятих людьми зі спеціальною підготовкою, накладалися й на природноісторичний процес витворення самовизначеним соціумом власної політичної еліти. Як відомо, цей процес здійснювався у історії людства двома шляхами: монархічним (з можливим виродженням у деспотичний) або аристократично-республіканським (з можливим виродженням в олігархічний).

Зміцнення Б.Хмельницьким свого провідного становища у політичній системі Війська Запорозького, наростання харизматичності його влади зумовили прийняття гетьманом одноосібних рішень. Монархізм як тенденція розвитку прослідковувався і у прагненні до таких рішень з боку

Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи. Проте власне монархічний принцип не зумів утвердитися в тогочасній Україні-Гетьманщині. "З ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції"[4].

Втручання російських властей у природноісторичне змагання двох тенденцій та їх інституційних репрезентантів призводило до послаблення ролі гетьмана та посилення впливовості його старшинського оточення. Встановлення нестійкої рівноваги між ними призводило до прийняття політичних рішень лише методом колективного обговорення у межах політичної інституції Ради Старшини.

Як названа обставина, так і політико-культурні цінності й норми, запозичені з комунікативно-регулятивних механізмів здійснення влади у Запорожжі та Речі Посполитій, створювали широкі можливості для ведення дискусій та дебатів у ході обговорення пропозицій. Учасниками проголошувалися розлогі промови з використанням якнайширшого кола доказів. Так, наприклад, на згаданому нами старшинському з'їзді 1693 р., що зібрався з приводу скасування оренди на продаж горілки на користь збереження оренди висувалися такі аргументи: вона нікому не шкодить, за винятком шинкарів; державний скарб отримав кошти на плату охочому війську та на задоволення інших військових потреб; у міських скарбницях з'явилися гроші, причому, не лише для поточних загальних потреб (на будівництво церков, купівлю дзвонів, виготовлення для власної оборони гармат та пороху), але й з'явилася можливість накопичувати гроші "про запас"; скасування оренди позбавило б можливості збирати гроші з козаків-корчмарів, котрі захищатимуться від податків козацькими правами; нарешті, всі інші способи наповнення скарбниці пов'язані з труднощами і розтягнуті в часі.

Прихильники скасування нагадували, що оренда здавна є справою ненависною і не стільки самим грошовим збором, скільки своєю поганою славою з часів польської держави, коли євреї "нею заволоділи і численні видумані обтяження придумували"; оренда лише сприяє "непокійним людям" шкодити "загальному добру"; вона збуджує до порушення суспільного спокою запорожців, котрі "похвалки злі на орендаторів чинять"[5].

Як можна судити з наведених аргументів, змагальний процес у ході прийняття політичного рішення, грунтуючись насамперед на задоволенні соціальних інтересів, набував форми інтелектуального змагання — ознаки просвітницьких часів у політиці. В той же час, поряд з раціональними аргументами у середині XVIII ст. у ході дискусій ми бачимо активне звернення до чинника емоцій, що грунтувався на національно-патріотичних почуттях. Звернення до теми "люб'язної Вітчизни", її "честі", "слави", "користі", апеляція до предків, славних і пером, і шаблею, стають складовими політичного дискурсу української еліти, як про це можна судити з промови невідомого оратора на старшинському з'їзді 1763 р.[6]

Змагальний процес у ході прийняття політичних рішень породжував також емоційні реакції на виступи опонентів. Вони кричали один на одного "з великим шумом"[7], вдавалися до дошкульних порівнянь, образливих епітетів, могли й "ударившись об стіл, говорити зі сльозами"[8]. А якщо до емоцій приєднувався інтерес "партикулярний", приватний, то неподинокими були випадки нонконформізму та обструкції. Як наслідок, виникала потреба чіткого регулювання та регламентування процесу обговорення.

Прикладом реалізації такої потреби стало "Визначення" між членами комісії, що укладала відомі "Права, за якими судиться малоросійський народ". "Комісіанти" зобов'язувалися у ході зачитування та розтлумачування окремих незрозумілих моментів "уважно слухати, іншими ж своїми приватними справами і розмовами тоді не забавлятися, і криків та сміхів не вчиняти непристойних, та і в ту пору, коли один

з нас до справи належну промову або міркування своє виголошує, інший не повинен своїми висловлюваннями тому заважати, але порядно один одного поки виговорить очікувати мусить"[9].

Дискусія в обговоренні потребувала і певного механізму ухвалення остаточного спільного для всіх рішення. Робота аналогічних старшинській раді установ у сусідніх країнах здійснювалася способом одноголосного ухвалення. У Росії цього вимагав принцип монархізму, за яким бояри не могли не "приговорити" того, що указав цар. У Польщі підрахунок голосів не був потрібним через відомий принцип "ліберум вето".

В Україні-Гетьманщині поступово формувався механізм прийняття рішення через схвалення певної пропозиції більшістю присутніх. Спочатку цей механізм приховувався за поняттями "загальності", "одноголосності"[10]. Наприклад, за формулюванням "одностайна Рада наша Лисянська" стояли політичні акції, що ніяк не погоджувалися з принципом одноголосності. Сердюцька старшина демонстративно покинула раду, П.Дорошенко поклав перед радою булаву[11], що було незаперечним свідченням політичної кризи, а неузгодженості політичної волі.

Дуже гострим було і протистояння різних груп старшин та інших учасників згаданого нами старшинського з'їзду 1693 р. У листі до царя І.Мазепа повідомляв про дискусію, що відбулася, засвідчив і той факт, що "однак більше тих виявилося", які вважали, "що оренда здавна є річчю ненависною"[12]. Це дозволяє припускати, що певне визначення співвідношення сторін, принаймні приблизно, здійснювалося. І всі учасники ради рішення більшості визнали правомочними.

Водночас, учасники з'їзду ще не відходили від принципу одноголосної ухвали. У цьому листі трохи нижче І.Мазепа запевняв: "...на яку раду всі потім погодилися"[13]. Зауваження про згоду всіх, а не просто більшості мало очевидно гарантувати повну правомочність ухвали ради старшини. Таким чином, юридично ще забезпечувався принцип одноголосної згоди, а фактично рішення уже опиралося на позицію більшості присутніх. Таке роздвоєння спрямовувало старшин до формування принципу прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Таку тенденцію засвідчує і єдиний виявлений за документами випадок персональної подачі голосів, що сталося на старшинській раді 1668 р., де головував правобережний гетьман П.Дорошенко. У ході цієї ради "турецького султана посол всіх окремо по одній людині розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не примушувані до цього гетьманом? І всі старшини послу відповіли, що вони не з примусу хочуть бути у підданстві у султана, волею, а бути їм в підданстві, як Волохи і Мултяни"[14].

На користь запровадження принципу прийняття рішень шляхом голосування з підрахунком більшості голосів працювала у XVIII ст. подача міркувань (мнений), відновлена за К.Розумовського старшинською радою. Міркування підписували старшини, що мимоволі фіксувало кожний голос. Хто ж не підписував, подавав окремі писані міркування – обгрунтування своєї особистої позиції щодо ухваленого більшістю рішення. Таким чином, з відновленням роботи ради старшини за К.Розумовського її ухвали і юридично визнавалися як не одноголосні і не одностайні.

За цим же принципом працювала і спеціалізована комісія з підготовки проекту "Прав, за якими судиться малоросійський народ", коли у разі незгоди у важливих випадках кожний член комісії подавав свою думку у письмовій формі і питання вирішувалося більшістю голосів[15]. Отже, щоб перетворити спосіб прийняття рішення вузько спеціалізованої і тимчасової інституції у постійний і загальноприйнятий, залишався останній крок. Цим кроком, очевидно, мала стати робота "Генеральної ради або Сейму", де всі питання пропонувалося вирішувати "більшістю голосів"[16]. Однак ця ідея реалізована не була.

У ході аналізу еволюції цього методу прийняття рішень ми не можемо брати до уваги вибори 1767 р., оскільки вони проводилися під адміністративним тиском малоросійського генерал-губернатора, коли накази вважалися чинними навіть за умови явної меншості підписів від загального числа шляхтичів полку[17].

Змагання між гетьманом і старшиною при опорі гетьмана на суверена або на "чернь військового чи посполитого стану" давало йому певну перевагу. Старшинам, за зізнаннями, доводилося або відмовлятися від участі у вирішенні справ, або ж терпіти, навіть порубання шаблею. Присутність гетьмана на старшинській раді була, звичайно, засобом тиску на членів ради у момент виявлення ними власних політичних позицій.

До рівня усвідомлення норми не тиснути особистою присутністю на учасників голосування піднявся лише один гетьман П.Дорошенко. Документально зафіксовано два випадки, коли він заради вільного і незалежного обговорення старшинами важливих суспільно-політичних справ, зокрема, прийняття турецької протекції, виходив зі світлиці і повертався лише тоді, коли рада була вже готовою оголосити йому прийняте рішення[18]. Втретє він повівся подібним чином, скликавши у лютому 1671 р. у Корсуні військову раду з приводу вироблення чіткої позиції у стосунках з польським королем; сам же прибув на раду під самий її кінець, щоб нікого не обмежувати у волевиявленні[19].

Процес вироблення чіткого формального способу прийняття політичного рішення супроводжувався багатьма деструктивними проявами. Одним із найпомітніших серед них було те, що на прийняття політичного рішення полковники могли впливати не лише своїм особистим голосом, але й підтримкою козаків полку. Це яскраво виявилося, наприклад, у ході старшинської ради навесні 1659 р. у Чигирині, де обговорювалося питання про війну з Московією. Хоча проти війни висловилися лише два полковники: Уманський та Білоцерківський, але у Виговського не було ніякої можливості їх переконувати чи не зважати на них як на меншість. Адже за ними стояли козацькі полки, і коли гетьман у гніві звелів було їх порубати, то "черні тих полків рубати не дали". Врешті справа виявилася настільки тупиковою, що Виговський змушений був вдатися до зняття з себе гетьманських повноважень[20].

Судячи з факту присутності на старшинській раді 1672 р. багатьох сотників, отаманів і козаків, кожний із впливових учасників ради намагався забезпечити свою впливовість демонстрацією здатності організувати масову підтримку тієї чи іншої кандидатури від військових підрозділів. Внаслідок цього, неорганізовані "групи тиску" за відсутності помітної на око переваги лише нейтралізували зусилля одна одної, посилюючи емоційну напругу протистояння. Єдиним виходом із виниклої ситуації стала пропозиція генерального судді І.Домонтовича "...щоб до присланого від царської величності Гетьмана не обирати"[21].

Як бачимо, результатом таких орієнтацій на використання сили (не тільки, правда, у військовому варіанті, але і як здатності організувати у потрібний час та потрібному місці масову підтримку своїй позиції) було, з одного боку, ослаблення влади гетьмана, з другого – сприяло зверненню до московського царя як до арбітра, що в свою чергу, лише посилювало формування підданських орієнтацій на царя у середовищі старшини.

Попри всю гостроту взаємин між старшинами та старшинськими угрупуваннями, головними учасниками політичного життя Гетьманщини протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. залишалися гетьман, який виступав від імені загальносуспільного інтересу, та старшини, учасники Ради Старшини як представники окремішних інтересів своєї соціальної верстви. Дуже часто протистояння набувало характеру зіткнень, гострих як за змістом і формою висловлювань, так і за поведінковими реакціями, коли гетьмани з піхов діставали шаблі, а генеральні старшини, вдавшись до змо-

ви, усували претендентів на одноосібну владу.

Поступово історична школа такого змагання підвела його учасників до усвідомлення потреби звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цього ми зустрічаємо у Конституції П.Орлика. Вона, зокрема, позбавляла можливості багатих і "властолюбних накупців" "над слушність і право" "приваблювати серце Гетьманське корупціями" і, таким чином, працювала на звільнення політичної системи Гетьманату від корисливих політичних рішень у сфері кадрової політики. Норми Конституції унеможливлювали вчинення гетьманом "приватного" (поза рішенням суду) покарання старшин. Але найголовніше – документ зафіксував прагнення еліти утвердити провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшини. Представники останньої прийшли до юридичного закріплення думки про необхідність правового захисту в усіх випадках, коли вони приватно чи публічно "виговорюватимуть" "Його Вельможності" на недоліки його політики без "найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які виговори не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але непорядки виправити старатиметься"[22].

Поряд із вдосконаленням методів волевиявлення у ході прийняття політичного рішення ми помічаємо і удосконалення інституційних механізмів, за допомогою яких відпрацьовувалося і приймалося політичне рішення.

Чим складніші питання поставали на порядку денному, тим досконалішими мали бути методи вироблення рішень щодо них. Найскладнішим і за своєю об'ємністю, і за інтелектуальною та кваліфікаційною наповненістю, і за значенням для дальшого життя Української козацької держави було складання і прийняття "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Відповідно організовувалося і прийняття рішення. Насамперед зазначимо, що з'явилася така форма як спеціалізована комісія, яка давала змогу брати до уваги кожну кваліфіковану думку.

Після прочитання пункту голова комісії запитував, чи має хто зауваження, поправки, запитання з приводу прочитаного. Після згоди цілої комісії пункт приймався остаточно. У разі незгоди кожний член комісії подавав свою думку на словах, а у важливих випадках у письмовій формі[23]. Новозапровадженням стала і спеціалізація праці всередині самої комісії. З її складу в окрему підкомісію було виділено 6 перекладачів. Решта 12 членів комісії працювали над текстом нового кодексу. Нарешті, ми маємо приклад роботи Ради старшини у режимі функціонування спеціальних тимчасових комісій у поєднанні з пленарним засіданням. Це було застосовано до організації роботи старшинської ради, щоб пришвидшити розгляд та затвердження "Прав..." Заради цього проект було розділено на п'ять частин, щоб одна частина припадала на два полки, старшини яких і утворювали комісію. Розгляд довіреної частини полкові старшини та сотники мали здійснювати за допомогою двох бунчукових товаришів (очевидно, авторів чи співавторів розглядуваної частини). Остаточне затвердження кодексу відбувалося на пленарному засіданні старшинської ради[24].

Ще одним прикладом поєднання роботи спеціалізованої комісії з пленарним засіданням ради старшини було складання прохань.

Судячи з опису роботи останнього старшинського з'їзду, спочатку учасниками подавалися пропозиції щодо змісту пунктів прохання, велися з цього приводу палкі суперечки. Потім окремим старшинам (генеральному писарю та двом полковникам) було доручено оформити усі подані пропозиції у цілісний документ, щоб на наступному засіданні обговорити його зміст[25].

Завівши мову про механізми прийняття політичних рішень, ми не можемо не згадати і про нереалізовані (але не з вини української еліти) проекти, які й досі засвідчують факт високої цивілізованості українського суспільства XVIII ст. Адже суспільство Гетьманщини прийшло і до усвідомлення необхідності витворення спец-

іальної представницької інституції "Генеральної Ради" (як пропонувалося Конституцією П.Орлика 1710 р.)[26] чи "генеральної Ради або Сейму" (як пропонувалося у ході складання прохання старшинським з'їздом 1763 р.), функцією якої мала стати систематична робота з підготовки та прийняття політичних рішень. Згідно з останніми документами Генеральну Раду пропонувалося скликати "як для спільних наших постанов і справ, так і для порад в потребах, що трапляються малоросійському народові... на яких сеймах або радах всі такі нові постановлення і справи мають укладеними і вирішуваними бути більшістю голосів"[27].

Визнання українською елітою російського царя, а потім імператора своїм сувереном включало і його до числа суб'єктів українських політичних рішень. Підкреслимо: українські старшини-автономісти ніколи не визнавали права російських урядовців чи військових здійснювати управління українськими справами. Для прикладу наведемо відомі слова С.Дівовича, автора "Розмови Великоросії з Малоросією": "А не ты Республикою повелеваешь мною"[28]. Інша справа, що їм під загрозою застосування сили доводилося миритися з втручанням представників російського суспільства у внутрішні справи Гетьманщини. Проте періоди стабілізації політичного життя завжди призводили до відновлення ідеї непідвладності України російським установам та урядовцям.

Так, 20 жовтня 1692 р. гетьман І.Мазепа підготував "Міркування" (мнение) про знищення в Україні оренд. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть всю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху "і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо". Гетьман був впевнений, що обгрунтований проект указу — рішення старшинського з'їзду — цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься "превисоким своїм розумом і премудрим розглядом", тобто здоровим глуздом, складовою природного права, яким керувалися і вони. За такої умови і виникала ситуація, коли "у всіх справа і в найменших випадках Указу їх Монаршого дотримуємо, оскільки найбільше про дотримання їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо"[29]. Отже, сам акт монаршого затвердження указом уявлявся, як надання легітивності рішенням старшинського з'їзду.

Подібний підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини автономісти пропонували самостійно готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які проте "сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, поки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримають на них всенаймилостивішої конфірмації"[30].

Таку ж модель взаємин пропонував і відомий громадський діяч Г.Полетика, пропонуючи відродити в Україні шляхетську республіку, відповідно до норм функціонування якої "всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм"31.

Отже еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчує, що політична система Гетьманщини розвивалася за європейськими зразками від прийняття рішення безпосередньо народом через монополізацію цих процесів політичною елітою та її інституціями до прийняття суспільно значущих рішень у представницькому органі влади. Цей же напрям відобразився у тенденції переходу від методу одноголосного ухвалення до прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Описані нами механізми, методи і прийоми прийняття рішень засвідчують, що політична культура української еліти другої половини XVII—XVIII ст. за найпоширенішою типологізацією була активістською та активістсько-підданською.

Струкевич О.К. (м.Київ)

1 Політична система сучасної України. - К., 1998. - С. 7.

[2] Основы политологии (наука о политике). - К., 1991. - С. 123-127; Політологія. - Львів, 1994. - Вид. 2. - С. 417.

[3] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини у XVII-XVIII ст. Генеральна рада. - К., 1929. - Ч. 1. - С. 23, 80-82, 150.

[4] Крупницький Б. Основні проблеми історії України. - Мюнхен, 1955. - С. 48.

[5] Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. - М., 1859.– Ч. II. - С. 5-14.

[6] Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. - 1882. - №10. - С.120-125.

[7] Цитовано за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. - Н.-Й., 1985. - С. 69.

[8] Акты, относящиеся к истории южной и западной России (далі - АЮЗР). - СПб., 1877. - Т. IX. - С. 186.

[9] Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // Киевская старина. - 1888. - №10. - С. 36.

[10] АЮЗР. - СПб., 1877. - Т. IX. - С. 186.

[11] Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 71.

[12] Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 10.

[13] Там само.

[14] АЮЗР. - СПб, 1872. - Т, VII. - С. 154.

[15] Определение между нами... - С. 36.

[16] Прошение малороссийского шляхетства// УІЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

[17] Когут З. Російський централізм і українська автономія. - К., 1996. - С. 117-121.

[18] АЮЗР. - СПб., 1879. - Т. XI. - С. 180, 377-378.

[19] Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 328.

[20] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Рада старшини. - К., 1930. - Ч. 2. - С. 51.

[21] Там само. - С. 49.

[22] Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 249-252.

[23] Определение между нами... - С. 35-36.

[24] Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1. - С.134-135.

[25] Васильчиков А. Семейство Разумовских. - СПб., 1880. - Т. 1. - С. 314.

[26] Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 248.

[27] Прошение малороссийского шляхетства // УІЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

[28] Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. - К., 1983. - С. 343.

[29] Источники Малороссийской истории... - Ч. II. - С. 5-7.

[30] Прошение малороссийского шляхетства // УІЖ. - 1993. - №9. - С. 93.

[31] Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1. - С. 151.

РОСІЙСЬКІ СТАРООБРЯДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Переселення російських старообрядців на територію Волині розпочалось у XVIII ст., коли край ще входив до складу польської держави. Цьому сприяли, у першу чергу, політичні обставини, що склалися на той час як у Росії, так і в Польщі. Російський історик Н.М.Нікольський зазначав, що переслідування царизмом старообрядців у першій половині століття викликало значну еміграцію. За своїми масштабами вона, на думку вченого, може зрівнятися з еміграцією пуритан з Англії у XVI ст.[1]. З іншого боку, польський король Ян Собєський видав указ, який дозволяв розкольникам селитись на польській території і зберігав за ними право на вільне сповідання своєї віри[2]. У переселенні старообрядців, за твердженням Я.Ковальчука, були зацікавлені й польські поміщики, які відчували потребу у робочій силі[3].

Хоча основні напрямки старообрядницької колонізації були спрямовані на

Київщину та Поділля, їхні слободи виникли і на Волині. За даними, зібраними російськими урядовцями у 1834 р., там проживало 2700 чол. старообрядців обох течій — попівської та безпопівської. Щоправда ці цифри, як правило, не відповідали істині. А.Пругавін, на нашу думку, цілком справедливо, зауважив, що урядові дані у більшості випадків були значно занижені[4].

Безпопівці становили більшість, послідовників їхнього вчення нараховувалось 2393 особи. Вони заперечували необхідність посередництва духовенства для спасіння душі і вважали, що "кожен християнин є священик". Богослужіння у їхніх общинах відправляли спеціально вибрані наставники. На ранній стадії свого існування безпопівці заперечували державну владу, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. Проте незабаром частина з них відійшла від есхатологічних принципів і помирилась із владою.

У досліджених нами документах називаються дві групи безпопівців: ті, що визнавали шлюби і молилися за царя, і ті, що не визнавали шлюби і не молилися за царя. Очевидно йшлося про представників поморської згоди та федосіївщини[5]. Перші розселились у Новоград-Волинському та Овруцькому повітах , а другі – у Житомирському. Попівці ж в основному проживали у місті Житомирі[6].

Невисокою була забезпеченість волинських старообрядців культовими спорудами. Свої релігійні потреби вони задовольняли лише у семи каплицях. Старообрядницьких церков та монастирів у губернії на початку століття не існувало зовсім[7]. Цілком можливо, що каплиць було значно більше, адже розкольники досить часто влаштовували молільні у власних помешканнях, і урядовці просто не знали про їхнє існування.

У соціальному сенсі старообрядці належали до купецького, міщанського та селянського станів. Селяни становили порівняно невеликий відсоток розкольників. У вже згадуваній нами відомості за 1835р. згадуються лише поміщицькі селяни — 54 чол.[8]. Також невелику, хоча й значно більшу порівняно з іншими релігійними групами частку становили купці. Переважна ж більшість належала до міщанства.

Незважаючи на те, що власної землі розкольники майже не мали, серед їхніх занять переважало землеробство. Проте хліба вони практично не вирощували, займаючись в основному городництвом та садівництвом на орендованих у поміщиків наділах. Значного розвитку набули промисли, серед яких найпоширенішими були мулярство, теслярство, виконання земляних робіт та візництво. Незначна кількість старообрядців займалася також крамарством[9]. Такий характер занять сприяв тому, що основна маса розкольників була значно заможнішою від решти населення. Хоча, як стверджував волинський губернатор, великих багатіїв серед них не було.

За своїм етнічним складом общини старообрядців складалися з росіян. Щоправда в опрацьованих нами архівних документах лише у Волинській губернії двічі зустрічаються українські прізвища — Чесненко та Сліпченко. Проте очевидно, що це були поодинокі випадки. Загалом же, за спостереженням місцевої влади, їхнє релігійне вчення "не мало шкідливого впливу на православне населення"[10].

Зовсім не простежується процес асиміляції розкольників із корінними жителями. Навпаки, царські урядовці констатували, що, незважаючи на тривале проживання у краї, старообрядці зберегли всі зовнішні риси мешканців внутрішніх губерній Росії. Лише у мові зустрічалися окремі українські та польські слова[11]. На нашу думку, це значною мірою пов'язано з їхнім віровченням, що передбачало обмеження контактів зі "світом антихриста".

Досить непростими були стосунки з місцевим населенням. Останнє ставилося до старообрядців із недовірою, підозрюючи, особливо безпопівців, у конокрадстві та грабунках. Очевидно, це зумовлювалося нетрадиційним для місцевого населення способом життя розкольників[12].

Нетривкою виявились для розкольників політична ситуація. Після другого

поділу Польщі (1793) Волинь увійшла до складу Російської імперії і релігійна ситуація у краю зазнала докорінних змін. Православ'я стало панівною релігією. Становище старообрядців, на нашу думку, значно погіршилось, адже привілеї, надані їм польськими королями, втратили свою чинність. Російські ж монархи не гарантували свободи віросповідання. Однак їхня політика щодо розкольників стала значно ліберальнішою. Принаймні за роки правління Катерини II, Павла І та Олександра І старообрядці отримали чимало поступок. До того ж влада у цьому регіоні більше переймалася проблемою боротьби з греко-католиками. Розкольники все-таки були росіянами і розглядалися царизмом, як більш віддана категорія населення у порівнянні з ворожо налаштованими поляками та неблагонадійними українцями.

Зі сходженням на престол Миколи І ситуація черговий раз змінилась. Знову було відновлено репресивну політику. За свідченням сучасних російських дослідників, починаючи з 1827 р. "влада намагалася "викоренити" старообрядництво шляхом переслідувань, утисків і обмежень"[13]. На практиці це виявилось у забороні розкольникам будувати, відновлювати і навіть ремонтувати культові споруди. Право на існування мали старообрядницькі храми, які були збудовані до 1826 р. . Але з них потрібно було познімати хрести та бані як атрибути православної церкви. Заборонялося використання дзвонів. З новою силою розпочалося переслідування біглих священиків та погроми монастирів. Чимало зусиль докладала царська адміністрація разом із православною церквою до навернення їх на єдиновір'я[14].

Виконуючи розпорядження імперського начальства, волинська губернська влада у 1840 р. провела акцію щодо виявлення і обстеження старообрядницьких каплиць та молитовних будинках. Повітовим поліцейським органам наказали з'ясувати, у якому році та з чийого дозволу були збудовані ці культові споруди і чи використовуються на них дзвони[15]. Однак жодна з вище вказаних каплиць не постраждала, бо всі вони були збудовані до 1826 р. Знищили лише молільню у будинку житомирського купця Макара Землякова, влаштовану, за свідченням місцевого начальства близько 1836 р.[16]. На основі цих дій губернське правління ухвалило відповідну постанову. За нею наказувалося познімати всі дзвони з розкольницьких храмів і знищити на них бані. На думку влади, це були зовнішні прояви розколу, що могли спокусити православних до навернення у старообрядництво. Нагляд за виконанням цього рішення покладався на міську та земську поліції[17].

Очевидно, поліцейські органи Волинської губернії досить відповідально поставилися до виконання завдань на предмет боротьби з розколом. У 1833 р. ними були виявлені й розгромлені чоловічий та жіночій монастирі, що знаходились у Новоград-Волинському повіті. За свідченням місцевого земського справника, їх заснували у 1826р. овруцький міщанин Кузьма Слєпченко та якийсь священик Феодосій. Монастирі були збудовані у віддаленій від поселень лісовій гущавині. Тривалий час місцева влада зовсім не підозрювала про їх існування. Однак у квітні 1833р. їхнє виявила поліція.

У своєму рапорті до губернатора місцеве начальство зокрема повідомляло, що ченці зазначених монастирів надавали притулок різного роду втікачам та волоцюгам. Там було затримано 12 осіб, які перебували у розшуку. На нашу думку, чиновник мав на увазі старообрядців, що втікали від переслідувань уряду з центральних губерній імперії. Притулок ці втікачі знаходили собі і серед мешканців розкольницької слободи Генріковки та економії графа Ільїнського.

У відповідь на це повідомлення волинський губернатор видав відповідний наказ. В якому зокрема говорилось:

"1. ...з'ясувати, хто особливо винен у наданні притулку втікачам і віддати їх усіх під суд.

2. Скласти списки всіх мешканців монастирів, вказавши у ньому звідки хто родом, за яким письмовим видом прожи-

ває, ким прийнятий і пострижений у чернецтво і з якого часу...

3. Обидва монастирі, як такі, що без дозволу начальства засновані та які були притулком підозрілим людям, негайно знищити, а їхніх мешканців відіслати на місця попереднього проживання і в майбутньому не дозволяти в цих місцях засновувати подібні монастирі"[18].

Одним із найтяжчих у ті часи злочинів вважалося навернення до розколу. Осіб, запідозрених у його здійсненні, притягували до суду. Хоча, зауважимо, що в опрацьованих нами архівних фондах протягом цілого століття не зустрічається жодного факту переходу хоча б одного справжнього православного у старообрядництво. Всі кримінальні справи за цим звинуваченням порушувалися проти осіб, які у свій час під тиском влади вимушені були залишити розкол і приєднатися до єдиновір'я. Зокрема, у 1842 р. із цієї причини судового переслідування зазнали бердичівські купці Степан, Макар, Федір та Юхим Землякови. Найбільшим злочинцем вважався Макар Земляков, який хрестив новонародженого сина за розкольницьким звичаєм. До того ж він ще влаштував у власному домі молільню і повісив дзвін[19].

У здійсненні подібних злочинів Бердичівське духовне правління звинувачувало також Степана Муратова, Федора Іванова, Семена Філіпова та деяких інших мешканців міста. Однак притягти до суду їх не змогли, бо всі названі злочинці "зникли невідомо куди". Зумів уникнути суду й інший розкольник — Авакум Бобров. На думку місцевого благочинного, це йому вдалося завдяки заступництву бердичівського городничого. Останній ніби-то отримав від Боброва великого хабара[20].

Судові вироки були стандартними — ув'язнення, здебільшого заслання до Сибіру та на Кавказ. Проте, не зважаючи на всі переслідування з боку влади, старообрядці залишалися досить стійкими у питаннях віри. Волинський губернатор із цього приводу зокрема писав: "...ніякі заходи умовляння не можуть похитнути закоренілих у відступництві розкольників. Позбавлені всіх засобів до безперешкодного відбування духовних треб, вони встигають у тому таємно, і хоча не можна ручатися, що не мають духовних своїх наставників, але викрити таких не було до нині можливості" [21].

Ще одним засобом тиску на старообрядців було позбавлення їх можливості організовувати навчальні заклади. У 1839 р. ухвалили спеціальну постанову, яка забороняла видавати розкольникам свідоцтва на право навчання дітей [22]. У такий спосіб влада намагалася залучити їх до державних шкіл, що повністю перебували під контролем офіційного православ'я. Проте подібні випадки траплялися надзвичайно рідко.

Розкольники мали свою, напівлегальну, систему початкової освіти. Вони віддавали дітей на навчання до так званих "майстрів", а частіше "майстринь". Цим займалися здебільшого вдови або старі дівки, які набирали собі по 5—10 учнів. Навчання тривало 3 роки. Переважно дітей учили лише читати, а інколи ще й писати. Навчання проводилося за церковними книгами старого друку: слов'янською граматикою, псалтирем та часословом[23].

Безумовно, що в середині XIX ст. таке становище не могло задовольняти старообрядців. До того ж характер їхніх занять вимагав підвищення рівня освіти, чого не можна було досягти нелегально. На нашу думку, саме це спонукало восени 1845 р. купців та міщан м. Житомира звернутися до директора училищ Волинської губернії з проханням дозволити вибраним від них особам здійснювати навчання дітей. Однак попечитель київського навчального округу його відхилив[24].

Необхідно зазначити, що, крім обмежень в освіті, уряд розробив ще цілу низку заходів, що мали сприяти наверненню дітей старообрядців до православ'я чи єдиновір'я. Серед них — заборона старообрядницькому духовенству хрестити дітей, народжених від змішаних шлюбів; визнання законно народженими дітей безпопівців у разі приєднання їхніх

батьків до єдиновір'я; притягнення до суду за навернення власних дітей у розкол.

Отже, царський уряд застосував на Волині практично увесь арсенал заходів, передбачених для боротьби з розколом. Але втілення їх у життя відбувалося там, менш завзято, ніж в інших регіонах України.

Для порівняння візьмемо Харківську губернію, де, як і на Волині, більшість становили безпопівці. Архівні документи з фонду Харківського губернатора засвідчують досить високу активність "таємного дорадчого комітету", створеного спеціально для боротьби з розколом. Зазначимо, що діяльність подібного органу на Волині не спостерігається зовсім. Зусиллями цього комітету було опечатано щонайменше чотири каплиці, три з яких згодом зруйновані[25]. На Волині ж загинув лише один старообрядницький храм.

Значно радикальніше на Харківщині відбувались і репресії проти розкольників. Щорічно у губернському суді розглядалося не менше 30 кримінальних справ[26]. За нашими підрахунками, під слідством у той час перебувало близько 300 чоловік. Волинські ж суди були не обтяжені такою кількістю подібних справ. Що ж стосується розкольницького духовенства, то, як видно з цитованого нами вище документа, місцеві урядовці їх узагалі не виявили. Очевидно, пошуки велися не так ретельно, як в інших губерніях.

Незважаючи на гоніння та утиски, що їх зазнавали волинські старообрядці з боку царського уряду, їхнє політичне становище було дещо кращим, ніж становище розкольників Лівобережної України. Причина цього, на нашу думку, криється у загалом ліберальнішій політиці держави щодо українського та російського населення Правобережжя. Зумовлена вона була боротьбою з польським національним рухом, загроза нової активізації якого відсувала на другий план релігійні суперечки.

Наскільки ж ефективними були вжиті урядом Миколи І заходи щодо розколу? Звернемося до офіційної статистики. Як ми вже зазначали, на Волині проживали три групи старообрядців: попівці, безпопівці-поморці та безпопівці-федосіївці. У нашому розпорядженні складені губернськими чиновниками відомості про кількість розкольників у Волинській губернії за 1847[27], 1848[28], та 1853 роки[29]. Попівців нараховувалось: 352 , 359 і 382 чол. . Отже порівняно з 1834 роком їх кількість не лише не зменшилася, а навпаки зросла більше ніж на 50 чол., очевидно, у результаті природного приросту. Збільшилась і чисельності безпопівців. У зазначені роки їх було: 2826, 2690 і 2871 чол. Приріст цієї категорії старообрядців становив близько 500 чол. .

Таким чином, репресивна політика уряду не принесла очікуваних результатів. Знищити старообрядців або хоча б істотно зменшити їхню кількість не вдалося. Характерно, що подібні наслідки спостерігаються й у згадуваній нами Харківській губернії, де репресії набули значно більшого розмаху. Сила духу, яку продемонстрували старообрядці, виявилася набагато сильнішою за грубу силу царського державного апарату.

Юрій Волошин (м.Полтава)

---

[1] Никольский Н.М. История русской церкви. — М., 1983. — С. 235.

[2] Короткая Т.П., Прокошина Е.С., Чудникова А.А. Старообрядчество в Беларуси. — Минск,1992. — С. 33.

[3] Ковальчук Як. Старовіри. — Харків., 1931. — С.40.

[4] Пругавин А. Раскол и сектанство в русской народной жизни. — М., 1905. — 94 с.

[5] Поморський толк (Данилівці) — одна з найбільших течій у безпопівщині. Сформувався наприк. 17 ст. на Півночі Росії. Першу громаду заснував дяк Данило Вікулін у 1695 на р. Виг (звідси назва — Данилівці). На ранній стадії свого існування Д. заперечували царську владу, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. У пер. пол. 18 ст. Д. дещо відійшли від есхатологічних поглядів. Це викликало розкол і появу цілого ряду згод (новожони, філіповці, аароновці). Федосіївщина виникла наприкінці XVII ст. на території Польщі. Її засновником був безпопівець Феодосій Васільєв. Він проповідував аскетизм (безшлюбність) і непримиренність до офіційного православ'я та уряду.

[6] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). — Ф. 442, оп. 1, спр. 1983. — Арк. 2.
[7] Там само. — Спр. 2219. — Арк. 11.
[8] Там само. — Спр. 1983. — Арк. 2.
[9] Там само. — Оп. 532, спр. 202 — Арк. 40.
[10] Там само. — Спр. 183. — Арк.19.
[11] Там само. — Оп. 532, спр. 202. — Арк. 40.
[12] Там само. — Оп. 57, спр. 183. — Арк. 19.
[13] Щапов Я.Н., Васильева О.Ю., Зырянов П.Н., Ковальчук А.В., Кучумов В.А., Яковенко С.Г. Христианские вероисповедания и государственная власть в России в XVIII — первой половине XX века. // Отечественная история. — 1998. — №3. — С. 157.
[14] Єдиновірці — представники напряму в попівщині, які пішли на компроміс з офіційною церквою. Ця течія зародилася наприкінці 18 ст. на Стародубщині. У 1800 р. царський уряд затвердив правила, за якими старообрядці, що перейшли на єдиновір'я, зберігали свою обрядовість, але в адміністративному відношенні підпорядковувалися державній церкві. Служба в Є. церквах велась за книгами старого друку і згідно старообрядницькими канонами. Обслуговувались вони священиками, поставленими офіційною церквою.
[15] ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 3513. — Арк. 2.
[16] Там само. — Оп. 152, спр. 897. — Арк.2.
[17] Там само. — Оп. 1, спр. 3513. — Арк. 5.
[18] Там само. — Оп. 1, спр. 1482. — Арк. 4.
[19] Там само. — Оп. 152, спр.897. — Арк.10.
[20] Там само. — Ф.127, оп. 650, спр.497. — Арк.14.
[21] Там само. — Ф. 442, оп. 1, спр. 5969. — Арк.37.
[22] Собрание постановлений по части раскола. — Лондон, 1863. — Т. 1 — Вып. 1. — С. 241.
[23] ЦДІАК. — Ф.707, оп. 26, спр.258. — Арк.45.
[24] Там само. — Оп. 11, спр.329. — Арк.1.
[25] Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф.3, оп. 175. — Спр. 275а. — Арк. 19.
[26] Там само. — Оп. 187, спр. 329. — Арк. 99.
[27] ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 6881. — Арк. 68.
[28] Там само. — Спр. 735. — Арк. 117.
[29] Там само. — Спр. 10412. — Арк. 82.

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ ТА НАЗВУ ЗЕМЕЛЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Щодо території, яка нині все частіше носить назву Середнє Подніпров'я, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема **"земля Руська", "Киевская волость", "Київська земля"** [1].

Термін "Середнє Подніпров'я" почав вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без виокремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку з місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному значенні, включаючи до нього навіть землі Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

Зокрема у працях багатьох дослідників українського козацтва саме так вживається поняття території Середнього Подніпров'я. Хоча саме в них дуже часто спостерігаються спроби локалізувати цю територію правим і лівим берегом середньої течії Дніпра, від басейну річки Рось до нинішнього Чигирина на правому березі і від Переяслава до впадання Сули в Дніпро на лівому березі. Такі спроби ми бачимо найбільш яскраво в працях М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, І.Каманіна, деяких інших авторів [2].

Є й такі праці, які надзвичайно глибоко обґрунтовують роль і значення південної Київщини (в нашому розумінні Середнього Подніпров'я, про що більш докладно піде мова нижче) в реконструкції того чи іншого історичного явища. Такими є, зокрема, роботи Дмитра Яворницького, його дослідження українського козацтва. В них вчений дає винятково високу оцінку землям середньої течії Дніпра, черкаським і канівським мешканцям, які, на думку історика, стояли біля витоків українського козацтва. Водночас Д. Яворницький головні зусилля свого визначного таланту віддає дослідженню лише низового козацтва, а тому Середнє Подніпров'я розглядалося лише як певне доповнення, "довісок" до історії територій, які він досліджував, як незначний епізод в історії Запорізької земл і [3].

Виходячи з такого методологічного підходу, аналогічно реконструюють обставини, що призвели до появи і розвитку українського козацтва, сучасні дослідники Ю.Мицик, С.Плохій, І.Стороженко, які вважають, що колонізація втікачами Степу розпочалася насамперед у низів'ях Дніпра, біля його допливів Орелі, Самари, Чортомлика, Томаківки. Вони зовсім не згадують про роль і значення місцевого населення Середнього Подніпров'я у формуванні козацтва. Тобто практично ігнорується перший етап виникнення і формування козацтва, що деформує історичні уявлення про справжні процеси, які відбувалися в ті далекі часи [4].

Термін "Середнє Подніпров'я" широко використовується в працях сучасних дослідників, зокрема, в дисертаціях, що захищалися вІнституті історії України НАН України при аналізі процесів, що відбувалися на Центральній Україні. Слід зазначити, що вони також вживають визначення території Середнього Подніпров'я в розширеному розумінні. Зокрема, включають сюди Житомирщину, чернігівські землі, навіть Сумщину [5].

На нашу думку, найбільш близькими до істини є ті автори, які пов'язують середню Наддніпрянщину з Київською землею. Найцікавішим дослідженням з цієї проблематики, що саме так розглядає цю територію, є "Географічний нарис" – І розділ фундаментального дослідження М.С. Грушевського "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя [6].

У цій праці вживається назва, визначаються кордони і територія Київської землі, центром якої був Київ. Однак і тут термін "Київська земля", як наголошує сам історик, вживається в широкому, розширеному значенні, оскільки в ті часи, які досліджує М. С. Грушевський, літописи пишуть і про "Київську волость", і "Київську область", що більше належали до околиць Києва [6,5].

У літописах зустрічаємо назви, крім згаданих: **Київська сторона, Київщина, Низовська земля** [7].

М.Грушевський, посилаючись на літопис, робить висновок, що Київська земля складається, головним чином, із земель полян і древлян. Однак він тут же зауважує, що "ядром її, служила земля полян, або "земля польская", цитуючи літопис [8,3, 222,463].

У давніх літописах неодноразово вживається назва **"Полянська земля"**, що відноситься до південних околицей Київщини [9].

Останнім часом при характеритиці літописних племен дослідники почали враховувати політичні чинники у їхньому розвитку. Йдеться про геополітичні аспекти їхнього функціонування. Так, В. Пашуто вбачає в полянах своєрідну "конфедерацію княжіння", в якій присутні певні владні структури [10,110].

Літописець вказує, що "пришедше седоша по Днепру и нарокашася поляне" [9,207]. Причому літописець розрізняє землі древлян і полян, навіть інколи протиставляючи їх одна одній. Особливо це помітно, коли йдеться про визначення поняття **"Руська земля"**, яке однозначно літописцем ототожнюється з землею полян.

У літописах термін "Руська земля", а відповідно її мешканці, що носили назви "руси", "русини", "русичі", "русь", а також "погани", інколи "християни", вживалися в основному в трьох значеннях: по-перше, племінна, потім державна назва всіх

східних слов'ян, що мешкали у Східній Європі; по-друге, державно-етнічна назва жителів Галичини і Волині. Однак і перше і друге значення цих термінів є похідне від першосновної племінної, а потім державної назви східних слов'ян, що жили в Середньому Подніпров'ї і мешкали на півдні в басейнах річок Росі і Тясмину, на південному сході – біля Сули і Сейму, на півночі – до середньої течії Десни, на заході – до середньої течії Тетерева.

На основі літописних джерел, де саме так визначаються назва землі, її жителів, кордони [28], дослідники, і, зокрема, М.Тихомиров, В.Мавродін, П.Толочко, роблять висновок, що в основному термін "Руська земля" вживався переважно до земель Середнього Подніпров'я [11].

За дослідженнями В. Антоновича, М. Грушевського, землі розселення полян обмежувалися течіями рік Дніпра, Росі, Ірпеня. "Від коліна, яке Роставиця робить у м. Паволочі, західна границя полянської землі направляється до півночі і пересікає Ірпінь приблизно біля села Корнин. Південний кордон землі відзначений могилами полянських воїнів-вершників; такі могили зустрічаються у великій кількості понад Россю (наприклад, біля сіл *Краснопілки, Зелепки, Росава, Яблунів, Миронівка, Пішки* Канівського, *Скибинець* Таращанського, *Гамарин* Чигиринського повітів", – так пише М.Грушевський, посилаючись на дослідження В. Антоновича [12] (Виділено авт.).

Він також вказує на те, що поляни переходили і за Рось в басейн рік Тясмина і Бугу. Про це свідчать залишки осілих поселень, віднайдених в наш час. Іпатіївський літопис вказує, що в найдревніший час крайнім північним населеним пунктом було місто *Родня* [8,4,5].

Літописці для назв окремих частин середньої Наддніпрянщини вживають також терміни **"Переяславська земля, "волость", "Поросся" та "Посулля"**, підкреслюючи їх важливість для Київської держави [13].

Безумовно, в політичні кордони Київської землі важливою складовою частиною входили північні території, які лежали в басейнах рік Прип'ять і Дніпро північніше Києва. Саме Київ став об'єднуючим центром північних і південних земель.

Однак, відносити згадані землі, розташовані північніше *Києва*, до Середнього Подніпров'я, на нашу думку не слід, оскільки вони відрізнялися від південних земель своїми географічними особливостями, перебігом історичних подій, що тут *відбувалися, а також традиціями, побутом*, звичаями населення.

На формування історичних територій розселення полян вирішальною мірою впливало географічне положення. Київська земля знаходилася на рубежі смуг лісу із піщаним грунтом і степовою чорноземною. Літописці відзначають з найдавніших часів велику різницю земель древлян і полян: перші - "зане седоша в лесах", другі - "зане в поле седяху"[8,3,54].

Хоча території, де жили поляни, можна вважати відносно полем, оскільки вони також були значно заліснені, тобто знаходилися в зоні лісостепу, однак вони відрізнялися від земель древлян. В тому ж літописі сказано, що поляни жили "в лесах на горах, над рекою Днепровскою". До того ж літопис про це згадує в декількох місцях [8,3,16,43, 341].

Тобто, йдеться про те, що землі полян були також заліснені, однак їх південна частина була значно вільнішою від лісів. Вирішальне значення мали й ріки, до берегів яких тяжіло полянське населення.

Літописці вказують, що такими басейнами рік були землі навколо берегів Росі, на її завершальній течії біля впадання у Дніпро. Називаються також допливи Росі: Росава, Кам'янка, Роставиця - з правого боку, а з лівого - Роська, і маленька річка Торч. Літописець вказує, що до базових рік землі полян відносилися також південніші - Тясмин, а також ріки бузького басейну - Гнилий і Гірський Тікич, Вись [8,4, 449450].

Отже, на визначення меж території, її назви, вважаємо впливають історичні

події, що мають спільні корені і близькі за своїм перебігом, а також географічне положення, яке в найдавніші часи виступало визначальним чинником всіх процесів.

Які ж межі Середнього Подніпров'я? Насамперед про східні рубежі. Чи збігаються вони зі східними кордонами Київської землі? Як зазначають дослідники, етнографічний східний кордон Київської землі проходив Дніпром. Однак Київські володіння переходили і на Лівобережжя. Там вони межували з Переяславськими землями. Тобто Київська земля на значній відстані вздовж Дніпра мала вузьку смугу задніпровських володінь. Вони не мали якихось укріплень і були швидше нейтральною територією. Ця земля не несла якогось політичного навантаження, тому лише номінально входила до Київської землі. Однак географічно, а також з погляду подальшої історії, ці землі були важливою складовою Середнього Подніпров'я. До них входили також і Переяславські землі, що лежали південніше Переяслава, включаючи це місто.

М.Грушевський у своїх "Нарисах історії Київської землі..." дає нам підказку щодо визначення верхньої межі східного рубежу Середнього Подніпров'я на Лівобережжі. Він показує відмінність розвитку київських околиць і південної Київщини. Рубіж, за М.Грушевським, слід визначати по річці Коран (Корань), яка протікала паралельно з Дніпром і впадала в ріку Трубіж нижче Переяслава. Там знаходилися села *Коран, Стовп'яги, Гречаники, Дівички, Старосілля, Ковалин, Сошників, Краснопілля* [6,18].

Східні кордони визначалися правим берегом річок Супій, Сула, аж до впадання Сули у Дніпро. Тобто включаються нинішні придніпровські землі Полтавщини та Черкащини. Таке визначення східної межі Середнього Подніпров'я відрізняється від класичного визначення території Київської землі, що не включає лівобережжя Переяславської землі і території до устя річки Сула.

На основі літописних джерел, археологічних праць відомий дослідник Переяславської землі М.Сікорський переконливо обстоює необхідність включення до Середнього Подніпров'я (у вузькому значенні цього терміну) Переяславщини [14].

Безумовно, аргументів на користь включення придніпровської частини Переяславської землі як одного з головних районів середньої Наддніпрянщини, а також західної Полтавщини є чимало, однак напрямок пошуків був дещо іншим, і тому це спонукає всіх нас до більш поглибленого вивчення джерельної бази, де висвітлюється розвиток лівобережної частини Середнього Подніпров'я.

Слід зауважити, що для визначення рубежів Середнього Подніпров'я ми підходимо з узагальненням поглядів на цю проблему в різні історичні періоди часів розселення тут полян, Київської держави, періоду монголо-татарської навали, козаччини тощо. Якщо підходити з такою методикою, то південно-західні кордони Середньої Наддніпрянщини на Правобережжі слід визначати басейнами річки Тясмин, що впадала в Дніпро біля Чигирина, а також землями рік басейну Південного Бугу Гнилого і Гірського Тікича, Виссю. Як вказує літописець, половці, здійснюючи свої набіги, ховалися "по Висем", тобто на берегах річки Вись, і звідтіля виїздили на нові набіги. За твердженням літописця, навряд би половці ховалися на Висі, якби володіння Русі не переходило Рось [15]. Тобто південно-західною межею можна вважати лівий берег річки Вись.

До найбільш західної точки Середнього Подніпров'я, на нашу думку, слід віднести *Звенигород* (нині м. Звенигородка Черкаської області). Перша літописна згадка про Звенигород міститься в Супрасльському спискові і датується 1394 роком разом з *Черкасами* та *Переяславом*. Джерела згадують також це місто в середині XV ст. у зв'язку з литовською експансією як таке, що стояло на межі з подільською землею. Тут знаходилися звенигородський замок і місто *Звенигород*. Замок був зруйнований під час татарських набігів у другій чверті XVI ст., ймовірно в 1541 році, пізніше не відбудований. Так описує це місто О.Єфименко [16,446].

Південні кордони правобережної частини Середнього Подніпров'я були надзвичайно рухливими, тобто зазнавали постійних змін в силу історичних обставин, оскільки саме тут були головні маршрути експансії кочової Азії. Був час, як вказує М. Грушевський, коли південний кордон Київської землі проходив по течії ріки Гнилий Тікич і водорозділу між Виссю і Тясмином [17].

Можна вважати, що крайніми точками південної межі правобережжя середнього Дніпра були територія південніше нинішнього міста *Чигирина*, включаючи нинішнє село *Цибулеве* Кіровоградської області, а також нижня течія Тясмину, аж до впадання його в Дніпро.

І, нарешті, північні рубежі правобережної частини Середнього Подніпров'я. Найбільш привабливим було б включити у північні його кордони околиці та й саме місто *Київ*. Однак це зумовило б більшу частину досліджень зосередити саме на Києві, що практично відсунуло б на другий план інші території через значимість для історії цього міста, а також наявності *чудово дослідженої джерельної бази*. І хоча ми розуміємо певну штучність у відокремленні *Києва* від традиційно визначеного Середнього Подніпров'я, однак це виправдовується необхідністю детальнішого вивчення земель, що знаходилися значно південніше Києва, їхнього населення, а також визначенням Середнього Подніпров'я у широкому розумінні цього терміну і у більш вузькому - як землю, що географічно відповідає межам середньої течії Дніпра.

Це можна пояснити ще й тим, що на певних історичних етапах ця територія відігравала цілком самостійну роль, причому на окремих з них була визначальною у формуванні тих чи інших історичних процесів в Україні, зокрема, у виникненні і формуванні козацтва.

Отже, можна розглядати Середнє Подніпров'я і його північні межі на правому березі Дніпра в широкому розумінні з включенням Києва, і у - вузькому, відзначаючи північну межу нижче по Дніпру.

І такою крайньою точкою на правому боці Дніпра, на нашу думку, повинно стати літописне місто *Заруб*. Вибране воно далеко не випадково. Насамперед саме тому, що тут знаходився відомий брід через Дніпро, який відігравав значну роль в торгівлі, військових походах, організації зв'язків різних слов'янських земель і про який є згадки мало не в усіх літописах. Крім того, разом з містом *Заруб*, між нинішніми селами *Зарубинці* і *Монастирок* Канівського району Черкаської області, згадується в літописних джерелах городище князівської епохи. Тут знайдені залишки кам'яної церкви чи монастиря, про який літописець пише "із Заруба, где теперь монастырь Трахтемирский". Поблизу знаходилися також відомі броди "на *Татинці*" і *Інжир-брід* [8,4, 161, 294, 426, 439].

Поблизу літописного міста Заруб знайдено чимало археологічних знахідок, які належать до ранньої слов'янської доби і носять назву Зарубинецької культури. Неподалік від Заруба знаходився десь легендарний *"Варяжський острів"*. Як пише літописець у Воскресенському літописі:"придоша к реце Днепру, на Заруб ко острову Варяжьскому..." Це повідомлення добується 1223 роком [18].

Слід відзначити, що нижче по Дніпру від Заруба розпочинається багатий масив значних археологічних знахідок часів ранніх слов'ян, а також пізніших періодів. Чимало про ці землі написано літописцями. Зокрема один з них пише, що далі на південь від Заруба "на устьи Рси" стояло відоме місто *Родня* [19].

Дещо вище нинішнього села *Пекарі* Канівського району знайдені залишки древнього багатого міста, яке знаходилося в урочищі *Княжа гора*. Про це пише в своєму дослідженні М.Біляшівський [20].

В часи козаччини біля Заруба містився відомий монастир Пречистої Діви, із якого вийшов знаменитий Климентій Смолятич. Тут знаходили свій останній притулок козацькі ветерани. Саме поряд в *Трахтемирові* була столиця реєстрових козаків. Особливу роль в історії формування українського етносу відіграли землі ос-

танньої течії Росі до її впадання в Дніпро. Все це дає підстави визначати саме Заруб крайньою північною точкою Середнього Подніпров'я на правому березі.

Отже, Середнє Подніпров'я знаходиться в середній течії Дніпра. Його територію можна визначити таким чином: на правому березі: на півночі від Заруба до м. Чигирина на півдні; від м. Звенигородки на заході - до Дніпра; на лівому березі: від Переяслава на півночі до впадання Сули - на півдні; правий берег рік Супій та Сула - на сході. За нинішнім адміністративно-територіальним поділом землі Середнього Подніпров'я належать до Київської області, включаючи її південні райони, Полтавської області з її західними районами, північні райони Кіровоградської області, а також центральні райони Черкащини.

Спроби дати саме таке визначення території Середнього Подніпров'я спостерігаємо в працях, які пов'язують ці землі з конкретними історичними подіями. Про Середнє Подніпров'я і розселення там полян пише літописець в "Повісті временних літ" [1,207].

Посилаючись на це повідомлення, чимало дослідників переконливо доводять факт розселення полян саме на цих землях. Зокрема, Б. Рибаков визначає територію Середнього Подніпров'я місцем, де, на його думку, розселявся полянський союз племен в IV-VI ст. на лісостеповій частині Київщини у басейні р. *Рось* і поблизу Переяслава. Свої твердження він грунтує на аналізі археологічних матеріалів так званої культури *"пальчатих фібул"*, або, як він її називає, *"древностей русів"* [21].

Цю версію знаходимо у працях переважної більшості дослідників. Ще раніше М.Грушевський у своїх картах до "Ілюстрованої історії України-Руси", а потім І. Крип'якевич в картах до своєї "Історії України", а в наш час О. Субтельний в книзі "Україна. Історія.", П. Толочко в праці "Київська Русь" поміщають полян на південних околицях Київської землі. Всі вони посилаються на записи давніх літописів, які відводили полянам місце від Росі до Тясмину.

Однак слід зауважити, що є дослідники, які ставлять під сумнів таке розташування полян і взагалі стверджують їхню легендарність. Це, зокрема, М.Корінний, який в своїй книзі "Переяславська земля" піддає нищівній критиці твердження про розселення саме на Середньому Подніпров'ї [22, 29-32].

Середнє Подніпров'я ще в часи антів (V-VII ст.), а також на наступних дуже важливих етапах української історії відігравало значну роль. В цей час продовжувався процес становлення території та назви цієї землі. В.Сєдов вважає, що одним із основних регіонів розселення **антів** було саме Середнє Подніпров'я [23, 28].

Особливу роль відводять дослідники землям Середньої Наддніпрянщини в часи виникнення і формування українського козацтва. Саме тоді з'являється нова назва населення цієї території: українці, козаки, черкаси; утверджується назва території - Україна.

На думку дослідників, зокрема К.Гуслистого, передстепова Україна в ці часи була порівняно добре заселена. Там існувало немало міст та сіл, і кількість їх неухильно зростала [24,23].

В 1542 році, за описом черкаського і канівського замків між осілим населенням згадуються тимчасові жителі укріплень. "Окромь осилых бояр и мещан бывают у них (черкассцев) прохожие козаки...". В тих же описах вказується на заняття черкаських і канівських козаків: "одні з них добувають здобич", інші - перебуваючи на Лівобережжі, "живут там на мясе, на рыбе, на меду, с пасек... яко дома", треті - "не уходячи в козацтво на поле... служат в замках боярам" [25, 588-589].

Тобто місцеве населення мало добру можливість, незважаючи на небезпеку, яка чатувала на них у степу, займатися інтенсивним господарським освоєнням незайманих територій. Створювався відповідний до економічних, соціальних особливостей цієї землі суспільний стан місцевого населення, яке складалося з

корінних жителів, а також із всезростаючої маси втікачів. Місцеві селяни, які займалися хліборобством і уходництвом, до середини XVI ст. були вільними, не закріпаченими, могли переходити з одного місця на інше. Податки й повинності, що їх селяни відбували на користь господарського, князівського замку (подимне, пушкарівщина, стації) та на користь власне держави чи приватних осіб (натуральний податок пшеницею, вівсом, чи іншим збіжжям, або чинш), були порівняно легкі. Фільварків, панщини на цій території тоді ще не існувало [26].

Ось як описує автор "Історії русів" склад населення тодішніх українських земель: "...шляхетство по примеру всех народов и держав естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством, заключающим в себе бояр, произшедших из княжеских фамилий, урядников по выборам и простых воинов, называемых козаками по породе, кои произведя из себя все чины выборами и их по прошествии урядов возвращая в прежние звания, составляло одно рыцарское сословие" [27,17].

"На содержание гетманов и других важнейших урядников определены староства или ранговые деревни и прочие угодья, а для резиденции Малороссийского гетмана назначен город Черкас" [27,17].

За автором, населення цієї землі називали **черкасами**: "черкасами называли и писали всех почти Малоросиян, а не одних Козаков..." [27,19]. (Підкреслено автором).

Розповідаючи про природу мешканців цих земель, українських козаків, "Історія русів" заперечує тим авторам, які приписують козацтво "пришельцям із Скіфії, чи від татар, чи Кабарди черкеської". Автор вважає, що природа козацтва, його назва "суто руські, від своєї мови взяті". На його думку, кожен народ "должен иметь своих воинов, и по необходимости из самих себя, чтобы вверять свою судьбу и безопасность не иностранному, а своему воинству..." І такими воїнами стали козаки піші та кінні, що ніякі вони не бродяги, а походять із слов'янського народу "яко избранные из того же народа на службу отечества" [27, 18-19].

Отже ми бачимо, що впродовж віків землі Середнього Подніпров'я відігравали цілком самостійну роль, на різних етапах розвитку українського народу, були центром значних подій, які визначали його долю. За своїм геополітичним становищем ця територія виступала консолідуючим ядром в ранньо-словянські часі, переддержавну добу, в часи Київської Русі, в період виникнення і формування українського козацтва, творення козацької держави.

В різні часи ця територія мала свої локальні назви: *"південні околиці Київської землі", "Переяславська волость", "Полянська земля", "Поросся", "Посулля", "Подніпров'я", "Руська земля"*, в козацькі часи "*волость*" вже пізніше і насамперед в працях дослідників – "Середнє Подніпров'я" У розширеному значенні ця назва вживається сьогодні. Палким прихильником визначення Середнього Подніпров'я у більш вузькому значенні був М.Максимович, тим самим він повернувся до оцінки території, закладеної в літописах. Саме він, на наш погляд, започаткував вивченню цієї самобутньої землі.

Отже, наведені вище міркування переконують нас в тому, що ця земля має право на самостійну назву, яка б найбільш адекватно відповідала географічному положенню, перебігу історичних подій. І такою назвою є **Середнє Подніпров'я**. Вона має також чітко означені межі.

На наш погляд, виокремлення певних територій, що мають особливий геополітичний статус, уможливлює більш грунтовне дослідження їх розвитку, виявлення унікальності зазначеної землі, відстеження взаємозв'язків з іншими землями. Загальновизнаним є поділ України на Поділля, Галичину, Буковину, Слобожанщину, Середнє Подніпров'я, Закарпаття. Однак існує і більш загальний поділ на Подніпровську, Західну та Південну Україну. Та все ж, на наш погляд, більш плідним для наукового історичного пошуку є локалізація земель у значно меншому масштабі.

Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні виступає в нашому дослідженні як частина Центральної України з певними особливостями, притаманними лише їй. Потребують більш глибокого вивчення і узагальнення сусідні з Середнім Подніпров'ям землі, зокрема Уманщина, яка може претендувати на цілком самостійне виокремлення, південні околишні землі Київщини, які дуже часто виступали в тіні Києва тощо.

Анатолій Чабан (Черкаси)

---

[1] Повесть временных лет. М.: 1950. С. 17, 31, 35, 47, 5052, 56, 76, 81, 82, 89, 93, 94, 101, 109, 119, 112, 115, 116, 181, 183, 365, 392, 402.

[2] Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого Чтения в историческом обществе Несторалетописца). К.:1984, Кн. 8.; Костомаров М. Історія України в життєописах визначних діячів. Львів.: 1918.; Кулиш П. История воссоединения Руси. Спб.: 1874. т.2.; Максимович М. Откуда идет русская земля, по, сказанию Несторовой повести... Собр. соч. К.: 1876. Т.І.

[3] Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т.К.: 1990; Розділи 1 та 2 другого тому.

[4] Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. Дніпропетровськ.: 1991.

[5] Див.: Алекберли М. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600-1621 гг.: Дис...канд. іст. наук. К.: 1951. Машинодрук.; Заремба С. Хронология украинского летописания второй половины XVII - начала XVIII века.: Дис...канд. іст. наук.К.: 1974. Машинодрук; Макарець О. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в першій половині XVIII ст.: Дис.-..канд. іст. наук. К.:1975. Машинодрук.; Самойленко В. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV - першій половині XVI ст. (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис...-канд. іст. наук. К.: 1951. Машинодрук.; Сергієнко Г. Народна боротьба на Правобережній Україні за визволення з-під польсько-шляхетського гніту і воз-'єднання з Росією в кінці XVI - на початку XVII ст.: Дис...док. іст. наук. К.: 1983. Машинодрук.; Тхор В. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польщи (вторая половина XVII - XVIII вв.): Дис...канд. іст. наук. К.: 1965. Машинодрук.; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского в 20-90-х годах XIV века.: Дис... док. іст. наук. К.: 1983. Машинодрук.

[6] Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. К.: 1991.

[7] Див.: ПВЛ. С. 278, 337, 357; Київський літопис. С.194-196, 204, 232, 304, 341, 344, 358, 362, 368, 379.

[8] Полное собрание русских летописей. Спб.: 1848, т.3. С.222, 463.

[9] Див.: Повість минулих літ// Літопис руський. С. 28, 10-12, 14, 16, 25.

[10] Див.: Пашуто В. Летописная традиция о племенних княжениях и варяжский вопрос. //Летописи и хроники. М.: 1973.

[11] Толочко П. Древняя Русь. С. 33; Тихомиров М. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" //Русское летописание. М.: 1979. С.30; Мавродин В. Происхождение русского народа. Л.: 1978. С.150.

[12] Антонович В. Объяснительная записка к археологической карте Киевской губернии; Грушевський М. Нарис історії Київської землі... С.2

[13] Див.: Київський літопис. (Переялавська волость, земля С.188, 192, 265, 465; Поросся С. 46, 199, 232, 265, 309, 390, 449; Посулля С. 182, 190.)

[14] Див.: Київський літопис. С. 181, 188, 192, 265, 459; Серія статтей М.Сікорського в квітні, травні 1993 року в г-ті "Київська правда".

[15] Київський літопис. С. 349.

16 Ефименко А. История украинского народа. К.: 1990

[17] Грушевський М. Нарис історії Київської землі... С. 14.

[18] ПСРЛ. Т. 1. С. 130; Київський літопис. С. 379.

[19] ПСРЛ. Т. 1. (Іпатський літопис); Київський літопис. С. 46.

[20] Біляшівський М. Княжа гора //Киевская старина. 1890. Кн. 12. С. 494.

[21] Рибаков Б. Поляне і северяне. М.: 1982. С. 81-105.

[22] Коринный Н.Н. Переяславская земля, X-первая половина XIII века. К.: 1992.

[23] Седов В.В. Восточные словяне в VI-XIII вв. М.: 1982.

[24] Гуслистый К. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К.: 1963.

[25] Описание украинских замков. // Киевская старина. 1984. Август.

[26] Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. К.: 1993. С. 512; Рибалка І.Історія України. К.: 1991. Т. 1. С. 79.

[27] История русов или Малой России. М.: 1846. С. 17.

[28] Див.: ПВЛ. С. 205, 213, 218, 219, 221-224, 226-228, 231, 232, 235-238, 244, 245, 249, 250, 253, 254, 258, 267, 270, 272, 277, 271, 289, 290, 292, 293, 300, 312, 307, 308, 310, 311, 313318, 329, 331, 334, 335, 340-342, 344-346, 353, 357, 358, 360, 362, 364-367, 369, 373, 374, 376, 381, 385; Київський літопис. С. 182, 190-193, 203, 208, 218-222, 234, 263, 363)

ВОДА ДЛЯ ПОЛТАВИ: ДО 100-річчя МІСЬКОГО ВОДОКАНАЛУ

Забезпечення водою в усі часи залишалося найважливішою проблемою людства. Наявність води завжди була одним із визначальних чинників у виборі місць поселення. Міста і села завжди засновувалися на берегах річок і озер, поблизу джерел з чистою питною водою.

Від річки Лтава походить назва нашого міста. Ще в сиву давнину полтавці не тільки використовували воду для пиття, господарських, побутових потреб з Ворскли, Рогізної, Чорної та інших річок, річечок та струмків, а й вміли будувати копанки, колодязі та інші штучні джерела водопостачання. У 1997-1999 рр. науковці з Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом директора Центру кандидата історичних наук О.Супруненка провели розкопки майданчика будівництва готельного комплексу на Першотравневому проспекті. Археологи виявили не лише рештки 20 жител і господарських будівель IX-XIV ст. , а й викопані у той період колодязі[1]. Відомості про колодязі шахтного типу в Полтаві досить часто зустрічаються у документах XVII-XVIII ст.

У "Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років" згадується один із перших у Полтаві колодязів громадського користування на території Хрестовоздвиженського монастиря: "В оном же монастыре имеется колодязь деревяный глубиною в тридцать три сажени, над оным колодязем галерея деревянная с куполом на осьми колонах выкрашенная"[2]. Зрозуміло, що викопати вручну колодязь на глибину майже 70 м, зробити надійну цямрину, механізм для забору води вимагало від майстрів неабиякого досвіду і кмітливості. У центральній частині міста колодязі громадського користування стали споруджувати на початку XIX ст. за наказом першого полтавського губернатора князя О.Куракіна. Один із жителів Полтави в 1816 р. у своїх нотатках зазначав, що на вулицях міста "столярної роботи красивих колодязів влаштовано за рахунок міської думи – п'ять"[3]. Що стосується стану водопостачання міста у середині XIX ст., то відомий полтавський історик В.Бучневич у 1858 р. пише таке: "Колодязів вирито дуже багато, бо майже кожний обиватель має на своєму подвір'ї для власних потреб колодязь; міських же або громадських – 13, у них вода переважно солонувата, і один лише, облаштований у гостинному ряду, відзначається прісноватою водою, придатною для пиття і чаю"[4].

З розбудовою міста, зростала чисельність його населення, погіршувалася екологічна ситуація. Забруднена річкова вода стала майже непридатною для пиття. Вода в шахтних колодязях теж перестала

відповідати санітарно-гігієнічним нормам. Через це місто все більше потерпало від епідемій. Назрівала необхідність створення міського водопроводу.

Перші відомчі водопроводи в Полтаві почали споруджувати у 80-х рр.

XIX ст. у зв'язку із введенням у дію Харківсько-Миколаївської залізниці. 1871 року Полтава вже мала залізничну станцію, майстерні, де ремонтували паровози. Для забезпечення цих об'єктів водою у 1880 р. на лівому березі Ворскли збудували водонасосну станцію та проклали водопровідну мережу довжиною 240 погонних метрів. Вода з цього водопроводу використовувалася тільки для технічних потреб (промивання котлів, закачування у тендери паровозів тощо)[5]. Майже через три роки Полтавське губернське земство облаштувало на правому березі Ворскли свою водонасосну станцію, що працювала від парового локомобіля і перекачувала майже невідфільтровану річкову воду вздовж кількох вулиць Подолу. Головне призначення земського водопроводу – протипожежне. Окремі господарі, які провели від магістралі водовідводи до своїх садиб, використовували воду для прання, напування худоби, поливання городів. Земська водокачка була малопотужною, працювала з перебоями, взимку взагалі не функціонувала, а водопровідний двір був справжнім розсадником антисанітарії[6]. На березі Ворскли містилася і третя водокачка, що подавала воду трубами до будинку інституту шляхетних панянок. Діяв і водопровід Полтавського благодійного закладу (на території сучасної обласної лікарні)[7].

Перекачування води з Ворскли або із ставків, як це робилося водопроводом благодійного закладу в окремі райони міста не вирішувало головної проблеми – забезпечення населення чистою, здоровою питною водою. І тому вже у 80-90 – х роках минулого століття у Полтаві та на її околицях окремі підприємці облаштовують трубчаті колодязі артезіанського чи бруклінського типу, що уможливлює використання глибших, ніж у шахтних колодязях, водоносних пластів. Колодязі бруклінського типу пробивали на території окремих цегельних заводів, розташованих у низинній частині міста. Перший трубчатий колодязь артезіанського типу влаштували в 1899 р. поблизу парового млина Розенберга. Свердловину пробурили до глибини 102 метрів і там виявили водоносний пласт з доброю, придатною для пиття водою. Але, на жаль, через брак досвіду видобуток води налагодити не вдалося і незабаром свердловину занесло піском. У кінці 80-х років артезіанську свердловину заклали і в садибі Скліфосовських у Яківцях (нині північно-східна околиця міста). Артезіанський колодязь діяв добре, і його водою користувалися не лише мешканці садиб, а й селяни Яківців[9].

У 1895 р. інженер Г.Крушель на території казенних винних складів (Сінна, а нині Площа Незалежності) влаштував артезіанський колодязь. Глибина свердловини становила 115 м. Вода самопливом піднімалася на 60 м, а потім за допомогою насосу, що приводився у дію паровим локомобілем, до поверхні землі. За годину свердловина давала 1000 відер води (відро тоді було одиницею виміру рідких тіл і дорівнювало 12,25 літрам). Спорудження артезіанського колодязя обійшлося державі у 20 тис. крб[10]. Однак, за свідченням інженера-технолога М.Лоташевського, свердловина внаслідок технічних помилок під час її експлуатації незабаром припинила роботу[11].

Питання про будівництво у Полтаві сучасного технічно та економічно досконалого міського водопроводу для забезпечення населення чистою і дешевою водою не раз порушувалося громадськістю. Основний тягар у проектуванні та спорудженні водопроводу поклала на себе Полтавська міська дума та міський голова Віктор Трегубов, який сімнадцять років, з 1889 по 1906 р.р., обіймав цю відповідальну посаду.

Безпосереднім поштовхом до початку розгляду питання про спорудження водопроводу став лист полтавського губернатора О.Бельгардта до управи міської думи від 5 вересня 1896 р. Губернатор, що

безпосередньо відповідав за стан протипожежної безпеки на території губернії, вимагав від думців негайно приступити до проектування водопроводу, який можна було використовувати насамперед для гасіння пожеж у Полтаві, та віднайдення коштів на його будівництво[12].

27 вересня 1896 р. відбулося надзвичайне засідання Полтавської міської думи, де в доповіді міського голови В.Трегубова наголошувалося на необхідності спорудження водопроводу, виходячи з перспектив економіки міста, задоволення санітарно-побутових потреб його населення та протипожежної безпеки. Закінчив свою доповідь Трегубов словами: "Водопровід є справою особливої важливості і влаштування його є вкрай необхідним"[13]. Далі він надав слово Г.Крушелю, який вже мав досвід буріння артезіанських свердловин. Інженер категорично заявив, що облаштовувати водопровід у Полтаві, розраховуючи на забір води з Ворскли, – справа заздалегідь приречена на невдачу, бо річкова вода надто забруднена і для пиття майже непридатна. А оскільки жителям міста була потрібна вода не лише для гасіння пожеж, а насамперед для споживання, то слід водопостачання здійснювати з артезіанських свердловин. Г.Крушель запропонував пробурити у різних частинах міста 3-4 артезіанських свердловини, кожну потужністю 12 тисяч відер води на добу. При кожній свердловині мала знаходитися автономна водопідйомна станція, відстойний басейн, водонапірна башта та водопровідна мережа. Отже, інженером було запропоновано облаштувати в місті декілька водопроводів. При цьому він обгрунтовував свій проект тим, що дума, мовляв, не має потрібних коштів для спорудження великого загальноміського водопроводу, і економічно доцільним є будівництво невеликих автономних водопроводів. Крушель брався спорудити такі водопроводи частково на власні кошти із наступним наданням йому монопольного права продавати воду населенню. Цей проект гласні міської думи не прийняли[14].

На цьому ж засіданні міської думи була обрана "Особлива підготовча комісія для розгляду питання про облаштування в місті Полтаві водопроводу", у складі О.Черненка, С.Оголевця, А.Ринденкова, О.Бужинського, І.Мацієвського. До роботи комісії залучалися міський архітектор, міський інженер та інші спеціалісти. Головою водопровідної комісії став Олександр Федорович Черненко[15]. На цій посаді він виявив справжній талант організатора і заощадливість господаря щодо витрачання коштів, виділених на проектування та будівництво водопроводу. 1906 року, відзначаючи його великі заслуги в справі забезпечення міста чистою артезіанською водою, за рішенням Полтавської міської думи портрет О.Черненка встановили на водопідйомній станції водопроводу[16].

Для реалізації сміливого задуму спорудити в Полтаві міський водопровід був потрібний досвідчений спеціаліст, який би розробив всю проектну документацію і практично очолив будівельні роботи. У травні 1897р. міська дума затвердила на посаді міського інженера та завідувача водопроводу Бронеслава Францевича Рафальського – дипломованого спеціаліста, який добре знав водопровідну справу, будову різних систем насосів, парових машин тощо.

Надзвичайно складним було питання про фінансування будівництва та обладнання водопроводу. У 1897-1899 рр. середньорічний бюджет Полтави становив 270 тис. крб. Його прибуткова і видаткова частини були повністю збалансовані. Орієнтовні ж розрахунки вартості будівництва складного господарства з водопостачання міста визначалися сумою у 300 тис. крб. Отже, вихід залишався єдиний – отримати позику у вигляді випуску облігацій під заставу міського нерухомого майна, спорудити водопровід, а потім за рахунок прибутків від продажу води розрахуватися із кредиторами. Позику передбачалося отримати на 15 років під 7% річних. Але для випуску облігацій позики необхідно було отримати дозвіл у вигляді постанови Ради міністрів Росії, затвердженої царем.

28 серпня 1897 р. Полтавська міська дума прийняла декілька важливих рішень

щодо спорудження водопроводу. По-перше, водопровід мав бути підприємством муніципальним, тобто власністю міста, що управлявся управою міської думи; по-друге, дума затвердила умови облігаційної позики для фінансування будівництва водопроводу; по-третє, В.Трегубову доручили звернутися до уряду з клопотанням про дозвіл випуску облігацій такої позики; почетверте, оголошувався відкритий конкурс на кращий проект Полтавського міського водопроводу[17].

На початку січня 1898 р. В.Трегубов побував у Санкт-Петербурзі. Там він спочатку зустрвіся з міністром внутрішніх справ І.Горемикіним. Міністр схвалив ідею полтавців і обіцяв своє сприяння у цій справі. Наступний візит міський голова мав до міністра фінансів С.Вітте. Цей відомий державний діяч теж запевнив Трегубова, що облігаційну позику в розмірі 300 тис. крб. місту дозволять. 27 лютого 1898 р. постанову про дозвіл випустити вказані облігації було прийнято Радою міністрів, а імператор Микола II її затвердив[18].

Між тим до березня 1898 р. на адресу водопровідної комісії Полтавської міської думи надійшли з різних міст України і Росії 8 проектів водопроводу. Вартість спорудження водопроводу, вказана в цих проектах була різною: від 175 до 500 тис. крб. Це пояснювалося різницею у довжині водопровідної мережі, діаметрі труб, обладнанні водопідйомної станції, водонапірної башти тощо. Були і проекти з-за кордону. Так, бельгійський інженер К.О.Гірхе-Півовський надіслав записку, що майбутнє підприємство з водопостачання міста має бути комплексним типу "водопровід-каналізація". Однак його проект був складений у загальних рисах, і до того ж інженер не міг визначити навіть орієнтовної суми коштів, необхідних для одночасного спорудження водопроводу і каналізації. Всі проекти водопровідна комісія направила для експертизи до Харківського технологічного інституту і звідти надійшов висновок: проекти недосконалі. Тому вирішили обійтися власними силами, і міська дума доручила скласти остаточний проект водопроводу протягом шести місяців інженерові Б.Рафальському[19].

Тим часом топографи здійснили нівелювання міста вздовж головних вулиць на відстані 39 км. Це було вкрай необхідно для проектування трас прокладання водоводів та водопровідної мережі, місць будівництва водонапірної башти і водорозбірних будок. Одночасно з цим почалося буріння у різних частинах міста розвідувальних свердловин. При цьому водопровідна комісія керувалася такою настановою: вода з глибоких водоносних пластів тільки тоді могла бути доцільним джерелом водопостачання, коли б вона, за інших задовільних умов, самопливом виходила з свердловини на поверхню землі. Всі розвідувальні свердловини пробурили на глибину до 85 м, але скрізь наслідки виявилися негативними: вода або ж була низької якості, або ж її у пласті виявлялося недостатньо.

Оскільки водопровідна комісія була твердо переконана в тому, що найбільш придатною водою для споживання населенням є саме артезіанська з глибоких пластів, вирішили вести її пошук у так званому підкрейдяному пласті. Але досвіду з буріння свердловин на таку глибину в Полтаві не було. Відомо було лише те, що у Харкові якісну питну воду в достатній кількості знайшли у артезіанських свердловинах глибиною 600 м, а в Києві – 200 м. Роботи з буріння на такі глибини часто супроводжувалися неприємними несподіванками у вигляді зустрічі з важко прохідними пісками-пливунами, кам'яними породами, псуванням інструменту. Розмір вартості таких робіт зростав прогресивно збільшенню глибини свердловини. Водопровідна комісія Полтавської міської думи вступила в переговори з шістьма фірмами у Києві, Харкові, Варшаві, спеціалісти яких мали досвід глибинного буріння. Врештірешт уклали договір з Харківською фірмою, що запропонувала найбільш вигідні умови[20].

У жовтні 1898 – січні 1899 рр. проводилися роботи з буріння артезіанської свер-

дловини біля підніжжя Панянської гори. На глибині 279 м знайшли потужний водоносний горизонт з якісною, цілком придатною для пиття водою[21]. До того ж вода зі свердловини добувалася самовиливом і у кількості, достатній для забезпечення потреб населення центральної частини міста на десятиліття. Свердловина №1 міського водопроводу за всіма технічними нормами мала експлуатуватися 25 років, а фактично діяла до 1975 року.

1 грудня 1898 р. на засіданні Полтавської міської думи був розглянутий і затверджений проект водопроводу, розроблений інженером-технологом Б.Рафальським та кошторис на його будівництво. Корисні поради щодо удосконалення проекту внесли професор Харківського університету В.Альбицький, інженери Л.Колпицін, С.Носов, М.Ольховський. Тип вопороводу визначався як "господарсько-протипожежний". Водопровід мав щодоби давати місту 18 тис. відер води, а в перспективі в разі збільшення потужностей насосів – до 30 тис. Водопровід мав використовуватися не лише для забезпечення водою населення, а й для гасіння пожеж. З цією метою передбачалося вздовж всієї лінії водопровідної мережі встановити 154 пожежні крани (гідранти) американського типу на відстані 100 м один від одного. Протипожежна система водопроводу зумовлювала і цілодобовий режим його роботи.

За проектом вода з артезіанської свердловини №1 спочатку самопливом мала надходити у критий бетонний басейн і там відстоюватися. Поряд із свердловиною споруджувалася водопідйомна станція, у приміщенні якої (площа 240 м^3) встановлювалися три насоси, що приводилися в дію трьома паровими машинами. Насоси перекачували воду із резервуару через труби головного водоводу в водонапірну башту. Загальна довжина водоводу – 400 м, діаметр труб – 25 см. Водонапірну башту заввишки 32 м і місткістю резервуару 33,2м^3 мали спорудити на розі верхньої частини Панянської та Дворянської (нині Паризької Комуни) вулиць. Далі вода, що накопичувалася у водопровідній башті під тиском (за рахунок висоти башти), самопливом надходила у замкнуте кільце водовідних магістралей. Водопровідні магістралі з'єднувалися між собою у багатьох точках рознімними трубами, якими вода надходила на різні вулиці та провулки.

Згідно з проектом у центральній частині міста передбачалося прокласти труби водної мережі загальною довжиною 22,8 тис. м, діаметром від 75 до 250 мм. Глибина закладання труб у траншеї становила у середньому 3 м, що оберігало труби від промерзання взимку. Вісім водозабірних будок мали збудувати в кінці Приютської (нині Дзержинського) вулиці, на розі Дворянської (Паризької Комуни) і Монастирської (Радянської) вулиць, на Сінній (нині Незалежності) площі, на розі Ново-Полтавської (Шевченка) і Кобеляцької (Фрунзе) вулиць; у кінці Кобеляцької вулиці, на розі Першої Кобищанської (К.Лібкнехта) і Срітенської (Комсомольської) вулиць, на Велико-Тирновській (нині Першотравневий проспект) вулиці та у кінці Всесвятської (Чапаєва)[22].

Для спорудження та експлуатації водопроводу вкрай необхідними були кваліфіковані кадри робітників-металістів (слюсарів-водопровідників, ковалів, токарів). Вирішення цієї проблеми ускладнювалося тим, що наприкінці XX ст. Полтава майже не мала підприємств металообробної промисловості. Тому міська дума доручила підряд на проведення робіт з прокладання водопровідної мережі досвідченому майстру-практику з Катеринослава Павлу Воніфатову.

Прибувши до Полтави, П.Воніфатов у 1899 р. купив у підприємця Лобач-Жученка механічну майстерню, що містилася у Миколаївському (нині Першотравневому) провулку, з усім обладнанням та інструментами і найняв туди для роботи молодих робітників П.Мудрака, М.Губу, Є.Черкаса, С.Лавриненка та ін. Деякі з них пізніше стали кадровими працівниками Полтавського міського водопроводу. Так, слюсар-водопровідник С.Лавриненко у 20-і роки першим із співробітників тресту

"Водосвітло" отримав звання "Герой праці" та був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора[23].

Окрім того у майстерні *П.Воніфатова* працювали робітники з Санкт-Петербурга, Москви та інших промислових центрів, вислані до Полтави за участь у страйковому русі. Видатний письменник В.Короленко, який мешкав тоді в місті, робив усе можливе, щоб полегшити долю робітників-засланців. Зокрема, В.Короленко, який був особисто знайомий із завідувачем міського водопроводу Б.Рафальським, домовився з ним про те, щоб кількох робітників-засланців прийняли на роботу до майстерні П.Воніфатова. За рекомендацією Рафальського, Воніфатов зарахував на посаду старшого майстра К.Трирога, слюсаря І.Колєснікова, яких свого часу вислали з Києва як організаторів страйку металістів[24].

Введення у дію артезіанської свердловини №1 уможливлювало приступити до будівництва основних споруд водопроводу та прокладання водопровідної мережі. Для будівництва водозабірної станції, водонапірної башти, водозабірних будок необхідно було майже мільйон штук високоякісної цегли. Спроби управи Полтавської міської думи домовитися із власниками цегелень про постачання їхньої продукції результатів не дали – цегла або ж не відповідала встановленим для таких споруд стандартам, або ж коштувала занадто дорого. Тому 1899 року ввели в дію муніципальний цегельний завод неподалік від яру в кінці Колонійської (нині Сковороди) вулиці, де знайшли поклади якісної глини. Будівництво цегельного заводу коштувало місту 41 тис. крб. Але вже 1900 року муніципальний завод дав Полтаві 1721 тис. штук дешевої та якісної цегли. Основна частина цієї продукції – 836 тис. штук цегли пішла на спорудження водопроводу, а решта – для будівництва приміщень шкіл міста. У наступні роки цегельний завод діяв як рентабельне підприємство і стабільно давав місту 8% річних на вкладений капітал[25].

Роботи з будівництва водопідйомної станції, водонапірної башти, прокладання водопроводів, водопровідної мережі розпочалися 1899 року, але повною мірою розгорнулися з ранньої весни наступного року. *Їх встигли завершити вчасно до на*стання холодів. У жовтні-листопаді 1900 р. йшов монтаж насосів і парових машин на водопровідній станції. Їх поставило в Полтаву ризьке машинобудівне товариство "Монтель і К.". Одночасно з цим встановлювалося обладнання водонапірної башти, водозабірних будок тощо[27]. У грудні 1900 р. Полтавський міський водопровід був офіційно відкритий і дав населенню міста чисту і дешеву артезіанську воду.

Спочатку невеликий штат водопроводу складався з інженера –завідувача (ним до 1912 року був Б.Рафальський), контролера, машиніста, двох його помічників, трьох кочегарів, чотирьох слюсарів та восьми служителів на водозабірних будках. У журналах Полтавської міської думи збереглися деякі прізвища (на жаль, без ініціалів) співробітників водопроводу перших років його експлуатації. Це машиністи Волков і Петлюра, слюсарі Трегубов і Запорожець, кочегари Данішевський, Курочкін і Скляренко[28].

На момент введення водопроводу в дію було лише 70 будинкових приєднань до нього, а більшість населення отримувала воду із водозабірних будок[29].

У грудні 2000 року міський водопровід, який сьогодні має назву обласного державного підприємства "Полтававодоканал", відзначатиме свій столітній ювілей. Нині тут задіяно понад 1400 інженерно-технічних працівників, робітників і службовців. Сучасний полтавський водопровід – це величезний і складний, озброєний найновішими українськими і зарубіжними технологіями виробничий механізм: 5 водозаборів, що подають із 600-метрової глибини по 650-кілометровій лінії водопровідної мережі жителям міста щодоби понад 127 тисяч кубометрів якісної артезіанської води.

Борис Год, Олександр Єрмак (м.Полтава)

---

[1] Полтаві 1100 років. Буклет Редактор Супруненко О.Б. – Полтава: ВЦ "Археологія", 1999. – С. 4.

[2] Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 64.
[3] Гладыш К.В. Архитектура и памятники Полтавщины. Путеводитель. – Х.: Прапор, 1982. – С. 21.
[4] Бучневич В.Е. Статистическое описание города Полтавы В 1858 году. – Полтава, 1893. – С. 10.
[5] Журналы Полтавской Городской Думы за 1895 год. – Полтава, 1896. – С. 23.
[6] Очерк о состоянии 2-го санитарного участка г. Полтавы и о деятельности Полтавского Городового и Санитарного Врача В.П. Товстолужского за 1899 год. – Полтава, 1900. – С. 56.
[7] Памятная записка по постройке Полтавским Губернаторским Земством лечебницы для душевнобольных. – Полтава, 1886. – С. 7.
[8] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7. – Малороссия. – СПб, 1903. – С. 303.
[9] Жук В.Н. Чи тільки як видатний лікар-хірург відомий нам М.В.Скліфасовський та які його зв'язки з Полтавщиною?// Наш рідний край. – Полтава, 1991. – С. 26.
[10] Журналы Полтавской Городской Думы за 1896 год. – Полтава, 1897. – С. 318.
[11] Лоташевский Н.Н. Артезианские колодцы г. Полтавы. Доклад читанный в физико-математическом обществе. – Полтава, 1915. – С. 3.
[12] Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 381.
[13] Журналы Полтавской Городской Думы за 1896 год. – С. 313.
[14] Там само. – С. 318.
[15] Там само. – С. 320.
[16] Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 278.
[17] Журналы Полтавской Городской Думы за 1897 год. – Полтава, 1898. – С. 132.
[18] Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год. – С. 17, 137.
[19] Там само. – С.381, 382, 389.
[20] Там само. – С. 135, 136.
[21] Лоташевский Н.Н. Артезианские колодцы г. Полтавы... – С. 22, 23.
[22] Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год... – С. 652-659.
[23] Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). – Ф. Р-1505, оп. 1, спр. 478. – Арк.9-13.
[24] Там само. – Арк. 14.
[25] Журналы Полтавской Городской Думы за 1901 год. – Полтава, 1902. – С. 26.
[26] ДАПО. – Ф. Р-1505, оп. 1, спр. 478. – Арк. 14-16.
[27] Полтавские губернские ведомости. – 1900. – 29 жовтня.
[28] Журналы Полтавской Городской Думы за 1907 год. – Полтава, 1910. – С.19.
[29] Полтавские губернские ведомости. – 1900. – 1 грудня.

БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ЖИТОМИРСЬКОГО ПОВІТУ В XIX ст.

Основним продуктом харчування українців здавна був хліб - найпрекрасніший витвір розуму і рук людських. Тому переоцінити важливість борошномельного виробництва надзвичайно складно, а то і просто неможливо. Не є винятком і зернопереробна галузь Житомирського повіту Волинської губернії. Круп'яно-борошномельне виробництво Житомирщини має давні корені. Дослідник Давньоруської держави Б.А. Рибаков навіть простежує прямий зв'язок між процесом виготовлення борошна з жита - житомеленням і назвою міста Житомира, а також трактує сучасну назву міста Житомира з літописним містом Житомелем, яке згадує Воскресінський літопис[1].

На характер організації борошномельного виробництва краю значно впливали фізико-географічні й кліматичні умови. Розташовувався Житомирський повіт у східній частині Волинської губернії на кордоні з Київською губернією. За будовою поверхні розподілявся на південну ча-

стину - припідняту і горбисту, і північну - обширну рівнину. За характером рельєфа вся територія повіту мала сприятливі повітряні умови для розвитку вітряного млинарства. Впродовж століття вітряки кількісно переважали в повіті за винятком районів поблизу великих річок. Основна ріка повіту Тетерів, доплив Дніпра, мала протяжність 100 верст і була цілком придатна для влаштування водяних млинів за винятком тих місць, де береги її були надто сипучими[2]. Тетерів в межах повіту мав допливи: Тетерівку, Круту, Березівку, Кам'янку, Уж, Сеньку. З поміж них найкращими умовами для облаштування водяних млинів вирізнявся Уж. На глинистих і піщаних грунтах Житомирського повіту вирощували пшеницю, жито, овес. Значні поклади граніту в цій місцевості зумовили розвиток жорносічного виробництва. Розвивався цей промисел у селищах, поблизу яких були родовища каменю. Забезпечення борошномельних закладів жорнами місцевого виробництва мало важливе значення для розвитку зернопереробної галузі повіту, оскільки, як відомо, навіть найкращі жорна за 2-4 роки роботи зношувалися, і їх потрібно було замінювати новими. При цьому жорна місцевого виробництва були значно дешевшими за привізні /в їх ціну не входила вартість доставки/, і замінювати їх можна було частіше, що суттєво впливало на якість і швидкість виготовлення продукту.

Виробництво з обробки харчових продуктів, зокрема і борошномельне, у Волинській губернії було найбільш розвинене. За кількістю закладів борошномельні млини були на першому місці. Найліпше ця галузь розвивалася в Житомирському повіті.

В Житомирському повіті (XIX ст.) круп'яно-борошномельне виробництво розвивалося таким чином. З одного боку, воно набуло промислового напрямку, а з іншого - стійко домінували впродовж всього століття дрібні млинарські заклади господарського значення. Великі комерційні борошномельні заклади були добре оснащені в технічному відношенні і мали значні обігові кошти. Проте таких промислових млинів фабричного типу в Житомирському повіті, як, до речі, і взагалі у всій Волинській губернії, було не багато. Розташовувалися вони переважно у більш-менш значних містах. Найбільше їх зосереджувалося у Житомирі. Дрібні селянські млини були слабо обладнані, а виробництво їх - примітивно облаштоване. Із-за відсутності технічних свідчень, непоінформованості щодо нових винаходів, недоступності довгострокового кредиту, на поліпшення виробництва, складності ремонту нових механізмів через відсутність необхідних для цього майстрів тощо. Але дрібно господарські млини мали і певні переваги. Перебуваючи у безпосередній близькості зі своїми клієнтами - селянами - ці заклади практично ніколи не простоювали без роботи, чого не скажеш про великі промислові млини. Незначні обсяги виробництва дозволяли сільським млинам легко пристосовуватися до особливостей місцевого попиту.

Переробка зерна на борошно і крупи в Житомирському повіті у XIX ст. здійснювалася ручними, кінними, водяними, вітряними і паровими млинами. Ручні знаряддя переробки зернових були представлені жорнами і ступами. Відносилися вони до хатнього домашнього виробництва. Використовувались переважно незаможними верствами населення. Поширенню цих млинарських знарядь сприяли доступність матеріалу /камінь, деревина/ і невелика складність його обробки. Практично кожен селянин був спроможний самотужки виготовити для власного господарства жорна та ступу. Ручні знаряддя помолу зберігалися майже в кожному селянському господарстві аж до кінця XIX ст., незважаючи на те, що побутували вже як пережиток.

Не такими поширеними, як жорна і ступи, але не менш важливими були кінні млинарські засоби. Особливо їхня корисність виявлялася тоді, коли водяні і вітряні млини з різних причин не могли діяти. Працювали кінні /волові/ млини не постійно, а лише коли в цьому була потреба,

здебільшого коли худоба була не зайнята сільськогосподарськими роботами. Обсяги виробництва цих закладів незначні, а продукція невисокої якості.

Вітряні млини, як вже зазначалося, в Житомирському повіті кількісно переважали над іншими видами борошномельних закладів. Будували вітряки у цій місцевості з добірної якісної деревини. Були це невеликі заклади на 1-2 постави, не дуже продуктивні. За добу простий вітряний млин на один постав переробляв від 2 до 4 четвертей зерна. За величезної кількості цих закладів загальний обсяг їх виробництва був значним. Не менш важливе значення у борошномельному виробництві мали також водяні млини. В повіті на кінець століття їх діяло близько 10% від загальної кількості цих закладів у Волинській губернії. За кількістю водяків Житомирщина лише дещо поступалася Кременецькому, Новоград-Волинському, Дубненському і Староконстянтинівському повітам губернії. Водяні млини повіту були досить значними промисловими закладами. Це видно хоча б з середніх показників суми виробництва /5 726 крб./ і кількості робітників /4-5 чол./, що працювали на одному млині3. Про розміри водяних закладів повіту свідчить і значна кількість жорнових поставів на них. Наприклад, на млині в с.Швейковці, що належав Валеріану Станіславовичу Узембло, було 12 жорнових поставів. Цей млин поміщик регулярно здавав в оренду. І завжди знаходилося багато бажаючих взяти в утримання цей заклад, незважаючи на високу відкупну суму. Так, у 1850р. заклад дістався за контрактом ніжинському купцю 3-ї гільдії греку Михайлу Кириякову, сину Анасіогли, який проживав у Бердичеві. За право оренди закладу він зобов'язувався сплачувати по 250 крб. сріблом на місяць /3 000 крб. на рік/. Крім цього мав віддавати з млина 1 000 корців висівок дрібних та великих, а також 4 пуди цукру і 1 пуд кави зі своєї лавки на суму 150 крб.[4]

Значного розвитку в Житомирському повіті у XIX ст. набуло парове млинарство, якому сприяла дешевизна палива у цій місцевості. Паливом для парових котлів слугували дрова різних порід за середньою ціною 10 крб. за саж[5]. Для порівняння: на паливо для київського парового млина торгового дому "Фатеев, Могилевцев и Роговцев" використовувалися соснові обрізки і стружка. Парові машини млинів у Подільській губернії опалювали соломою, кам'яним вугіллям, рідше дровами, які коштували порівняно дорого - до 36 крб. за куб.саж6. Ціни на паливо і собівартість виготовленої продукції /борошна, круп/ знаходилися у прямій залежності. Чим дешевшим було паливо, тим менші затрати на виготовлення продукту і більші прибутки від його реалізації. Отже, з'являється можливість вільні обігові кошти витратити на розширення і вдосконалення виробництва. Загалом у Житомирському повіті діяло близько 18% від загальної кількості парових закладів Волинської губернії7. Більше того, за кількісним показником повіт займав перші позиції не лише на Волині, поряд з Новоград-Волинським повітом, а й взагалі на Правобережжі. З усіх повітів Київського генерал-губернаторства Житомирський поступався лише Радомисльському, Черкаському, Липовецькому повітам Київської губернії і Ольгопольському Подільської губернії. Якщо невеликі традиційні млинарські заклади /водяні, вітряні, кінні/ належали, як правило, корінним жителям, то парові - колоністам німецького і чеського походження. Особливістю парових млинів Житомирщини був їхній переважно господарський, а не промисловий /за винятком закладів м.Житомира/ характер. Тобто вони, як і традиційні борошномельні млини, займалися головним чином разовим помолом зерна, яке привозили жителі навколишніх поселень. Такі замовники, а ними були здебільшого селяни, називалися "перемольщики". За перемелення 1 пуда зерна вони сплачували власнику млина в середньому від 7 до 10 копійок, або 1/10 частину готового продукту, яка називалася "міра" і визначалася за допомогою спеціального ковшика - "мірчука". Типове облаштування більшості парових млинів складалося із

локомобіля /різновид парового котла/ невеликої потужності /від 8 до 15 кінських сил/, кількох жорнових поставів чи вальцевих станків /або тих та інших одночасно/, шеретовки /пристрій для лущення зерна/ і сита для просіювання готового борошна. Локомобіль як двигун мав ту перевагу, що в різні періоди залежно від потреби його можна було використовувати для інших робіт. Восени його можна було вивезти в поле, прилаштувати до молотарки і обмолочувати хліб. В інший час з його допомогою розпилювали дрова /круглою пилкою/. Ціна локомобіля залежала від багатьох факторів: авторитету фабрики-виробника, якості матеріалу, строку гарантії тощо. Так, наприклад, локомобіль у 8 к.сил коштував біля 2 500 крб., в 10 к.сил - майже 3 000 крб.

Суто промислових борошномельних закладів в повіті було мало. Розташовувалися вони переважно в м.Житомирі. Сировину купували у навколишніх поміщицьких економіях. Була це здебільшого пшениця. Ціни на неї в цій місцевості були порівняно невисокі. Через погане дорожнє сполучення сировина за межі губернії вивозилася мало. Більша половина вирощеного хліба йшла на внутрішній ринок, отже, перероблялася місцевими закладами. Наприклад, у 1895р. пуд пшениці коштував від 50 до 65 коп., переробляли його на борошно за 10 коп., тобто за 15-20%. вартості сировини8. Це досить високий показник для млинарських закладів. Інша справа, що далеко не всі промислові млинарські заклади могли розраховувати на такі прибутки. Багатьом з них доводилося цілими місяцями простоювати без роботи. Це траплялося з кількох причин. По-перше, надзвичайно велика кількість борошномелів зайнялася цим виробництвом, а подруге, починаючи з 2-ї пол. XIX ст. жорнові млини масово перероблялися на вальцеві, що значно збільшило їх виробництво. Великі обсяги виробництва вальцевих парових млинів зумовили наприкінці століття появу акціонерних товариств борошномелів. Так, у 1898р. землевласник П.В. Гузський подав у Міністерство Фінансів проект статуту товариства на паях під назвою "Товарищество Руднянской паровой вальцевой мукомольной мельницы и маслобойни". Товариство це планувалося утворити на вже діючому з 1895р. паровому млині Рузського при колонії Рудня Поштова. У проекті зазначалося, що Товариство може значно розширити виробництво існуючого млина і дати місцевим жителям додаткові робочі місця і гарний заробіток. Видаючи дозвіл, Волинське губернське Правління нагадало, що згідно з існуючими положеннями, в Товариство мають допуск лише особи, "права которых по владению недвижимым имуществом в Юго-западном Крае законом не ограничены"[9]. Очевидно, в даному випадку йдеться про євреїв.

Організація робіт на парових млинах була такою. У періоди великої завантаженості закладів, які складали до 6 місяців на рік, млини працювали у дві зміни по 12 годин роботи кожна. Перша зміна тривала з 12 год. дня і до 12 год. ночі, друга відповідно з 12 год. ночі і до 12 год. дня. В інший час працювала лише денна зміна.

Робочий персонал млинів складався лише з дорослих чоловіків. Відомий лише один випадок, коли працювали підлітки. Було це на млині Юліана Романовича Арендта, що розташовувався в с.Березівці поблизу станції Рудня. Троє підлітків були підсобниками у 17 дорослих робітників[10]. Наймали робітників у борошномельні заклади переважно щомісячно. Але траплявся і поденний найм. Поденно здебільшого наймали чорноробочих, вантажників, підсобників та інших робітників, зайнятість яких на виробництві визначалася періодом завантаженості закладу. Основний професійний склад робітників млинів, як правило, був однаковим. На всіх без винятку парових закладах обов'язково були мельник чи крупчатник з помічниками, машиніст, механік, кочегари. Останніх бувало два і більше залежно від кількості, потужності, системи котлів. На більшості великих закладів намагалися тримати для своєчасного ремонту механізмів коваля, бо навіть незначна поломка могла надовго

вибити з графіка робіт млинарський заклад. Кількість чорноробочих у різних млинах була неоднаковою і залежала від величини закладу, робочого сезону, можливостей власника. Так, наприклад, на паровому млині Карла Цержбицького у Житомирі нараховувалося по 12 чорноробочих на кожній зміні, а на млині Романа Цержбицького - 6 чоловік на одній зміні. Власники окремих закладів, крім названих робітників, ще й часом мали кучерів, сторожів, змазників механізмів, комірників, управителів тощо. Оплата праці робітників залежала від рівня їх кваліфікації, виду роботи, стажу тощо. Найбільше отримували мельники і крупчатники та їхні помічники. Заробіток перших складав від 1 400 до 1 500 крб. на рік, а других від 250 до 500 крб. на рік. Коваль отримував близько 20 крб. на місяць, машиністи і змазники по 50 коп. на день. Найменше цінувалася робота чорноробочих. Їх щоденний заробіток навіть у найкращих випадках не перевищував 40-50 коп., а виконувана ними робота була найважчою.[10]

Борошномельному ремеслу ніде не навчалися, а передавали досвід з покоління в покоління. Особливо це стосувалося мельників. Вони намагалися набуті знання, нові винаходи утримувати в таємниці і передавати їх своїм дітям або спеціально обраним учням. Про мельників, які справно вели виробництво, в народі казали, що вони знаються з нечистою силою.

Основною проблемою при організації борошномельного виробництва на парових млинах було недотримання робітниками правил безпеки. З цієї причини місцева фабрично-заводська інспекція здійснювала регулярні перевірки млинарських парових закладів і виписувала чималі штрафи порушникам. Наприклад, коли в 1888р. перевіркою було виявлено, що, незважаючи на численні попередження на житомирському паровому млині Карла Романовича Цержбицького не була встановлена огорожа навколо небезпечних механізмів, то справу було передано на розгляд мировому судді. Йшлося навіть про примусове закриття закладу[11]. Та незважаючи на вживані заходи, смертність робітників парових млинів Житомирщини лишалася значною.

Розміщення борошномельних закладів на території Житомирського повіту не було рівномірним. Більшість їх розташовувалося у сільській місцевості. Наприклад, наприкінці століття зі 112 млинів повіту у містах /за винятком Житомира/ діяло лише 8: у Янушполі - Гулєвич Наталії Миколаївни, Ушомирі - Готтесмана Хаїма Ушеровича, Левкові - графині Анастасії Нирод, Горошках - Самуїла Шпінгера, Райгородкі - Віктора Мазараки, два млини в м.Червоному Федора Терещенка і в м.Кодні Антона Ледоховського. Отже, з 18 містечок Житомирщини борошномельні заклади були майже в половині. Інші 104 заклади припадали на 811 селищ, приблизно один на 6-8 сіл. Окремі сільські млини мали значні розміри. Наприклад, борошномельним закладом Гижинської Ядвіги Іванівни в с.Pединці щороку виготовлялося продукції на суму 150 000 крб.; млином Рузського Павла Вікторовича в с.Рудня-Пошта - на суму 175 000 крб.; Арендти Юліана Романовича в с.Березівка - на суму 132 000 крб.. Глазко Вікторіни Оскарівни в Старосіллі - на суму 45000 крб.[12]

Основна кількість власників борошномельних млинів мала у своєму розпорядженні по одному закладу. І лише невелика група підприємців мала по кілька млинів в різних, але здебільшого сусідніх, селищах. Так, наприклад, Банов Микола Антонович, мав млини у селах Семенівка і Гарнишевка, Богуші Іосіф та Станіслав володіли млинами у с.Пугачовці і урочищі Рафаловці, графиня Нирод Анастасія мала один млин в м.Левкові, інший в с.Бистрая, а Нирод Софія - у с.Троща і на хуторі Пустоха та інші. По три заклади мали Михайло і Антон Дуриліни, Терещенко Микола Артемович. Найбільшим власником сільських борошномельних млинів був Федір Артемович Терещенко. Йому належало 9 закладів, два з яких розташовувалися у м.Червоному[13].

Цікавою особливістю борошномельного виробництва Житомирщини було те,

що значну кількість власників млинарських закладів складали жінки. Наприкінці століття їм належало майже 23% від загальної кількості повітових млинів[14]. Більшість з них управляли своїми закладами самостійно і справлялися не гірше за чоловіків. Назвемо кількох з них: Анненкова Євгенія Гаврилівна /с.Соснівка/, Вахралієва Аграфена Василівна /с.Коротинка/, Вержбицька Ядвига Карлівна /хут. Гуйва/, Лукашевич Емілія /с.Зелениця/, Стецька Аделія Матвіївна /с.Бишикуси/, Собіщанська Евеліна Вікторівна /с.Пилипки/. Окремі млини, що належали жінкам, мали досить значні розміри, велику кількість робітників і потребували від власниць неабиякої майстерності та кмітливості. Наприклад, на млині Вікторіни Оскарівни Глазко працювало 11 чоловік і виготовлялося продукції на суму 45 000 крб., Вахралієвої Аграфени - 10 робітників і сума виробництва складала 10 000 крб., Подгорської Августини відповідно - 14 чол. і 8 800 крб.[15]

Були в повіті також монастирські і суспільні або "мирські" млини. Суспільними млинами називали ті заклади, які належали не одному, а певній групі власників. Наприклад, селянській общині. Свої борошномельні заклади мали товариства селян сіл Краснополя і Гацкова. З монастирських закладів відомий млин в с.Рудня Стара, який належав Житомирському Кафедральному Собору.

Цікавою особливістю борошномельного виробництва Житомирського повіту 2-ї пол. XIX ст. була майже повна відсутність практики орендаторства і відкупництва. Так, з 112 млинів, що діяли у другій половині XIX ст., в оренду здавався лише один. Розташовувався він у с.Пединка і належав Ядвизі Іванівні Гижинській. Орендарем був єврей Соломон Давидович Горенштейн. Заклад цей був досить значним, на ньому працювало 18 робітників і щороку виготовлялося продукції на суму 150 000 крб.[16]

Орендне утримання борошномельних закладів інколи припинялося, тому що власник і орендатор не дотримувалися умов оренди. Наприклад, житель містечка Лабуня Заславського повіту єврей Абрашка Шварцман у 1838р. орендував у поміщика Антона Грохольского, що проживав в м.Житомирі, млин. Через деякий час поміщик відібрав у Шварцмана права на оренду і конфіскував його майно, що зберігалося у млині[17].

Заклади з виробництва круп, що існували в повіті, не мали серйозного промислового значення. Вони були надзвичайно простого облаштування і, як правило, складалися з одного поставу каменів і барабана для лущення зерна. В разі потреби на них також виготовляли борошно. Велика частина цих закладів приводилася в рух кіньми /топчаки/. Здебільшого пристрої для виготовлення круп - ступи з товкачами - розміщувались у борошномельних млинах, перероблялися на крупи гречка і просо.

Серед повітових міст Волинської губернії млинарство найкраще розвивалося у Житомирі. Місто розташовувалося в тому місці, де ріка Кам'янка впадає у Тетерів. Місцевість ця плоска, в північно-східній частині заболочена, у південній - перерізана глибокими ровами. Береги рік Тетерева і Кам'янки мали високі схили, що сягали місцями 21 сажня висоти, тому розмістити на таких схилах водяні млини було надзвичайно складно. Таким чином, найприйнятнішими для організації борошномельного виробництва у місті стали парові заклади. Свідченням значного розвитку виробництва житомирських млинів є такі дані: двома паровими закладами міста у 1900р. виготовлялося продукції на суму 364 050 крб., що складало 33% від загальної суми виробництва парових млинів губернії /всього на Волині в цей період діяло 68 парових млинів/. Крім цього, у губернських парових закладах працювало в середньому на 5-6 чоловік, а на житомирських -13-24 18. Найкращим у Волинській губернії вважався житомирський паровий млин Лейби Шпільберга. Джерела називають його єдиним "рационально устроенным" млином губернії, на якому запроваджувалися всі технічні новинки, а споруда була спеціально пристосована до так званої

"американської конструкції". Працювало на млині 14 робітників. Продукції виготовлялося на суму 196 000 крб. /для порівняння: виробництво інших парових млинів губернії хиталося від 50 до 120 000 крб./[19]. Розпочату Лейбою Шпільбергом справу продовжив його син Аврам Лейбович. У 1894р. купець подав у Міністерство Фінансів проект статуту товариства на паях під назвою "Товарищество Житомирской паровой вальцевой мукомольной мельницы Шпильберга". В проекті статуту зазначалася мета створення товариства – виробництво і торгівля борошномельними продуктами всередині імперії, а також вивіз їх за кордон. Облаштований млин був на садибі Шпільберга в Житомирі. Дозвіл на це був виданий лише після того, як інженер Щигельський детально обстежив цегляну споруду садиби і визнав її надійною для роботи закладу. Дозволити собі створення такого великого закладу могла лише людина зі значними прибутками. Так, майнове забезпечення Шпільберга складало 60 000 крб. вільних обігових коштів і на суму 170 000 крб. нерухомості[20].

Прибутковим було водяне млинарство Житомира. Двома найбільшими водяними закладами міста наприкінці століття виготовлялося в середньому щороку продукції на суму 81 300 крб., що складало 4% від загальної суми виробництва водяних млинів Волинської губернії і 67% від аналогічного виробництва у повітових містах губернії. Це значний показник, особливо коли взяти до уваги те, що житомирських водяних млинів лише 2, а губернських - майже 400 /392 у 1900р./, 13 з яких розташовані у столицях повітів[21].

Часто водяні млини Житомира пошкоджувалися в результаті весняних повеней. У 1799р. міщанин Шлехерт побудував власним коштом на землі житомирського староства в урочищі Кам'яний Брід, що поблизу єврейського цвинтаря, водяний млин на 3 постави. За експлуатацію закладу сплачував в економію староства 1/3 частину річного прибутку. Через 6 років, в березні 1806, млин з плотиною знесло паводком. Уціліли лише жорнові постави, два з яких Шлехерт віддав економії, а один залишив собі з тим, щоб побудувати новий млин. У 1829р. весняною водою заклад цей було зруйновано. Для чергової відбудови його Шлехерт взяв у компаньйони єврея Чернишова /Чарного/, який додав до двох існуючих поставів ще один. Прибутки від виробництва напарники розподіляли залежно від кількості вкладеного капіталу: Шлехерт отримував 2/3 і Чарний - 1/3 частину[22].

Круп'яно-борошномельне виробництво Житомира приносило власникам млинарських закладів чималі прибутки. Тому ця галузь привертала не лише професійних промисловців-борошномелів, а часом людей, професійна діяльність яких була далекою від цього виробництва. Так, у 1849р. австрійський підданий хірург Давид Рах домагався виділення ділянки землі на околиці Житомира під забудову вітряного млина і позики для його спорудження у розмірі 15 000 крб. сріблом терміном на 25 років. У позиці Міська Дума прохачеві відмовила через відсутність вільних обігових коштів, але зазначила при цьому, що млин місту потрібен, тому, якщо Рах виявить бажання побудувати його власним коштом, може вибрати будь-яку ділянку на околиці міста. Щоб заохотити ініціативного хірурга Дума пообіцяла на деякий час знижку орендної плати[23].

Інтенсивно млинобудівництво у Житомирі велося в середині XIX століття. Так, коли, вже згаданий Рах у 1849р. висловив наміри побудувати млин, Дума відразу дала дозвіл і пільги на побудову, оскільки в місті спостерігалася нестача борошномельних закладів, а коли через деякий час /у 1858р./ з подібним проханням звернувся дворянин Адам Менчинський, то правління довгий час розмірковувало, зазначаючи при цьому, що в місті вже є достатня кількість млинарських закладів, два з яких (водяні), прекрасно обладнані, складали власність міста. Проте дозволу Менчинський згодом все ж домігся. Його паровий млин розташовувався на Санкт-Петербурзській вулиці у власній садибі. Це була кам'яна чотириповерхова споруда, осна-

щена найновішими науковими розробками. При ній працювали пекарня і лісопильня, на подвір'ї кам'яна одноповерхова майстерня, поруч - флігель господарів[24].

Як вже зазначалося, всі житомирські борошномельні заклади були промислового спрямування, тобто виготовляли продукцію лише на продаж. Даних про наявну кількість млинів у місті впродовж століття не має. Відомо лише, що на початку століття /1808р./ їх в місті нараховувалося 7[25]. На кінець століття в Житомирі діяло три прекрасно обладнаних заклади промислового значення. Один з них належав Кирилу Івановичу Варварову і розташовувався на набережній річки Тетерева. Працювало на ньому 16 чоловік і виготовлялося продукції на суму 14 700 крб. Два інших належали спадкоємцям Мойсея Холоденка. Один знаходився на Вільському шосе, інший - на Сінній площі. Про великі розміри виробництва цих закладів свідчить кількість зайнятих на них робітників - 20 чоловік на одному і 30 на іншому, а також значна сума виробництва: відповідно 321 000 крб. і 21 500 крб.[26] Взагалі у Волинській губернії виділялося 7 великих промислових борошномельних закладів, які знаходилися у повітових містах, три з яких діяли у Житомирі.

Збувалася вироблена продукція на місці. Причому, як правило, заклади з реалізації товару належали самим виробникам. Так, наприклад, на Кафедральній вулиці розташовувалися костельні лавки "Наследников Холоденко", що збували борошно власного виробництва. На цій же вулиці розгорнув торгівлю борошномельною продукцією і Шлема Ванштейн /він же Работкін/[27].

Різноманітне млинарське приладдя можна було придбати у крамниці на вулиці Городинській, 28.

Таким чином, круп'яно-борошномельне виробництво Житомирського повіту XIX ст. відзначалося стабільним, рівномірним і поступовим розвитком. Попит місцевого населення у борошномельній продукції задовольнявся повністю, лише невелика кількість борошна, переважно найвищих гатунків, завозилася сюди з інших місцевостей. Ніяких великих змін у способі виробництва не спостерігалося. Технічний переворот галузі розпочався порівняно пізно - в останній чверті століття і найбільше виявився у м.Житомирі. Вже на кінець століття це місто наблизилося до рівня Одеси, Києва, Умані, Кременчука. Борошномельне виробництво Житомирського повіту розвивалося найкраще у Волинській губернії. Причому не лише за кількістю закладів цей повіт випереджав інші, а й за рівнем технічної оснащеності, організації виробництва, прибутковості галузі тощо. Загалом для місцевої зернопереробної галузі були характерні: велика кількість дрібних борошномельних закладів, незначні розміри їх виробництва, збереження традицій у виробництві, переважно господарське спрямування закладів, вузькість споживчого ринку, стійкість способів переробки збіжжя.

Олена Жам
(м.Переяслав-Хмельницький)

---

[1] Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. М., 1948. — С. 567

[2] Энциклопедия Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона. СПб., 1890-1898. — Т. 12. — С. 25.

[3] Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. /Под ред. И.И. Леонтьева. Житомир, 1900. — С. 56-72; Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год./ Под ред. И.И. Леонтьева. - Житомир, 1901. — С. 56-69 (підрахунки наші).

[4] Центральний Державний Історичний Архів України (далі ЦДІА України). — Ф. 442, оп. 168, спр. 57. — Арк.1-4.

[5] Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. /Под ред. В.Н. Козубского. — Житомир, 1897. — С. 28 (підрахунки наші)

[6] Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. — К., 1887 — С. 180; ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 538, спр. 202. — Арк. 82

[7] Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. — С. 56-69 (підрахунки наші).

[8] Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — С. 29 (підрахунки наші).

[9] ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 628, спр. 46. — Арк.1-3зв.

[10] Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907. — С.265.

[11] ЦДІА України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 4. — Арк. 81.

[12] Весь Юго-Западный край. — С. 264-265 (підрахунки наші).

[13] Там само. — С. 265.

[14] Там само. — С. 265-266 (підрахунки наші).

[15] Там само. — С. 265.

[16] Там само. — С. 265.

[17] ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 147, спр. 369. — Арк.5.

[18] Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. — С. 56-69 (підрахунки наші).

[19] Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — С. 27-28.

[20] ЦДІА України — Ф. 442, оп.623, спр. 420. — Арк. 1-5.

[21] Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. — С. 56-69 (підрахунки наші).

[22] ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 142, спр. 644. — Арк. 1-12.

[23] Там само. — Ф. 442, оп. 82, спр. 232. — Арк. 1-5.

[24] Там само. — Ф. 442, оп. 89, спр. 131. — Арк. 1-3.

[25] Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — К., 1973. — С. 89.

[26] Весь Юго-Западный край. — С. 247.

[27] Там само. — С. 258.

[28] Там само. — С. 255.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

В умовах становлення державності України, її національного відродження, стабілізації, національної самосвідомості широких мас населення, відродження народних традицій, виховання майбутнього громадянина України одним із важелів роботи є проведення позанавчальної туристсько-краєзнавчої роботи.

Концепція середньої загальноосвітньої школи твердить, що національне самовизначення вимагає широкого віддзеркалення національних елементів у її виховній діяльності школи, віддзеркалення краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямах, залучення учнів до активної участі в збереженні та охороні святинь свого народу, пам'яток історії, культури і природи, до освоєння традиційних ремесел і народних промислів.

Значно поліпшилася туристсько-краєзнавча робота в загальноосвітніх школах області з часу прийняття Міністерством освіти України "Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу "Моя земля — земля моїх батьків" 1 вересня 1990 року.

Положення руху стало основою всієї позакласної та позанавчальної виховної роботи в загальноосвітніх школах, ПТУ, позашкільних закладах. Адже програма руху передбачає комплекс заходів, спрямованих на глибоке вивчення рідної мови, історії свого краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду, а також пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів та регіонального національного одягу.

Розвиткові краєзнавчої роботи сприяє проведення щорічного обласного конкурсу на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики.

Конкурс сприяє пошукові нових підходів, форм, методів у краєзнавчій

діяльності з учнівською молоддю, обміну власним досвідом, роботи, вивченню і запозиченню цікавих надбань інших.

Щорічно на конкурс надходить близько 50 методичних матеріалів здебільшого краєзнавчої тематики. Відповідно до положення про рух учнівської молоді за збереження звичаїв, традицій і обрядів українського народу в школах області було створено багато гуртків народознавчого фольклорного профілю. Це сприяло збільшенню розробок сценаріїв традиційних народних свят, обрядів, ігор, конкурсів, вікторин із використанням місцевого краєзнавчого матеріалу.

Історико-географічна експедиція "Мікротопоніми України" викликала необхідність розробки авторської програми "Топоніми рідного краю" (автор Прокопчук В.С., зав. Дунаєвецьким районо), методичної розробки до курсу цієї програми (автор Беченко К.К., методист Дунаєвецької райСЮТК), розробок "Вивчення топонімів села", "Уявна мандрівка на базі історичного музею" (автор Васильєва М.С. – Іванковецька ЗОШ Дунаєвецького району), рекомендація "Топонімічні дослідження. Зміст, мета, методика" (автор Ковальчук Л.М. – Дунаєвецька райСЮТК).

Педагоги закладів освіти області взяли активну участь в конкурсі авторських програм краєзнавчих гуртків; 8 з них увійшли в збірку "Програм гуртків для позашкільних установ та загальноосвітніх шкіл", виданих Хмельницьким облно в 1997 році. Це програми "Юні геральдисти" (автор Ільїнський В.М.), "Юні археологи" (автор Захар'єв В.А.), "Літературне краєзнавство" (автор Ситар Г.Г.), "Юні українознавці" (автор Демедюк Н.Д.), "Юні географи-краєзнавці" (автор Ковальчук Л.М.), "Юні геологи" (автор Шоробура І.М.) тощо.

Крім того, багато юних краєзнавців у гуртках і об'єднаннях вивчають історію свого рідного краю, проводять певну пошукову, дослідницьку роботу. На допомогу таким пошуківцям завідувачем Дунаєвецького районо Прокопчуком В.С. були розроблені "Рекомендації з підготовки і написання історії населеного пункту". Ці рекомендації визнані одними з кращих в обласному і Всеукраїнському конкурсі на кращий методичний матеріал 1998 р.

На конкурс надходять матеріали з досвіду краєзнавчої роботи з учнями. Це "Організація, зміст та форми роботи з учнями школи з вивчення фольклорної спадщини нашого народу" (автор Головата Н.М., Волочиська ЗОШ №1), "Організація краєзнавчої роботи. З досвіду роботи Балинської ЗОШ Дунаєвецького району" (автори Шевчук С.В., Сорокатий В.М. — ОЦТКУМ, Беченко К.К. – Дунаєвецька райСЮТК), "Система роботи історико-краєзнавчого гуртка "Полонь" (автор Бровчук І.О. — Полонський район), "Організація, зміст і форми роботи гуртка історичного краєзнавства з створення музею села" (автор Лисюк М.А. – Михлянська ЗОШ Ізяславського району), "Цикл занять гуртка українського народознавства з вивчення української національної символіки (з досвіду роботи)" (автор Шкарпета Ю.М. –ХМЦТКУМ) та багато інших.

Теоретичною основою шкільного краєзнавства стала туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді "Краса і біль України", оголошена Міністерством освіти. На базі цієї експедиції обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді розробив методичні рекомендації для організації краєзнавчої роботи з учнівською молоддю і надіслав у методичні кабінети районів та міст для використання в практичній роботі.

Практика показала, що юні краєзнавці області активно включилися в туристсько-краєзнавчу експедицію "Краса і біль України". Якщо в 1996 році на обласний конкурс надійшло 45 звітів про проведену роботу пошуковими загонами, то в 1999 році їх стало уже 120. Експедиція охоплює своєю діяльністю широке коло юних дослідників, туристів, краєзнавців. Вона стала головним орієнтиром для всього краєзнавчого руху учнівського шкільництва.

У нинішньому році, як і торік, центр туризму, станції юних туристів в районах та містах області, не зважаючи на органі-

заційні труднощі, проводили в школах великий обсяг методичної інструктивної та пошукової роботи, завдяки чому діяльність юних пошуківців, учасників експедиції набула нових форм: виступи по радіо і телебаченню, в обласній педагогічній газеті "Майбуття" тощо.

У 1998—1999 році в реалізації напрямів експедиції взяло участь 217 загонів, що об'єднали в своїх лавах 3255 учнів.

Керуючись положенням про експедицію, обласне журі визнало переможцями низки робіт за напрямом. Серед них:

— "Мальовнича Україна".

1. Творчий звіт експедиційного загону Кам'янець-Подільської ЗОШ І—ІІІ ст. №16, в якому йдеться про методику писанкового розпису.

Вчителька цієї школи Сірказюк Наталія Вікторівна з гуртківцями зустрічалася з писанкарями Поділля, вивчала і описувала методику писанкового розпису свого краю, яку потім поширювала серед учнів шкіл міста, області.

2. Учениця 10 класу Полонської ЗОШ №1 І—ІІІ ст. Солодка Вікторія під керівництвом методиста районної станції юних туристів Івана Бровчука здійснила дослідження і написала роботу "Історія полонської порцеляни".

3. Під керівництвом соціального педагога ЗОШ І—ІІІ ст. м.Хмельницького Артем'євої Альбіни Вікторівни члени туристсько-краєзнавчого клубу "Едельвейс" здійснили дослідження і описали перлину Поділля "Совий Яр".

4. Пошукова група Шепетівської ЗОШ І—ІІІ ст. №2 під керівництвом вчительки Іліч Валентини Михайлівни на честь 50-річчя створення школи зібрали поезії, що творили випускники школи впродовж багатьох років і видали рукописний альманах "Прекрасна казка з дитинства".

— За напрямом "Скривджена земля":

1. Археологічний гурток Дунаєвецького Будинку творчості школярів здійснив дослідження під керівництвом журналіста місцевої газети Володимира Захар'єва і написав роботу "Охорона археологічних пам'яток Дунаєвеччини".

2. Виконала дослідницьку роботу учениця 11-Б класу ЗОШ І—ІІІ ст. №4 м.Нетішина Апанович Тетяна на тему "Голодомор на Поділлі". В роботі розкриті передумови та причини голоду на Хмельниччині, використані спогади очевидців тих років.

3. Екологічний загін "Еко" Шепетівського ліцею разом з учнями загальноосвітньої школи під керівництвом вчителя біології Ралько Олега Анатолійовича дослідили і написали роботу "Екологічний стан Шепетівщини".

— За напрямом "З попелу забуття":

1. Члени гуртка юних географів-краєзнавців Хмельницької ЗОШ №1 під керівництвом вчителя географії Шобури Інни Михайлівни вивчили діяльність Ю.Сіцінського як діяча українського національного руху на Поділлі і підготували роботу "Ю.Й.Сіцінський на Поділлі".

2. Гуртківці Кам'янець-Подільської станції юних туристів під керівництвом методиста Недри Тетяни Володимирівни підготували роботу "Дума про Кармелюка".

— За напрямком "Свята спадщина":

1. Юні дослідники-краєзнавці Жванчицької ЗОШ І—ІІІ ст. Дунаєвецького району здійснили дослідження "Історія нашої школи".

2. Юні краєзнавці Шепетівського ліцею здійснили дослідження "Історія Шепетівки в далекому минулому".

— За напрямом "Геологія":

1. Звіт про роботу геологічного гуртка Берездійської ЗОШ І—ІІІ ст. Славутського району на тему "Геотектоніка Хмельницької області".

2. Дослідження гуртка "Юні геологи" Ярмолинецького Будинку творчості школярів під керівництвом методиста Лозінського Віталія Анатолійовича "Корисні копалини Ярмолинеччини".

Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства постійно бере участь у Всеукраїнському конкурсі. Лише в минулому 1999 році із 5 надісланих на конкурс робіт, 4 визнані лауреатами Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції України і нагороджені грамотами. Педагогі-

чна та учнівська громадськість області активно включилася в історико-географічну експедицію учнівської молоді “Мікротопоніми України”. Юні пошуковці дослідили і описали понад 3500 мікротопонімів, матеріали були надіслані в головне управління геодезії, географії та кадастру при Кабінеті Міністрів України.

За активну пошуково-дослідницьку діяльність з виявлення та збору мікротопонімів нагороджено грамотою Українського центру туризму і краєзнавства учнівської молоді та путівкою до оздоровчого табору експедиційний загін ЗОШ №16 І-ІІІ ст. м.Кам'янця-Подільського.

Не зважаючи на те, що завершено історико-краєзнавчу експедицію учнівської молоді “Мікротопоніми України”, в області юні краєзнавці продовжують дослідницьку роботу. Так, юні краєзнавці Хмельницької гімназії №1 відправилися в похід із завданням “Топоніміка в легендах”, і ними по території області було зібрано понад 320 топонімів. Пошукова робота з дослідження походження географічних назв саме через легенди та перекази становить великий інтерес для гуртківців, а також має велике практичне значення, оскільки матеріали досліджень широко використовуються на уроках географії, історії, народознавства, української мови та літератури.

Міністерством освіти, Всеукраїнською спілкою краєзнавства та Географічним товариством України оголошено історико-географічну експедицію учнівської молоді “Сто чудес України”. Впродовж двох останніх років юні краєзнавці області працюють у ній.

Експедиція проводиться в рамках руху учнівської молоді “Моя земля — земля моїх батьків” і має на меті подальший розвиток туристсько-краєзнавчої та пошуково-дослідницької діяльності в закладах освіти.

Розроблено положення та методичні рекомендації на допомогу школам в організації цієї роботи.

Для участі в обласному конкурсі надійшло 87 робіт, в них взяло участь 43 експедиційних загони, охоплено 1026 учнів.

Журі методом експертної оцінки визнало переможцями такі роботи :

І напрям “Диво рукотворне”:

1. Юні краєзнавці Кам'янець-Подільської ЗОШ І—ІІІ ст. №1 в складі 13 учнів під керівництвом вчителя історії Берладіної Оксани Борисівни зробили опис фортеці, Замкового мосту (Заремба Оксана — 9 клас), Нарис-опис замку в с.Жванчику (Мостова Марія — 10 клас), Георгіївського собору (Бенда Юрій — 9 клас), “Польської ратуші” (Рішма Наталія — 10 клас), “Кафедрального костьолу” (Парасенко Олена — 9 клас) та ін.

Учень 10 класу Івоняк Юрій Кам'янець-Подільського середнього загальноосвітнього колегіуму “Освітній центр “Геліос” під керівництвом вчителя історії Гурського Олександра Володимировича здійснив опис палацово-паркових ансамблів південно-східної частини області.

2. Пошукова група учнів 10—11 класу Кам'янець-Подільської ЗОШ №16 під керівництвом вчителя історії Блажевич Надії Іванівни здійснила дослідницьку роботу “Столиця Української народної республіки в 147 кварталі”, в якій розповідається про перебування Симона Петлюри з червня по грудень 1919 року в м.Кам'янці-Подільському.

3. Дослідницьку роботу здійснили члени туристсько-краєзнавчого об'єднання “Світовид” Хмельницької гімназії №1 під керівництвом соціального педагога Антонової Оксани Григорівни “Святотроїцький монастир” в с.Сатанівська Слобідка Городоцького району.

ІІ напрям “Чарівний світ природи”:

1. Туристсько-краєзнавчий гурток Славутської ЗОШ № 3 І—ІІІ ст. під керівництвом вчительки Зизи Ольги Степанівни дослідили поклади мінералу “Сапоніту”.

2. Члени гуртка “Еко” Шепетівської ЗОШ І—ІІІ ст. №8 під керівництвом вчительки географії Сікорської Світлани Василівни провели дослідження і написали нарис про регіональний парк “Мальованка” під назвою “Чарівна і казкова “Мальованка”.

3. Учениця 10 класу Дунаєвецької гімназії Кушнір Тетяна зробила цікаве дос-

лідження "Маліївецький парк — пам'ятка історії та культури".

10 робіт юних дослідників були відзначені грамотами і оздоровчими путівками до Всеукраїнського туристичного табору в Карпатах.

Спортивно-туристські походи і краєзнавство невід'ємні. Такі походи є одним із основних видів польових досліджень у краєзнавстві. В районах і містах області досить поширені такі багатоденні подорожі. І, як правило, чим складніші подорожі, тим більше краєзнавчих досліджень.

Щоб якось систематизувати такі походи і виявити кращих, обласним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді проводиться щорічна обласна заочна першість на кращу туристсько-краєзнавчу подорож учнівської і студентської молоді в межах першості України, на основі Положення, затвердженого Міністерством освіти.

Краєзнавчий пошук передбачає, в першу чергу, роботу на місцевості з дослідження того чи іншого об'єкту. Збираючись в походи, учасники подорожі отримують краєзнавчі завдання в школах, музеях та інших закладах і працюють над ними. Так, велику краєзнавчу роботу в таких серйозних походах проводять учасники гуртка "Світовид" Хмельницької гімназії №1 під керівництвом соціального педагога Антонової О.Г.

Гуртківці поставили за мету семиріччя Дністра.

Інший приклад – краєзнавча робота туристського клубу "Штурм" Хмельницької ЗОШ №29 І—ІІІ ст. під керівництвом завуча школи Юхимчука Ю.О.

Члени клубу вже кілька років проводять експедицію під назвою "1000 км кордоном області". Вони вивчають екологічний стан області, мікрорайону, проводять природоохоронну роботу, описують рідкісні види рослин різних природних зон області.

Вивченням рослинного і тваринного світу заказників Малого Полісся Хмельниччини під час походів займаються учні гуртка пішохідного туризму БДТ м.Нетішина під керівництвом керівника гуртка Хохліча П.М.

Однак не лише теренами Хмельницької області обмежуються юні дослідники. Так, гуртківці Кам'янець-Подільської міської СЮТур (директор Атаманюк Т.П.), Славутського екологічного центру (керівник тургуртків Слівіна А.О., Волочиського районногоБудинку школяра (керівник гуртка Приймак О.А.) щороку здійснюють походи в Карпати і Крим, де теж ведеться вивчення і ознайомлення як з природою, так і з побутом населення цих регіонів.

На виконання листа Міністерства освіти про Всеукраїнську історико-краєзнавчу акцію "Пам'ять", присвячену 55-й річниці визволення України від фашистських загарбників та Перемоги у Великій Вітчизняній війні, обласний центр туризму і краєзнавства провів низку організаційних заходів. Зокрема в газеті "Майбуття" (січень 1998 р., №1) оголошено конкурс на участь в акції, присвяченій цій даті; розроблено положення конкурсу; підготовлено і надіслано в районні та міські відділи освіти методичні рекомендації "Бойовий орден та медаль у твоїй родині"; лист "Збережемо пам'ять про подвиг".

Більшість районів і міст належно спрямували діяльність педагогічних та учнівських колективів до активної участі в Акції "Пам'ять".

На кінець вересня 1999 року на конкурс обласного журі в обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді надійшло 50 робіт від 18 районів та міст області, в яких взяло участь понад 1930 учнів загальноосвітніх шкіл.

Аналіз надісланих робіт показав, що педагогічні та учнівські колективи області проводять значну пошуково-дослідницьку роботу з увічнення бойових і трудових подвигів захисників Батьківщини та вшанування трудівників тилу в роки боротьби з фашизмом.

Цікаву, багатогранну пошукову роботу проводять юні пошуківці-активісти шкільного музею ЗОШ І—ІІІ ст. №10 м.Хмельницького під керівництвом керів-

ника гуртка "Активісти шкільного музею" вчительки цієї школи Мазурок (Плейзер) Галини Казимирівни. Понад 25 років тому з її ініціативи було створено музей 31-го танкового корпусу, зібрано матеріали і оформлено книгу із 5 томів сімейно-шкільного літопису "Відгуки війни в моїй родині".

Новосинявський музей Старосинявського району працює під девізом "Пам'ятайте про нас, живі". У музеї є книга "Бойової слави", в якій ведуться записи зустрічей з ветеранами, у "Книзі пам'яті", поміщені статистичні картки на кожного із 84 загиблих воїнів-односельців.

У Балинській ЗОШ I—III ст. Дунаєвецького району оформлено зал "Пам'яті", де вміщено 116 фотографій односельців, які не повернулися з війни, а біля них висять поліетиленові трикутники з землею з того подвір'я, з якого солдат пішов на війну. Починаючи з 9 травня 1989 року, святкування дня Перемоги в селі починається із залу "Пам'яті".

У Западинецькій ЗОШ I—III ст. Красилівського району музей бойової і трудової слави відкрито ще 8 травня 1976 року. Це наслідок великої копіткої та пошукової праці групи слідопитів клубу "Пошук", який почав діяти з вересня 1967 року і продовжує свою діяльність під керівництвом вчителя історії Мармалюка Миколи Павловича. В музеї зібрано понад тисячу експонатів.

Велику пошукову роботу провели учні 7—9 класів ЗОШ I—III ст. м.Нетішина під керівництвом вчительки історії, керівника краєзнавчого музею Кравчук Світлани Миколаївни. Ними створено Книгу пам'яті. Тут зібрано фотографії ветеранів, описано їх бойові подвиги, короткі біографії, звернення до юного покоління.

Активну участь у створенні книг "Пам'ять", "Слава і гордість" взяли учні і вчителі Лісоводської ЗОШ I—III ст. Городоцького району. У літописному відтворенні подій і людських доль чільне місце належить документам і оповіданням фронтовиків і жителів села, що уможливлює в повній мірі оживити той трагічний час.

Цікаву роботу провели учні Шепетівського загальноосвітнього пансіону I—III ст., які зібрали спогади про своїх дідусів-ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Заслуговують на увагу роботи учнів загальноосвітніх шкіл №4, 7, 8 м.Шепетівки, які зібрали матеріали про партизанський рух на Поділлі під керівництвом вчителя-партизана Одухи А.З., юних партизанів Валі Котика та Володі Ковальчука.

Під керівництвом Красилівського Будинку творчості дітей та юнацтва (методист Лавренчук В.О.) зібрано цінний матеріал під девізом "Ми пам'ятаємо про Вас" — розповіді про ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Значну роботу провів Теофіпольський районний методкабінет. Під його керівництвом на обласний конкурс було подано 5 робіт з Михнівської, Колісецької ЗОШ I—II ст., Базалійської, Гаврилівської ЗОШ I—III ст., де широко розкрито роботу юних пошуківців в Акції "Медаль у твоєму домі".

Значну участь у Акції беруть учні Кам'янця-Подільського. Тут пошуковими загонами взято на облік всіх ветеранів війни та осіб, що до них прирівнюються. Кожен клас взяв шефство над цією категорією людей.

Учні Малоскнитської ЗОШ I—III ст. Славутського району підготували матеріал про колишнього директора своєї школи Глюзицького Дениса Петровича, який в час окупації фашистами місцевості був підпільником. Під час виконання бойового завдання він був поранений, потрапив в полон де й загинув. Задля вшанування пам'яті підпільника державна районна адміністрація заснувала районну педагогічну премію ім.Глюзицького Д.П.

3 жовтня 1998 року управління освіти з обласним центром туризму та краєзнавства учнівської молоді започаткувало обласну туристсько-краєзнавчу експедицію "Легенди рідного краю" в рамках руху учнівської молоді "Моя земля — земля моїх батьків", маючи на меті всебічне залучення учнівської молоді до краєзнавчої, пошукової роботи.

відкрити у місті якщо не повний університет, то філію Київського народного університету, створеного у жовтні 1917 р.[2]. Через 11 днів, 15 січня 1918 р. дума обрала спеціальну університетську комісію, яка мала займатися питанням створення вузу. До неї увійшли О.П. Шульмінський, О.Н. Прусевич, О.М. Пащенко, Сісер, Зак (усі п'ятеро від думи), К.Г. Солуха (від "Просвіти"), П.М. Бучинський (від товариства природодослідників), протоієрей Ю.Й. Сіцінський (від історико-археологічного товариства)[3]. Приступити до праці відразу комісія не змогла, оскільки 21 січня частини 74-го Ставропольського полку, які дислокувалися в місті і стояли на більшовицьких позиціях, взяли під свій контроль усі міські установи й проголосили радянську владу[4].

На початку березня Центральна Рада розглянула прохання думи і погодилася в принципі із потребою заснувати у Кам'янці університет та асигнувати на його потреби 1 млн. крб.[5] 15 березня на своє перше засідання зібралася університетська комісія у розширеному складі. Вона заслухала інформацію про результати поїздки до Києва просвітян у питанні університету і вирішила звернутися до міської думи з пропозицією асигнувати на потреби майбутнього закладу 1 млн. крб., а також намітила приміщення (духовні жіноча і чоловіча школи, технічна середня школа, нові казарми, окружний суд), які можна було б використати у навчальних цілях[6].

Після виступу О.П. Шульмінського 19 березня міська дума ухвалила рішення про виділення для заснування університету пропонованої суми грошей, у т.ч. 10 тис. крб. на перші потреби[7]. Тим самим було створено основу для взаємодії місцевих і столичних прихильників справи.

22 березня університетська комісія, товариство "Просвіта" приймали представників Міністерства освіти УНР – професорів І.М. Галицького, І.І. Огієнка, В.В. Дуб'янського та інженера К.Д. Титаренка. Гості оглянули місто, всі будинки, намічені під університет, земельну ділянку, яку згодом можна було б використати на його потреби. Відбулося спільне засідання міністерської делегації та міської університетської комісії. І.М. Ганицький передав кам'янчанам проект статуту державних університетів, наголосивши, що він та його колеги схвалюють задум заснувати у Кам'янці університет й будуть домагатися, щоб уряд зі свого боку виділив на здійснення проекту не менше 1 млн. крб. Зібрання погодилося, що майбутній заклад матиме три факультети: філологічний, природничий з помологічним відділенням та торгівельно-технічний. Також було ухвалено, що за умови матеріальної допомоги з боку подільського православного духовенства на філологічному факультеті можна буде відкрити богословський відділ. Контингент студентів мав становити близько 1500 осіб, а слухачів підготовчих курсів – до 300[8].

28 березня міська дума обрала новий склад університетської комісії (13 осіб)[9]. Її очолив відставний професор Новоросійського університету П.М. Бучинський. Секретарем став О.Н. Прусевич. Як зауважила О.М. Пащенко, "першим завданням цієї комісії було знайти приміщення для університету до його збудування, а також для професури і взагалі служачих"[10].

2 квітня члени комісії обговорили проект статуту, привезений з Києва, і вирішили опублікувати його накладом 1000 примірників та надіслати навчальним закладам, міським і земським самоуправлінням Поділля[11]. Згодом представники комісії увійшли до складу міської делегації, яка подалася до столиці продовжувати вирішення справи. Вона стала свідком гетьманського перевороту. На початку травня її прийняв новий міністр освіти професор М.П. Василенко. Йому було подано прийняті за Центральної Ради документи про асигнування міською думою і губернською земською радою 2 млн. крб. на створення університету, виділення закладу 100 дес. землі, двох будинків, а також плани землі, списки майна[12]. "Міністерство освіти поставилося до питання про університет ... досить байдуже, тому справу утворення університету в Кам'янці перебрав до своїх рук Український Народний Університет у

Києві, що цілу організацію університету ... поклав на приват-доцента Київського університету св. Володимира І.І. Огієнка"[13].

За спогадами В.К. Приходька, "в травні 1918 р. абсолютно нічого, крім голих постанов про університет місцевих подільських самоврядувань і згоди на це в Києві, не було"[14].

На початку червня в столиці побувала делегація університетської комісії в складі 5 осіб (П.М. Бучинський, В.К. Приходько, Ю.Й. Сіцінський, О.М. Пащенко, І. Нацкевич). Вони "мали в своїх руках виписи з протоколів зборів Кам'янецької Думи й Земських Рад (губерніальної й повітової) з асигнуванням 3-х мільйонів карбованців, 100 десятин грунту, 2-х будинків і деяке урядження, плани землі, будівлі, списки майна, а саме головне – повну готовність різних установ і громадянства до самовідданої співпраці для утворення, збудування й урядження Університету на Подільській землі"[15]. Ці документи делегація передала Комісії з утворення університету в Кам'янці під головуванням професора І.М. Ганицького[16].

6 липня до Кам'янця-Подільського прибув як в.о. ректора професор І.І. Огієнко. На засіданні міської думи було обрано постійну університетську комісію (21 особа), яку очолив сам майбутній ректор. Секретарем стала О.М. Пащенко, членами комісії – О.П. Шульмінський, Сідлецький, Вольфман, Д.Я. Церман, О.Н. Прусевич, Шиян, Я.М. Крайз, К.І. Свинцов, Я.С. - Гольденберг, І.Я. Міранський, П.А. Вержиковський, В.К. Приходько, Ю.О. Богацький, С.М. Іваницький, Г.П. Чирський, М.І. Блідний, К.Г. Солуха, П.М. Бучинський, Ю.Й. Сіцінський[17]. Згодом міністр освіти Української держави затвердив цей склад комісії. Під час першого засідання її голова заявив, що "Міністерство освіти .. поклало на нього почесну й відповідальну місію – организувати в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись із факультетів історично-філологічного, правничого й фізико-математичного. Організація університету потребує великої праці..."[18]. Ю.Й. Сіцінський запропонував передбачити в проекті закону про створення університету відкриття і богословського факультету, що незабаром і було враховано[19].

Реорганізована міська дума підтвердила свої попередні рішення щодо університету і видала І.І. Огієнку всі необхідні документи. На час відсутності голови університетської комісії його обов'язки виконував професор П.М. Бучинський. Його найбільшою опорою стала О.М. Пащенко, яка, "звільнившись від обов'язків голови Управи (остання пішла у повному складі у відставку через призначення до неї наглядача в особі гетьманського комісара – авт.), могла цілковито зайнятися працею секретаря Університетської Комісії"[20]. За твердженням цієї діячки, "час від часу для апробати провадженої роботи збирався склад цілої Комісії, але праця була постійна, тяжка й спішна, не можна було затрудняти весь час цілої Комісії, що гальмувало б темп праці: всі ті члени.., громадські діячі були зайняті своєю працею – чи то громадською, чи то службою в інших установах"[21].

Після того, як 8 липня в.о. міського голови І.А. Гуменер повідомив Міністерство освіти про розміщення університету в приміщеннях технічної середньої школи, заступник міністра освіти негайно надіслав відповідну телеграму університетській комісії. І вже на її найближчому засіданні, що відбулося 11 липня, П.М. Бучинський поставив питання про необхідність перепланування і ремонту двох будинків, у т.ч. трьохповерхового. Тут же О.М. Пащенко сповістила про рішення Кам'янецької повітової Ради про виділення університету на 5 років 250 тис. крб., а також 5 тис. крб. до кінця 1918 р. і 10 тис. крб. надалі для виплати студентам стипендій[22].

Приступаючи до більш складного і відповідального етапу своєї діяльності, комісія познайомилася із технічним і санітарним станом відведених під університет будинків. Він був, м'яко кажучи, невтішний: "1. Більшість приміщень як у головному корпусі, так і в будинку квартир

службовців перетворено буквально в клозети. 2. Паркетна підлога (2/3 всієї площі) знаходиться в такому стані, що вимагає негайного глибокого перечищення інструментом. 3. Дощата і паркетна підлога частково зірвана і використана як паливо. 4. Штукатурка стін, перегородка, пофарбовані масляною фарбою панелі вищерблені, місцями пошкоджені зовсім, стіни іноді пробиті наскрізь, забруднені, рябіють надписами. 5. Дубові галтелі зірвано на значному проміжку і використано, мабуть, для опалення. 6. Частину віконних рам знищено. 7. Підвіконники місцями вирвано і, мабуть, спалено. 8. Механічні шпінгалети з розрізними стержнями та мідні засувки переважно або знищено, або зіпсовано. 9. Все віконне скло побите. 10. Деякі фільончні двері ... знищено, у багатьох вирвано врізні замки з кавками, розкрадено всі ключі від дверей, у багатьох дверні засувки і ручки вирвано, губки – теж, і, крім того, у багатьох дверей відламано нижні зовнішні кути .. полотнищ. 11. Чавунні та залізні (допоміжні) печі розкрадено; кахельні плити в квартирах розвалено, кахель частини обігрівальних пічок знищено. 12. У багатьох пічках відсутні подвійні паливні дверці, дверці-піддувайла, полосники; печі трохи потріскали, у деяких місцях застрягли кулі. 13. В деяких печах і вентиляційних каналах виявлено бойові ручні гранати... 14. Освітлювальна електрична мережа в обох будинках цілком знищена, місцями залишились лише ролики для проводів і де-не-де обривки проводів. 15. Ватерклозети (найновішої системи) доведені до повної непридатності: більша частина фарфорових чашок зірвана і зникла, фанові чавунні труби частково зірвані та замінені на водостічні". Загальні збитки становлять 125417 крб.[23]

Все це надто ускладнювало роботу університетської комісії. Крім того, треба було "очистити будинки й садиби від залишків постою військ під час фронту, перебудувати всередині – з'єднувати класи в великі аудиторії, переробити аудиторії в два поверхи, улаштувати окремі кабінети, добудувати назовні, зробити ремонт цілих будинків – від паркетів до даху, від тапетів і фарбування стін до електричного урядження та умеблювання"[24]. Знайти можливість для виконання цих робіт означало стати вище пекучої господарської розрухи. "...Після війни не все можна було дістати в Кам'янці: вже не казати про проведення електрики, арматури, за якою треба було спеціально пробиратися в Галичину й якимись, мало не контрабандними способами, діставати автом із самого Львова... Не було тоді в Кам'янці ні шкла, ні нафти, ні соли – діставалося все це з Галичини..."[25] Але ці труднощі не лякали комісію, від роботи ніхто не ухилявся. "...Ми негайно взялися до праці, – писав В.Е. Приходько. – Розпочався ремонт майбутнього університету. На сцену виступили інженери, техніки, мулярі, столяри, цегла, вапно, пісок"[26].

Наприкінці липня І.І. Огієнко знайшов час навідатися до Кам'янця-Подільського. Йому, як повноправному ректору, влаштували на залізничному вокзалі пишну зустріч. "...Зібралася майже вся Університетська комісія, публіка. Коли Огієнко вийшов з вагону, то К.Г. Солуха, як найстаріший діяч Поділля, привітав ... (його) і підніс хліб-сіль. Огієнко, сильно зворушений, дякував, обіцяючи прикласти всіх сил, щоб Поділля й Україна в Кам'янецькому університеті мали справді високу школу, гідну цієї назви"[27]. Відбулося зібрання комісії. Ректор доповів про результати своєї праці в столиці протягом трьох останніх тижнів: запрошено професуру з Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Галичини (кілька з них не зможуть читати лекції українською мовою, з чим треба буде змиритися); домовлено про відкриття богословського і сільськогосподарського факультетів (під останній додатково необхідно ще 50 дес. землі)[28]. Потім присутні по черзі проінформували І.І. Огієнка про зроблену роботу. Почувши про мляве виконання тих чи інших обов'язків, він в'їдливо докоряв: "А я ж Вас ласкаво просив, та ласкаво просив неодмінно це зробити, й Ви ж обіцяли... Та як же буде?"[29]

Давши необхідні розпорядження і доручення, ректор відбув до столиці завершу-

вати юридичне оформлення університету й продовжувати пошук необхідного для його роботи обладнання. Члени комісії постійно відчували за своєю працею контроль з боку голови. "Як не старалися тут, на місці, самі вже поспішали з працею, все ж підганяв нас з Києва п. Ректор, не задовольнявся темпом праці, мало що не кожний день цікавився, що зроблено, – писала О.М. Пащенко. – Моделі меблі, гатунок матеріалів, ціни, фарбування й усякі дрібниці – все це апробувала не тільки на місці Комісія (університетська – авт.), але нічого не опускав без своєї апробати й Ректор Огієнко, про все треба було найдокладнішим способом записати в протоколи й посилати до Києва, або кілька разів туди поїхати"[30].

21 серпня, після того, як чотирма днями раніше Гетьман України затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, до міста прибув окрилений ректор. Він урочисто сповістив про цю історичну подію, познайомив із змістом закону, наголосивши, що відтепер УК має іншу назву – "Комісія по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету". На пропозицію голови в складі комісії було утворено три підсекції (підкомісії): 1) з ремонту університетського будинку і придбання меблів, 2) із забезпечення паливом і 3) складання церемоніалу відкриття закладу[31].

Вересень-жовтень були для комісії вкрай напруженими. Вона працювала переважно через підкомісії, засідання яких проводилися автономно, приурочувалися найпекучішим робочим питанням. 10 вересня було схвалено пропозицію І.І. Огієнка про доцільність оголошення 22 жовтня (дня відкриття університету) неробочим в школах міста і звернення задля цього до Міністерства освіти[32]. 11 вересня комісія погодилася з пропозицією ректора виступити з відозвою до повітових земств і самоврядувань про виділення коштів на стипендії незаможним студентам, а до ліквідаційних комісій – з проханням відпустити всі можливі матеріали для будівництва навчального будинку. Було вирішено також здати землю університету в оренду місцевим хліборобам на один навчальний рік[33]. 14 вересня підкомісія із забезпечення закладу паливом вирішила призначити на 25-те число торги на поставку дров[34]. 17 вересня інша підкомісія (з ремонту приміщення і придбання меблів) передала замовлення на виготовлення 135 лавок столяру Пейсатому[35]. Того ж дня комісія звернулася до благодійного жіночого комітету при Свято-Троїцькому братстві з проханням передати на 5 років для користування університетом будинок жіночої ремісничої школи (тимчасово не функціонувала), щоб відкрити там їдальню для найбідніших студентів[36]. Єпаршкільній раді нагадали, що треба "виконати негайно постанову єпархіального з'їзду про передачу будинку колишньої другокласної Кам'янецької школи в розпорядження університету, щоб приступити до ремонту і упорядження..."[37]

25 вересня підкомісія звернулася до міністра військових справ та головного уповноваженого з ліквідації військового майна з проханням посприяти матеріалами і різним майном з демобілізаційних інтендантських та інших складів. В обох листах наголошувалося, що "держава відпустила великі кошти для збудування Університету, але порівнюючи з дорожнечею на всі необхідні речі та рахуючись з недостачею матеріалів – справа будування стає оскільки (настільки – авт.) скрутною, що без допомоги широкої всіх Державних інституцій не тільки коштами, але й другими ріжними засобами будування Університета стає неможливим. В кількох місцях нашого Кам'янецького і близького Проскурівського повітів лежать складені дерев'яні і інші матеріали, які нам прийдеться звозить здалека – з Волинщини, Київщини, бо на місці немає"[38]. Тоді ж УК направила губернській управі прохання розмістити у своїй столярні при ремісничій школі замовлення на виготовлення 35 столів, 22 шаф, 4 кафедр, 5 класних дошок, 5 підставок для таблиць та 1 поштового ящика для заяв[39].

Наприкінці вересня члени комісії вже могли зарахувати до свого активу виготов-

лення частини табуреток і вішалок, розпочатий ремонт приміщень їдальні та бурси. Вони виділили 15 тис. крб. на придбання скла, 10 тис. крб. – на закупівлю продуктів для їдальні, 3450 крб. – для оплати за виготовлені 10 дюжин стільців, вирішили обзавестися кількома диванами, умивальниками, шафами, кафедрами, дошками[40]. Через високі ціни, виставлені майстернею губернської народної управи, треба було шукати додаткові кошти, а тим часом довелося просити міські школи і різні установи позичити на певний час шафи, столи і кріселки. "Заказ ... для університету спізниться, а й відсутність необхідної меблі може затримать початок навчання"[41], – також мотивували це прохання. 10 жовтня комісія звернулася до Кам'янецької повітової управи, аби та позичила спішно 5 пудів олії для завершення фарбування. "Становище критичне... Олію дістати в Кам'янці неможливо"[42], – наголошувалося у листі. Для ремонту тротуару комісія замовила 40 кам'яних плит[43]. Щоб влаштувати сніданок для 500 гостей, вона звернулася до різних інституцій міста з проханням позичити тарілки, ложки, вилки, ножі, скатертини[44]. Перевезення гостей мав здійснювати орендований приватний автомобіль[45].

Паралельно велася робота по підготовці міста до свята відкриття. На засідання, в якому взяли участь представники 29 громадських організацій і навчальних закладів міста, було обмірковано процедуру і тривалість святкування[46]. Створена спеціальна художня підкомісія виробила план прикрашання вулиць, громадських будинків і особливо приміщення університету, закріпила за об'єктами відповідні школи й інституції, звернулася до домовласників і громадян з пропозицією оздобити балкони будинків національними прапорами й килимами[47]. Згодом І.І. Огієнко запише у своєму щоденнику: "1918. 21. X. Будова тріумфальних брам. Ціле місто радісно й пильно готується до свята культури. Прикраса домів. Кам'янецький двірець пишно прибраний. Високо над ним – тризуб із електричних ламп... Ціле місто прибрало найурочистіший вигляд"[48].

Комісія з'ясувала склад гостей. На свято відкриття було відправлено понад 200 запрошень в міста Поділля, України, за кордон. Серед запрошених – Гетьман України, міністри його уряду, президенти різних національних Академій наук і ректори відомих європейських університетів, відомі громадські та церковні діячі[49].

Діяльність УК дала бажані результати. Під її безпосереднім керівництвом вдалося вчасно виконати і оплатити весь обсяг ремонтних і початкових облаштувальних робіт. Як згадував В.К. Приходько, "університет, уквітчаний, обмайований зеленню та жовто-блакитними прапорами, новенький і чистенький, укритий килимами, радісно зустрічав своїх гостей... На імпозантному будинкові, у височині, заблищали золоті кирилівські літери на темно-синьому тлі: "Кам'янець-Подільський Державний Український Університет"[50]. Кам'янчани високо оцінили виконану роботу. "22-го жовтня, – писав невідомий автор, – не було українця в Кам'янці, а може і на Україні, щоб не поздоровили один другого з великим днем. Деякі обіймались, деякі цілувались традиційно, тричі, як христосуються люди на Великдень... Були й такі, що в них весь час дріжали сльози радости в очах, у декого вони лилися од горя (думки – авт.), що не дожили всі наші батьки, брати та сестри бачити і живим серцем почути радість рідного краю"[51].

Члени університетської комісії по праву були учасниками святкового дійства. Ректор відрекомендував їх товаришу міністру освіти П.І. Холодному, який прибув на свято. Гість склав їм офіційну подяку: "Близько ознайомившись зі всею тею великою й корисною працею, що її в такий короткий час (фактично, менше, ніж за 5 місяців – авт.) зробила високоповажна університетська комісія, я приношу свою сердечну подяку ... за всі понесені ... труди і щиро сподіваюсь, що й надалі комісія з таким же успіхом і такою ж само енергією вестиме свою працю, аж поки вінцем ... не буде свій власний величезний будинок для нового Кам'янець-Подільського державного українського університету"[52].

Голова УК ректор І.І. Огієнко відзначив роботу найбільш активних її членів (О.М. Пащенко, О.П. Шульмінського, П.М. Бучинського та ін.). "Ваша невпинна енергія, Ваше щире захоплення працею, – відзначив він, – допомогли дуже багато як прискоренню університету, так і величності свята... Велика доля і Вашої праці зостанеться назавжди у тому великому новому огнищі української культури, що тепер ми всі спільно будуємо"[53].

Фактично з початком роботи закладу діяльність УК припинилася, хоча у 1919 р. було зроблено певні підготовчі заходи для спорудження університетських будівель. Та незалежно від цього її роль в реалізації, як здавалося на початку, утопічного університетського проекту не зменшилася. Якби не цей, витворений чудовою ініціативою патріотично налаштованої передової кам'янецької інтелігенції громадський орган, що з літа отримав в особі професора І.І. Огієнка відповідального і тямущого керманича, то відкриття університету у 1918 р. могло і не відбутися. Успішне і оперативне виконання ректором у Києві всього необхідного обсягу "паперотворення", що складало юридичну надбудову справи, вдало доповнилося таким же незаперечним позитивним і водночас безпрецедентним вирішенням комплексу матеріальних робіт, організатором і керівником яких була університетська комісія, зокрема її найвідоміші представники. Кам'янець вперше за роки Української революції зіткнувся з такою складною і важкою проблемою та напрочуд швидко справився з нею, давши країні зразок праці на її благо та переконливо довівши, що він гідний носити почесний і відповідальний титул університетського міста.

[1] Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янцю на Поділлю: Відбитка з "Нашої культури" 1935-1936 рр. – Варшава, 1936. – С.4, 6.

[2] Пащенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янці на Поділлю // Свято Поділля. (Видання Подільського українського товариства "Просвіта"). – 1918. – 22 жовтня. – С.6.

[3] Там само.

[4] Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // Україн. істор. журн. – 1999. – №4. – С.41.

[5] В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці // Україна. (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 22 жовтня.

[6] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша культура: Науково-літературний місячник. Кн.5 (14), – Варшава, 1936. – С.338; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3.

[7] Пащенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янцю на Поділлю. – С.6.

[8] Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказана праця. – С.42.

[9] В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці.

[10] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.341.

[11] КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.4.

[12] Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказ. праця. – С.42.

[13] Приходько В. Вказ. праця. – С.18.

[14] Там само. – С.22.

[15] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.342.

[16] Там само.

[17] Пащенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янці на Поділлю// Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.6.

[18] Приходько В. Вказ. праця. – С.27, 31-32.

[19] Завальнюк О.М. Ю.Й. Сіцінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ч.1. – Хмельницький, 1994. – С.63.

[20] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.344.

[21] Там само.

[22] КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9, 9зв; Оп.2 – Спр.1. – Арк.52.

[23] Там само. – Ф.66. – Оп.1. – Спр.1273. – Арк.16, 36.

[24] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.345.

[25] Там само.

[26] Приходько В. Вказ. праця. – С.37-38.

[27] Там само. – С.35.

[28] Там само. – С.41.

[29] Там само.

[30] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.345.

[31] КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.11-11зв, 24, 30-30зв.
[32] Там само. – Арк.55-55зв.
[33] Там само. – Арк.24-24зв, 25, 40.
[34] Там само. – Арк. 44зв.
[35] Там само. – Арк.33.
[36] Там само. – Спр.12. – Арк.107.
[37] Там само. – Арк.108.
[38] Там само. – Арк.93, 135.
[39] Там само. – Арк.137.
[40] Там само. – Спр.3. – Арк.11.
[41] Там само. – Арк.5.
[42] Там само. – Арк.11.
[43] Там само. – Арк.117, 118.
[44] Там само. – Арк.92.
[45] Там само. – Арк.123.
[46] Там само. – Арк.62.
[47] Там само. – Арк.60.
[48] Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – 1936. – Кн.8-9 (17). – С.520.
49. Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету // Краєзнавство: Науково-популярний журнал. – 1999. – №1-4. – С.28.
50. Приходько В. Вказ. праця. – С.46, 48.
51. КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.89.
52. Там само. – Спр.5. – Арк.1.
53. Там само. – Арк.13, 14.

Завальнюк Олександр Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педуніверситету

Актуальний архів

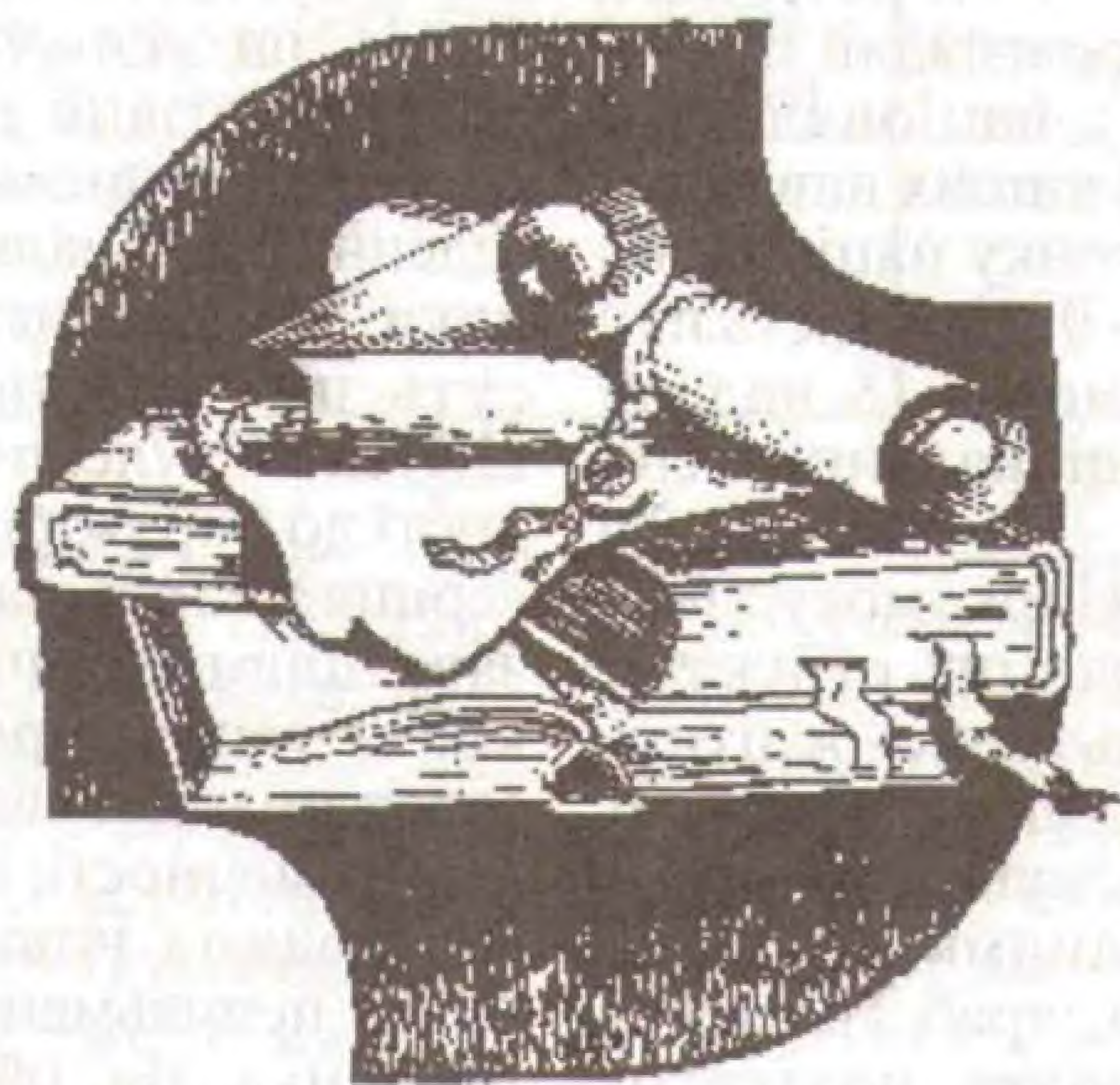

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В 20-30 РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Проголошення на початку 20-х років політики "коренізації", яка в Україні набула форми українізації, призвело не тільки до розширення сфери застосування української мови, а й активізувало культурне будівництво серед національних меншин.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (1924 р.) доручив уряду звернути серйозну увагу на розвиток культури національних меншин як засобу залучення всіх трудящих мас до радянського будівництва. Результатом здійснення такої політики стало створення широкої мережі національних шкіл, пунктів ліквідації неписьменності, дошкільних закладів, вищих та середніх навчальних закладів, клубів, бібліотек, хат-читалень, видавництв і преси мовами національних меншин, які проживали в республіці.

Проблеми національно-культурного будівництва в Україні постійно перебували в полі зору політичного керівництва республіки. Впродовж 20-х — 30-х років ЦК КП(б)У понад 300 разів розглядав ці питання. З них: про роботу національних шкіл — 15 разів, середніх і вищих навчальних закладів — 37, підготовку національних педагогічних кадрів — 9, діяльність національних наукових установ — 18, видання літератури мовами національних меншин — 177 разів[1].

Зусиллями ЦКНМ, Наркомосу, центральних та місцевих владних структур створювалася низка культурно-освітніх закладів, що мали на меті подолати неписьменність національних меншин, піднести культурний рівень. За даними перепису 1926 р. рівень грамотності єврейського населення досягав 78,8 відсотка, польського — 52,4. Серед українців він дорівнював 48,9 відсотка[2].

Важливою формою роботи щодо ліквідації неписьменності серед єврейського і польського дорослого населення та підлітків були пункти ліквідації неписьменності, що утворювалися в кожному населеному пункті, де компактно проживали національні меншини[3]. Цим пунктам приділялася максимальна увага з боку національних сільрад, їхніх культкомісій, хатчиталень, вчителів національних шкіл. У 1925 р. на Поділлі працювали 102 пункти ліквідації неписьменності єврейською мовою, які нараховували до 30—35 чоловік у кожному. Переважна більшість з них працювала в містечках при єврейських школах, де вчителі, як правило, безкоштовно виконували громадські обов'язки викладачів[4]. У Кам'янецькій окрузі в цей період працював 31 єврейський пункт, де навчалося 750 чоловік, та 18 — польських, де здобували освіту 430 осіб[5]. У Проскурівській окрузі кількість пунктів за два роки збільшилася у 3,5 рази, в 1927 р. їх нараховувалося 39[6]. В містах і містечках діяли вечірні школи для молодих працівників кустарної промисловості.

Слід зазначити, що важливим заходом мобілізації громадськості до справи ліквідації неписьменності працюючого населення національних меншин стали місячники "Геть неписьменність!". Визначаючи суть цієї кампанії, заступник голови ЦКНМ Саулевич, секретар Піотрович у листі до окружних бюро нацменшин від 20 серпня 1928 р. завважили, що головними завданнями місячника є проведення широкої агітаційно-роз'яснювальної кампанії серед працюючих мас з питань ліквідації неписьменності; організація роботи щодо заснування нових структур товариства "Геть неписьменність!", утворення нових лікпунктів, облік неписьменних, організація індивідуального та групового навчання[7].

Подібні заходи мали не тільки ідеологічне значення, а й вирішували проблеми практичного характеру. Особливо вони стосувалися тих районів, населених

пунктів, де потрібно було докорінно пожвавити роботу з ліквідації неписьменності, залучити до навчання доросле населення, особливо жінок, організувати кутки ліквідації неписьменності та малописьменності в клубах, сільбудах, хатах-читальнях. Залучені під час місячників кошти витрачалися безпосередньо на роботу з ліквідації неписьменності.

Потреби в кваліфікованих робітниках у зв'язку з господарським і культурним розвитком районів визначали й таку проблему як організація профосвіти мовами національних меншин. Для її вирішення почали утворюватися сільськогосподарські професійні школи, а пізніше — технічні профшколи. Про це йшлося на губернській конференції єврейських культпрацівників (квітень 1925 р.). Місцеві органи радянської влади Поділля в 1926 р. організували 3 школи сільськогосподарського навчання єврейською мовою у Могилівській окрузі, Проскурові та Дунаївцях Кам'янецької округи[8] Відкриті невдовзі у Полонному і Бердичеві агротехнікуми почали підготовку фахівців з числа польського і єврейського населення[9].

Невдовзі у Полонному був відкритий агротехнікум, що готував фахівців з числа польського населення, а Бердичівський агротехнікум системи Укрсадвинтресту — з числа єврейського населення[10]. В містах Кам'янці-Подільському, Славуті, Вінниці, Хмільнику, Жмеринці були засновані єврейські індустріально-механічні професійні школи, у Проскурові — кустарно-промислова профшкола та єврейське відділення при індустріально-технічній школі[11]. Єврейська молодь Шепетівщини мала змогу отримати професію тесляра та столяра на курсах будівельників у Шепетівці. По закінченню навчання випускники отримували кваліфікацію 4-5 і навіть 6 розрядів[12].

Важливою формою культурно-освітньої роботи серед єврейського та польського населення стало створення національних клубів, єврейських і польських кутків при хатах-читальнях, сільбудах тощо. Мережа культурно-освітніх закладів єврейською та польською мовами розвивалася швидко, незважаючи на те, що матеріальна база була недостатньою. Про їхню кількість в Україні у середині 20-х років можна довідатися з таблиці[13]:

Національність	Клуби	Сільбуди	Хати-читальні	Бібліотеки	Лікнепи	Червоні кутки	Примітка
Єврейська	66*	46	118	117	507	20	*З них 52 клуби кустарів
Польська	9	-	88	20	175	69	

Польські населені пункти Поділля були забезпечені культурно-освітніми закладами на 61 відсоток, а єврейські — на 60[14]. Незважаючи на відносно високий відсоток культурно-освітніх установ у населених пунктах компактного проживання польської та єврейської спільноти, матеріальна база цих закладів залишалася надто слабкою. Майже 80 відсотків сільбудів і хат-читалень не фінансувалася з місцевого бюджету.

Працівники культурно-освітніх установ були недостатньо підготовлені, не вистачало підручників, масово-політичної літератури.

Пункти ліквідації неписьменності, бібліотеки та хати-читальні були лише на 30-50 відсотків забезпечені літературою та підручниками мовами національних меншин[15]. Робота клубів, сільбудів, як правило, обмежувалася одним, в кращому випадку, двома самодіяльними гуртками. Хати-читальні відвідувало надто вузьке коло молоді, а доросле населення недостатньо залучалося до цієї роботи. У деяких місцях виникали конфлікти між молоддю і дорослим населенням, яке сторонилося хат-читалень, а найчастіше збиралося у приватних хатах для читання газети "Серп"[16].

Проте в окремих населених пунктах освітні заклади ставали справжніми осередками польської культури. На доброму рахунку перебувала хата-читальня села Самчинців Брацлавського району Тульчинецької округи, що мала хоча невелику, але різноманітну бібліотеку, передплачувала 3 періодичні видання. "Молодь, за винятком жінок, — зазначалося в довідці комісії окрвиконкому, — відвідує хату майже щодня, доросле населення — в свята... Ведеться масова робота — читка книжок і газет"[17]. Абонемент хати-читальні в другій половині 20-х років обслуговував близько 30 постійних читачів.

У Бердичеві, починаючи з 1927 р., працював польський клуб ім.Дзержинського, який об'єднував польських робітників міста. При клубі були організовані драматичний та хоровий гуртки, діяв політичний гурток. Бібліотека клубу нараховувала 2 тисячі книг, з них 70 відсотків — польською мовою. Декласоване єврейське населення міста об'єднував єврейський клуб. Кравецький гурток, що працював при ньому, провів три випуски. Бібліотека нараховувала тисячі книг, з них 700 єврейською мовою[18]. На Проскурівщині у 1928 р. мережа хат-читалень розширилась у 2,4 рази, в той час як у 1925 р. їх було лише 6. Працювало 2 клуби, які охоплювали 300 чоловік. Було організовано 30 пересувних бібліотек[19].

Польські ради активно розгортали культурно-масову роботу. У селі Зеленій Волочиського району, в сільбуді, де працювали драматичний та музичний гуртки, виступав струнний оркестр. Щонеділі демонструвалися кінофільми. Робота бібліотеки була трохи гіршою через застарілий книжковий фонд, особливо відчувався дефіцит художньої літератури[20].

На Поділлі в 1925 р. працювало 15 єврейських клубів-кустарів, один сільбуд, 7 бібліотек. Їхня матеріальна база уможливила організувати роботу гуртків: 50 політичних, 30 — профспілкових, 12 — літературних, 8 — природничих наук, 10 — сільськогосподарських. Особливою активністю вирізнялися центральний районний клуб Вінниці та червоні кутки в Проскурові. Серед єврейського населення розповсюджувалося 1200 примірників газети "Дер Емес"[21].

На жаль, подібні приклади знаходимо далеко не в кожному населеному пункті. Невиправдано довго затягнувся процес відкриття хат-читален у Кам'янці-Подільському, оскільки прийняті рішення залишалися на папері, причому не завжди з вини місцевих керівників. Наприклад, на окружній нараді польських працівників Кам'янецької округи 22-26 грудня 1926 р. зазначалося, що, перш ніж схвалювати рішення про відкриття культосвітніх закладів, необхідно вирішити питання забезпечення їх літературою, плакатами, інвентарем тощо[22].

Одночасно з проблемами матеріального забезпечення національно-культурних закладів мали місце факти недооцінки культурно-освітнього обслуговування національних меншин. В селі Майдані Віньковецькому Затонського району була припинена робота в польському сільбуді. В містечках Грицеві, Миньківцях, Затонському, Михамполі та Брацлаві були ліквідовані єврейські хати-читальні[23].

У звітах ЦКНМ, зокрема, зазначалося: "...В багатьох селах не вдалося привернути увагу вчителів до діяльності хат-читален. Мали місце випадки адміністрування з боку місцевих керівників, які перешкоджали їх нормальному функціонуванню. Кампанія ліквідації неписьменності провалилася значною мірою внаслідок відсутності підручників"[24]. Поліпшити становище мали термінові асигнування Наркомосу України, який у середині 20-х років виділив кошти на придбання і розсилку культурно-освітнім закладам близько 25 тисяч примірників літератури.

Видавництва України погано виконували завдання постачання національних меншин та їхніх шкіл навчальними посібниками. Відносно краще було налагоджено випуск літератури єврейською мовою і гірше — польською. Підтвердженням цього можуть бути результати виконання плану 1925—1926 рр., який передбачав 57 назв видань польською мовою, але з'явилося лише 5 (8,7 відсотка)[25]. Невиправдано затяглося питання про створення в Україні

національних видавництв, у тому числі польського. Повільно розгортала роботу і створена в червні 1926 р. філія Центрального видавництва народів СРСР.

Культурні потреби польського населення забезпечували кілька періодичних видань. Найбільш масовою і популярною залишилася газета "Серп" з тиражем до 5-ти тисяч примірників, широкою кореспондентською мережею (заснована 24 липня 1922 р. як орган Політбюро ЦК КП(б)У). Головним редактором був І.Вишневський, до складу редакції входили Б.Скарбек та Г.Політур.

На польську молодь була розрахована газета "Глос млодзежи", заснована в січні 1925 р. як орган ЦК ЛКСМУ. Вона мала близько 2 тисяч передплатників та до сотні кореспондентів. Понад 1000 передплатників нараховував дитячий журнал "Штандар пионера", що видавався у Москві"[26].

Серед єврейського населення краю популярними були газети "Дер Емес", "Дер Штерн" та тижневик для молоді "Ди юнге Гвардин".

Враховуючи інтерес національних меншин до центральних та республіканських періодичних видань, місцеві органи влади за підтримки партійних комітетів регіону та республіки, починаючи з 1930 року, проводять значну роботу щодо створення газет, які б видавалися польською мовою. Впродовж двох років у Проскурові виходила польською мовою газета, яка в 1932 р. була реорганізована, внаслідок чого з'явилося 8 польських вкладок до районних українських газет. Існуючи як вкладки до українських газет, вони мали редакційні колективи на чолі з редакторами-поляками. Проте, в своїй більшості, ці видання незадовільно забезпечували потреби польських читачів, бо Союздрук не приймав на вкладки передплату і ніхто не займався їхнім розповсюдженням. Вінницький обком КП(б)У своєю постановою від 5 березня 1933 р. "визнав за доцільне в Городоцькому, Заславському, Шепетівському та Бердичівському районах реорганізувати польські вкладки в окремі газети та просив ЦК КП(б)У затвердити дану реорганізацію"[27].

Реорганізація періодичних видань призвела до того, що в регіоні утворилося 9 районних польських газет з випуском 8—10 разів на місяць та щоденна Проскурівська польська газета "Колективіста пограніччя", яку очолив редактор Воронецький. На базі Бердичівської районної єврейської газети вирішено видати обласну газету "Дер Альбетер" єврейською мовою[28].

У Бердичівському районі виходила польська газета "Штурм більшовицький" (редактор Май), Славутському — "Погранічна правда" (редактор Бабійчук), Шепетівському — "О більшовицьке колективи" (редактор Немцович), Полонському — "Лочность витвурга" (редактор Щепинкевіч), Заславському — "О весь соціалістична" (редактор Водзінський), Волочиськ — "Комунар пограніччя" (редактор Погоржельський), Затонському — "Натрус соціалістичне"[29].

На сторінках цих газет висвітлювалися важливі питання соціально-економічного розвитку районів, актуальні проблеми національного та культурного будівництва. Навколо газет згуртувався значний робсількорівський актив. Редакція проскурівської газети "Колективіста пограніччя" працювала з 150 дописувачами. За їхньою допомогою в колгоспах, бригадах польських сіл були організовані десятки бригадних та загальноколгоспних стінних газет[30]. Редакція Волочиської польської газети "Комунар пограніччя", працюючи з сількорами, провела в 1934 р. три районні зльоти та дві кущові наради, практикувала проведення інструктивних нарад у селах району, надсилала письмові поради позаштатним кореспондентам[31]. Вдосконалюючи роботу з сількорами, редакція прагнула підвищувати дієвість публікацій, постійно направляла критичні матеріали у відповідні районні інстанції. Принципова позиція газети та її позаштатних кореспондентів не завжди схвально сприймалася місцевими керівниками. Мали місце випадки переслідування сількорів. У с.Війтовці голова колгоспу Ніконенко звільнив з роботи кухаря дитя-

чих ясел Кіренко лише за те, що вона поінформувала газету про наказ керівника використовувати для харчування гнилу капусту[32]. Факти переслідування сількорів польської газети "О весь соціалістична" Заславського району мали місце в селах Малій Радогощі та Межилісці, де на сількорів були вчинені напади. Винних притягнуто до відповідальності[33].

Партійні органи мало цікавилися райпольгазетами. У 1934 р. на бюро Проскурівського, Затонського та Волочиського РК КП(б)У не заслуговувалися звіти про їхню роботу. Редакції не завжди знаходили підтримку окремих партійних органів. Пропозиція волочиської газети "Комунар прикордоння" щодо організації спільної з партійним комітетом рейдової бригади з перевірки якості збиральних робіт була відхилена секретарем РК КП(б)У Григоренком, який заявив: "У нас самих не вистачає людей, коли вам треба, шукайте собі"[34].

На початку 30-х років представники національних меншин Поділля передплачували щорічно близько 30 тисяч примірників центральних та республіканських періодичних видань[35]. Загальний тираж місцевої преси польською та єврейською мовами становив близько 40 тисяч примірників[36]. Проте, ні кількість видань, ні їхня передплата не відповідали рівню та завданням культурно-освітньої роботи. Її активізації сприяли традиційні на той час республіканські огляди, що проходили під егідою польської газети "Серп". Підкреслюючи їхню важливість, голова Всеукраїнського ЦВК Г.Петровський, секретар ВУЦВК, голова ЦКНМ А.Буценко в листі до окружних та районних виконкомів у липні 1927 р. писали: "...Президія ВУЦВК прохає ОВК та РВК уважно поставитися до цієї справи, обміркувати заходи, які можуть бути прийняті з вашого боку для найкращого проведення цієї кампанії та своєчасного виконання тих заходів, які намічені в основному плані проведення огляду. Головну увагу слід звернути на притягнення громадської думки до справи огляду через громадські організації, округову пресу, постановку інформації на засіданнях рад, притягаючи до роботи членів ВУЦВК, ОВК, РВК, Рад, головним чином поляків"[37].

Позитивно оцінюючи факт проведення подібних оглядів, не можна не зазначити, що в окремих випадках вони набували характеру масових кампаній і мали не стільки практичне, скільки ідеологічне спрямування.

Приділяючи увагу масово-політичній, культурно-освітній роботі серед дорослого населення національних меншин, місцеві органи влади, районні партійні комітети проявляли турботу, щоб хати-читальні, сільбуди на селі та клуби в містах були центрами політичної освіти, навколо яких здійснювалася виховна та освітня робота з активною участю бібліотек, редколегій стінних газет, музеїв, кіноустановок, пунктів ліквідації неписьменності, гуртків художньої самодіяльності, літературних, сільськогосподарських, природничих.

Розширення мережі політосвітніх закладів до 1926 р. проходило з ініціативи самого населення. Пізніше держава виділяла певні кошти на придбання літератури для хат-читалень та сільбудів. У 1927 р. частина сільбудів та хат-читалень була взята на місцевий бюджет. Для пожвавлення політосвітньої роботи в населених пунктах з компактним проживанням національних меншин проводилося інструктування, організовувалися окружні методичні кабінети.

У політосвітній роботі все активніше виявляла себе молодь. Юнаки та дівчата Зінькова організували гурток під назвою "Самоосвіта"[38]. Єврейське студентство Кам'янця-Подільського взяло шефство над єврейським населенням Жванця. В червні-липні 1925 р. вони допомогли створити єврейську секцію кустарного товариства, організувати роботу відділу місцевого сільбуду, проводити виховну роботу серед дітей місцевої школи під час літніх канікул[39].

Єврейське населення Проскурівської округи, що проживало в 19 населених пунктах, в переважній більшості було охоплене культурно-освітньою роботою. В Городку, Меджибожі до політосвіти в сільбудах, хатах-читальнях залучалося доросле населення[40]. Серед польської меншини Шепетівського округу в селі Буртині в ли-

стопаді 1925 р. було організовано роботу першої на Поділлі пересувної освітньої школи, в якій навчалося 15 чоловік[41]. В селі Гречанах запрацювала польська стаціонарна партійна школа, а в селах Тарноруді та Янівцях діяли гуртки з вивчення проблем поточної політики[42].

На якості роботи політосвітніх закладів негативно відбивалася відсутність кваліфікованих працівників та часта їх заміна. Хоч подібні заклади були практично утворені в кожному сільському адміністративному центрі, однак організація освітньої роботи не охоплювала всіх населених пунктів[43]. Не можна не відзначити надзвичайну заідеологізованість цієї роботи за усіма напрямками.

Постійна увага до питань національно-культурного розвитку меншин вимагала не тільки широкої інформації населення про політичні події, економічне життя, а й задоволення його потреб у літературі мовами національних меншин, підтримки єврейських, польських та інших культурно-освітніх установ.

Населення брало активну участь у культурному житті, в діяльності агіткультбригад, політсудів, музичних, театральних та військових гуртках. Полонський райвиконком у 1927 р. повідомив редакцію газети "Дер Штерн", що військові гуртки працюють не тільки у Полонному, а й у селах, загальна кількість їхніх учасників перевищувала 2 тисячі чоловік[44].

У Подільському регіоні працювали єврейські, польські, німецькі культурно-освітні осередки, творчі об'єднання. У Кам'янці-Подільському діяли будинок єврейської культури, польський клуб, які провадили різноманітну культурно-просвітницьку виховну роботу, організовували дозвілля єврейського та польського населення[45]. Для постановки спектаклів використовувалися дозволені п'єси єврейського репертуару. Цілком зрозуміло, що деякі твори були заборонені[46]. Командно-адміністративна система все більше проявлялася в усіх сферах суспільного життя — політиці, економіці, національно-духовній сфері. Репертуари професійних і аматорських творчих колективів були під контролем партійних органів, ДПУ.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що у 1920-х — на початку 30-х рр. мали місце певні досягнення в культурному житті єврейського та польського населення Поділля. Вільно вживалися польська та єврейська мови. Культурна робота серед євреїв та поляків регіону спрямовувалася на створення мережі загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, середніх навчальних закладів. Національними мовами велася робота в клубах, бібліотеках, хатах-читальнях та інших культурних установах, видавалася періодика. Все це відігравало важливу роль у підвищенні культурного рівня розвитку єврейського та польського населення краю.

Леонід Місінкевич (м.Хмельницький)

---

[1]Іваненко І.П., Чирко Б.П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20-30-ті роки: історія, досвід, проблеми // Рад. школа. - 1990. - №2. - С. 54.

[2] Глинский А. Национальные меншинства наУкраине. - Харьков, 1931. - С. 63.

[3] Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХмО). - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 119.

[4] Там само. - Арк. 101.

[5] Там само. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 22.

[6] Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 402.

[7] Там само. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 123.

[8] Там само. - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 239-240.

[9] Державний архів Вінницької області (далі - ДАВінО). - Ф.П. 136, оп. 5, спр. 503. - Арк. 95; оп. 6, спр. 133. - Арк. 7.

[10] Там само.

[11] ДАХмО. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. - Арк. 66; Р. 653, оп. 1, спр. 28. - Арк. 39; оп. 2, спр. 30. - Арк. 228; Р. 653, оп. 2, спр. 30. - Арк. 229; П. 301, оп. 1, спр. 134. - Арк. 131.

[12] Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 402.

[13] Там само. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 30. - Арк. 24.

[14] ДАВінО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 167. - Арк. 61.

[15] ДАХмО. - Ф.Р, 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 22.

16 ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 34.

[17] Там само. - Арк. 8.

[18] ДАВінО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 133. - Арк. 12.

[19] ДАХмО. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 39.

[20] ДАВінО. - Ф.Р. 136, оп. 16 спр. 503. - Арк. 1.

[21] ДАХмО. - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 101.

[22] Там само. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 75-76.

[23] ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 34.

[24] ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 34.

[25] ДАХмО. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 21. - Арк. 56-57.

[26] ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 34-35.

[27] ДАВінО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 128. - Арк. 13.

[28] Там само. - Спр. 503. - Арк. 95-96.

[29] Там само. - Спр. 533. - Арк. 62-70.

[30] Там само. - Арк. 9.

[31] Там само. - Арк. 3-4.

[32] Там само. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 533. - Арк. 7.

[33] Там само. - Арк. 21.

[34] Там само. - Арк. 7, 14.

[35] Там само. - Спр. 503. - Арк. 52.

[36] Там само. - Арк. 87.

[37] ДАХмО. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 57.

[38] Там само. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 20. - Арк. 15.

[38] Там само. - Ф.Р. 653, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 74.

[40] Там само. - Ф.П. 301, оп. 1, спр. 139. - Арк. 132.

[41] ДАВінО. - Ф.П. 29, оп. 1, спр. 191. - Арк. 318 зв

[42] ДАХмО. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 40.

[43] Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 279.

[44] Там само. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 25. - Арк. 259, 260.

[45] Там само. - Ф.Р. 2926, оп. 1, спр. 1. - Арк. 1; Ф.П. 3, оп. 1, спр. 340. - Арк. 12.

[46] Там само. - Ф.Р. 1086, оп. 1, спр. 84. - Арк. 438, 471.

РАДЯНСЬКИЙ ПРИСМАК ПОДАТКІВ

“Природа справедлива до людей, вона не залишає без винагороди їхню працю. Вона вчить їх працелюбству, адже з більшою працею пов’язана більша винагорода. Але якщо свавілля влади лишило людей встановлених винагород, вони проникаються ненавистю до праці і бездіяльність здається їм єдиним благом”. Такими словами охарактеризував відносини між виробниками та державною владою Шарль Монтеск’є — французький письменник, філософ та історик. Ці слова залишаються справедливими і по цей день.

Україна з давніх давен має тісний взаємозв’язок з Росією. Тим паче, що останніх 75 років (до набуття незалежності) країни йшли в одній “упряжці” Радянського Союзу. Зараз Україна йде по шляху важкого економічного становлення. Який буде результат — залежить від правильності та злагодженості дій всіх гілок влади, а також суспільства вцілому. Для того, щоб не повторювати минулих помилок, потрібно пам’ятати свою історію та враховувати дію об’єктивних економічних законів.

Ще на початку століття П.А.Столипін так виражав розуміння державності: “...в країні не може бути іншої влади, крім поставленої народом та відповідальної перед ним та його представниками, щоб Росія стала демократичною республікою”. Столипін підтримував розвиток таких форм державної влади, які опиралися б на конституційну владу і земщину. Росія, ще не відійшовши від феодальних відносин, стояла на порозі селянської революції. Становище цього класу було нестерпним. Проведенням в дію аграрної реформи Столипін намагався розв’язати як політичні, так і соціально-економічні завдання. А саме — створити економічно сильний клас земельних власників, які повинні були стати союзниками крупних землевласників в боротьбі з назріваючою революцією. Миколою II був підписаний Указ до Правлячого Сенату про відміну викупних платежів, в якому говориться: “...річні оклади викупних платежів, утримувані з бувших поміщицьких селян на основі Височайше затвердженого 19 лютого 1861 року положен-

ня про викуп і додаткові до нього вказівки з бувших державних селян — на основі законів 16 травня 1867 року і 12 червня 1886 року і з бувших удільних селян — по закону 26 червня 1863 року, — зменшити з 1 січня 1906 року наполовину, а з 1 січня 1907 року утримування викупних платежів на основі вищевказаних законів взагалі припинити" (Царське Село, 3 листопада 1905 року). Це було свого роду зменшенням податкового тиску на сільське господарство, яке опинилося в скрутних умовах. Але після Лютневої революції 1905 року більшість селян все ж йшли за буржуазією.

Ні Правлячий Сенат, ні новостворена буржуазія не змогли корінним чином вирішити питання миру та землі, в яких були зацікавлені селяни. Виникла ситуація колапсу, коли низи не могли жити по-старому, а верхи не уміли правити по-новому. Саме в цей момент слушною стала практика, розроблена В. Леніним. Більшовики з мінімальними конфліктами відкрито підтримали підготовлений есерами Селянський наказ про землю на основі 242 місцевих селянських наказів, включивши його в Декрет про землю, який був прийнятий на II з'їзді Рад. В ньому йшлося про соціалізацію землі, хоча більшовики стояли на шляху її націоналізації. Пізніше ідея націоналізації (тобто державної власності на землю) перемогла, і не без допомоги селян, які висували як в І-й, так і ІІ-й Думі трудовий "проект 104-х", в якому були вимоги націоналізації землі. Ленін виділив 3 основних класи селян: бідняки, середняки і куркулі. В окремих районах радянська влада вимушена була вести війну проти селян. Якщо в містах революція перемогла 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, то в селах — тільки в березні-квітні 1918 року. В цей час оподаткування зазнало утиск з боку громадянської війни та розрухи. Ці фактори потребували значних коштів. У зв'язку з цим податки набули конфіскаційного характеру. Яскравим прикладом був "надзвичайний 10-мільярдний революційний податок". На початку 1921 року,за пропозицією ВЦВК було відмінено стягнення податків у грошовій формі.

Подальше запровадження політики "воєнного комунізму" викликало серйозні неподобства серед селян, які в наступному переросли в кронштадтське повстання в березні 1921 року.

Не останнє місце в цьому процесі займали економічні відносини. Адже натуральні податки, які прийшли на зміну грошовим, ще більше затискали виробника і заганяли його в глухий кут злиднів. Крім того, не було зацікавленості в праці, товарообігу, повноцінного функціонування грошей. Становлення нової економічної політики (НЕП) стало необхідною об'єктивністю і, за словами Леніна, вводилась всерйоз і надовго. Але період НЕПу був недовгим (1921—1927 рр.). Все ж таки нова політика була ефективною. Було досягнуто високих результатів. Так, вже в 1923 році, зразу після громадянської війни продукція сільського господарства складала приблизно чотири п'ятих, а промисловості — більше двох п'ятих їх виробництва в довоєнному 1913 році. Скоротився робочий день, збільшилась заробітна плата, були відмінені деякі податкові орендні та викупні платежі. Це дало можливість розширення платіжного попиту селян. За період НЕПу національний дохід зріс втроє в порівнянні з 1921 роком. Темпи економічного росту були рекордними за всю історію нашої економіки. Підйом економіки супроводжувався появою грошових податків. Першим таким податком став промисловий, введений влітку 1921 року спочатку для приватних, а потім і для державних підприємств. У 1922 році вводиться прибутково-майнове оподаткування. Ці зміни супроводжувалися процесом денаціоналізації дрібних підприємств. Почало відроджуватися непряме оподаткування у вигляді акцизів (надбавки до вартості товару, котра реально сплачується кінцевими споживачами). В листопаді 1921 року оподатковувалось виноградне вино, потім введено акциз на тютюнові вироби, сірники, пиво і т.д. Загальна картина податкових надходжень нагадувала дореволюційну. Загальний розмір ставок оподаткування був на рівні 1913 року. Але потрібно враховувати становище країни на початку 30-х рр.

Переживши війну, революцію, розруху та інші соціальні потрясіння, загальний рівень ставок оподаткування на той час був досить жорсткий.

Все ж таки в період НЕПу в оподаткуванні мали місце політичні акценти. Сільськогосподарський, податковий та промисловий податки стали інструментом боротьби з заможними селянами та торгово-промисловими підприємствами, які вважалися нетрудовими елементами. В 1926 році прийнято положення про державний при-бутковий податок, найбільша ставка якого (45%) застосовувалася до вищезгаданих господарств.

В цьому ж році вводиться податок на прибуток із ставкою 50% (використовувався на боротьбу з безпризорністю). Фактично цей податок ліг на плечі приватного сектора. Державний сектор тримав на своїх плечах регульовані ціни. З 1928 року почалося інтенсивне виштовхування приватного капіталу. Структуру формування податкових надходжень представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Структура податкових надходжень в бюджет СРСР

Види податків	Роки:		
	1922-1923	1925-1926	1927-1928
Акцизи	20,1	41,2	45,7
Прибутковий податок	2,5	9,1	9,1
Промисловий податок	22,8	23,6	21,6
Гербовий збір	4,1	6,5	5,7
Сільськогосподарський податок	34,2	12,3	10,8
Інші податки (крім мита)	16,3	7,3	7,1
Всього:	100,0	100,0	100,0

Звернення програми нової економічної політики передувала введенню першого п'ятирічного плану (1928-1923). Україна стояла на порозі грандіозних ідеологічних задач, які, в свою чергу, супроводжувалися неминучим придушенням приватного капіталі (таблиця 2).

Таблиця 2

Національний дохід СРСР в 1928-1932 роках
(млрд. руб., ціни 1928 року)

Показники	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1931 р.	1932 р.
1. Національний дохід, використаний на:					
- споживання	21,3	22,6	23,2	22,7	22,4
-нагромадження	3,7	4,8	9,2	13,7	17,7
2. Національний дохід, вироблений в галузях:					
- промисловість	7,6	9,5	12,6	15,0	17,8
- будівництво	1,9	2,3	3,3	6,0	6,0
- сільське господарство	9,4	9,1	9,1	9,0	8,3
- торгівля	3,0	3,3	3,9	4,3	5,1
- транспорт вантажний	1,1	1,3	1,5	1,6	1,9
- лісове господарство	1,4	1,7	1,8	-[1]	-[1]
- інші галузі	0,8	0,7	0,9	1,2	1,0

[1] В 1931 і 1932 році лісове господарство включалось в "промисловість" та "інші галузі"

Проаналізувавши дані таблиці 2, очевидне збільшення обсягу національного доходу майже вдвічі.

У період 1929—1935 років промислове виробництво збільшилось у 3,1 рази, а національний доход від сільського господарства зменшився. Після Великої Вітчизняної війни за 7 років (з 1946 по 1952 роки) валова продукція промисловості збільшилася у 2,5, а сільського господарства — в 1,5 рази. В цей період було знижено граничний розмір заробітної плати, а також проводилися щорічні займи в розмірі місячної заробітної плати. Заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію відшкодовували тільки десяту частину витрат колгоспів на вирощування зернових, одну двадцяту — м'яса, одну п'яту — молока. Так як продукція сільського господарства буквально націоналізувалась, то отримана компенсація по трудоднях була символічною.

Селяни виживали завдяки присадибним ділянкам, з яких потрібно було платити значні податки натурою та грішми. Кожен колгоспник мав певну кількість трудоднів, яку повинен був відпрацювати в колгоспі. В іншому випадку заводилась кримінальна справа або забирали присадибну ділянку. Покинути село було неможливо, адже до 70-х років колгоспники не мали паспортів. Вирватися з безвиході можна було двома шляхами: піти вчитися в місто, або найнятися по оргнабору на будівництво. Ці умови спрацьовували тільки при наявності довідки з сільради, отримати яку було дуже важко. Доля селян, зайнятих в колгоспах та на присадибних ділянках у 1950 році, складала 44%. Таким чином, низькі ціни були "надутою" категорією за рахунок інших.

В. А. Рудь

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА І ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1960-80 рр.

Політична "відлига", проголошена з трибуни XX з'їзду КПРС, викликала до життя позитивні зміни в духовній сфері українського суспільства. З ініціативи наукової та творчої інтелігенції поступово поверталися українському народові незаслужено забуті, а то й засуджені в період сталінщини наукові праці, літературно-мистецькі твори тощо. Були відмінені сумнозвісні постанови ЦК КПРС щодо опер "Велика дружба", "Богдан Хмельницький", "Від щирого серця" та інші, знята огульна і несправедлива критика з таких відомих українських митців як Г.Жуковського, Б.Лятошинського, М.Колесси, М.Вериківського та інших.

У другій половині 50-х років побачили світ ряд нових періодичних видань. Серед них "Радянське літературознавство", "Прапор", поновилося видання журналу "Всесвіт". Важливим, на нашу думку, було прийняте вже в 1953 р. рішення про збільшення тиражу українських газет. Помітною подією в науковому і культурному житті України стала підготовка першої Української Радянської Енциклопедії узагальнюючого "Нарису історії філософської думки на Україні", підручника "Історії Української РСР"

Демократизація суспільного життя спричинила появу цілого ряду нових наукових центрів, громадських організацій,

творчих спілок, в тому числі — Спілки журналістів України (1957 р.), Спілки працівників кінематографії (1958 р.), Українського хорового товариства (1959 р.) та інших.

Процес реформування тоталітарної системи, ревізія окремих аспектів сталінізму в ідеологічній і культурній ділянках вплинули на виникнення і подальше формування покоління українських шестидесятників, активність якого припадає на другу половину 1950-х — початку 60-х років. Нова течія в літературі і мистецтві різнилася безперечно колом порушених проблем, повністю відмінних від офіційної думки підходів до їх розв'язання. В кінці 50-х — на початку 60-х років увагу української інтелектуальної еліти привернула зокрема криза моралі суспільства, яка виявила себе в зневазі до особистості, її невпізнанного духовного світу, нівелювання загальнолюдських цінностей тощо.

Спроби серйозно розібратися в цих питаннях, осмислити наявні негативні явища наштовхнулися на рішучу протидію політичного керівництва. Першим вдарив на сполох відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, який, проаналізувавши численні газетні публікації, прийшов до висновку, що в багатьох матеріалах на морально-етичні теми "...на перший план висувається не глибокий показ душевної краси радянської людини, не пропаганда комуністичних рис характеру, а висвітлення з сенсаційним присмаком внутрішнього світу відщепенців, людей із спотвореними поглядами на життя і негідною поведінкою... За темами таких виступів деякі журналісти йдуть на задвірки життя. Вони не шкодують фарб для зображення негативних вчинків, без потреби порпаються в психології аморальних людей"[1].

Суворій критиці була піддана київська газета "Вечірній Київ" за публікацію "Теплушники", "Приватне життя Федора Устименка", "Бродить по місту заброда", "Коли розлучаються двоє" та ін., а також часописи "Дніпровський водник", "Запорізька правда". Останньому, наприклад, дорікалося за публікацію статті "Загублена совість", присвячена проблемам неповних сімей.

Позицію відділу пропаганди і агітації підтримав Секретаріат ЦК КПУ, який своєю постановою від 17 лютого 1961 року визнав за доцільне розіслати постанови партійних ідеологів всім обкомам партій ЦК ЛКСМУ, редакціям республіканських, обласних газет для "вжиття заходів"[2].

Не залишилось непоміченим для ЦК КП України і оповідання Б.Харчука "Мала мати сина", опублікованого 11 грудня 1969 р. на сторінках "Літературної газети".

Як довідуємося з постанови ЦК КПУ від 21 січня 1960 р. "Про помилки "Літературної газети" в згаданому літературному творі, на думку партійних функціонерів "...в алегоричній формі дається національне обмеження, політично невірне, об'єктивістське трактування громадського обов'язку любові до Вітчизни"[3].

Всіляко експлуатуючи тезу про партійність радянської літератури і мистецтва, пропускаючи кожну особистість через "прокрустове ложе" методу соціалістичного реалізму, політичне керівництво прагнуло підкорити собі талант, зробити його слухняним виконавцем своєї волі.

"Не можна сказати, — визнавав пізніше Євген Сверстюк, — що кожен однаково утримувався на висоті нонконформізму і що ті твори були бездоганні з нинішнього погляду. Але вони були затаєним голосом громадської думки, вони явно вирізнялись і одразу ж впізнавались і редакторами, і читачем. І саме такі чесні твори були виразом моральної позиції шістдесятників... Іван Дзюба в перших публікаціях пополохав міщанське болото: він знайшов цитати з Маркса, а потім з Леніна, які звучали викривально, і повів їх зовсім не в той бік... Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші, незвичні і незрозумілі, так, наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати... Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ і метафори його зазвучали апокаліптично. Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної щирості й відвертості. Ліна Костенко зрідка виступала з вірша-

ми, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія до неї не існували. Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели "ні про що". Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами "соціальної дійсності", а Володимир Дрозд відкривав цю соціальну дійсність з недозволеного боку. Зовсім не те і зовсім не так, як того навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Люда Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Вен'ямін Кушнір..."[4]

Своєрідним сигналом для розгортання нового підходу не лише проти інакодумців в літературі і мистецтві, а й проти свіжих, вільних від колишніх пут творчих сил, стало відвідання М.Хрущовим виставки в Манежі 1 грудня 1962 року. Підбурені безпосереднім організатором цієї ганебної акції Л.Ф.Іллічовим, 1-й секретар ЦК КПРС без тіні сумніву навішував політичні ярлики всім присутнім представникам неофіційного мистецтва "звинувачував їх у зраді інтересів народу". Мало чим відрізнялися і наступні проробки творчої інтелігенції — 17 грудня 1962 р. в будинку прийомів на Ленінських горах та 8 березня 1963 р. в Свердловському Залі Кремля. Особливо гнітючого враження справив виступ Хрущова в Кремлі. Якось плутано він хвалив Є.Вучетича, О.Твардовського, О.Солженіцина, Г.Чухрая, безпідставно лаяв цікавий за своїм задумом фільм М.Куцієва "Застава Ілліча". Незрозумілим і неприйнятним стали ті фрагменти виступу, в якому ініціатор викриття культу особи якось двозначно висловився щодо заслуг Сталіна перед партією і комуністичним рухом, його відданість марксизму і комунізму. Щодо теми сталінських репресій, то Хрущов не вагаючись заявив, що тема ця складна і небезпечна, а отже підходити до неї треба вкрай обережно. Згодом заява була розцінена не інакше як заклик до обмеження публікацій даної тематики[5].

Порівнюючи сценарії кампанії, спрямовані проти творчої інтелігенції, інакодумства в літературі та мистецтві можна переконатися, що виготовлялися вони на одній політичній кухні. Протягом двох днів 9-10 квітня 1963 р. проходила нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України. Її загальний тон визначала доповідь 1-го секретаря ЦК КПУ М.Підгорного, який, лякаючи присутніх підступністю буржуазної пропаганди, ідеологічними диверсіями, всіляко наставляв "незрілих" відірваних від життя літераторів і митців. "Відомо, — наголошував лідер республіканської партійної організації, — що незрілі люди, насамперед серед молоді, не завжди вміють знаходити правильної відповіді на гострі питання сучасності. Присутній тут ідеологічний актив повинен знати, що коли ми через недоліки організації ідеологізації не завжди, або несвоєчасно допомагаємо таким людям, вони інколи заплутуються в тенетах ворожої пропаганди, роблять перші кроки на хибному небезпечному шляху"[6]. Один з таких хибних шляхів М.Підгорний вбачав в захопленні "описанням неподобств культу особи Сталіна", що не завжди дозволяє бачити "всього того величного, що завдяки героїчній праці партії і всього народу відбувалося в країні тоді і відбувається сьогодні"[7].

Як єдиний можливий засіб оздоровлення клімату в середовищі творчої інтелігенції, керівник КПУ вважав ствердження соціалістичного реалізму, який "все дає для митця закривши шлагбаум тільки перед бездарністю і ворожим ставленням до комуністичних ідей"[8].

Важко сказати, якими саме категоріями М.Підгорний визначав творчість І.Драча, М.Вінграновського, Є.Гуцала, В.Коротича, Л.Костенко, яким в доповіді присвячувались чимало прикрих рядків. А от літературний доробок, творчість талановитого майстра слова В.Некрасова він неоднозначно відніс до "дрібнобуржуазного анархізму", якого "партія і народ терпіти не можуть"[9].

Різкій і необґрунтованій критиці були також піддані прибічники абстракціонізму — професор Київського політехнічного інституту Фаєрман, який в листах до ЦК КПУ проводив ідеї справжнього плюралізму в мистецтві, а також молодий архітектор і художник Сумар, чиї самобутні жи-

вописні полотна “Ніч”, “Пам’ять”, “Квіти Некрасовій” привернули увагу не тільки в Україні, а далеко за її межами.

Лексика виступу 1-го секретаря ЦК КПУ М.Підгорного, його повчальний тон, безапеляційність і поверховість суджень дуже нагадували тогочасні хрущовські виступи. Власне, така манера ведення розмови з творчою інтелігенцією була характерною не тільки для вищих партійних керівників, хоча вона все частіше отримувала рішучий опір. В Харкові, наприклад, “настановча лекція” секретаря обкому по ідеології Ю.Склярова, викликала різке невдоволення у літераторів. Відомий письменник В.Чичибабін прямо заявив: “Не можна, щоб твори письменників піддавались в питаннях відання сваволі якогось дурня, і ніхто не веде з цим ніякої боротьби. А куди дивились ми, що ми безсильні люди? Я не вірю, що це може бути, але якщо такі явища мають місце з ними необхідно боротися, якщо це є, то вона є результатом нашої несміливості, нашої недбалості[10]. Проти адміністрування в літературі і мистецтві виступали також харків’яни А.Полонський, А.Філатов та інші.

На жаль, висновки зроблені з партійних зборів Харківським обкомом КПУ, ЦК Компартії України ще раз засвідчили їх неготовність до предметного та обгрунтованого діалогу, невміння піднятися над усталеними діячами. Так, доповідаючи керівництву КПУ, консультант відділу науки і культури ЦК Костюченко наголосив на непідготовленості зборів, під час яких “...замість обговорення роботи письменників в окремих виступах чулося безпідставна, а іноді і злісна критика на адресу партійних та радянських органів. Крім цього, з непартійних позицій захищалися подібні окремі ідейно хибні твори”[11].

Виходячи з рекомендацій апарату, секретар ЦК КПУ А.Скаба доручив проаналізувати виступи на зборах Харківського відділення письменників і підготувати відповідне рішення Секретаріату ЦК.

Подібна прискіпливість до творчої інтелігенції була невипадковою. Зростання її активності, висловлення власної позиції щодо найбільш важливих питань подальшого розвитку країни в цілому і України зокрема, тяжіння до власного коріння, народних традицій, сприймалося партійно-державним керівництвом як реальний шлях до національно-культурного відродження, яке в його уяві ототожнювалося з “українським буржуазним націоналізмом”.

У цьому переконуємося, ознайомившись з доповідною запискою в Політбюро ЦК КПУ “Про недоліки в творчій і організаційній роботі Спілки радянських письменників України”, підготовленій напередодні IV з’їзду письменників завідуючим відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфором, а також іншими працівниками вищеозначеного відділу В.Єфременком, В.Щербаком, П.Івановим.

Прибравши собі функції літературних критиків, партапаратники між іншим звинуватили Івана Ле, який в романі “Хмельницький” нібито невиразно показав класове розшарування суспільства часів визвольної війни”. Дісталося і Михайлу Стельмаху, у романі якого “Кров людська не водиця” не проглядається провідної сили революційного руху пролетаріату”. Не викликали захоплення авторів доповідної записки і спроби Олександра Ільченка, Дмитра Іщенка, інших відомих письменників звернутися в своїй творчості до історії українського народу, показати його самобутність і неповторність. “Безперечно, — роблять вони висновок, — не можна зневажати творчі уподобання того чи іншого письменника і пов’язувати якісь теми, але не можна також і залишатись стороннім до розвитку “історичної стихії”. Коли все, що є найталановитішого і найдосвідченішого в літературі, звертається до пройдешнього, а не прийдешнього, то це не може не викликати серйозних заперечень. Так, ми вправі пишатися своїм героїчним історичним минулим, але ми повинні формувати комуністичні характери наших сучасників”[12].

На думку апарату відділу науки і культури цим завданням не відповідали твори Миколи Руденка “Вітер в обличчя”, Василя Козаченка “Сальвія”, Любомира Дмитерка “Розлука”, в яких спостерігаються

"відверте смакування морально-психологічних проблем", поетичні збірки "Тепловій", "Любисток", "Весняні журавлі", "В любові признаюся", що розцінювалися як "апологетика" крайнього індивідуалізму з усіма його атрибутами. Ніяк не вписувалася в офіційні визначені параметри творчість Ліни Костенко, яку критики з ЦК КПУ звинувачували у притягуванні ідей "цвєтаєвщини" і "гумильовщини".

Серйозну стурбованість висловлювали Ю.Кондуфор та його колеги по відділу щодо реальних кроків з боку окремих письменників та критиків по поверненню українській історії та культурі незаслужено забутих імен. Як "слабка в теоретичному і безхребетна в політичному відношеннях" була охарактеризована стаття критика Олега Бабишкіна, який намагався ввести в літературний обіг поетичну спадщину Олександра Олеся. Негативну оцінку отримали також другий том "Історії української літератури" (редактор С.Крижанівський), "Нариси української драматургії" М.Кузякіної, в яких згадувалися імена Андрія Заливчого, Гната Михайліченка, Василя Чумака, Миколи Зерова, Василя Блакитного, деякі літературні угрупування 20-х років. Не обійшли своєю увагою автори документів і процес "бродіння" в середовищі творчої інтелігенції, здатний "підживлювати" націоналістичні тенденції. Так говорилося в документі, — "...критикуючи як в приватних розмовах, так і у виступах на письменницьких зборах, окремі недоліки, що мали місце в зв'язку з культом особи в культурному будівництві республіки, деякі письменники, як наприклад, М.Шумило, Л.Забашта, В.Швець, В.Минко, В.П'янов, С.Крижанівський висвітлюють ці недоліки тенденційно однобічно в перебільшеному вигляді, припускають твердження, які об'єктивно перегукуються з ворожою буржуазно-націоналістичною пропагандою. Головним пунктом всіх цих розмов та виступів, є те, що на Україні в післявоєнні роки нібито проводиться свідома політика русифікації, занепадає українська культура"[13].

Як нам здається, в доповідній записці відділу науки і культури ЦК КПУ штучно принижувався ступінь невдоволення творчої інтелігенції, яке зводилося до рівня побутових розмов окремого кола осіб. Між тим, тривога за національну культуру охоплювала все більше число літераторів і митців наукової інтелігенції, студентства, яке виливалося врешті-решт в рішучий протест проти політики русифікації.

Не знаходили необхідної підтримки з боку партійних, радянських, комсомольських органів Клуби творчої молоді в Києві, Львові, Придніпровську, а також творчі студії при вищих учбових закладах, в науково-дослідних інститутах, видавництвах тощо. Одна з них, очолювана Дмитром Білоусом, що діяла при республіканському видавництві "Молодь", не витримала випробування часом, очевидно саме за того, що в складі її активу були ті ж "сумнівні особи" — Ірина Жиленко, Микола Холодний, Григорій Тименко та ін.[14]

На рубежі 60—80-х років своєрідною трибуною української вільної думки стали громадсько-політичні та літературно-художні журнали, які відкривали для широкої аудиторії нові імена, широко пропагували спадщину 1920—30-х років, розгортали дискусії щодо визначення суспільно-політичних та літературно-мистецьких явищ.

Важливий внесок в підтримку молодих, свіжих, творчих сил зробили зокрема, "Літературна Україна", редагована Павлом Загребельним. Нею були опубліковані широкі добірки віршів М.Вінграновського, І.Драча, В.Коротича, Л.Костенко, оповідань Є.Гуцала, Ю.Щербака, змістовні статті, присвячені проблемам збереження національно-історичної спадщини, пам'яток багатовікової культури. Подібна громадська позиція згаданого та подібних часописів викликала заперечення ідеологічного апарату ЦК КПУ. "...Стало модним, — писали в доповідній записці секретар ЦК КПУ А.Скаба та завідуючий відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфор, — представляти читачам твори молодих літераторів без особливої вимогливості і принциповості. Це зумовлено тим, що дехто з керівників літературно-критичних органів дещо однобічно зро-

зумів ліквідацію наслідків культу особи Сталіна, в природному і необхідному відборі творів до друку безпідставно став вбачати методи адміністрування, а в довільному друку — вони справжній вияв свободи творчості... Дехто з керівників друкованих органів став поступатись перед натиском молодих — і послабив вимогливість до їх творчості (редактор "Вітчизни" Д.Копиця, редактор "Літературної України" П.Загребельний), а дехто просто їх ігнорував (редактор "Дніпра" В.Больщак). Тим часом літературно-художні журнали та газета "Літературна Україна" повинні стати справжніми осередками вихованню літературної молоді"[15].

Так, ЦК Компартії України домігся від Президії Спілки письменників України рішення про зміщення ряду редакторів літературно-художніх, громадсько-політичних та наукових журналів і призначення на ці посади "політично випробуваних і загартованих" письменників і критиків.

Наприклад, головним редактором "Вітчизна" став член Президії, заступник голови СПУ Любомир Дмитерко, який завжди творив "по вказівці власного серця, що належало партії". Журнал "Радянське літературознавство" очолив літературний критик, член Президії СПУ Леонід Новиченко, відповідальним редактором журналу "Дніпро" був призначений член Президії СПУ Олександр Підсуха. Лише завдяки реальній підтримці керівництва СПУ на певний час вдалося втриматись редактору "Літературної України" П.Загребельному, хоча його можливості в роботі були значно обмежені[16].

Щільна опіка редакційних колегій часописів була невипадковою. Популярний в 60-х роках вираз "Перш, ніж ввести танки в Чехословаччину, треба було ввести їх в "Новый мир" мав під собою певні підстави, оскільки оскільки такі видання впливали на формування суспільної свідомості.

У зв'язку з цим привертає увагу спланована в Львівському комітеті обкому партії під керівництвом його секретаря В.Маланчука кампанія проти редколегії журналу "Жовтень" і його головного редактора Р.Братуня.

Обговорення часопису на бюро Львівського обкому партії 14 жовтня 1965 року було організоване і проведене у кращих традиціях 30-х — початку 50-х років. Чого, наприклад, вартий виступ секретаря по ідеології обкому В.Маланчука, який, без сумніву, заявив про те, що саме Ростислав Братунь зробив журнал "пристанищем всіх скривджених і ображених, допустив становище, коли найкращою перепусткою на сторінки журналу є посвідка про те, що автор відсидів у тюрмі".

Не погребував В.Маланчук і спробами звести на бюро обкому особисті рахунки з Братунсем, підкресливши, що письменник у минулому був націоналістом, " допускав серйозні ідейні прорахунки".

Секретаря по ідеології підтримав і львівський партійний лідер Василь Куцевол, який, підсумовуючи обговорення, погрожував літераторам: "Ми не допустимо націоналістичних вихваток" на сторінках журналу[17].

Прагнучи захистити редколегію часопису від несправедливих звинувачень, посягань В.Маланчука та його підручних, Ростислав Андрійович Братунь звернувся до ЦК КПУ з листом, в якому розкрив справжні мотиви конфлікту: "...Взагалі для тов.Маланчука В.Ю. характерний вияв підозрілості і недовір'я до авторів "Жовтня", зокрема, до молоді. Так, йому не подобаються такі наші автори, як М.Косів, Б.Горинь, М.Ільницький та інші. Звісно, легше заборонити друкуватись, дискримінувати, ніж виховувати творчу молодь, а тов.Маланчук В.Ю., як видно з багатьох фактів, з провалу роботи з творчою молоддю, очевидно, був би дуже задоволений, якби вона взагалі не існувала.

Не подобається тов.Маланчуку В.Ю. стаття Б.Гориня про молодого скульптора Ф.Бриж. Про творчість Ф.Бриж можна сперечатися, але не можна заперечувати цього своєрідного таланту".

На жаль, користуючись принципом "Партапарат завжди правий", секретар ЦК КПУ А.Д.Скаба не захотів об'єктивно розібратися з проблемами журналу "Жовтень", який протягом тривалого часу збуд-

жував громадську думку, виступав ревним поборником нового в суспільному та літературно-мистецькому житті. За його пропозицією Секретаріат ЦК КПУ ухвалив постанову "Про істотні недоліки в роботі журналу "Жовтень", в якій погодився із звільненням Р.А.Братуня від обов'язків відповідального редактора журналу "Жовтень", а також зобов'язав Спілку письменників України і Львівський обком партії "зміцнити редколегію "Жовтня" кваліфікованими, політично зрілими кадрами"[18].

Не випадали з поля зору ЦК КПУ загальнореспубліканські та регіональні видання. В травні 1965 року серйозні зауваження від ЦК КПУ отримала редколегія журналу "Радуга", яка намагалася опублікувати на своїх сторінках повість мемуарного характеру І.Дубинського "Циклон", присвячену масовим політичним репресіям в Червоній Армії. В тексті твору автором проводилась думка про те, що в країні в 30-х роки, "...вирвавшись з диявольським натиском із пекла, задув жорстокий нещадний циклон. Захлиснувши собою всю неосяжну нашу країну, він приніс їй безліч непоправних бід. Якщо звичайний циклон, сіючи на кожному кроці горе і руйнування, зривав з будинків покрівлю, то цей, особливий, зривав з людей голови. І чим цінніша була голова, тим менше шансів було їй уціліти".

Такий підхід до висвітлення трагічних процесів в Україні викликав стурбованість державного комітету при Раді Міністрів УРСР по пресі. Його голова І.Ледошок в листі до ЦК КПУ визнав публікацію повісті І.Дубинського недоцільною, оскільки він не несе в собі необхідного виховного потенціалу[19].

Спеціальною постановою ЦК КПУ від 4 серпня 1967 року завершилася спроба публікації на сторінках часопису полемічної статті М.Ромащенко "Думи над полями". В ній за "опублікування політично неправильної статті редактору журналу Кондратенку оголошувалась догана, а редколегія зобов'язувалась "виправити допущену помилку", надрукувавши рецензію по цьому питанню"[20].

Не уникнув покарання від вищого політичного керівництва і Л.Дмитерко, який майже не робив ні кроку без погодження з директивними органами. Однак, публікації на сторінках редагованого ним журналу оповідання Я.Ступака "Гординя" була присвячена постанова Секретаріату ЦК КПУ від 29 лютого 1967 року "Про ідейно-політичну помилку журналу "Вітчизна". В згаданому документі оповідання Я.Ступака оцінювалось як ідейно шкідливе, а Л.Дмитерку за притуплення політичної пильності оголошувалась догана[21].

За дорученням ЦК КПУ республіканський комсомол навів порядок в журналі "Дніпро". Постановою Секретаріату ЦК ЛКСМУ від 26 вересня 1969 року доручалось протягом місяця перевірити склад редакційної колегії та зміцнити редакцію журналу[22].

Приводом до такого покарання стала публікація на сторінках "Дніпра" повісті В.Лігостова "Подорож до Ельдорадо", оповідань М.Олійника "Місцевий історик", Б.Антоненко-Давидовича "Спокуса", гуморесок Ю.Ягейкіна "Загадка про труби", А.Крижанівського "Інтерв'ю з колоритним дідом"[23].

Заходами вищого політичного керівництва поступово обмежувались плани випуску літератури республіканськими видавництвами. Варто було комсомольському видавництву "Молодь" випустити у світ "ідейно хибну" книгу І.Чендея "Березневий сніг", як Секретаріат ЦК ЛКСМУ своєю постановою вказав дирекції видавництва на "притуплення політичної пильності, невимогливості, низький рівень організації творчого процесу". Цим же рішенням було увільнено з роботи у видавництві редактора книги "Березневий сніг" Р.Тищенка24

Не мали змоги вже згадане видавництво "Молодь" та "Радянський письменник" розпочати у 1968—1969 рр. роботу по виданню поетичних збірок ідейно скомпрометованих Кир'яна, Воробйова, Клочка, Голобородька.

На пропозицію КДБ України В.Нікітченка з директорами видавництв у квітні 1969 року у відділі культури ЦК КПУ була проведена роз'яснювальна бесіда "Про недоцільність видання згаданих

рукописів, оскільки вони складаються з творів, далеких за своєю тематикою від актуальних проблем сучасного життя"[25].

В результаті проведених заходів був посилений контроль з боку політичного керівництва за формуванням видавничих планів, походженням і публікацією окремих видань суспільно-політичної, наукової та художньої літератури.

Протягом 1960—70-х років незгасаючими вогнищами вільнодумства залишались різноманітні літературно-мистецькі заходи, здійснені за ініціативою або при підтримці творчих спілок, громадських організацій. Причому рік у рік порядок їх проведення значною мірою ускладнювався. Центральний та місцеві органи партійного керівництва намагалися тримати в полі зору кожну індивідуальність, відмовляючи їй у праві на власну думку, власне судження, якщо вони розходилися з офіційно прийнятою точкою зору. Кожний випадок, що виходив за встановлені жорсткі рамки, викликав ланцюгову реакцію з боку владних структур з самими непередбаченими наслідками. Наприклад, не встигла радіостанція "Рим" провести в листопаді 1963 року передачу про стан сучасної української літератури та культури в цілому, помітити "нову опозиційну течію", що частково протистоїть методу соціалістичного реалізму (Є.Гуцало, В.Дрозд, В.Шевчук), як за особистим дорученням першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста відділом науки і культури були розроблені спеціальні запобіжні заходи, спрямовані на протидію буржуазній пропаганді[26].

На різних рівнях партійної ієрархії обговорювались зустрічі, вечори, інші заходи молодих українських літераторів, проведені в 1964 р. в клубі заводу "Більшовик", в березні 1965 року — поблизу Київського верстатобудівельного заводу, у вересні 1965 року — в кінотеатрі "Україна", під час прем'єри фільму "Тіні забутих предків" та ін.[27]

Завдавала клопоту політичному керівництву і відповідним підрозділам спецслужб діяльність етнографічного хору "Гомін", заснованого 1968 року за ініціативою кандидата мистецтвознавства Леопольда Ященка. Широка популярність хорового колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів. Самвидавний журнал "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань за місцем роботи, навчання в партійному і комсомольському порядку. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Ященко.

В підтримку Л.Ященка виступило ряд діячів культури, однак Спілка композиторів в даному випадку виявила виняткову принциповість. Такою ж принциповою була вона і при вирішенні долі молодого талановитого композитора Валентина Сілівестрова. Причиною тому усталена думка в ЦК Компартії України про те, що твори В.Сілівестрова і йому подібних "витлумачуються нашими ворогами як приклади начебто існуючого намагання радянської літератури і мистецтва уникнути партійного впливу, обмежитись сферою незалежної від суспільства творчості"[28]. Отже, знову перед інакодумством, але тепер в музиці був поставлений високий щільний заслін.

Особливо ревно здійснювались пошуки і викорінення інакодумства в кіномистецтві. Напоумити кіномитців ставила за мету постанова ЦК КПУ від 28 серпня 1962 року "Про заходи щодо поліпшення керівництва розвитком української художньої кінематографії". У згаданому документі вже констатувались збочення окремих митців "...в правильній оцінці явищ дійсності", відсутність "...вміння бачити головне і вирішальне в нашому житті, розуміння перспектив розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму"[29].

На тлі подібних традиційно декларативних фраз зовсім інше бачення шляхів розвитку українського кінематографу спостерігаємо у одного з найвидатніших діячів світового кінематографу Сергія Параджанова. В листі до секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка, захищаючи нетрадиційне кіно, він писав: "В цьому кінематографі дерзання, експеримент, поетична символіка і філософські узагаль-

нення поєднувалися з міцним грунтом народного життя і народного мислення і виростали в активну силу сучасної національної поетики. А таке поєднання новаторського духу з національним грунтом, така мобілізація всіх духовних багатств нації, народної культури для вирішення нових епохальних завдань, для виховання нової соціалістичної, виховної і естетичної структури суспільства — це сьогодні чи не найголовніше, і тільки в кіно або мистецтві взагалі, а у всій сфері духовного буття. І це те, що ми ще майже не робимо по-справжньому"[30]..

Саме такі підходи обумовили появу на українському екрані такого шедевру як "Тіні забутих предків", удостоєного багатьох призів міжнародних кінофестивалів, творчі пошуки в процесі роботи над стрічками "Криниця для спраглих" (автор сценарію — І.Драч, режисер-постановник Ю.Ільєнко, редактор — О.Сизоненко), "Звірте свої годинники" (автор сценарію Ліна Костенко, режисер-постановник В.Іляшенко), створення напрочуд талановитого сценарію фільму "Київські фрески".

Питання "Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім.О. Довженка" 30 червня 1966 року розглянула Президія ЦК КПУ. Внаслідок тривалого обговорення, в якому взяли участь П.Шелест, В.Щербицький, А.Скаба та інші, була прийнята постанова, в якій виносився вердикт самобутній роботі кіномитців. У фільмі "Криниця для спраглих" вище політичне керівництво побачило "викривлення "життєвої правди" і характерів наших сучасників, ...заперечення ідеалів, якими живе народ Радянської України". "Антирадянський присмак" побачили члени та кандидати в члени Політбюро ЦК КПУ і у відзнятих матеріалах до фільму "Звірте свої годинники", в яких нібито "...всупереч життєвій правді і попередньому задуму, створюється фільм не про подвиг трьох українських поетів — громадян, які віддали життя заради захисту соціалістичної Батьківщини, а, навпаки, про їх безглузду смерть, причину якої автори бачили в недосконалості керівництва країною напередодні і в час війни проти гітлерівських окупантів..."[31].

Ще більш хльосткішою була критика сценарію та відзнятих матеріалів фільму "Київські фрески", які розглядались ідеологічним апаратом "...викривленням, подекуди патологічним сприйманням дійсності, прагненням ствердити людську самотність, показати маячіння, душевну безвихідь"[32].

Вище політичне керівництво винесло суворі покарання відповідальним працівникам комітету по кінематографії, кіностудії ім.О.Довженка тощо. Та вони не йдуть в ніяке порівняння з тими втратами, які відчула українська культура внаслідок грубого втручання в творчість, політичної та ідеологічної корекції мислення художника.

Після такої корекції протягом довгих років був відлучений від роботи Сергій Параджанов. Під неусипним оком цензури довгий час перебувала творчість Ю.Ільєнка, Л.Осики, І.Миколайчука.

Таким чином, аналізуючи партійні документи, інформації КДБ УРСР, переконуємося в тому, що кожен крок інакодумаючого письменника, митця та просто самостійно мислячої людини перебував під їх негласним наглядом, отримував свою політичну, а в деяких випадках і юридичну оцінку. Жорсткий політичний та ідеологічний тиск з боку владних структур призвів до значної поляризації в літературно-мистецькому середовищі. Певна і досить значна частина творчої інтелігенції стала на шлях конформізму, підтримала своїми діями пануючий режим. Інша, більш послідовна течія стала основою формування опозиційного руху проти існуючого ладу. Протистояння нонконформістської частини творчої інтелігенції виявилась в самих різноманітних формах у відстоюванні свободи творчості; пропаганді кращих культурно-мистецьких традицій українського народу; заходах по збереженню історичної спадщини, української мови.

Олег Бажан (м.Київ)

---

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Картотека постанов Політбюро і Секретаріату.

[2] Там само. - Ф. 1, оп. 8, спр. 2788. - Арк. 19.

[3] Там само.

[4] Сверстюк Є. Блудні сини України. - К., 1999. - С. 26.

[5] Медведев Р.А. Н.С.Хрущев. Политическая биография. - М., 1990. - С. 220-230.

[6] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 31, спр. 2152. - Арк. 12.

[7] Там само. - Арк. 15.

[8] Там само. - Арк. 16.

[9] Там само. - Арк. 40.

[10] Там само. - Спр. 2674. - Арк. 63.

[11] Там само. - Арк. 50.

[12] Там само. - Оп. 24, спр. 4703. - Арк. 81.

[13] Там само. - Арк. 86-87, 90, 91, 94.

[14] Науковий архів Московського історико-просвітницького товариства "Меморіал". - Ф. 103, папка "Психіатрія". - Арк. 108.

[15] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 6, спр. 3457. - Арк. 33-34.

[16] Там само. - Арк. 35.

[17] Там само. - Оп. 24, спр. 6001. - Арк. 77, 81-82.

[18] Там само. - Оп. 8, спр. 3290. - Арк. 166.

[19] Там само. - Оп. 24, спр. 60001. - Арк. 89, 92.

[20] Там само. - Опу. 8, спр. 3340. - Арк. 20.

[21] Там само.

[22] Там само. - Оп. 25, спр. 183. - Арк. 35.

[23] Там само. - Арк. 45-52.

[24] Там само. - Арк. 34.

[25] Там само. - Арк. 26.

[26] Там само. - Оп. 24, спр. 5691. - Арк. 9, 14.

[27] Там само. - Спр. 6160. - Арк. 150-156.

[28] Там само. - Оп. 10, спр. 1065. - Арк. 47.

[29] Там само. - Оп. 6, спр. 3481. - Арк. 21.

[30] Державний архів Служби безпеки України. - Спр. 69269-ФП, т. 5. - Арк. 76.

[31] ЦДАВО України. - Ф. 1, оп. 6, спр. 3954. - Арк. 21-22.

[32] Там само. - Спр. 4005. - Арк. 97.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН у 1920-30 роки

(на прикладі громад баптистів та євангельських християн Потавщини)

З'ясування стосунків між молодою радянською державою та релігійними конфесіями розпочалося відразу після жовтневого перевороту. У січні 1918 року в Росії, а в 1919 році — в Україні було опубліковано декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Але ці документи не внесли у стосунки влади і релігійних організацій спокою та взаєморозуміння, а, навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму ставленні до релігії, ще більше загострили ситуацію.

Починаючи з 1918 року, радянське керівництво фактично розпочало "війну з релігією". Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні.

Обидві сторони намагалися заявити своє беззастережне право на істину, бути духовним вождем народу. Гадаємо, що перший крок до діалогу мала зробити держава, оскільки саме вона започаткувала ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Це дозволило б їй не тільки виправити власні помилки, а й кинути зерно миру в розбурхане суспільство. Але впевнені у перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч віруючим. Складалася парадоксальна ситуація: релігійні організації були більше зацікавлені у виконанні владою декрету про відокремлення церкви від держави.

Братовбивча громадянська війна, здавалося, мала б спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму в питаннях, що стосувалися релігії.

Адже наприкінці 1920 року протестантські, православні та інші церкви у своїй масі все більше дотримувалися курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних.

Проте, планомірний наступ на релігію і церкву вже був започаткований VIII з'їздом РКП(б) (1919). У п.13 його резолюції наголошувалося: "щодо релігії РКП не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне повного зруйнування зв'язків між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду..."[1].

Але реалізувати програмні настанови партії на боротьбу з релігією в умовах громадянської війни не вдалося. Ймовірно, така позиція керівництва соціалістичної держави була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молоддю, радянською владою та віруючим населенням. Тому визначений VIII з'їздом партії тотальний наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

У травні 1921 року відбувся пленум ЦК РКП(б), постанова якого не друкувалася навіть в офіційних збірниках партійних документів того часу. У її тексті наголошувалося: "Завдання всієї цієї роботи (антирелігійної — Авт.) загалом повинно полягати в тому, щоб на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему... Потрібно систематично підкреслювати, що РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі"[2].

1922-го року з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання — "Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі".

Незабаром при ЦК партії була утворена Антирелігійна Комісія, що планувала й організовувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. З цього часу, як слушно завважують окремі дослідники, духовне життя країни проходило ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісії, як правило, входили люди, які не розумілися у специфіці релігії. Так, наприклад, члени комісії на чолі з Ом.Ярославським (справжнє ім'я: Міней Ізраїльович Губельман — Авт.) цілеспрямовано паплюжили, громили і знищували цілі напрями релігійної та моральної думки в Україні.

Православна церква, втративши статус державної, першою зазнала удару радянської антирелігійної машини. Не без допомоги влади вона була розколота на декілька течій, що, безумовно, негативно вплинуло на її становище. За таких обставин у протестантів з'явилася можливість значно розширити свою сферу впливу. Віруючих приваблювали не лише ідеї "революції духу" і заклики до любові та ненасилля, а специфічна організація протестантів. Серед загального хаосу їхні громади сприймалися як острівки колективізму, єднання, як сфера виявлення людських відносин і почуттів. До того ж, сектантами (таку назву мали протестантські церкви на той час. — Авт.) нерідко проводилися різноманітні благодійні акції, безкоштовні обіди тощо. Тому темпи зростання кількості членів протестантських конфесій на початку 20-х років були значними.

На той час найчисельнішими в Україні і, зокрема на Полтавщині, залишалися церкви баптистів та євангельських християн. Щоправда, громади останніх на початку 20-х років у Полтаві були представлені лише невеликою кількістю віруючих. Міська ж баптистська громада нараховувала в 1920 році 30 членів[3]. З 1917 року її очолював пресвітер Р.Хомяк. На цю посаду його рекомендувала Всеросійська Спілка Баптистів (ВСБ). Відтоді і до останніх днів життя діяльність Романа Дем'яновича була тісно пов'язана з Полтавщиною.

Спочатку очолювана ним громада не мала власного молитовного будинку і орендувала для своїх зібрань приміщення шко-

ли, а потім — лютеранської кірхи на вулиці Троцького (нині — Монастирській). Але завдяки енергійній діяльності молодого пресвітера, баптистський рух у губернії швидко зростав і 1920 року нараховував 300 віруючих[4]. Згодом, зусиллями Р.Хомяка була утворена обласна спілка, яку він і очолив.

Одночасно з кількісним зростанням протестантів посилювалися та урізноманітнювалися й антирелігійні урядові заходи. Пізніше, після позбавлення релігійних громад права юридичної особи, уряд увів для них обов'язкову реєстрацію, що потребувала значних матеріальних витрат. Служителі культів були позбавлені виборчого права, обмежені у виборі необхідної роботи, у користуванні землею тощо. До цієї категорії влада віднесла і всіх баптистських та євангельсько-християнських пресвітерів та проповідників, які в переважній своїй більшості не жили за рахунок коштів віруючих.

На початку 20-х років була введена практика щомісячних звітів місцевих відділів культів Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (утворені 1923 року замість ліквідкомів при Народному Комісаріаті Юстиції) перед Антирелігійною Комісією про стан релігійного руху на місцях. Так, у доповіді Державного Політичного Управління про діяльність баптистів на Полтавщині в лютому 1922 року говорилося: "Керівником (обласної спілки — Авт.) є Р.Д.Хомяк. За звітний період проведено чотири зібрання-богослужіння, на яких пройшли бесіди на релігійні теми. Був організований збір хліба для голодуючих баптистів. Пожертвування направляються до Москви у Всеросійську Спілку Баптистів. Політичної діяльності не було. У Зіньківському повіті в містечку Більське відбувся районний з'їзд баптистів. Зв'язок із центром підтримується через Хомяка. Через нього надходить і література. Власних видань в Полтавській губернії у баптистів немає"[5].

Такі політзведення, якщо відкинути їхню ідеологічну спрямованість, є досить важливим джерелом вивчення життя місцевих баптистських громад, зокрема полтавських. Із аналогічного звіту за грудень 1922 року дізнаємося про те, що в губернії з'явилися "лжебаптисти" (п'ятидесятники — Авт.). Вони закликали місцевих баптистів вступати до їхніх громад, не жертвувати на справу місії тощо. Про деякий успіх такої агітації говорив той факт, що певна частина баптистів, яка піддалася впливу п'ятидесятників, була виключена пресвітером із громади. Далі повідомлялося, що в губернії була створена кооперація "Братська допомога". Члени громад пообіцяли пожертвувати для її діяльності по 70—100 пудів хліба, але за умови надання Всеросійською Спілкою Баптистів сільськогосподарського реманенту. Загалом збір хліба проходив повільно, оскільки на селян були накладені великі податки[6].

Матеріали архівів надають можливість дізнатися і про чисельне зростання полтавських баптистів у 20-ті роки. На початку 1923 року Полтавська обласна спілка мала 15 проповідників[7], більше 30 громад із загальною кількістю прихильників понад 1000[8]. Громада Полтави складалася із 118 чоловік[9].

1924 року баптисти разом із євангельськими християнами, які організаційно оформилися на Полтавщині лише в середині 20-х років, нараховували 2716 прихильників. У самій Полтаві було 135 членів баптистської громади[10].

1925 року на Полтавщині було зареєстровано 73 громади баптистів і євангельських християн із загальною кількістю членів 387811.

Вище названі дані взяті із офіційної статистики, яка щороку надходила до Всеукраїнської АК. На наш погляд, вони не можуть претендувати на абсолютну достовірність, оскільки, за визнанням секретаря ВАКу Вікторії (повне ім'я — Вікторія Уласевич — Авт.), їхнім збором і обробкою займалися різні урядові підрозділи, що, як правило, не доводили розпочату справу до кінця.

До того ж, після проведення 1925 року адміністративної реформи на теренах колишньої Полтавської губернії було утворено Лубенську, Кременчуцьку, Полтавську округи. Територія, яку вони охоплювали, не відповідала попередній, що ще більше ускладнювало облік релігійного

руху. Крім того, із середини 20-х років релігійні громади, подаючи відомості у відділення культів, свідомо зменшували кількість своїх членів. Їхнє керівництво боялося говорити про чисельне зростання своїх спілок в той час, коли наступ антирелігійних сил набирав обертів і уряд оголосив про "досягнення значних успіхів" у боротьбі з релігією.

Але навіть за таких умов статистика свідчила про зростання чисельності протестантів і наприкінці 20-х років. Наприклад, лише в Полтавській окрузі 1927 року було 20 громад баптистів і євангельських християн із загальною кількістю 2315 членів[12]. Щоправда, потрібно завважити, що темпи зростання значно уповільнилися порівняно із серединою 20-х років. Причинами такого становища, на наш погляд, були: частковий відхід членів громад баптистів до п'ятидесятників, позбавлення пільг щодо військової служби, також усілякі переслідування з боку влади.

Одним з аспектів діяльності релігійних громад був господарський. Про господарські об'єднання євангельських християн і баптистів на Полтавщині залишилося досить мало свідчень. Нам відомо, що в середині 20-х років у Лубенській окрузі діяла кооперативна лавка громад євангельських християн с.Бригадирівка, що надавала для користування у кредит трактор для обробки землі як своїм братам, так й іншим односельчанам[13]. У с.Левенці Карлівського району в 1928 році діяв колектив євангельських християн господарчого характеру "Барський труд". Він складався із 81 члена, мав у розпорядженні 288 десятин землі (в середньому по 3,5 десятини на кожного, тоді як норма по району — 1,2 десятини) і певну кількість худоби на загальну суму близько 3700 крб. Із часом цей колектив втратив кузню, столярку, швейну майстерню[14]. З початком колективізації господарство занепало. Загалом можна впевнено стверджувати, що господарські організації серед євангельських християн і баптистів Полтавщини не були поширеними, а тому громади не мали вагомої матеріальної бази.

Важливою віхою у житті протестантських церков було розв'язання ними питання військової повинності. Відповідно до декрету "Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями", прийнятого 4 січня 1919 року Радою Народних Комісарів РСФРР, а 25 січня 1921 року — РНК УСРР, віруючі-простестанти за рішенням суду могли бути звільненими повністю або частково від військової служби. Але відразу після проголошення законів влада розпочала боротьбу за обмеження можливостей сектантів скористатися наданими пільгами. Більшовицькі керівники добре розуміли, що визнання протестантами стройової служби істотно зменшить приплив до їхніх організацій молоді. А це, своєю чергою, негативно вплинуло б на зростання чисельності конфесій. Тому, керуючись партійними інструкціями, органи ДПУ провели відповідну роботу серед протестантів, особливо серед їхніх керівників. У зв'язку з цим 1923 року Всеросійський з'їзд євангельських християн, а 1926 року Всесоюзний з'їзд баптистів, прийняли резолюції про обов'язковість несення їхніми віруючими військової служби у всіх її формах. Ці рішення на місцях були сприйняті по-різному: від повного схвалення до цілковитого заперечення. Деяка частина віруючих навіть вийшла з офіційних організацій, таким чином започаткувавши розкол у церквах баптистів та євангельських християн.

На Полтавщині, як і в більшості регіонів України, процес визнання та виконання резолюцій центральних з'їздів проходив не зовсім легко і тривав до кінця 20-х років. Востаннє на окружному рівні питання про виконання військової повинності ставилося баптистами Полтави на 3-му з'їзді в жовтні 1927 року. За позитивне його вирішення виступило все правління обласного об'єднання, а саме: Р.Хомяк, О.Сало, Н.Лемешко, П.Павелко та інші. В цілому, із 56 делегатів лише 4 утрималися, всі інші проголосували "за"[15]. У листопаді 1927 року баптисти Кременчуцького обласного об'єднання на чолі з пресвітером Г.Остапцем також прийняли резолюцію всесоюзного форуму[16]. А в березні цього

ж року євангельські християни Полтавської округи на своєму I з'їзді підтвердили рішення Ради Всеросійської Спілки Євангельських Християн щодо обов'язковості відбування військової служби[17]. Відомо, що в наступні роки на рівні регіональних об'єднань рішення про виконання баптистами та євангельськими християнами військової повинності не розглядалися, оскільки переважна більшість місцевих організацій їх дотримувалася.

Уже на початку 20-х років поряд з антирелігійною пропагандою влада, особливо місцева, щодо протестантів почала застосовувати й інші засоби примусу. Наприклад, у Полтаві в червні 1923 року під час здійснення баптистами обряду поховання члена своєї громади Є.Хамінської начальником міліції було заарештовано 4-х баптистів і направлено до ДПУ. Їх безпідставно звинувачували в антирадянській пропаганді. Лише після втручання представників ДПУ, конфлікт удалося врегулювати[18].

Про порушення прав людини свідчив і той факт, що в Полтаві місцевими органами ДПУ систематично перевірялися, а, іноді, і вилучалися листи, адресовані пресвітеру громади баптистів Р.Хомяку[19].

1923 року після неприйняття Радою ВСБ резолюції з військового питання у бажаній для уряду редакції, було заарештовано майже все керівництво баптистської спілки. Частину з них було засуджено за начебто антирадянську пропаганду на заслання до Наримського краю. Серед ув'язнених був і Р.Хомяк, у якого вдома залишилося п'ятеро дітей і вагітна дружина[20]. Обов'язки пресвітера Полтавської громади було покладено на Д.Шорнікова.

Незаконні, а часто й злочинні дії місцевих органів радянської влади щодо членів протестантських конфесій набули настільки значних масштабів, що Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет змушений був видати 1923 року спеціальний циркуляр з метою припинення сваволі[21]. Щоправда, він носив лише декларативний характер, оскільки курс на застосування силових засобів боротьби проти віруючих уже був взятий більшовицькою партією.

Друга половина 20-х років характеризувалася подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР. Починаючи з 1929 року різними владними структурами було прийнято цілу низку законодавчих актів, які ще більше обмежували і без того незначні права релігійних організацій. Особливо відчутного удару протестантському рухові завдала постанова ВЦВК РСФРР від 29 квітня 1929 року "Про релігійні об'єднання". Вона забороняла: створювати каси взаємодопомоги, організовувати богослужіння чи інші заходи для власних дітей, молоді, жінок, зібрання для вивчення Біблії, навчання ремеслам тощо. А після внесення поправки до ст.4 конституції РСФРР, релігійні громади втратили право пропагувати Євангеліє, що фактично зробило марним їхнє подальше існування.

В цілому по Україні баптистська спілка розпалася в середині 30-х років. На Полтавщині останню, відому нам згадку про легальні дії баптистів, зокрема про спробу охрещення нових членів Кременчуцької громади, ми датуємо 1930 роком. Церкві євангельських християн якимось чином вдалося, хоч і у примітивному стані, зберегти в 30-х роках свою організаційну структуру.

Невдовольнившись тільки законодавчою сферою боротьби з релігією, держава розпочала формувати розгалужений репресивний апарат. Йому потрібно було виправдовувати своє існування. Суспільство вразила "ярликова хвороба". Під посиленням виховної роботи, про що тоді повсюди говорилося, мали на увазі боротьбу проти так званих "ворогів народу". До цієї категорії ЦК партії зарахував і духовенство, активних віруючих, органи церковного управління. Так, 1929 року органами ДПУ було "знешкоджено" начебто шпигунську групу, очолювану баптистом Шевчуком, який "знаходився на службі" в польській розвідці[22]. У цей же час був знову заарештований Р.Хомяк, а також: З.Павленко — пресвітер Миколаївської громади, Ф.Жадкевич — пресвітер Вінницької громади та інші. За "проведення роботи по завданню антирадянської закордонної

організації, за пересилку провокаційних шпигунського характеру повідомлень про життя в УСРР", їх було засуджено в листопаді 1929 року до 3-х років ув'язнення у концтаборі і направлено на Соловки[23]. Насправді ж, лідерів релігійних об'єднань засуджували саме за належність до цих громад, а також за активну діяльність у них. Влада добре розуміла, що позбавлена лідера організація приречена на самознищення.

Перебуваючи в Харківській в'язниці, Р.Хомяк тяжко захворів, оскільки, за свідченнями його доньки Л.Довбні, батькові (ймовірно) в їжу клали отруту. Зваживши на прохання рідних, органи харківського ДПУ дозволили забрати Романа Дем'яновича додому, де він і помер 13 травня 1930 року. У 30-х роках репресії щодо полтавських баптистів продовжувалися. Із загального складу міської громади (190 членів) репресовано більше 10-ти, серед них була і Н.М.Хомяк, яка померла 1943 року в Саратові[24].

Про кількість вироків, що були винесені служителям культу на Полтавщині протягом 1930-х років, поки що невідомо. Деяке уявлення про розмах репресій проти віруючих дають окремі документи архівів. Лише за жовтень—грудень 1937 року органами УНКВС по Полтавській області заарештовано 285 "церковників і сектантів", (так називалися вони у звітах обласного управління). Не менш вражаючими були наслідки боротьби з "контрреволюцією" духовенства області й у січні—червні 1938 року. Тоді арешту піддали 142 служителя культу[25].

Загалом по колишньому СРСР до 40-х років влада репресувала майже 25 тисяч баптистів. Переважна більшість із них була реабілітована посмертно.

Отже, на кінець 30-х років більшість протестантського духовенства, церковних активістів були виявлені і розстріляні чи вислані у віддалені райони СРСР на тривалі терміни. Проте, репресивні заходи не принесли більшовицькій владі бажаних результатів. Із знищенням духовного керівництва та руйнуванням організацій протестантів не зникла потреба значної частини населення у вірі.

Володимир Пащенко,
Роман Сітарчук (м.Полтава)

---

[1] Критика религиозного сектантства (опыт изучения религиозного сектантства в 20-х — начале 30-х годов). Общ. ред. А.И.Клибанова. Сост. и авт. примечаний Г.С.Лялина. — М., 1974. — С. 12.

[2] До питання про порушення п. 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди // Про релігію і атеїстичне виховання. — К., 1979. — С. 101.

[3] Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых (для народов России в XIX—XX вв). — К., 1997. — С. 122. Див. також: История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — 624 с.

[4] Там само.

[5] Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.П. 9032, оп. 1, спр. 50. — Арк. 6.

[6] Там само. — Спр. 49. — Арк. 125.

[7] Там само. — Спр. 80. — Арк. 8.

[8] Там само. — Арк. 149.

[9] Там само. — Арк. 90.

[10] Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 5, оп. 2, спр. 213. — Арк. 143.

[11] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 20, спр. 2006. — Арк. 95.

[12] ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 3, спр. 1056. — Арк. 54.

[13] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2007. — Арк. 18 зв.

[14] ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 3, спр. 1056. — Арк. 57.

[15] Там само. — Спр. 264. — Арк. 61.

[16] Там само. — Спр. 263. — Арк. 133.

[17] Там само. — Оп. 2, спр. 2180. — Арк. 121.

[18] ДАПО. — Ф. 9032, оп. 1, спр. 80. — Арк. 90.

[19] Там само. — Арк. 53.

[20] Державний архів Служби Безпеки України. — Спр. 74156. — Арк. 2 зв.

[21] ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 1, спр. 2185. — Арк. 19.

[22] Майский Ю. О сектантах. — М., 1940. — С. 25.

[23] ДА СБУ. — Спр. 74156. — Арк. 104.

[24] Коваленко Л. Вказ. праця. — С. 11.

[25] Пащенко В.О. Православ'я в Україні (державно-церковні стосунки. 20—30-ті роки XX ст.). — Полтава, 1995. — С. 209.

УКРАЇНІЗАЦІЯ І ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ у 20-80-х роках XX ст.

Українізація залишила помітний слід в історії України.

Останнім часом ряд дослідників активно дискутують щодо справжніх причин здійснення політики коренізації в Україні, все більше схиляються до думки про те, що остання являла собою своєрідний маневр більшовицької партії і її лідера, спрямований на притягнення і певну нейтралізацію національно-свідомих сил. Разом з тим, практично всі вони визнають, що політика коренізації принесла свої вагомі результати, на певному етапі сприяла відродженню української нації, становленню її багатобарвної культури.

Серед нормативних документів, які певним чином стимулювали і піднімали на більш високий щабель процес українізації, не можна не відзначити ухвалу Раднаркому України від 21 вересня 1921 р., яка передбачала:

— розвиток широкої мережі шкіл і освітніх установ усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання;

— запровадження обов'язкового вивчення української мови в усіх школах і освітніх установах з іншими мовами викладання;

— істотне підвищення знання української мови працівниками освіти;

— видання українською мовою підручників, посібників, літературних творів тощо;

— публікацію усіх видань Наркомпраці і Наркомзему переважно українською мовою;

— видання у кожному губернському місті не менше одної української газети;

— відкриття в усіх губернських і повітових населених пунктах вечірніх шкіл для вивчення української мови радянськими працівниками;

— залучення до роботи в радянських установах співробітників, які володіють українською мовою [1].

Більш рельєфніше зазначені положення окреслюються в резолюції з національного питання, схваленій XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. Задекларувавши повну відмову від політики великодержавного шовінізму, з'їзд ухвалив ширше залучати до роботи в органах національних республік і областей працівників, що знають мову, побут і звичаї місцевого населення, видання спеціальних законів, спрямованих на забезпечення вживання рідної мови в усіх державних органах і установах, активізацію роботи в частинах і з'єднаннях Червоної Армії, сприяти створенню національних частин[2].

На виконання рішень вищого політичного керівництва країни ЦК КП(б)У, Раднарком України прийняли ряд нормативних документів, які охоплювали основні ділянки національної культури і освіти. Помітне місце серед них посідає Декрет уряду України від 23 липня 1923 р. "Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурних установ", який став конкретною програмою здійснення українізації у сфері освіти[3]

Позитивно оцінюючи створену у цей період законодавчу та нормативну базу, не можна не відзначити наявні в них подвійні стандарти. Так, спільна постанова ВУЦВКа та Раднаркому УСРР від 21 серпня 1923 р. про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу у розвитку української мови, з одного боку, переводила на мову корінної нації існуюче діловодство вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, націлювала на вивчення української мови партійних, радянських працівників тощо. З іншого боку, згадана постанова визначала: "...відповідно до політичного і культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російсь-

ку. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською"[4].

Таким чином, поступово стверджувався принцип двомовності, який у наступні десятиріччя став одним із засобів політики русифікації України, штучного витіснення української мови з державних органів, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації тощо.

Обережний підхід до здійснення політики українізації притаманний виступу на жовтневому (1924 р.) Пленумі ЦК КП(б)У голови Раднаркому УРСР В.Я.Чубаря, який, виступаючи російською мовою, відверто ремствував щодо відсутності словників, низької кваліфікації викладачів, недосконалості навчальних програм. У зв'язку з цим голова уряду пропонував: "...переглянути терміни навчання української мови і забезпечити тверде партійне керівництво роботою по українізації"[5].

Із доповіді В.Я.Чубаря довідуємося, наскільки важко і суперечливо проходив процес українізації партійного і радянського апарату. Проведена перевірка показала, що із 599 відповідальних працівників вищих органів державної влади і управління лише 305 (52%) на незначному рівні володіли українською мовою, у центральному партійному апараті цей відсоток не перевищував 40. Коментуючи зазначені показники, голова Раднаркому УРСР обгрунтував позицію низового партійного і радянського апарату, який, зважаючи на обставини, розмірковував таким чином: "Раз керівництво не вчить мови і партійці не говорять на ній, значить, не звертають на це належної уваги, значить все це — вигадка більшовиків, яка, можливо, через 1—2 місяці буде відкинута"[6].

Інакше сприймала процес українізації українська національна інтелігенція, яка вбачала в ньому реальний шлях до відродження України. Принципову позицію щодо цього займав національно-свідомий прошарок в КП(б)У і, в першу чергу, народний комісар освіти України О.Я.Шумський. "Що мене цікавило в національному питанні за Радянської влади і що я вважав найважливішим у цій справі?" — Запитував Шумський. І відповідав: "Маю сказати, що мене менше цікавило питання взаємовідносин республік, питання конституційне, не дивлячись на те, що воно часто обговорювалося і було актуальним. ...Більш важливим з моєї точки зору було загальне навчання рідною мовою, переклад на українську мову класиків світової літератури... Мене радісно хвилювала кожна видана нова добра книжка в гарному перекладі. Мене цікавила мова газет і культурний рівень українських журналів. Я надавав серйозного значення театрові і, зокрема, створенню української опери. Постановку, наприклад, у Харкові "Лоенгріна" українською мовою за участю Собінова я вважав подією не тільки в культурному житті, але й політичною"[7].

Своє бачення цих питань О.Я.Шумський відстоював на квітневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, на якому він виступив з доповіддю "Про українізацію". Звертаючись до керівництва КП(б)У, він аргументовано доводив необхідність здійснення українізації: "...в її широкому суспільному культурному розумінні"[8].

Дещо обережнішою і стриманішою була доповідь на червневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У з питань українізації В.П.Затонського, який акцентував увагу на необхідності виваженого підходу до розв'язання цих важливих проблем[9]. Особливо застережливо він поставився до здійснення українізації в середовищі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників.

Палким прихильником українізації залишався М.О.Скрипник, призначений народним комісаром освіти України на початку 1927 р. Під його безпосереднім керівництвом здійснювався важливий комплекс заходів, пов'язаних із здійсненням мовної політики, налагоджувалися системні мовознавчі дослідження[10].

Конкретні результати українізації засвідчували нарощування позитивних тенденцій у національно-культурній політиці. Якщо у 1924 р. українізація

діловодства державного апарату складала 20%, то в середині 1925 р. — вже 65%. На середину 20-х років початкова школа була українізована на 80%, преса – на 60% [11].

Не менш переконливі факти наводилися у постанові XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів "Про стан та перспективи культурного будівництва". Зокрема відзначалося, що на звітний період школи системи соціального виховання з українською мовою викладання складали 81%, тоді як з російською — 7,1%. Налагодили свою роботу 7700 пунктів ліквідації неписьменності з українською мовою навчання, 990 — з російською. На 54% були українізовані технікуми, на 30% — інститути. Українські видавництва лише у 1928 році опублікували рідною мовою 6138 назв літератури, загальним тиражем понад 300 млн. примірників. У цьому ж році в УСРР видавалося 232 назви українських часописів загальним річним тиражем близько 12 млн. примірників[12].

У другій половині 20-х років активізувалася розробка нового правопису. Ще у 1921 р. колегія народного комісаріату освіти УСРР затвердила його "Найголовніші правила", розроблені групою фахівців Всеукраїнської академії наук. На жаль, у першій половині 20-х рр. робота у даному напрямку не знайшла свого логічного продовження. Лише 23 липня 1925 року Раднарком України ухвалив рішення про підготовку єдиного правопису української мови. У відповідності з ним на початку серпня 1925 року відбулося засідання Державної комісії по українському правопису, очолюваної О.Я.Шумським.

На її засіданні був вироблений перспективний план роботи Комісії. На його основі остання до 1 січня 1926 р. мала унормувати сучасну літературну українську мову щодо правопису форм слів відповідно до тогочасного державного та суспільного життя. Вона також мала укласти правила правопису української літературної мови в якнайпрактичнішу систему та підготувати збірник правил українського правопису.

Надзвичайно важливо, що до роботи в комісії були запрошені такі відомі в науковому світі фахівці як Кримський, Синявський, Гнатюк, Симович, Смаль-Стоцький та інші відомі мовознавці та літературознавці. Вони координували діяльність підкомісій: 1) правопису окремих літер; 2) правопису й нормування флексій; 3) правопису чужих слів; 4) пунктуації й інш.; 5) альфабетного словничка чужих слів; 6) української граматичної термінології; 7) альфабету [13].

Документальні матеріали, повідомлення періодичної преси [14] засвідчують складний, дискусійний характер роботи комісії, що дозволило лише у 1929 р. опублікувати проект правопису, який, після затвердження Наркомосом, став обов'язковим для всіх шкіл і видавництв [15]. Одночасно з цим НКО визнав за доцільне публікацію спеціальних методичних матеріалів для вчителів, які регулярно друкувалися в часописах "Шкільна освіта", інших виданнях [16].

При цьому необхідно зазначити, що сам правопис, вироблений в остаточному варіанті під керівництвом М.О.Скрипника, протримався недовго. Незабаром спеціальна комісія, затверджена ЦК КП(б)У здійснила повну його редакцію. Загалом у нього було внесено 126 поправок: цілком усунено літеру ґ, замінено закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною у родовому відмінку з "и" на "і", правопис слів іншомовного походження приведено у відповідність до російського[17].

Винятково важливу роль у здійсненні процесу українізації відігравала Всеукраїнська Академія Наук. У її структурі уже на початок 20-х років сформувалися ряд комісій (основний структурний підрозділ ВУАН). Серед них – Комісія для складання словника живої української мови, Правописно-термінологічна Комісія, Постійна комісія для складання історичного словника української мови [18]. У 1921 р. у Києві був утворений Інститут української наукової мови. У числі інших підрозділів він об'єднав Правописно-термінологічну Комісію ВУАН і Термінологічну Комісію Київсь-

кого Наукового Товариства. Очолив новоутворений інститут видатний український учений А.Ю.Кримський [19].

Наскільки результативною було діяльність зазначених наукових інституцій засвідчують такі факти. Комісія для складання словника живої української мови, очолювана В.М.Ганцовим під редакцією С.О.Єфремова та А.Ю.Кримського, протягом 1926—1929 рр. підготувала і видала три томи російсько-українського словника. Комісія історичного словника під керівництвом Є.К.Тимченка за цей же період здала до друку також три словникових видання. Інститут української наукової мови, очолюваний А.Ю.Кримським зусиллями п'яти своїх відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний і мистецький) з 1926 по 1929, видав 15 словників. Загалом же з Держвидавом УРСР було укладено угод на 34 термінологічних словники [20]. Зокрема, виданий у 1928р. "Словник ботанічної термінології" відповідав світовому рівню. Він містив близько 30 тис. термінів і назв рослин [21].

Надзвичайно важливо, що доля української мови, проблеми дослідження і історії, механізму функціонування, діалектичних особливостей перебували у центрі уваги ряду учених-українців, що проживали за межами України. Так, 25 грудня 1921 р. група науковців, очолювана академіком В.М.Перетцом у Петрограді заснувала Товариство прихильників (з 1923 р. — дослідників) української історії, письменства та мови, як культурно-просвітницьку, науково-дослідну і громадську організацію. Основною формою роботи його, як і всіх тогочасних громадських об'єднань учених, стало проведення прилюдних засідань з обговоренням наукових доповідей і повідомлень. Лише у 1922—1931 рр. відбулося 216 засідань Товариства, на яких було заслухано і обговорено 387 доповідей і повідомлень[22].

У першій половині 30-х років в українському мовознавстві стали зростати і поширюватися негативні тенденції. У 1930 р. Інститут української наукової мови був реорганізований в Інститут мовознавства. Останнє означало на практиці згортання ряду наукових програм, усунення від роботи провідних у цій галузі знань фахівців. Характеризуючи цей етап розвитку мовознавства, відомий український учений Ю.Шевельов писав: "Настала доба 30-х років. До Інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях вони проклали не науковими працями, а доносами — публічними, в формі "статтів", що викривали "класового ворога"... Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці. Їх використано з певною метою; вони були знаряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж. Але імена Наума Кагановича, С. Василевської, П. Мусяци, І. Бабака, щоб назвати лише кількох, — не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття"[23].

Необхідно відзначити, що негативні тенденції у діяльності мовознавчих науково-дослідних установ у реальній практиці яскраво відображали зміни загально-державних пріоритетів в національно-культурній політиці. Одним із перших тривожних симптомів став процес "Спілки визволення України", майстерно проведений органами ДПУ УСРР у березні-квітні 1930 р. Виконуючи політичне замовлення, вони зуміли "викрити" шкідницьку лінію у мовознавчих науково-дослідних установах. Зокрема у доповідній записці начальника секретного відділу ДПУ УСРР Горожаніна та начальника другого відділу секретного відділу Козельського вказувалося на контрреволюційну діяльність Інституту наукової мови, Комісії для складання словника живої української мови і, в першу чергу, її таких провідних фахівців як С.Єфремов, В.Ганцов, А.Кримський та ін. Критики із органів ДПУ всіляко прагнули довести, що мовознавчі видання, як і всі інші заходи ствердження і подальшого розвитку української мови, служили засобом розповсюдження буржуазно-націоналістичної ідеології, популяризації ідей української світової контрреволюції [24].

У матеріалах процесу "Спілки визволення України" викривалися і засуджувалися неправомірні дії окремих осіб, брався під сумнів сам процес українізації, різко і необґрунтовано піддавалися критиці її найбільш активні провідники. У суспільній свідомості поступово стверджувалася думка, що процес українізації, в силу суб'єктивних причин, спрямовувався на відрив українського народу від єдиної радянської співдружності.

Характерно, що уже у виступі Сталіна на XV з'їзді ВКП(б) 27 червня 1930 р. ставився акцент не на розвитку самобутніх національних культур, а на поступовому їх злиттю в єдину за формою і змістом культуру радянських народів. "Може здатися дивним, — підкреслював Й.В.Сталін, — що ми прихильники злиття у майбутньому національних культур в одну, спільну (і формою і змістом) культуру з однією спільною мовою є разом з тим, прихильники розквіту національних культур в даний момент, в період диктатури пролетаріату, Але в цьому немає нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинутися і розгорнутися, виявити всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою"[25].

Як довела вся подальша практика, "на розквіт національних культур" часу вже практично не залишалося. Спільна постанова ЦК ВКП(б)У і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. не залишала політиці українізації майбутнього. У згаданому документі, серед іншого, зазначалося: "ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилась механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх легальних прикрить, своїх контрреволюційних осередків і організацій" [26].

На основі цитованого та інших рішень вищого політичного керівництва СРСР та УСРР, вищих органів державної влади країни і республіки у квітні 1933 р. у системі НКО активно запрацювала спеціальна комісія перевірки мовознавчої політики. Уже сама назва доповіді на нараді 26 квітня 1933 р. А.Хвилі "Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї" засвідчила її підходи в оцінці проблем і результатів українізації.

Підсумовуючи хід і результати українізації, А.Хвиля відзначав: "На перешкоді величезному мовному будівництву, що його проводить партія, намагалися і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога, контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво саме на цій ділянці ідеологічного фронту"[27].

У першу чергу жорсткій і необґрунтованій критиці були піддані провідні українські мовознавці, які, за висловом А. Хвилі, "за будь-яку ціну" прагнули відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братніх республік СРСР".

Для виправлення існуючого становища пропонувався цілий комплекс заходів. Йшлося про перегляд встановлених правописів, виданої наукової і підручникової літератури, оцінку діяльності конкретних працівників науково-дослідних культурно-освітніх установ, видавництв, навчальних закладів, посилення партійного керівництва їх безпосередньою роботою[28].

На практиці це означало повне і діаметральне переосмислення всього того, що було здійснено у 20-х роках у плані ствердження української мови, виявленні її прихованих до цього резервів, поширенні її серед самих широких верств населення.

Втілення у життя рекомендацій зазначеної комісії, супроводжувалося нечуваними до цього масовими кадровими чистками, репресіями серед української інтелігенції. Причому цей процес знаходився під безпосереднім контролем ЦК КП(б)У. Так, критикуючи одного з провідників політики українізації М.О. Скрипника у своєму виступі на червневому (1933 р.) Пленумі

ЦК КП(б)У П. Постишев без тіні сумніву заявив: "Шкідники в Наркомосі розставили своїх людей по всій системі органів освіти. Про це треба т. Скрипникові розповісти. Про те, як справа українізації у ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі, про те, як ці вороги із партквитками і без нього ховалися за його широкою спиною — члена Політбюро ЦК КП(б)У, про те, як він нерідко боронив ці чужі, ворожі нам елементи..." [29].

"Чужі", "ворожі елементи" ретельно відшукувалися у науково-дослідних установах як в центрі, так і на місцях. Зокрема, вже згадуваний заступник наркома освіти УСРР А. Хвиля своїм наказом від 27 липня 1933 р. звільнив із посади директора Харківської філії науково-дослідного інституту мовознавства В.Д.Гавриленка за те, що той "не забезпечив боротьби з боку філії проти контрреволюційного шкідництва на мовному фронті" [30].

Таким чином, незважаючи на відсутність конкретних вказівок із боку вищого політичного керівництва СРСР, спрямованих на згортання політики коренізації, розв'язання пов'язаних із цим мовних питань, позитивні здобутки у згаданій сфері на тлі тогочасних внутрішньополітичних процесів, нових ідеологічних концепцій національно-культурного будівництва були повністю зведені нанівець.

Отже, викладені матеріали дають можливість зробити такі основні висновки:

— важливі основи мовної політики були закладені у період національно-визвольних змагань українського народу на основі законодавчих і нормативних актів, схвалених урядами Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорією;

— вагомі результати принесла політика українізації, здійснювана більшовицькою партією протягом 20-х років. У цей період було докладено чимало зусиль для українізації партійних, радянських органів, вищої, середньої і початкової школи, видавничої справи, засобів масової інформації, видовищ, тощо;

— у першій половині 20-х років розпочалися системні дослідження історії, механізму функціонування, діалектичних особливостей української мови у результаті чого було підготовлено ряд наукових праць, словникових видань, підручників і посібників;

— на рубежі 20—30-х років у результаті формування нових підходів у національно-культурній політиці відбулося згортання політики українізації, яке супроводжувалось нищенням наукових установ, кадровими чистками, політичними репресіями широких верств населення;

— спроби партійно-державного керівництва СРСР використати окремі елементи українізації для зняття соціальної напруженості у окремих регіонах СРСР спостерігаються на початку 50-х років, однак, в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, вони не знайшли своєї реалізації.

Шевчук Жанна

---

[1] Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату УСРР. - Харків, 1921. - Вип. 3. - С. 4-5.

[2] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Київ, 1979. - С. 419-423.

[3] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського народу. 1917-1959 рр. Збірник документів. - Київ, 1959. - Т. 1. - С. 239-240.

[4] Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. - 1923. - Ч. 29. - Ст. 913-919.

[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 1, спр. 129. - Арк. 199-200.

[6] ЦДАГО України . - Ф. 1, оп. 1, спр. 129. - Арк. 199-200.

[7] Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. - Київ: Вид-во при Київському державному університеті, 1989. - С. 323-324.

[8] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 142; Спр. 160. – Арк. 44 зв; Спр. 162. – Арк. 5 зв.

[9] Там само. – Спр. 251. – Арк. 229.

[10] Мацевич А. Микола Скрипник. - Київ: Молодь, 1990. - С. 182-192.

[11] Культурне будівництво в Українській РСР... - Т. 1. - С. 312.

[12] Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - 1929. - №19. - С. 156.

[13] В Наркомосі // Народній учитель. - 1925. - 25 серпня.

[14] Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови // Життя і революція. - 1925. - №10. - С. 61-65; Українська мова та шляхи її розвою // Там само. - С. 91; Диспут "Шляхи розвитку української літературної мови" // Там само. - №12. - С. 101-102; Ганцов В. До історії звуків в українській мові // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. - Кн. VII-VIII. - Київ, 1926. - С. 74-85; Бандура Олександра. З історії української мови // Дивослово. - 1997. - №1. - С. 14-17; Грунський М. Український правопис // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. - Кн. X. - Київ, 1927. - С. 328-351; Кримський Аг. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа "Україна". - 1926. - Кн. 10 // Там само. - Кн. XII. - Київ, 1927. - С. 342-356; його ж. Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручинків проф. П.Бузука та проф. Є.Тимченка // Там само. - Кн. XV. - Київ, 1927. - С. 260-270; Ганцов В.С. П.О.Бузук. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучня. Вид. етнолого-діялектологічної секції оод К.К. при ВУАН. Одеса. 1924. 60 с. // Там само. Кн. V. (1924-1925). - Київ, 1925. - С. 252-267; Кримський Аг. Нарис історії українського правопису до 1927 // Там само. Кн. XXV. - Київ, 1929. - С. 174-186.

[15] Усталення українського правопису й учительство // Народній учитель. - 1925. - 4 грудня.

[16] Літературні джерела до проробки кущових тем по перепідготовці вчителів // Наша освіта. - 1926-1927. - №8-9. - С. 33.

[17] Стріха М. Вказ. праця. - С. 112, 114.

[18] Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Нарис історії. - Київ: Наук. думка, 1993. - С. 32-33.

[19] История Академии наук Украинской ССР. - Київ: Наук. думка, 1979. - С. 667.

[20] Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. - С. 79-80.

[21] История Академии наук Украинской ССР. - С. 667.

[22] Водотика С. Слідами перерваного зв'язку // Віче. - 1994. - Жовтень- листопад. - С. 92, 96.

[23] Шевельов Юрій. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. - Париж-Чікаго, 1962. - С. 325.

[24] Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Документи про підготовку і проведення судового процесу над членами "Спілки визволення України" // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - №12. - С. 375.

[25] Сталін Й.В. Статті і промови про Україну. - Київ, 1936. - С. 204.

[26] Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1961. – Т.2. – С. 216.

[27] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 166, оп. 11, спр. 24. - Арк. 9.

[28] ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 11, спр. 24. - Арк. 9 зв.

[29] Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. - С. 261.

[30] ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 11, спр. 25. - Арк. 15.

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

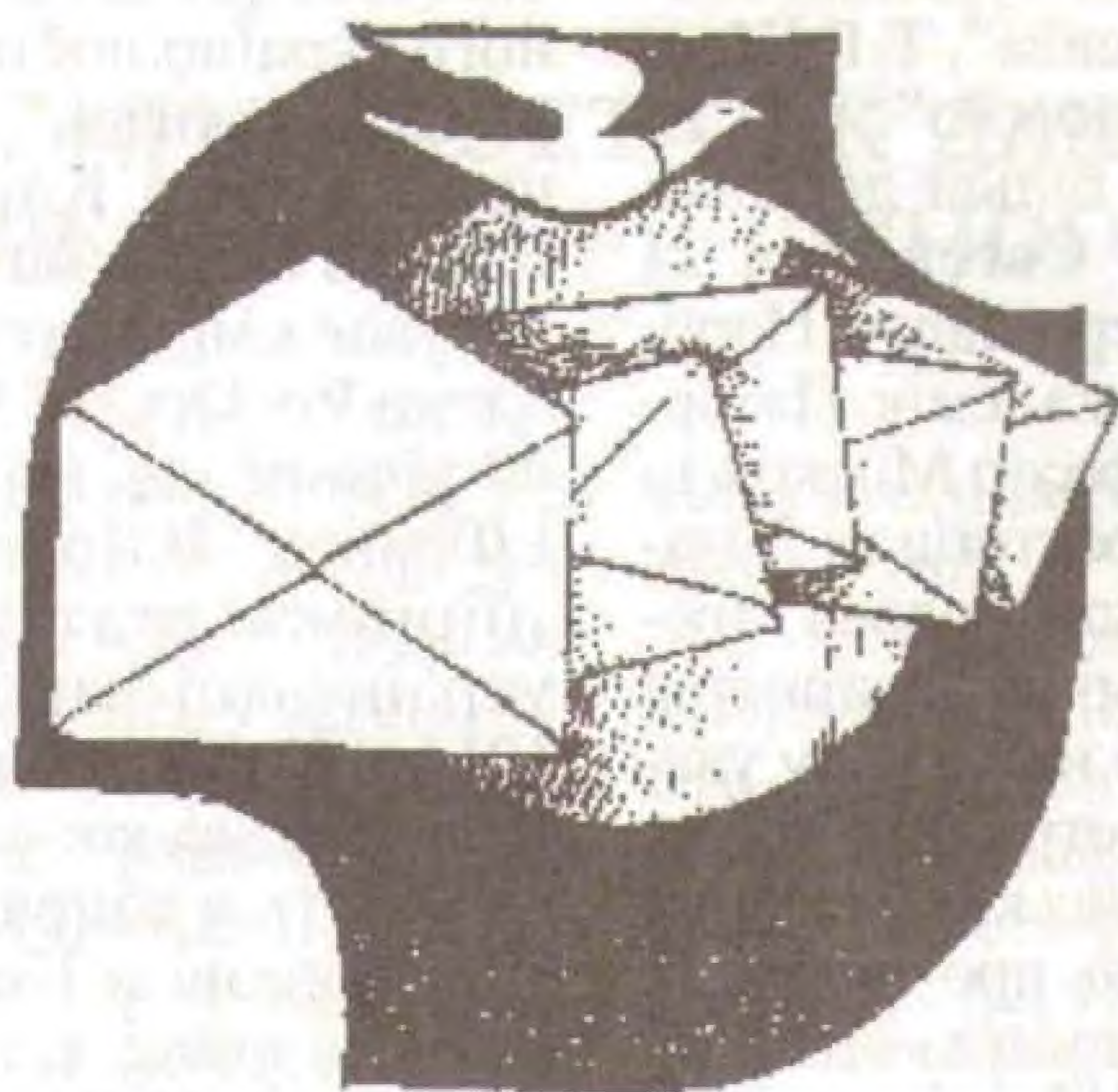

РОСІЙСЬКИЙ АКАДЕМІК ФЕДІР КОРШ З УКРАЇНСЬКИМ ПСЕВДОНІМОМ

Якось я зайшов до Віктора Степановича Бойка у фонд культури, щоб порадитись з приводу своєї автобіографічної повісті-хроніки. Прочитавши сторінки про мій родовід, він дістав із шафи третій том "Енциклопедії українознавства" (в-во "Молоде життя", Львів, 1994) і звернув увагу на прізвище, яке збігається з прізвищем мого прапрадіда. На стор. 1143-й я прочитав.

"КОРШ Федір, український псевдонім Хведір КОРЖ (1843—1915), визначний російський класичний філолог, славіст і орієнталіст, професор Московського, Одеського і Петербурзького університетів, академік Російської Академії наук, дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка, оборонець українського культурно-національного руху і прав української мови, співавтор відомого меморіалу Російської Академії наук "Об отмене стеснений печатного малорусского слова" (1905). Писав також статті з історії української мови й літератури (генеза української мови, турецькі елементи в "Слові о полку Ігоревім", Т.Г.Шевченко), вірші українською мовою".

УРЕ подає про нього більш детальні відомості: "КОРШ Федір Євгенович — російський вчений-філолог, перекладач. Народився 4.05.1843 в Москві. Академік Петербурзької Академії наук. Професор Московського, Новоросійського університетів та Лазаревського інституту східних мов. Голова Московської діалектологічної комісії, Товариства слов'янської культури. Корш найбільшу увагу приділяв дослідженню метричних форм віршів і пісень різних європейських і східних народів. Автор низки розвідок про творчість О.Пушкіна, М.Гоголя, Ю.Словацького й ін. Велике значення мають праці Корша з мовознавства, захищав право українського народу на національний розвиток і рідну мову (праці "Український народ і українська мова" (1913), "Шевченко серед поетів слов'янства" (1912), "Т.Г.Шевченко. Його літературне і суспільне значення" (1914), "Дещо про вийстя (походження) української народності" (1914), "До історії українського восьмискладового вірша" (1910) та інші. (Корш відомий також як перекладач з класичних та багатьох європейських і східних мов. Йому належить кілька оригінальних віршів українською мовою. Серед них "Привіт малоруській трупі в Москві" — 1886), а також переклади з іноземних мов на українську (з Прешерна й ін.).

Мене зацікавила ця неординарна особистість хоча б тому, що він, відомий академік, як і мій прапрадід, мали однакове прізвище Корш, яке перетворилося в псевдонім "КОРЖ", що став прізвищем нашого роду.

Мені достеменно не відомо, звідки прийшов на оболонську землю мій прапрадід: з Запорозької Січі, чи з Московщини, а може, із Скандинаві чи Прибалтики, та, мабуть, витоки роду академіка і нашого пращура десь в минулому сходяться? Для цього треба провести серйозні пошуки. Та це не головне. В рік смерті академіка Ф.Корша (1915 р.) академік А.Кримський назвав його українолюбцем і українознавцем ("Украинская жизнь", 1915, №3-4). У першому щомісячнику Корш брав активну участь. Разом з О.Шахматовим у 1906—1907 роках висуває кандидатуру Івана Франка в дійсні члени Російської Академії наук. У 1912 р., в 40-річний ювілей літературної діяльності І.Франка, Ф.Корш надіслав до ювілейного збірника статтю "Дещо про вийстя української народності". Двічі 1911 р. і 1914 р. Корша обирали головою ювілейноо Шевченківського комітету. Він брав активну участь у збиранні грошей на пам'ятник Шевченкові в Києві. В його доробку українські вірші за підписом "Хведір Корж", присвячені Т.Шевченкові, "Чи подоба річ писати українські сонети" (1887), "Хулителям Шевченка" (1914), "Гімн Кирилу і Мефодію", "Елегія" та ін.

Академік Ф.Корш неодноразово відвідував Харківський університет, був головою комісії на випускних іспитах.

Ф.Корш виступав як непримиренний борець проти великодержавного шовінізму. Знаючи мови багатьох народів світу, найвище оцінив мову України. Звідкіль же могло з'явитись у російського академіка таке захоплене ставлення і прихильність до України, її народу й мови та ще в часи, коли царат забороняв усе українське? Та й прізвище у нього не типове російське.

Відповідь може бути подвійною — або предки академіка були з козацького роду, або вони походять із Швеції, країни, яка завжди ставилася з цікавістю до України і навіть допомагала в її боротьбі з російським царем Петром І у 1709 році (маємо на увазі угоду між шведським королем Карлом XII та гетьманом України І.Мазепою).

Краще за всіх про себе сказав сам Федір Євгенович: "...Два литературных жанра, юмористический и нежный, безусловно и бесспорно соответствуют природе украинцев, одинаково склонной и к юмору, и к сентиментальности, а значит — соответствуют и природе языка. В этих двух родах охотно подвизаюсь и я и нахожу, что мои украинские стихотворения я и не мог бы выразить по-великорусски: великорусский язык в некоторых литературных отраслях менее выразителен, чем малорусский".

Виразність української мови відзначалася й іншими визначними діячами культури світу, але краще за всіх про це сказав академік Ф.Корш. "Останні свої сили він віддав Україні і помер як український письменник", — писав А.Кримський, маючи на увазі, що останній твір академік написав і видрукував українською мовою.

Ось кого слід брати за приклад багатьом сучасним українофобам і русофілам, які зневажливо ставляться як до рідної, так і до мов інших народів.

Щоб там не було в минулому, особистість академіка Федора Корша (Хведора Коржа) дуже зацікавила мене. Вона гідна того, щоб її згадати з пошаною не тільки на сторінках цього опусу, а й в кожному підручнику з українознавства.

М.Корж (м.Харків)

РАЙОННА ГАЗЕТА ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

На перехресті шляхів, що ведуть на Київ, Харків, Суми, Чернігів, Черкаси, обабіч залізниці, по якій ідуть потяги на північ і південь України, стоїть у зеленому приудайському вінку старовинний Пирятин. Місто чудової краси, цікавої історії, долі і слави, свідок і учасник багатьох історичних подій, у сиву давнину надійний форпост Київської Русі. Цього року красень на тихоплинному Удаю відзначає свої повні 845 років. Адже Пирятин вперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1155 роком.

Багато є різних джерел, які розкривають славну історію, трудову біографію древнього Пирятина. Та в цьому невеликому дослідженні зупинимося лише на одному з них — Пирятинській районній газеті, правдивому літописцю великих і малих, але важливих подій нашого краю, часто-густо пов'язаних з долею України. Навіть у назвах газет "Известия Пирятинского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов" (1917 р.), "Незаможник" (1922 р.), "Колективізоване село" (1930 р.), "Зоря комуни" (1943 р.), "Вільна праця" (1944 р.), "Шляхом Ілліча" (1962 р.), "Пирятинські вісті" (1991 р.) відчувається подих, плин часу, наша історія, з якої, як з пісні, слова не викинеш. Адже так воно було. І газети, як дзеркало, зафіксували на віки тогочасний вир життя.

У редакційному приміщенні, районному архівному відділі, Пирятинському історико-краєзнавчому музеї дбайливо зберігається підшивка газет — літопис життя приудайського краю. На їхніх шпальтах спресована в скупих правдивих рядках наша історія, закарбовані на віки різні дати, події, факти. Це, образно кажучи, місцева УРЕ, а точніше УПЕ — універсальна пирятинська енциклопедія різних подій району, що часто-густо пов'язувалися із всезагальними і виходили далеко за його межі. І цим безцінним архівом користується багато допитливих, зацікавлених людей — істориків, краєзнавців, літераторів, журналістів, вчителів, студентів, учнів, доповідачів, працівників різних служб, щоб з'ясувати, дізнатися, уточнити, достеменно вивчити коли, де і як воно було насправді, подробиці тієї чи іншої події минувшини. Мовчазний всезнаючий скарб відкриває багато таємниць, деталей, фактів, дає точні відповіді на оті одвічні запитання людських пізнань: ЩО? ДЕ? КОЛИ? ЯК САМЕ? воно відбувалося. На основі і з допомогою газетних матеріалів, повідомлень пишуться різні дослідження, цікаві спогади, книги пам'яті.

Гортаючи пожовклі сторінки нестаріючої преси, достовірних часописів, знайомимося з давніми і сучасними цікавими фактами, що стали вже дорогоцінним скарбом, путівником нашої історії. З допомогою газет ми занурюємося в будь-який відрізок швидкоплинного часу, глибоко знайомимося з його особливостями, життям, працею, мріями, прагненням попередніх поколінь, що залишили помітний слід на нашій землі, внесли свою частку в минувшину і майбуття.

Слід зазначити, що районка — ровесниця XX століття, в 10 разів молодша сивого Пирятина і головні її матеріали — сьогодення завершального століття другого тисячоліття. Але ж з публікацій районки вдається простежити майже всю багатовікову біографію надудайського міста, його минуле. В основному це повчальні матеріали, дослідження істориків, науковців, краєзнавців місцевих, полтавських, київських. З цих розповідей та інших опублікованих даних довідуємося, що в XII ст. Пирятин був оборонним укріпленням, які будувалися на рубежах Київської Русі і оберігали її від різних набігів. Фортеця стояла на високому правому березі Удаю, з трьох боків оточена надійними природними захисними перешкодами — річкою і болотами. Чимало руйнувань зазнав Пирятин на початку XIII ст. від вторгнень монголо-татарських орд. В 60-х роках XIV ст. місто захопили литовські феодали, а в XVI ст. наші землі потрапили до рук польських магнатів.

У 1592 р. за Магдебурзьким правом Пирятин одержав міське самоврядування.

Залишки різних укріплень подекуди збереглися і до наших днів у вигляді земляних валів, насипів, ровів, а також у назвах вулиць і околиць деякої частини міста: Замок, Острів, Гатка.

Козаки Пирятинської сотні брали активну участь у визвольній боротьбі проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького.

Герб старовинного міста: туго натягнутий лук із сріблястою стрілою на червоному полі, затверджений у 1782 р., засвідчує не загарбницьку, а оборонну мету місцевих ремісників, землеробів, торгівців.

Донині збереглася пам'ятка архітектури XVIII ст. — нині діюча Різдво-Богородицька церква, споруджена, як стверджують районні інші документи, на благодійні кошти місцевого мирянина, козацького старшини Андрія Ільченка в 1781 році, і як цінна пам'ятка, оберігається законом.

У січні 1918 р. у Пирятині була встановлена радянська влада. Радянська доба належно висвітлювалась на сторінках районного часопису. Ставали у до ладу заводи, фабрики, комбінати, інші підприємства: 1931 р. — машинно-тракторна станція, 1932 р. — меблева фабрика, 1956 р. — овочесушильний завод, Пирятинська геологорозвідувальна експедиція глибокого буріння, яка своїми плідними пошуками довела, що приудайська земля багата не лише на врожаями сільгоспкультур, а й своїми захованими багатствами — газом, нафтою, іншими корисними копалинами.

Люди будували нові підприємства, навколо них — житло і там, як засвідчують газетні повідомлення, залишалися жити в нових мікромістечках, оволодіваючи потрібними робітничими професіями.

У повсякденних газетних новинах бачимо будні післявоєнних п'ятирічок і семирічок, новобудови, нову продукцію підприємств, полів і ферм. Окрім цього дати, факти електрифікації, радіофікації, телефонізації, прокладення водогонів, асфальтних шляхів, газифікації населених пунктів.

На сторінках підшивок районного літопису можна знайти відповіді на чимало питань, які нас цікавлять. Початок 70-х років: сторінки рясніють приємними повідомленнями про підведення природного газу до Пирятина і сіл району. У 1971 р. міста на Удаю одержали перші подачі блакитного палива. Цікаво, що один із факелів цієї радісної події, як засвідчує знімок у газеті, запалив молодий робітник Микола Митропан, який нині працює головою районної ради і вибраний отаманом районної організації козацького товариства.

В документах ради, особистому архіві, пам'яті керівника району і пристрасного краєзнавця зберігається чимало цікавих матеріалів з історії, трудової біографії приудайського краю.

Деякі пам'ятні дати — віхи пирятинського приудайя, виходять за межі району, глибоко пов'язані з всеукраїнськими справами. Ось газети п'ятдесятих років пишуть про нові вулиці в приудайському селі Дейманівка. Це тут знову біля води понад Удаєм поселилися придніпряни, які залишили свої домівки у зв'язку з утворенням рукотворних придніпровських морів у період будівництва гідростанцій на Дніпрі.

Всесвітньо відоме чорнобильське лихо теж залишило свій відбиток в нашому гостинному краю. Серед пирятинського степу повз прилуцького шляху виросло ще одне село — Нові Мартиновичі з переселенцями з небезпечної зони. І все це, звичайно, і вибір місця, і будівництво, і заселення, знаходить широке відображення у "Пирятинських вістях".

...За роки Великої Вітчизняної війни під час тимчасової окупації на території району від рук німецько-фашистських загарбників загинуло понад 3 тисячі військовополонених і мирного населення. Лише в сумнозвісній Пироговій леваді (за 3 км від Пирятина) в квітні-травні 1942 р. у заздалегідь підготовлених ямах окупанти знищили 2443 чоловіки. Здійснювалися розстріли неповинних людей біля пирятинської тюрми, районної лікарні, в підвалах поблизу залізничної станції Пирятин та с.Верхоярівка.

Ці страшні події відображені в акті Пирятинської міської комісії по установленню і розслідуванню фашистських злодіянь від 5.05.1944 р., у спогадах очевидців, які друкувалися в місцевій пресі, в матеріалі військового кореспондента, відомого письменника Іллі Еренбурга "Земля Пирятина", надрукованого в "Правді" восени 1943 р.

У 60—70-х роках жертви фашизму з військовими почестями поховано в міському сквері Пирятина і Пироговій леваді, встановлено пам'ятники, меморіальні плити зіменами загиблих. В їх пам'ять горить вічний вогонь.

Щорічно 18 травня, в день наймасовішого розстрілу мирного населення, з усіх усюд у Пирогову леваду з'їжджаються рідні, сини, онуки, правнуки закатованих і відбувається пам'ятний мітинг-реквієм. І все це знаходить відображення на сторінках районки. Ніхто і ніщо не забуте.

На Пирятинщині народилося чи проживало багато знатних людей, що лишили помітний слід на нашій землі, прославили себе і Україну своїми славними ділами. Це і член Кирило-Мефодіївського товариства Г.В.Ан-друзький, академік, селекціонер, двічі Герой Соціалістичної Праці В.М.Ремесло, вчений галузі кібернетики І.В.Сергієнко, мистецтвознавець В.І.Григорович, народознавець Ф.К.Вовк, письменник Є.П.Гребінка, поет-пісняр Д.О.Луценко та багато інших. Майже про всіх і їхні справи можна прочитати в районному часописі в рубриці "Славні імена".

Щороку на батьківщині поета-пісняра Дмитра Луценка проводиться пісенне свято "Осіннє золото", яке набрало всеукраїнського масштабу.

Пирятин увійшов до асоціації міст України. З газет також можна довідатися, коли і чому стали заповідними чудові природні угіддя навколо Удаю — Масальське, Куквин, Каплино, Яри-Поруби та інші, які архітектурні споруди та земляні зони оберігаються законом. Тут же зазначено, коли і за які успіхи художнім самодіяльним колективам Пирятина, Березової Рудки, Великої Кручі та фольклорним ансамблям Крячківки, Сасинівки, Давидівки присвоєні почесні звання народних.

Великий вклад у відтворення, збереження пам'яток, висвітлення історії краю внесли місцеві краєзнавці М.Г.Чугуєв (с.Теплівка), Н.В.Стеценко, В.В.Котенко, П.В.Чернякін (с.Березова Рудка), І.С.Носенко (с.Вишневе), В.І.Битюк, В.Г.Дудченко (с.Дейманівка), А.А.Святогор, І.В.Кацалап, Г.І.Герасимов, О.Л.Рибець (м.Пирятин) та працівники редакції районної газети, місцевого історико-краєзнавчого музею.

Незважаючи на досягнення місцевих краєзнавців, все ж таки залишаються певні прогалини у висвітленні історії українського козацтва, чумацького промислу на Пирятинщині, питань генеалогії, адже, згадуючи своїх предків, ми вже, як кажуть, спотикаємося на третьому-четвертому коліні. Недостатньо турбуємося про повернення незаконно забутих славних імен наших земляків. Чимало й інших важливих питань історії регіонів, міст, сіл, хуторів залишаються в тіні.

Тож, завершуючи свою розповідь, хочеться звернутися до керівників районів всіляко сприяти розвитку місцевої преси, разом із працівниками редакцій, архівів, музеїв дбати про те, щоб там зберігалися підшивки газет.

До молодих шанувальників рідного краю хочеться звернутися з такою вельми простою і потрібною порадою-настановою: не лінуйтеся, ведіть свої щоденники-записи. Адже для того, щоб занотувати якусь подію, факт, ви витратите кілька хвилин. А якщо цього вчасно не зробите, то на пошуки вами пропущеного матеріалу (при потребі) ви тратите чимало дорогоцінного часу, який завжди всім нам слід вміти оберігати. І ще одна порада: збирайте матеріали і видавайте в районах коротенькі енциклопедичні довідники "Наші славні земляки". За це вам будуть вдячні люди.

Григорій Бажан, краєзнавець,
(м. Пирятин Полтавської області)

РОБІТНИЧІ ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 40-Х РР. XX СТ.

Звільнення території України від фашистських загарбників, реевакуація та відновлення роботи промисловості, залізничного транспорту, підприємств зв'язку, електростанцій, активізували роботу профспілок. Починаючи з другої половини 1943 р. ВЦРПС розпочав роботу по формуванню бригад по відбудові галузевих профспілок. В листопаді була сформована спеціальна група по Києву і області з повноваженням міжсоюзного органу. В березні 1944 р. її було переформовано у спеціальну бригаду ВЦРПС по УРСР[1]. Процес відбудови профспілок був завершений в кінці 1946 р., коли відсоток охоплення профчленством в Україні досяг 80,7%[2], хоч профспілкова робота в республіці була розгорнута задовго до цього.

Головна увага профспілкових комітетів була спрямована на виробничо-масову та економічну роботу і зосереджувалась на мобілізації всіх сил трудящих на відбудову народного господарства. Така діяльність взагалі не була властива проф-

спілкам інших країн світу, в роботі радянських профспілок вона займала чільне місце. Оскільки всі труднощі повоєнної відбудови було перекладено на плечі народу, то завданням профспілок стало максимальне використання всіх можливостей трудящих, насамперед робітництво, використання різних форм інтенсифікації праці для виконання завдань першої повоєнної п'ятирічки.

Однією із найбільш гострих проблем у республіці в ті роки була проблема нестачі робочої сили. Професійні спілки активно включились у вирішення цієї проблеми. Вони займались працевлаштуванням демобілізованих воїнів, реевакуйованого та репатрійованого населення, залучали до виробництва молодь, інвалідів, людей похилого віку. До середини 1947 р. було влаштовано понад 90% всіх демобілізованих. ФЗМК надавали їм матеріальну допомогу, сприяли вирішенню житлових проблем, Так, в Сумській області за цей період було працевлаштоване 94,5 тисячі із 96,9 тисяч демобілізованих, 2370 із них отримали квартири, понад 2 тисячі - сприяння у будівництві власної оселі[3]. Аналогічна робота проводилась профспілковими комітетами і в інших областях. Перевага в працевлаштуванні і в наданні матеріальної підтримки віддавалася тим, хто йшов працювати на підприємства важкої промисловості, відбудові якої надавалася особлива увага, а, отже, і комплектації цих підприємств достатньою кількістю робочих рук.

Наступним важливим напрямом діяльності профспілок у розв'язанні кадрових проблем була організація виробничого навчання та перепідготовки інвалідів війни та праці з подальшим їх працевлаштуванням. В перші повоєнні роки було забезпечено роботою 94,2% інвалідів III групи[4]. Однак стан здоров'я, важкі умови життя та праці не завжди давали можливість цим категоріям працюючих надовго залишатись на виробництві. Так, за 6 місяців 1947 року із 673 працевлаштованих інвалідів на підприємствах Миколаївської області понад 400 чоловік було звільнено за невиконання виробничих завдань[5]. В таких випадках ФЗМК нерідко надавали їм підтримку і допомагали у працевлаштуванні, проте майбутня доля цих людей турбувала профспілки значно менше.

З врахуванням того, що в народне господарство, здебільшого, приходила некваліфікована або малокваліфікована робоча сила, не менш гостро стояло питання підвищення її кваліфікації, основними формами ставало оволодіння передовим досвідом праці, виробничо-технічні школи, курси цільового призначення, індивідуально-бригадне виробниче навчання. Ці виробничо-навчальні ланки діяли безпосередньо на виробництві. Профспілкові комітети підбирали для цієї роботи висококваліфікованих робітників, залучали профактив, новаторів виробництва. Велике значення мали школи передового досвіду, які очолювали герої праці. Так, знатний забійник республіки, лауреат Державної премії Лука Голоколосов навчив своїй спеціальності 30 молодих робітників, серед них майбутніх орденоносців Бориса Бєлікова, Олександра Оковенка, Леоніда Крюкова та інших[6]. Понад 50 молодих сталеварів ознайомив з передовими методами праці майстер швидкісних плавок Михайло Кучерін[7]. Всього в 1946 р. передовики виробництва через різноманітні форми виробничого навчання підготували 58,7 тисяч кваліфікованих спеціалістів[8]. Це була беззатратна для держави і виробництва форма навчання.

Великі завдання і надії у справі підготовки кваліфікованих робітників для народного господарства країни покладались на школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). В роки першої повоєнної п'ятирічки через сітку цих шкіл та ремісничих училищ народне господарство України отримало 859 тисяч підготовлених робітників[9].

ФЗМК профспілок промислових підприємств надавали допомогу в зміцненні матеріально-технічної бази цих навчальних закладів, займались питаннями поліпшення умов праці та побуту учнів. У цій роботі значну ролі відіграло шефство

базових підприємств над школами і училищами ФЗН, а також індивідуальне шефство передовиків та новаторів виробництва. Не дивлячись на ці форми допомоги учнівській молоді, їх становище буж вкрай незадовільне. Вони мешкали в мало пристосованих приміщеннях, отримували мізерну платню в разі ви конання встановлених їм норм виробітку. Якість підготовки робітників у системі ФЗН була вкрай низькою. Ці призводило до самовільного залишення учнями шкіл ФЗН та їх випускниками місць навчання та роботи Лише по Криворізькому залізорудному басейну в 1946 р. вибуло 1258 із 4161 прибулих на роботу випускників шкіл, по підприємствах Дніпропетровської області 1859 із 3000[10].

Однією із основних причин того, що молоді робітники самовільно залишали роботу, як уже зазначалось, була недостатня якість підготовки в школах системи ФЗН. Чимало випускників цих закладів не могли виконати встановлених виробничих норм, потрапляли в розряд відстаючих їх переводили на підсобні роботи, що вело за собою зменшення і без того мізерної заробітне платні. Якістю підготовки молодих робітників була і невдоволена адміністрація підприємств, яка заздалегідь сприймала їх як низько кваліфіковану робочу силу, звертаючи мало уваги на подальше підвищення кваліфікації. Тому система підготовки кадрів через школи ФЗН хоч і відіграла помітну роль в перші повоєнні роки, в подальшому не виправдала себе і була ліквідована.

Ці напрями діяльності профспілок, не дивлячись на їх важливість, не були переважними в профспілковій роботі повоєнного часу. Першочерговим їх завданням в цей період стала організація і максимальне охоплення трудящих соціалістичним змаганням. Це була надзвичайно важлива форма інтенсифікації праці без додаткових затрат, яка мала зіграти вирішальну роль у виконанні планів повоєнної п'ятирічки. Профспілкові комітети, разом із партійними органами ініціювали відродження таких форм виробничого змагання, як стахановський рух, рух "швидкісників" і багатоверстатників, рух ударників праці та інш. Вже на кінець 1945 р. у змаганні приймало участь 85% робітників та службовців України[11]. Безумовно, ця цифра не відповідала реальному стану справ, але свідчила про вагомість змагання і ту значимість, яку йому надавали. В роки четвертої п'ятирічки воно отримало нову форму - Всесоюзне соціалістичне змагання, яке мало охопити всі галузі народного господарства країни. Ініціатором виступив колектив Макіївського металургійного заводу. Ініціативу підхопили всі підприємства, а профспілки очолили роботу по його організації.

У звітах 16 центральних комітетів галузевих профспілок республіки за 1946 р. було відрапортовано про участь у цьому змаганні 81,3% робітників і службовців, а на початок 1948 р. - 89.95%. Та оскільки центральні комітети мали у підпорядкуванні ряд підприємств, що знаходились за межами України, то наведена цифра не зовсім відповідає дійсності. Підрахунки по звітах обласних та республіканських комітетів профспілок дають 88,1% [12]. Гонитва за високими показниками привела до його формалізації. Нерідкими були випадки, коли соціалістичні зобов'язання від імені трудового колективу приймались за рішенням ФЗМК. В результаті - формально чисельність учасників змагання зростала, але це не завжди відповідало дійсності. Вже в 1947 р., за звітністю тих же профспілкових комітетів, у республіці намітилася тенденція зниження відсотку робітників, що виконували виробничі норми, зменшення кількості стахановців та ударників. В чорній металургії їх чисельність знизилась з 42,3% до 34% від загального числа робітників, на залізничному транспорті - з 15% до 14% і т.д.[13] Не виконували взятих на себе соціалістичних зобов'язань у трестах "Ворошиловград-вугілля" 52,3% робітників, "Сталінвугілля" - 55%, "Артемвугілля" - 58%, у промисловості будівельних матеріалів - 47% і т.д[14].

Аналогічна ситуація склалася і в організації змагання за оволодіння передовими методами праці. В роки п'ятирічки

виник рух за оволодіння досвідом майстрів Г.Борткевича і П.Бикова. Згідно звітів профспілкових комітетів України, цей рух був підхоплений всіма підприємствами республіки. Однак, нерідкими були випадки, коли перехід на швидкісні методи роботи при існуючій організації праці не тільки не давав рекордних результатів, але й не міг забезпечити виконання виробничих норм. Така, зокрема, ситуація склалася на Краматорському машинобудівному заводі, де ніхто із тих, хто перейшов на швидкісні методи роботи, не зміг виконати встановлених норм і був змушений від них відмовитися[15]. Наступними напрямами виробничо-масової, економічної роботи профспілок у виробничих колективах були: діяльність по розвитку масової науково-технічної творчості робітників і службовців; участь у вдосконаленні організації праці і посиленні трудової дисципліни; пошук нових, більш ефективних форм організації змагання та інші. У проведенні цієї роботи профспілки часто-густо дублювали господарські органи. Не маючи можливості впливати на вирішення чисто господарських питань, профспілки розглядали їх як свої першочергові завдання. Цим самим вони втрачали роль захисників інтересів трудящих і перетворювались у підсобну силу партійних, державних і господарських органів.

Це яскраво проявилось під час укладання колективних договорів. 2 лютого 1947 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про укладання колективних договорів на підприємствах”, згідно з якою в країні поновлювалась ліквідована в 30-х роках практика укладення договорів трудових колективів з адміністраціями підприємств. Організація роботи по проведенню колдоговірної кампанії покладалась на професійні спілки, як представників трудових колективів. В тексті постанови було чітко визначено її мету - сприяти забезпеченню виконання і перевиконання виробничих планів. Колдоговори 1947 р. принципово відрізнялись від існуючої практики подібних угод в інших країнах світу, від практики дореволюційної Росії і перших років після революції. Колдоговори, згідно з їх прямим призначенням, мали передусім захищати інтереси робітників від зловживань адміністрації.

Не дивлячись на зміну характеру і цілей колдоговору, кампанія по їх укладанню в республіці пройшла досить активно і була завершена 10 травня 1947 р. Під час її проведення в Україні пройшло понад 30 тисяч робітничих зборів, на яких були присутні 85% працюючих[16]. В договорах, окрім зобов'язань робітників виконувати і перевиконувати виробничі плани, містились зобов'язання адміністрації по поліпшенню умов праці і техніки безпеки на виробництві, дотриманню графіків житлового будівництва і т.п. Однак, невиконання адміністрацією своїх зобов'язань, за яке вона не несла ніякої відповідальності, підривало віру робітників у силу колективних договорів. Лише за даними Сталінського (Донецького) обласного комітету, профспілки робітників металургійної промисловості із 529 невиконаних пунктів колдоговору 111 торкалось заходів охорони праці і техніки безпеки, 88 - робітничого постачання, 68 - житлово-побутових питань, 19 - оплати праці і норм виробітку, 47 - культурно-масової роботи[17] і т.п. Тобто, не виконувалися зобов'язання, взяті адміністраціями. Пасивна позиція профспілкових комітетів в цих питаннях підштовхнула ряд трудових колективів, наприклад. Шахтинського відділу Північнокавказької залізниці, до прийняття нестандартного, на той час, рішення - висловити недовіру профспілковому комітету. В наступні роки колдоговірна кампанія носила ще більше формальний характер і не виходила за рамки паперової роботи ФЗМК.

Аналізуючи головні напрями діяльності профспілкова організацій у робітничих колективах в роки першої повоєнної п'ятирічки, слід відмітити, що в умовах радянської системи профспілки втрачали функції захисників інтересів трудящих, виступали дублерами і помічниками господарських органів. Зосереджуючись на питаннях підвищення продуктивності праці,

різноманітних форм її інтенсифікації, вони нерідко ігнорували соціальну сторону справи, - людину, її професійні інтереси, те, якою ціною давались ті чи інші досягнення. Цим, в значній мірі, пояснювались вкрай незадовільний стан охорони праці, високий рівень виробничого травматизму і професійних захворювань.

Ольга Шеремета

[1] Див.: Очерки истории профессиональньїх союзов Украинской ССР.-К.-1983.-С. 376-377.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 46, спр. 651.-Арк. 58.

[3] Там само.-Оп. 3.-Спр. 909,-Арк. 1-5.

[4] Там само.-Спр. 230.-Арк. 30, 41.

[5] Державний архів Миколаївської області.-Ф. 7, оп. 1, спр 204,-Арк. 17, 24, 37.

[6] Лука Голоколосов. Рости, мій Донбас//Радянська Україна,-1946.-1 січня.

[7] ЦДАВО Україпи.-Ф.Р-2605, оп. 8, спр.9.-Арк. 2.

[8] Підраховано автором. Див.: ЦДАВО Україпи.-Ф.Р-2605 оп. 8, спр. 9.-Арк. 2-4.

[9] Народне господарство Української РСР в 1958 році.-К. 1959.-С. 390.

[10] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 46, спр. 2381,-Арк. 8.

[11] Очерки истории профессиональньїх союзов Украинскоіі ССР.-С. 382.

[12] Підраховано автором. Див.: ЦДАВО України.-Ф.Р-4957 оп. 1, спр. 198,-Арк. 12-13; там само.-Ф.Р-2605, оп. 8, спр. 13. Арк.1.

[13] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 46, спр. 1640,-Арк. 161.

[14] Там само.-Спр. 2381.-Арк. 3; спр. 1657,-Арк. 146.

[15] ЦДАВО України.-Ф.Р-2605, оп. 8. спр. 290,-Арк. 18.

[16] Там само.-Ф.Р-4957. оп. 1, спр. 174.-Арк. 3-4.

[17] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 46, спр. 3386,-Арк. 6. 96.

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ОБЛАСНИХ УНІВЕРСАЛЬНИХ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В 80-90-ТІ РР. XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Характерною рисою сьогодення є вияв інтересу до історії, зокрема історичного краєзнавства, що визначається зростанням кількості краєзнавчих досліджень. Повсюди відбуваються краєзнавчі науково-теоретичні та науково-практичні конференції. Краєзнавчі матеріали посідають чільні місця на сторінках журналів, газет, наукових збірників. Активізувалась робота краєзнавчих місцевих організацій.

Значну роль у цьому відіграють бібліотеки. Краєзнавча робота стає провідною ділянкою регіональних, зокрема обласних книгозбірень, що все більше орієнтують свою роботу на задоволення інформаційних потреб населення краю. Одним з найважливіших напрямків бібліотечного краєзнавства є створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників. Її виданням належить пріоритетна роль у відображенні творів друку, що надають інформацію стосовно певних територій і вони є базою інформаційно-бібліографічного забезпечення регіональних досліджень з історії України. (див. додаток)

Основою краєзнавчої видавничої діяльності обласних універсальних наукових бібліотек (ОУНБ) є поточні універсальні покажчики літератури про край. Вони почали виходити в країні з 50-х років, зараз їх готують всі обласні бібліотеки.

Головною соціальною функцією даного виду посібників є інформування користувачів про нову краєзнавчу літературу, що видана протягом певного періоду (квартал, рік). Їх мета — своєчасне систематичне задоволення як професійних інформаційних потреб, так і популяризація історичних знань про край.

Територіальні межі відбору матеріалів в покажчиках обмежені адміністративно-територіальними межами області. Для їх виявлення бібліографи працюють з визначеним колом джерел для перегляду de visu. Це, насамперед, книги, періодичні видання (журнали, центральні і місцеві газети, видання, що продовжуються). Вони підлягають суцільному перегляду. Особлива увага при укладанні покажчиків звертається на розкриття змісту місцевих газет. В результаті вони є єдиними джерелами, де найбільш повно висвітлені матеріали з місцевої преси. Також при їх укладанні використовуються і бібліографічні посібники. Це, в першу чергу, літописи друку Книжкової палати України.

Матеріал у поточних бібліографічних покажчиках подається за такою схемою, що включає розділи: Область в цілому; Історія області. Археологія. Етнографія; Природа і природні ресурси. Екологія; Народне господарство області: Охорона здоров'я. Медичні установи; Суспільно-політичне життя області; Державна влада і управління; Наука, освіта в області; Культурне і мистецьке життя; Літературне життя. Мови народів області. Фольклор; Релігія. Діяльність церкви; Фізична культура і спорт; Бібліографічні посібники. Звичайно, кожна бібліотека, виходячи з особливостей історичного і сучасного розвитку області, вводить нові рубрики до даної структури. Всередині розділів матеріал розміщується за формальними ознаками, тобто в алфавіті авторів і назв. Зокрема, в розділі "Історія" матеріал подається за історичними періодами, а всередині рубрик — за алфавітом. За характером літератури до розділу "Історія" включаються всі нові публікації, які повністю або частково присвячені історії області в цілому та окремим її територіям.

Важливе місце серед краєзнавчих інформаційно-бібліографічних ресурсів належить тематичним бібліографічним посібникам.

На сьогодні бібліотеки самостійно визначають їх тематику, враховуючи потреби суспільства.

Солідна бібліографічна база була створена в 1970—80-ті рр. під час роботи над томами "Історії міст і сіл УРСР", що стала основою для організації системи інформаційно-бібліографічного забезпечення розвитку досліджень історико-краєзнавчої тематики.

Науково-допоміжні бібліографічні покажчики з історії міст і сіл області, а також про пам'ятники історії та культури були видані в усіх обласних бібліотеках. Зокрема бібліографічні посібники про пам'ятники кожної області готувалися в результаті плідної роботи на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям у підготовці томів "Зводу пам'яток історії і культури Української РСР". Бібліотеки провели величезну роботу по виявленню в джерелах і літературі відомостей про пам'ятники краю. В науково-допоміжні бібліографічні покажчики включені найбільш цінні друковані матеріали про пам'ятники, що знаходяться в сучасних адміністративно-територіальних межах області, видані і опубліковані в період з XVIII століття до сьогодення українською і російською мовами на території СРСР. Література в них розташована за топографічним принципом, в алфавіті районів і населених пунктів, всередині розділів — за видами пам'ятників. Полегшують знаходження потрібних матеріалів в посібниках допоміжні покажчики: алфавітний покажчик авторів і назв книг та статей; осіб, яким присвячені пам'ятники, і назв пам'ятників (скульпторів, архітекторів, художників). Вся робота проводилася за активною участю спеціалістів-істориків, археологів, мистецтвознавців, які постійно надавали кваліфіковану консультативну допомогу, рецензували і редагували бібліографічні посібники. На сьогодні такі покажчики видані по всіх областях (26 назв), крім Полтавської.

Позитивної оцінки заслуговують покажчики Волинської, Хмельницької, Запорізької, Житомирської обласних бібліотек та Харківської (складений разом з Харківською державною науковою бібліотекою ім.В.Г.Короленка). Більшість описів має анотації, де вказані автори пам'ятників, їх сучасна назва, дата реконструкції та ін., що значно підвищує інформативність видань. Покажчики містять чимало аналітичних описів окремих глав, розділів, що дозволяє розширити коло джерел та літератури про окремі пам'ятники.

Ряд покажчиків не позбавлений недоліків. Так, вузькі хронологічні рамки мають видання про пам'ятники Луганської і Закарпатської областей. Деякі укладачі не представили списки переглянутих і розписаних джерел (Луганська, Вінницька, Івано-Франківська, Черкаська, Дніпропетровська області). У покажчиках, виданих Львівською і Закарпатською обласними науковими бібліотеками, допущені дублювання описів замість використання системи відсилок.

Окремо слід розглянути групу посібників, що висвітлюють історію певних міст, присвячених ювілеям обласних центрів. У 80-ті роки вийшли покажчики до 200-річчя Дніпропетровська, Херсона, Миколаєва, 700-річчя — Черкас — "Черкасам — 700 років" (1986), Чернігівська ОУНБ — до 1300-річчя Чернігова (1990), а також покажчики "Ніжин" (1983), "Новгород-Сіверський" (1988), "Прилуки" (1988), Хмельницька ОУНБ — "Хмельницькому—500" (1988).

Ще одним цікавим напрямком бібліографічних розвідок обласних бібліотек є історія місцевих підприємств. Так, Житомирською ОУНБ видані покажчики "Баранівський ордена Жовтневої революції фарфоровий завод ім.В.І.Леніна", підготовлений в 1989 р. і присвячений 100-річчю даного підприємства, "Бердичівський ордена Трудового Червоного Прапора завод хімічного машинобудування "Прогрес" (1988), підготовлений разом з Бердичівською центральною міською бібліотекою, "Малинська паперова фабрика ім.50-річчя Великої

Жовтневої соціалістичної революції" (1987 р.), "Коростенський завод шляхових машин", "Жовтнева кузня" (1991), Харківська ОУНБ "Харьковскому турбинному заводу им.С.М.Кирова — 50" (1983) та ін., що мають на меті пропаганду трудових традицій підприємств.

Також обласними бібліотеками в 80-90-ті рр. зверталася увага на відображення подій періоду Великої Вітчизняної війни в певних регіонах: "Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни" (1990), "Вінниччина у Великій Вітчизняній війні" (1984), "Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр." (1988), "Незабутнє: Рекомендаційний бібліографічний покажчик: До 45-річчя Перемоги" (1990) укладений Чернігівською ОУНБ.

В останнє десятиліття обласними науковими бібліотеками підготовлені цікаві, грунтовні бібліографічні видання, зокрема "З історії Чернігівської єпархії" (Чернігів, 1993), "Козацтво Донецького краю" (Донецьк, 1995), "340 років Берестецькій битві" (Рівне, 1991), "Історія Слобідської України" (Харків, 1993), "Україна: Історія. Народознавство" (Рівне, 1995) та ін.

Враховуючи зростаючі інтереси читачів до вікових традицій, звичаїв, свят, обрядів, традиційних промислів та ремесел нашого народу, у 1992 р. Хмельницькою ОУНБ укладено і видано бібліографічний покажчик "Народознавство Поділля", до якого включено понад 500 друкованих джерел, в т.ч. і цінні дореволюційні видання, які довгий час були недоступні для широкого читацького загалу. Покажчик знайомить читачів з матеріалами, які є не лише у фондах обласної книгозбірні, а й з тими, що виявлено на сьогоднішній день у музеях, архівах та бібліотеках інших областей.

Високою якістю виконання вирізняється виданий Херсонською ОУНБ у 1993 році спільно з обласним архівом науково-допоміжний бібліографічний покажчик "Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення", що знайомить з матеріалами про історичне минуле, географією розселення, сьогоднішнє становище та етнографічні особливості націй і народностей, котрі компактно селились та проживають на території Херсонської області. Посібник адресований науковим працівникам, краєзнавцям та всім, хто цікавиться даним питанням. До нього включені окремі видання, публікації із газет, журналів та збірників, які були виявлені в результаті вивчення фондів, каталогів і картотек Херсонської ОУНБ, Одеської державної наукової бібліотеки ім.М.Горького, бібліотек Одеського держуніверситету, Херсонського обласного краєзнавчого музею, документів держархіву Херсонської області та бібліографічних джерел. Бібліографічним записам передують короткі історико-етнографічні довідки. Посібник забезпечений іменним та географічним покажчиками, складається з тематичних розділів, які пов'язані між собою за допомогою посилань.

На жаль, через матеріальні труднощі, видання має неякісне поліграфічне оформлення.

Ще одним бібліографічним покажчиком, присвяченим відродженню культур національних меншин є видання "Греки Приазовья" (1997). Він укладений доктором фізико-математичних наук, професором Донецького державного університету С.Калоеровим спільно з Донецькою ОУНБ і Приазовським еліністичним центром. У покажчику відображено твори друку та архівні матеріали з історії, етнографії, культури і мистецтва греків Приазов'я. Особливу цінність для фахівців має розділ "Документи", в якому зібрано документи, що стосуються історії переселення греків у Приазов'я, заснування населених пунктів, розвитку господарства й управління.

У розширених анотаціях міститься майже реферативна інформація статистичного, фактографічного, історичного характеру. Посібник розрахований на дослідників, бібліотечних і музейних працівників, краєзнавців і вчителів шкіл, а також всіх, хто цікавиться даним питанням.

Певну частину системи краєзнавчих видань з бібліографії складають персональні покажчики (14% від усієї кількості науково-допоміжних бібліографічних покажчиків). Вже стало доброю традицією

видання регіональними бібліотеками посібників про видатних діячів науки і культури та ін. — уродженців краю. Виділяється серія "дослідники рідного краю", де вийшли в світ покажчики "Гошкевич Віктор Іванович" (Херсон, 1993), "Гуменюк Степан Костянтинович" (Хмельницький, 1993), "Дмитро Іванович Яворницький" (Дніпропетровськ, 1991) та ін. Донецька ОУНБ працює над складанням випусків покажчиків серії "Краєзнавці Донеччини".

Великий інтерес для широкого загалу читачів представляють щорічні видання "Календаря знаменних і пам'ятних дат... області" (20% всієї кількості рекомендаційних бібліографічних покажчиків), що готуються всіма обласними бібліотеками України. Посібники відображають матеріали про історичні та культурні події в житті областей, ювілеї уродженців краю та видатних діячів, життя яких пов'язане з областю, тим самим сприяючи популяризації знань з історії рідного краю. На жаль, середній тираж видань 100—200 примірників, тому коло їх споживачів обмежується здебільшого бібліотечними працівниками.

Таким чином, обласні універсальні наукові бібліотеки є провідними закладами в галузі створення та доведення історико-краєзнавчої бібліографічної інформації до споживачів. Їх бібліографічні посібники створюються з метою широкого сприяння всебічному вивченню, висвітленню історичного минулого регіонів.

Але для підвищення оптимального функціонування, формування системи бібліографічних посібників краєзнавчої тематики потрібно активніше впровадження новітніх комп'ютерних технологій в діяльність бібліотек, створення єдиних автоматизованих банків даних з історії, економіки, культури краю в межах міста, області. Що дозволить суттєво розширити можливості розкриття змісту краєзнавчих документів, оптимізувати їх використання, сприяючи удосконаленню інформаційно-бібліографічного забезпечення потреб з краєзнавства. Також доцільно поглиблювати зв'язки з організаціями, що займаються питаннями краєзнавства: музеями, архівами та ін. для ефективного використання її фондів краєзнавчої літератури.

Світлана Парпалій (м.Київ)

Література

1. Богданова В.П. Забезпечення історичного краєзнавства бібліотечно-інформаційними ресурсами // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тез. наук.-практ. конф. / Держ. іст. б-ка України; Ред. В.П.Кисельова. — К., 1994. — С. 18-20.

2. Кисельова В.П. Окремі аспекти видавничої діяльності бібліотек України у галузі краєзнавчої бібліографії // Соціологічні дослідження в бібліотеках. Інформ.-аналіт. бюлетень / Уклад. В.і.Студенкова; наук. ред. О.К.Александрова. — К., 1995. — Вип. 15. — С. 4-9.

3. Комська А.М. Бібліотеки як базові центри історичного краєзнавства в регіонах // Хмельницькому—500: Тези наук.-практ. конф., м.Хмельницький, квіт. 1991 р. — Хмельницький, 1991. — С. 120-122.

4. Краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України 1991—1995: Бібліогр. покажч. / Держ. іст. б-ка України; Підгот.: В.П.Кисельова, О.В.Михайлова. — К., 1996. — 87 с.

5. Михайлова О.В. Посібники з краєзнавства // Бібл. вісн. — 1994. — №5\6. — С. 14-15.

6. Михайлова С.Р. Система бібліографічних посібників про край: історія та перспективи // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої наук.-практ. конф., 27—29 серп. 1993 р., м.Хмельницький / Редкол: П.Я.Слободянюк та ін. — Хмельницький, 1993. — С. 191-194.

7. Черепуха Л.О. Історико-краєзнавчі бібліографічні посібники: аналіз системи та використання // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Матеріали наук.-практ. конф. (26—27 трав. 1997 р., м.Київ) / Держ. іст. б-ка України; Редкол.: В.П.Кисельова, А.М.Комська. — К., 1998. — С. 208-211.

ВСІ ШЛЯХИ ВЕДУТЬ ДО КРИМУ

Насичена хвилюючими подіями історія, пов'язані з культурою цілого конгломерату самобутніх народів стародавні пам'ятки, унікальні природні ландшафти, чудовий клімат з давніх-давен приваблювали на Кримський півострів численних мандрівників, як учених-професіоналів, так і дослідників-аматорів. Залишені ними наукові та художні описи краю, мемуари, щоденники, подорожні нотатки, путівники, листи до друзів і знайомих є неоціненним джерелом для кожного кримознавця. Однак донедавна рукописи і публікації, розпорошені в більшості своїй по архівах та книгозбірнях різних міст і навіть країн, перебували поза науковим обігом. Нині ж цю прогалину певною мірою має заповнити науково-довідкове видання знаного кримського краєзнавця, доцента кафедри історії України та допоміжних дисциплін Національного Таврійського університету Андрія Непомнящого "Записки мандрівників та путівники в розвитку історичного краєзнавства Криму (остання третина XVIII — початок XX століття"), рекомендоване до друку Вченою радою Інституту археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України.

У передньому слові до своєї праці автор зазначає, що, незважаючи на те, що власне термін "історичне краєзнавство" з'явився в науці лише в 2-й половині XX ст., ця галузь знань, яка вивчає теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минувшини окремої місцевості, має давні і сталі традиції.

Зокрема, жвавий науковий інтерес до Криму, його історії, етнографії, економіки, рекреаційних можливостей виник в останній третині XVIII ст. І хоча перша, запланована на початку 1770-х рр., вчена мандрівка Північним Причорномор'ям академіка Петербурзької Академії наук, натураліста, доктора медицини Й.Гільденштедта не відбулася, починаючи від 1782 року, вчені Академії відвідують Кримський півострів регулярно.

А.Непомнящий у першому розділі подає докладний опис наукових експедицій, наводить уточнені факти з біографій їхніх керівників — Василя Зуєва, Федора Чорного, Петра Палласа, Фрідріха Біберштейна, Моріца Енгельгардта, Йоганна Паррота, Єгора Келера, Євгена Паскаля та ін.

Саме ці наукові експедиції автор характеризує як початковий етап розвитку історичного краєзнавства Криму. Адже під час їхнього проведення було складено докладні мапи Таврії, здійснено каталогізацію й опис найбільш цінних кримських старожитностей, гостро порушено питання захисту від руйнації давніх пам'яток, з'явилися перші кримознавчі твори високого наукового значення і загалом експедиційне дослідження Криму сприяло популяризації знань про край, завдяки чому Таврія невдовзі стала місцем паломництва численних українських, російських і зарубіжних мандрівників. Тому найбільший за обсягом розділ видання присвячено аналізові їхніх вражень від перебування на чарівному півострові.

А.Непомнящий детально перелічує всі спроби створення зведеного каталогу записок мандрівників кримськими теренами, починаючи від складеного у 1870-х роках невідомим дослідником бібліографічного словника з кримознавства. Найвагомішою ж працею, на його думку, є бібліографічний довідник "TAURICA" патріарха кримського краєзнавства Арсенія Марковича. Окремі бібліографічні добірки зі стислими характеристиками творів подорожуючих були запропоновані археологом і нумізматом Олександром Бертьє-Делагардом і видатним українським ботаніком Левком Симиренком. Та наведені цими та деякими

іншими дослідниками списки літератури важко було назвати вичерпними. Відтак, зібрана А.Непомнящим історико-краєзнавча література, відшукані ним в 22 архівах рукописні матеріали дозволяють значно доповнити бібліографію праць багатьох діячів науки та культури кінця XVIII — початку XX ст., істотно розширити уяву про їхню творчість на ниві кримознавства.

До бібліографічного покажчика записок тих, хто відвідав кримську землю в зазначений часовий період, авторові пощастило внести 1001 назву праць, опублікованих не лише у Сімферополі, Ялті, Севастополі, Феодосії, Коктебелі, а й у Києві, Одесі, Львові, Харкові, Санкт-Петербурзі-Петрограді, Москві, Саратові, Томську, Тифлісі, Вільно, Ризі, Парижі, Лейпцигу, Лондоні, Відні, Лугано, Варшаві, Кракові, Турині, Амстердамі, Барселоні, Нью-Йорку, Цюриху, Белграді, Берліні, Дрездені, Празі, Брюсселі, Мілані та інших містах світу багатьма мовами.

Особливу увагу А.Непомнящий приділив висвітленню кримознавчих праць українських істориків Дмитра Багалія, Михайла Бережкова, Івана Линниченка, Вадима Пассека, Аполлона Скальковського.

Водночас з розвитком подорожніх нотаток відбувалося становлення ще одного оригінального різновиду краєзнавчої літератури — путівників. Вмістивши в останньому розділі своєї праці перелік з 326 відомих йому видань, А.Непомнящий дійшов висновку, що за формою і змістом їх можна виокремити в кілька груп:

— путівники, підготовлені місцевими краєзнавчими силами на базі досконалого знання їхніми авторами природно-географічних та етнографічних особливостей Криму, ретельного аналізу історичних досліджень;

— компілятивні праці, автори яких не мешкали в Криму постійно і тому спиралися на раніше опубліковані краєзнавчі матеріали;

— всеосяжні довідники, де розділ про Крим був складовою загального опису курортів Чорного моря;

— спеціальні путівники, що враховували інтереси окремих категорій населення (бальнеологічні, географічні тощо).

Автор вважає першим путівником, присвяченим безпосередньо Криму працю Петра Симона Палласа, опубліковану 1803 року французькою мовою. Перший російськомовний путівник Миколи Сементовського "Путешественник (Южный берег Крыма)" побачив світ значно пізніше — 1847 року.

Знайомлячись з рецензованою працею А.Непомнящого, важко не погодитись з її оцінкою, даною завідувачем відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського, доктором історичних наук В.Омельчуком, який переконаний, що це видання цілком відповідає науково-бібліографічним потребам багатогранної творчої діяльності нинішнього покоління краєзнавців.

Сам же автор запевняє, що не збирається ставити крапку в справі збирання бібліографій і подорожніх описів. Виявлення таких важливих і цікавих для історії розвитку історичного краєзнавства і краєзнавчого туризму Криму матеріалів він продовжуватиме і надалі.

Побажаємо Андрієві Непомнящому нових вагомих здобутків на цьому поприщі.

Анатолій Андрієнко

НОВІ СТОРІНКИ ЖИТТЄПИСУ СЛАВЕТНИХ ГЛУХІВЧАН

Ім'я академіка Національної академії наук України, Академії правових наук України, іноземного члена Російської академії наук Юрія Шемшученка широко відоме і користується заслуженим авторитетом не лише в юридичних колах. Визнаний фахівець в галузі конституційного, адміністративного та екологічного права, автор понад 450 наукових праць, серед яких близько 20 монографій ("Місцеві ради і забезпечення законності", "Людина, природа, закон", "Правові проблеми екології", "Юридична наука і освіта на Україні", "Жертви репресій", "Права власності в споживчій комерції України" та ін.), чимало часу та енергії приділяє і подвижницькій діяльності на ниві збереження та популяризації історико-культурної спадщини українського народу.

Впродовж понад сорока років, мешкаючи в Києві, де закінчив Шевченківський університет, а з кінця 1966 р. пов'язав свою життєву долю з Інститутом держави і права ім.В.Корецького НАНУ, пройшовши шлях від аспіранта до директора цієї поважної академічної установи, Юрій Сергійович ні на мить не поривав духовний зв'язок з "малою батьківщиною", пишаючись, що 65 років тому народився саме у Глухові — давній гетьманській столиці України.

Ю.Шемшученка відзначено державними нагородами, він заслужений діяч науки і техніки України, лауреат академічних премій ім.Д.Мануїльського і М.Василенка... Та мабуть найбільше тішить його душу звання "Почесного громадянина міста Глухова". Щиро закоханий у рідний край, вчений, незважаючи на неабияку переобтяженість суто професійними справами, поглиблено відстежує відчутний вплив попередників глухівчан на розвій як української, так і світової науки і культури. І тому не дивно, що поряд з фундаментальними працями з проблем держави і права його перу належать не менш грунтовні публікації про долю славетних земляків — художника Антона Лосенка, композитора Дмитра Бортнянського, академіка-історика Миколи Василенка. Торік за загальною редакцією вченого вийшов науковий збірник "Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів)". А вже нинішнього 2000 року побачила світ нова книга Юрія Шемшученка "Наш друг Туманский" — захоплююча оповідь про життя і творчість призабутого поета пушкінської плеяди, вихідця з Глухівщини Василя Івановича Туманського, його епоху, найближче оточення, а також значний внесок інших представників роду Туманських до духовної скарбниці України та Росії.

Це солідне (понад 40 друкованих аркушів), щедро ілюстроване науково-популярне видання є чудовим подарунком усім любителям красного письменства.

Головний герой книги Василь Туманський народився 200 років тому (28.02.1800) в селі Чорторигах Глухівського повіту Малоросійської губернії (нині село Шевченкове Глухівського району Сумської області). В дитинстві він мешкав у селі Панасівці над романтичною річкою

Хоролом (нині в Липоводолинському районі Сумщини), потім навчався в Харкові, працював в Одесі, де увійшов до найближчого кола пушкінського оточення. Між поетами встановилися товариські стосунки. До речі, фраза, що винесена в заголовок рецензованої нами книги, це рядок з "Євгенія Онєгіна" Олександра Пушкіна.

Ю.Шемшученко подає докладний опис міст і сіл України за часів перебування в них В.Туманського, розповідає про його діяльність у Петербурзі та за кордоном. Останні 25 років життя поета минули в Панасівці, де він помер 23 березня 1860 р. Автор книги з болем констатує, що у тридцятих роках нашого століття були по-варварському знищені церкви у Чорторигах, де містився склеп предків В.Туманського, і в Панасівці, де спочивав прах Василя Івановича.

Знайомлячи читачів з творчим доробком В.Туманського (всі відомі поезії вміщені в окремому розділі), академік-правник виявив справжній хист літературознавця.

Помітне місце у виданні відведено листуванню В.Туманського з О.Пушкіним та багатьма іншими діячами культури цієї епохи. В книзі також подано творчі портрети двох інших талановитих літераторів роду Туманських — Федора Осиповича (сучасних краєзнавців має зацікавити його есе "Прогулянка до Вишгорода") і Федора Антоновича.

Завершує видання давній (шляхетський, козацько-старшинський) родовід Туманських, доповнений новими відомостями, віднайденими автором в архівних сховищах.

Книга Юрія Шемшученка "Наш друг Туманский" істотно збагачує створюваний академіком своєрідний життєпис славетних глухівчан і безперечно є гідним наслідування взірцем наукової праці з літературного краєзнавства.

Анатолій Ситник (м.Київ)

Всеукраїнська спілка краєзнавців

Редакція журналу "Краєзнавство"

Головний редактор
П.Т.Тронько
Перший заступник головного редактора
Анатолій Ситник
Заступник головного редактора
Олег Бажан
Заступник головного редактора
Віктор Савчук

Адреса редакції:
01005, Київ-1,
вул.Грушевського, 4,
тел. 228-5305, 229-1388.

Підписано до друку 3.07.00
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 30,23. Обл. вид. арк. 21,56.
Тираж 2000. Замовлення №2-3.

"Абетка"
32300, м.Кам'янець-Подільський, вул. Лесі Української, 31,
тел. (03849) 2-73-84, а/с 83
Свідоцтво №131 від 22.10.97.

1

2

3

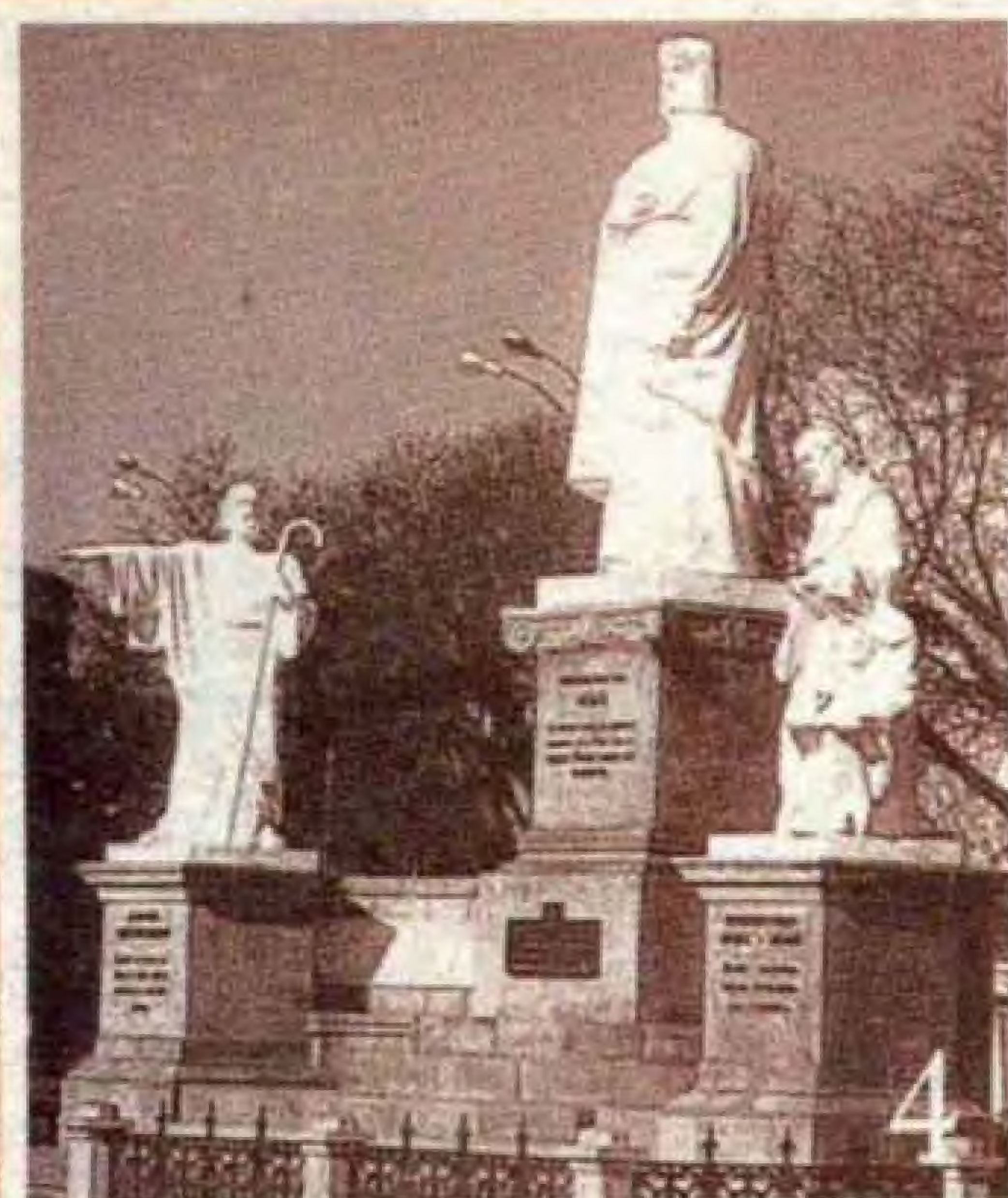
4

5

6